श्रीगणेशायनमः ॥

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः ।

ॐनमः स्वप्रकाशाय समिद्धसुखसिद्धये ॥
विशुद्धाय विवर्तानां निदानाय चिदात्मने ॥ १ ॥
आत्मसत्तापरिस्यूतजगद्वास्तव्यवस्तुने ॥
दुर्विगाहरहस्याय वाङ्मयब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥
महसा महतोदयैः सहस्रैः समरुत्कैरवपद्मबान्धवानाम् ॥
जयति त्रितयी महामुनीनां नयनानामिव चन्द्रशेखरस्य॥३॥
जयति यथाजातानां वागूजातसुजातपारिजातश्रीः ॥
श्रीलक्ष्मीधरविबुधावतंसचरणाब्जरेणुकणः ॥ ४ ॥
विषये फणिनायकस्य मार्गं क्षमते नैव विधातुमल्पमेधः ॥
विबुधाधिपतिप्रसादधाराः पुनराराादुपकारमारभन्ते ॥ ५ ॥
व्युत्पित्सारसवत्सलस्य बलवद्विभ्रंशयन् संशयं
निष्प्रत्यूहसमूहयन्बुधवरव्यूहस्य कौतूहलम् ॥
साक्षीकृत्य पदं तनोति सवितुर्दाक्षीसुतस्यागमे
सिद्धान्तस्य सुधानिधिं बहुवचोदस्त्वेह विश्वेश्वरः ॥ ६ ॥

तत्र प्रवृत्तिं प्रति स्वविषयविशेष्यकस्येष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् साधुशब्दज्ञाने वक्ष्यमाणेष्टसाधनत्वज्ञानवतां पुंसां शब्दज्ञानोपायाकाङ्क्षायां व्याकरणस्य शब्दज्ञानोपायत्वप्रदर्शनपरं भाष्यमवतरति ॥

अथ शब्दानुशासनमिति ।

अत्रोपसर्गोपसन्धानवशात्सजातीयापेक्षभेदपूर्वकबोधकत्वार्थ-

कस्यानुशास्तेः कर्मषष्ठ्यन्तशब्दपदसमभिव्याहाररूपतात्पर्यग्राह-कवशादपशब्दापेक्षभेदपूर्वकप्रमापरतया ल्युटः करणार्थकतया श-ब्दानामित्यत्र विशेष्यत्वस्य षष्ठ्यर्थतया अथशब्दस्य चारम्भा-र्थकतया साधुशब्दविशेष्यकापशब्दत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-प्रकारकप्रमाकरणं शास्त्रमारभ्यत इत्यर्थः। तेन स्वरूपमात्रेण य-त्किञ्चित्साधुशब्दस्य प्रकारान्तरेण ज्ञानसम्भवेऽपि न शास्त्र-वैयर्थ्यम्। यथोक्तभेदप्रकारकत्वाभावात्। न च तथात्वस्यापि क्वचिदाप्तवाक्यादितः सम्भवोऽस्त्येवेति वाच्यम्। शब्दानामा-नन्त्येन सर्वत्र तदसम्भवात्। तथा च भगवतोक्तम्, बृहस्पति-रिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदविहितानां शब्दानां शब्दपा-रायणं प्रोवाच नचान्तं जगामेति। न च व्याकरणेनापि तत्त-द्व्यक्तित्वावच्छिन्नविशेष्यताकयथोक्तभेदप्रकारकज्ञानासम्भवः, श-ब्दानामानन्त्यादिति वाच्यम्। यावतीनां साधुव्यक्तीनां व्याकरणेन ज्ञाने तावतीनामेव प्रकारान्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वा-त्। सति शब्दज्ञाने तत्र यथोक्तभेदप्रकारकत्वस्यापि प्रकारा-न्तरेणानुपपत्तेः। यत्साधुशब्दव्यक्तीना च यस्य पुरुषस्यो-पस्थितिर्न जाता तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविशेष्यताकयथोक्तभेदप्रका-रकज्ञानोपायज्ञानस्याक्षतत्वाच्च। न चाप्तवाक्यादितः शब्द-त्वसामानाधिकरण्यमात्रेणापि अपशब्दभिन्नत्वग्रहसम्भवः। अभियोगविशेषव्यतिरेके तदाप्तत्वग्रहविरहात्। अप्रामाण्यज्ञा-नानास्कन्दितस्यैव तादृशज्ञानस्योद्देश्यत्वात्। अत्र शब्दा-नामिति कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी, न तूभयप्राप्तौ कर्मणीति। कर्मणिचेति सूत्रेण कर्मणीतिशब्दवता उभयप्राप्ताविति सूत्रेण या षष्ठी तदन्तस्य समासनिषेधात्। शेषषष्ठीयमिति केचित्। अथशब्दश्चारम्भवाचकः। अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्य-

त इति भगवदुक्तेः । मङ्गलन्त्वस्य प्रयोजनमात्रं न तु वाच्यम् । वाक्यार्थानन्वयात् । स्पष्टं चेदं शारीरकभाष्यादौ । एतेन—

ॐ कारश्चाथशब्दश्च सर्गादौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥

इति स्मृतिर्व्याख्याता ।

यत्तु अथशब्दः प्रारम्भस्य द्योतको न तु वाचको निपातत्वादुपसर्गवदिति । तन्न । व्याप्यत्वासिद्धेः । उपसर्गत्वस्योपाधित्वाच्च । न च शवादौ साध्याव्यापकत्वं, निपातत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् । न च वाचकत्वाभाव एव साध्यः, साधनावच्छिन्नसाध्याधिकरणे पादपूरणमात्रार्थे तुहीत्यादौ साध्याव्यापकत्वादिति वाच्यम् । शक्तिप्रमापकाभावस्योपाधित्वात् । विभक्तिप्रतिरूपकनिपाते व्यभिचाराच्च । मिश्रास्तु निपातमात्रस्य वाचकत्वेऽर्थवदादिसूत्रेणैव सिद्धौ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञेतिवार्त्तिकस्य द्योतकत्वे तु व्यावर्त्याभावादनर्थकस्येतिविशेषणभागस्य वैयर्थ्यमतश्चादयो वाचकाः प्रादयस्तु द्योतका इत्याहुः । यत्तु वैपरीत्येनापि ज्ञापकपर्यवसानसम्भवान्न तदुक्तपर्यवसानमिति । तदसत् । सूत्रापेक्षया वार्तिकस्याल्पविषयकत्वकल्पनाया युक्तत्वात् ।

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्त्तते ।
तद्वार्त्तिकमिति प्राहुर्वार्त्तिकज्ञा विपश्चितः ॥

इत्युक्तेः । न चैवमुपसर्गस्य प्रातिपदिकसंज्ञैत्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । तत्रापि चादीनां तुल्यत्वात् । यदपि आधिपरी अनर्थकाविति सूत्रे उक्तवार्त्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातं, कुतोऽध्यागच्छति कुतः पर्यागच्छतीत्यत्र गतिर्गताविति निघातवारणार्थो गतिसंज्ञाबाधिका कर्मप्रवचनीयसंज्ञा व्यर्था । अनर्थकयोः

क्रियायोगाभावादेव गतित्वाभावात् । पञ्चम्याश्चापदानत्वादेव सिद्धौ पञ्चम्यपाङ्परिभिरित्यस्यानपेक्षितत्वादित्याशङ्क्योक्तम्, अनर्थकानामप्येषामर्थवत्कृतकार्यज्ञापनार्थं तत्संज्ञारम्भः । उक्तवार्तिकानारम्भश्च प्रयोजनमिति । अतस्तन्मूलकं कल्पनमश्रद्धेयमेवेति । तदप्यसत् । तावताऽप्युक्तार्थस्य वार्त्तिकतात्पर्यविषयत्वासिद्धेः । अत एव भाष्यकृता मत्याख्येयमपि जात्याख्यायामिति सरूपाणामिति च सूत्रद्वयं जातिव्यक्तिपक्षयोर्ज्ञापकत्वेन स्वयमेवोपन्यस्तम् । अथ वा नेमावनर्थकावित्युत्तरभाष्येण तत्संज्ञाविधानावश्यकत्वाभिधानाच्च । धातोरधिपर्यश्च सहाभिधायित्वमिति कैयटोक्तेः । एतद्भाष्यप्रामाण्यादर्थवत्सूत्रस्थभाष्यस्यापि तद्वार्त्तिकप्रत्याख्याने तात्पर्याभावोन्नयनाच्च । एवं च निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणमित्यादि । ततोद्वितीयपादारम्भे अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीत्यादिनिरुक्तदर्शनाच्च । उपसर्गाणां नामाख्यातार्थविकरणं स्वसम्बन्धेन तयोरन्यादृशार्थबोधकत्वमित्युक्त्वा निपातानां तद्वैपरीत्यस्य स्पष्टत्वात् । यत्तु उपास्यते गुरुरित्यादौ धातोः सकर्मकक्रियार्थत्वाभावे कर्मणि लकारानुपपत्त्योपसर्गाणामिव साक्षात्क्रियतेऽलङ्क्रियते इत्याद्यनुरोधान्निपातानामपि द्योतकत्वमिति । तन्न । स्थलविशेषे तथात्वेऽपि सर्वत्र तत्कल्पने मानाभावात् । सामान्ये प्रमाणानां पक्षपातस्य बाधकाभावनियतत्वात् । यदपि "तुहिचस्महवै पादपूरणे" इत्यमरात् "कमीमिद्विति पादपूरणार्था" इति निरुक्ताच्च यत्र द्योत्योऽप्यर्थो न विवक्षितस्तदर्थमुक्तवार्त्तिकारम्भ इति । तदप्य-

सत् । निपातान्तराणामर्थवत्त्वसिद्धेः । यत्तु द्योत्यार्थेनैव तदिति । तन्न । मतुबर्थसंबन्धस्य शब्दे प्रकारीभूतस्य रामादिपदानुरोधेन वृत्तिस्वरूपतयोभयपरत्वानुपपत्तेः । आवृत्तौ मानाभावात् । यदपि अर्थवत्त्वमर्थप्रतीतिजनकज्ञानविषयत्वमेव न तु शक्तिलक्षणान्यतरवत्त्वं, तच्च द्योतकसाधारणमिति । तदप्यसत् । वृक्ष इत्यादौ प्रत्येकवर्णादपि विभक्त्यापत्तेः । स्यादेतत् । स्वादिसङ्ख्याशास्त्रयोरेकवाक्यत्वात्प्रत्येकस्य संख्यानभिधायकत्वान्न तथा । तथा च इयवरट्सूत्रे भाष्यम् । सङ्घातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णादिति । यद्वा । एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव विभक्तिः । यद्वा । तन्मध्यपतितन्यायेन प्रत्येकोत्तरविभक्तेः प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति लुक् । अथ वा समासान्तमेकं रामपदं तत्र राजपुरुषादिवल्लुगिति । तत्र नाद्यः । निपातानामपि संख्यानभिधायकत्वात् सुबुत्पत्तेरसिद्धेः । नचैकवचनमुत्सर्गत इति रीत्या संख्यानभिधायकत्वेऽपि तदिति वाच्यम् । प्रत्येकवर्णसाधारण्यात् । न द्वितीयः । समुदायकार्येणावयवानामप्यनुग्रहस्यैतद्बीजत्वात् । समुदायोत्तरविभक्तेश्च प्रत्येकवर्णपदत्वात् । न तृतीयः । प्रातिपदिकानवयवत्वात् । विशिष्टशब्दरूपोपादाने एव तन्मध्यपतितन्याय इति कैयटेनोक्तत्वात् । समासग्रहणस्य नियमार्थतया वर्णसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वानुपपत्तेः । न चतुर्थः । धनं वनमित्यादौ नलोपङमुडागमजश्त्वानां हस्तीत्यत्र ढत्वस्य देह इत्यत्र घत्वस्य परिमृजो याजको राजा छाया इत्यादौ षत्वस्य पन्थानावित्यत्र समासान्तस्य च प्रसङ्गात् । यदि त्वत्र " घनगणं लब्धा " " वनागियोंः " " अहस्त्यादिभ्यः " " परिमृजापनुदोः " " याजकादिभिश्च " " राजाहःसखिभ्यः " " छा--

या बाहुल्ये " "भृशादिभ्य" इत्यादिनिर्देशात्तत्तत्कार्याभावः। "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इति पथिशब्देकारस्यात्वविधानाच्च न समासान्तः। अन्यथा द्विवचनबहुवचनयोस्तेनैव सिद्धौ स्वमो-रेव तद्विधानापत्तेरित्यादि विभाव्यते, तदा गौरवम्। मथ्या-दिशब्दानुरोधात्सर्वनामस्थानमात्रेऽत्वविधानावश्यकतया पथि-शब्दे स्वमोः पृथक्कृत्य तद्विधाने गौरवाच्च। अथ पदान्तो-पादानसामर्थ्यात्समुदायप्रवृत्तपदसंज्ञायामेव तत्तत्कार्याणि प्रवर्त-न्ते। अन्यथा अस्मिन् पक्षे ऽवयवप्रवृत्तपदसंज्ञायाः सार्वत्रिक-तया तदुपादानवैयर्थ्यादिति विभाव्यते, तर्हि राजपुरुष इत्या-दौ नलोपो न स्यात्। समासावयवपूर्वपदप्रवृत्तपदसंज्ञयैव त-त्प्रवृत्तेः। वस्तुतस्त्वर्थवद्ग्रहणं प्रत्येकवर्णाद्विभक्तिवारणार्थमिति भाष्यकारैरेवोक्तम्। पर्युदासादर्थवत्त्वमाप्तावपि धर्मान्तरप्रयुक्त-साहश्यबद्वारणस्य तदर्थत्वात्। त्वदुक्तार्थवत्त्वविवक्षायां तु तद्व्यति-रेकेणापि तत्सिद्धेः अर्थवदादिसूत्रेऽनर्थकस्य प्रातिपदिकसं-ज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभ-क्त्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति कैयटाद्युक्तेरिष्टापादनत्वप्रसङ्गात्। अतो वर्णेभ्यो विभक्तिवारणाय कृतेनैवार्थवत्पदेन तेभ्यो विभक्त्यानयनं शान्तिकर्मणि वेतालाभ्युदयन्यायमनुहरति। यत्तु "अव्यया-दाप्सुप" इति लोपप्रतियोगितयैव निपातेभ्यो विभक्तिरिति। तन्न। प्रापकाभावे सत्यनुवादतः पदार्थप्राप्तेरङ्गीकारात्। स्वरा-दिपरत्वेन तत्सम्भवाच्च। यदपि निपातस्यानर्थकस्येत्येव वि-भक्तिरिति। तदप्यसत्। तद्बलादेव निपातत्वसामानाधिकर-ण्येन वाचकत्वात्सिद्धेः। यदपि "अधिपरी अनर्थकौ" इति सूत्रे विशेषणबलादनर्थकयोरप्यधिपरिशब्दयोर्द्विवचनान्तत्वदर्श-नादनर्थकनिपातोत्तरं विभक्तिज्ञापनस्य सामान्यापेक्षत्वाश्रयणा-

दनर्थकत्वेऽपि निपातोत्तरं विभक्तिरिति । तदप्यसत् । शब्द-स्वरूपपरयोरभिपर्योरनुकार्येणार्थवत्त्वात् । धात्वर्थातिरिक्तार्थाभावस्यानुकार्यनिष्ठस्याभिप्रायेणैवानर्थकत्वोक्तेः । यदपि कृत्तद्धितेत्यत्र चकारेण तत्सिद्धिरिति । तदप्यसत् । कृत्तद्धितग्रहणमेतदन्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नान्यस्येति, समासग्रहणं चार्थवत्समुदायाना मध्ये समासस्यैव प्रातिपदिकत्वमिति नियमार्थमिति भाष्यादौ तत्सूत्रस्य नियमार्थत्वोक्तेः । चकारस्यापूर्वविधित्वे समभिव्याहारविरोधात् । क चिदगत्या तत्समूहनेऽपि स्वेच्छया तदनौचित्यात् । एतेन—

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा ।

इति वाक्यपदीयं व्यवस्थितविकल्पार्थकत्वेन व्याख्यातम् । न च

क्वचित्सम्भविनो भेदाः केवलैरनिदर्शिताः ।
उपसर्गेण संबन्धे व्यज्यन्ते प्रपरादिना ॥

इति उपसर्गप्रक्रमात्तच्छब्दस्तत्पर एवेति वाच्यम् । त्वदभिमताया निपातमात्रस्योभयरूपत्वेन तत्संमतेरप्यनुपपत्तेः । तत्पूर्वप्रक्रान्तनिपातमात्रपरत्वे तु यथोक्तेऽप्यविरोधात् । एतेन घटश्चेत्यादौ समुचितघटे लक्षणेत्यपास्तम् । चार्थे द्वन्द्वविरोधात् । न च स्वातन्त्र्येण प्रयोगापत्तिः । प्रत्ययादिसाम्यात् । तथा च वाक्यपदीयम् ।

प्रत्ययो वाचकत्वेऽपि केवलो न प्रयुज्यते ।
समुच्चयाभिधानेऽपि व्यतिरेको न विद्यते ॥ इति ।

न चैषां प्रत्ययवत्परत्वानुशासनं नेति वाच्यम् । समुच्चयादेस्तदर्थस्य संबन्धिनमन्तरेणानवभासात् ।

तथा च वाक्यपदीयम्,

समुच्चयाभिधानेऽपि विशिष्टार्थाभिधायिना ।

गुणैः पदानां संबन्धः परतन्त्रास्तु चादयः ॥

इति । चकारमात्राभिधाने केवलसमुच्चयबोधस्येष्टत्वात् । अत एव तत्र प्रतियोगिविशेषाकाङ्क्षा । अत एव नेत्यादितः प्रतियोग्यमिश्रिताभावशाब्दबोधोदयादभावप्रत्यक्षत्वमेव प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकम् । अत एव ननेत्युक्तेऽभावो नास्तीत्यर्थो भाष्ये दर्शितः । निपातेनापि कारकाभिधानोक्तेश्च । "परिहर्तुं न तवापि सांप्रतम्" इत्यादौ क्रियायोगनिबन्धतस्य तुमुनो दर्शनाच । भूवादिसूत्रे नतरामिति भाष्याच । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चकारस्य समुच्चयार्थतायाः समुच्चयाधिकरणासिद्धत्वाच । नञः पर्युदासे लक्षणेतिसकलतान्त्रिकव्यवहाराच । न च शोभनः समुच्चय इतिवच्चार्थेऽपि विशेषणान्वयः, घटपटयोः समुच्चय इतिवत्षष्ठी च स्यादिति वाच्यम् । अभेदसंसर्गाविच्छिन्ननामार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया बोधे निपातजन्योपस्थितेर्विरोधात् । चार्थे प्रतियोगित्वेन नामार्थान्वयाच । अत एव घटो नेत्यत्र प्रतियोगित्वसंसर्गको बोधः । घटस्याभाव इत्यत्र प्रतियोगित्वप्रकारकः । निपातातिरिक्तनामार्थस्य भेदान्वयानुपपत्तेः । यत्तु—

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव ।

इत्यादावुस्रसदृशैः शरैरिति बोधे द्योतकत्वपक्ष एव सम्भवतीति । तदसत् । तत्र सादृश्यस्यैवाश्रयत्वसम्बन्धेन शरेषु प्रकारत्वात् । अन्यथा इवादिपदोपादाने श्रौती उपमा, सदृशादिपदप्रयोगे त्वार्थीतिकाव्यमीमांसकसिद्धान्तविरोधात् । उस्रपदोत्तरविभक्तेः साधुत्वार्थत्वादित्यास्तां विस्तरः । स्यादेतत् । उपसर्गाणामपि वाचकत्वमेव । न च तत्र प्रजयतीत्यादौ निपातार्थस्य प्रकर्षस्याश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयो न

स्यात्, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वये तण्डुलं पचतीत्यादावतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । निपातातिरिक्तत्वेन नाम्नो विशेष्यत्वात् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति गुरुमते धात्वर्थस्य प्रतियोगित्वेनाभावे विशेषणत्वात् । न्यायनये कलञ्जभक्षणं पापाजनकत्वाभाववदित्यभावस्य विशेषणतया धात्वर्थे प्रकारत्वाच्च । आकाशं न पश्यतीत्यादावाकाशविषयकलौकिकविषयताशालिचाक्षुषस्याप्रसिद्ध्या आकाशविषयकत्वाभावस्य दर्शने बोधाच्च । प्रतिष्ठतइति स्थितिप्रकर्षस्य लक्षणया त्वन्मतेऽपि बोधापत्तेः । उक्तसमभिव्याहारे गमनत्वप्रकारकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यस्यापि तुल्यत्वात् । प्रशब्दस्याभावार्थकतां स्वीकृत्य धात्वर्थस्य गत्यभावस्य प्रतियोगित्वेन तदन्वये गत्यभावाभावस्य प्रतीतेः घटो नेत्यादिवत्पष्ठ्याद्यभावेऽपि क्षतिविरहात् । उपास्यतइत्यादौ तत्तदनुपपत्तिबलादुपसर्गस्य द्योतकत्वेऽपि क्षतिविरहादिति कन्दलीकारादयः । अत्र वदन्ति । धातुशक्तेर्विशेष्यांशे क्लृप्ताया एव विशेषणविषयकत्वकल्पने लाघवादुपसर्गः शक्त्यवच्छेदको न तु शक्तः शक्त्यन्तरकल्पनापत्तेः । उक्तरीत्या तु न तथा । परस्परव्यभिचारिनानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्यैव शक्तिभेदकल्पकत्वात् । प्रकृष्टजयत्वस्य तु जयत्वव्याप्यत्वात् । यदि प्रवृत्तिनिमित्तभेदमात्रेण शक्तिभेदो लाघवादिति विभाव्यते, तदाऽस्तु प्रकृष्टजये लक्षणैव । ननु विशिष्टजये कथं लक्षणा, विशिष्टस्यानर्थान्तरत्वात् । स्वनिरूपितसम्बन्धस्य स्वस्मिन्नभावात् । अत्र मिश्रादयः । अभेदसम्बन्धोऽत्र लक्ष्यतावच्छेकः । न च घटपदस्यापि घटे लक्षणापत्तिः । विशेषप्रकारकप्रतीत्यर्थमेव तदङ्गीकारात् । एवं प्रतिष्ठतइत्यत्रा-

भावे प्रत्ययार्थानन्वयः । प्रकृत्यर्थत्वाभावात् । न च गत्यभावोऽत्र प्रशब्दस्य धातोस्त्वभावोऽर्थ इति वाच्यम् । कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च गतिरभावश्च पृथगेव धात्वर्थः, ततो गतेः प्रशब्दार्थेऽभावे तस्य च धात्वर्थेऽभावेऽन्वय इति वाच्यम् । समानश्रुत्यवरुद्धतया गतेर्धात्वर्थाभावान्वयस्यान्तरङ्गत्वात् । गमनत्वप्रकारकप्रतीत्यसिद्धिश्चेति दिक् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु शब्दत्वस्यैव व्युत्पाद्यतावच्छेदकत्वेऽपशब्दसाधारण्यमिति चेन्न । साधुत्वस्य तथात्वात् । तच्च निरूपयिष्यते । न च डोप्रत्ययसुप्रत्ययवादेशादीना व्युत्पादनेऽर्थान्तरम् । गौरित्यादिशब्दप्रतिपत्त्युपयोगित्वात् । न च—राम इत्यादावपि सुप्रत्ययादेरुपयोगात्रासाधारणोपयोगित्वम्, नापि व्युत्पाद्यतावच्छेदकावच्छेदेन पचतीत्यादावनुपयोगादिति वाच्यम् । निरूपणीयतावच्छेदकावच्छेदेनानुपयोगित्वस्यैवार्थान्तरत्वापादकत्वात् । व्युत्पाद्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणाप्युपयोगे तदनवकाशात् । द्रव्यत्वादिभिर्वाच्यवाचकभावसत्त्वेऽपि तेषामन्यत्र निरूपितत्वाच्छब्दस्वरूपप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वात् । शब्दा द्विधा । लौकिका वैदिकाश्च । लौकिकत्वं च जन्यज्ञानवत्पुरुषप्रयोगार्हत्वम् । वैदिकत्वं तु वेदमात्रप्रयुक्तत्वम् । वेदपदं च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति प्रमाणशब्दमात्रपरम् । तेन वैदिकानां स्मृत्यादौ प्रयोगेऽपि न क्षतिः । ते च "शन्नोदेवीरभिष्टये" "इषेत्वोर्जेत्वा" "अग्निमीडेपुरोहितम्" "अग्नआयाहिवीतये" इति भाष्यम् । सर्ववैदिकशब्दानां व्युत्पाद्यत्वलाभाय प्रथमप्रतीकोपादानम् वैदिकैकदेशमात्रव्युत्पादकप्रातिशाख्यवैलक्षण्यसूचनाय । देवीरित्यस्य प्रथमाबहुवचनान्तस्य

च्छान्दसत्वात्प्रथममुल्लेखः । इषेत्वेत्यत्र श्रेष्ठतमायेति तमपः ईशतेति लुगभावस्य बह्वीरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य चच्छान्दसत्वात् । न च तथापि शन्नोदेवीरित्यस्य अग्निमीडे इत्यस्मादेव प्राथम्यमस्तु न त्विषे इत्यस्मादपि, उभयत्रापि छान्दसशब्दसत्त्वे क्रमोल्लङ्घने बीजाभावादिति वाच्यम् । एकत्र प्रतीकान्तर्गत एवच्छान्दसशब्दोऽन्यत्र तदुत्तरगत इति वैषम्यसत्त्वात् । स्यादेतत् । वैदिकशब्दानामप्यर्था लौकिका एव वेदे राज्यादीनां घृताच्यादिपदैर्व्यवहारेऽपि वाच्यभेदविरहात् । शब्दार्थयोश्चात्यन्तपरस्पराभिन्नत्वे मानाभावः । अथ गौरित्यादिव्यवहारेणाभेदस्यैव विषयीक्रियमाणत्वात् । तथा हि । त्वन्मतेऽपि शाब्दबोधे समवायेन जातेरिव शक्तिसम्बन्धेन शब्दस्याऽर्थे प्रकारतया भानम् ।

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥

इत्युक्तेः । किं च ज्ञानमात्रेऽपि शब्दभानम् । तदुक्तम्,

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

गृहीतशक्तिकस्य शब्दादर्थवदर्थाच्छब्दस्यापि स्मरणोपपत्तेः । तदुक्तम्,

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥

यद्यपि नान्यहेतुकमित्यस्य व्यक्तितादात्म्यहेतुकं नेत्यर्थस्य वाचस्पत्यादावुक्तत्वान्नोक्तसंवादः, तथाऽपि शब्दोपस्थितिनियमप्रतिपादकत्वांशे संवादः । तदयं प्रयोगः । अर्थः पदादव्यतिरिक्तः, पदाविषयकप्रतीत्यविषयत्वात् । यद् यद-

भावे प्रत्ययार्थानन्वयः । प्रकृत्यर्थत्वाभावात् । न च गत्यभावोऽत्र प्रशब्दस्य धातोस्त्वभावोऽर्थ इति वाच्यम् । कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च गतिरभावश्च पृथगेव धात्वर्थः, ततो गतेः प्रशब्दार्थेऽभावे तस्य च धात्वर्थेऽभावेऽन्वय इति वाच्यम् । समानश्रुत्यवरुद्धतया गतेर्धात्वर्थाभावान्वयस्यान्तरङ्गत्वात् । गमनत्वप्रकारकप्रतीत्यसिद्धिश्चेति दिक् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु शब्दत्वस्यैव व्युत्पाद्यतावच्छेदकत्वेऽपशब्दसाधारण्यमिति चेन्न । साधुत्वस्य तथात्वात् । तच्च निरूपयिष्यते । न च डोमत्पयसुप्रत्ययवर्णादेशादीनां व्युत्पादनेऽर्थान्तरम् । गौरित्यादिशब्दप्रतिपत्त्युपयोगित्वात् । न च—राम इत्यादावपि सुप्रत्ययादेरुपयोगात्साधारणोपयोगित्वम्, नापि व्युत्पाद्यतावच्छेदकावच्छेदेन पचतीत्यादावनुपयोगादिति वाच्यम् । निरूपणीयतावच्छेदकावच्छेदेनानुपयोगित्वस्यैवार्थान्तरत्वापादकत्वात् । व्युत्पाद्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणाप्युपयोगे तदनवकाशात् । द्रव्यत्वादिभिर्वाच्यवाचकभावसत्त्वेऽपि तेषामन्यत्र निरूपितत्वाच्छब्दस्वरूपप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वात् । शब्दा द्विधा । लौकिका वैदिकाश्च । लौकिकत्वं च जन्यज्ञानवत्पुरुषप्रयोगार्हत्वम् । वैदिकत्वं तु वेदमात्रप्रयुक्तत्वम् । वेदपदं च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति प्रमाणशब्दमात्रपरम् । तेन वैदिकानां स्मृत्यादौ प्रयोगेऽपि न क्षतिः । ते च "शन्नोदेवीरभिष्टये" "इषेत्वोर्जेत्वा" "अग्निमीळेपुरोहितम्" "अग्नआयाहिवीतये" इति भाष्यम् । सर्ववैदिकशब्दानां व्युत्पाद्यत्वलाभाय प्रथमप्रतीकोपादानम् वैदिकैकदेशमात्रव्युत्पादकमातिशार्यवैलक्षण्यसूचनाय । देवीरित्यस्य प्रथमायह्वुवचनान्तस्य

च्छान्दसत्वात्प्रथममुल्लेखः । इषेत्वेत्यत्र श्रेष्ठतमायेति तमपः ईशतेति लुगभावस्य वह्वीरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य चच्छान्दसत्वात् । न च तथापि शन्नोदेवीरित्यस्य अग्निमीडे इत्यस्मादेव प्राथम्यमस्तु न त्विषे इत्यस्मादपि, उभयत्रापि छान्दसशब्दसत्त्वे क्रमोल्लङ्घने बीजाभावादिति वाच्यम् । एकत्र प्रतीकान्तर्गत एवच्छान्दसशब्दोऽन्यत्र तदुत्तरगत इति वैषम्यसत्त्वात् । स्यादेतत् । वैदिकशब्दानामप्यर्था लौकिका एव वेदे रात्र्यादीनां घृताच्यादिपदैर्व्यवहारेऽपि वाच्यभेदविरहात् । शब्दार्थयोश्चात्यन्तपरस्पराभिन्नत्वे मानाभावः । अयं गौरित्यादिव्यवहारेणाभेदस्यैव विषयीक्रियमाणत्वात् । तथा हि । त्वन्मतेऽपि शाब्दबोधे समवायेन जातेरिव शक्तिसम्बन्धेन शब्दस्याऽर्थे प्रकारतया भानम् ।

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥

इत्युक्तेः । किं च ज्ञानमात्रेऽपि शब्दभानम् । तदुक्तम्,

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

गृहीतशक्तिकस्य शब्दादर्थवदर्थाच्छब्दस्यापि स्मरणोपपत्तेः । तदुक्तम्,

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥

यद्यपि नान्यहेतुकमित्यस्य व्यक्तितादात्म्यहेतुकं नेत्यर्थस्य वाचस्पत्यादावुक्तत्वान्नोक्तसंवादः, तथाऽपि शब्दोपस्थितिनियमप्रतिपादकत्वांशे संवादः । तदयं प्रयोगः । अर्थः

त्विषयकप्रतीत्यविषयस्तत् तदव्यतिरिक्तम्, यथा गौरेव स्वाविषयकप्रतीत्यविषयः, स्वाव्यतिरिक्तश्च । न ह्यत्यन्तभेदेऽयं नियमः । अश्वमहिषयोः परस्पराविषयकप्रतीत्यविषयकत्वानियमापत्तेः । तथा चार्थभेदाद्वैदिकलौकिकशब्दभेदोऽप्यनुपपन्न इति कथं द्वैराश्येन तदुल्लेख इति । एतदभिप्रायेणैव अथगौरित्यत्र कः शब्द इति भाष्यम् । न च द्रव्यसामान्ययोर्गौरित्येतद्बोधविषयत्वेऽपि गुणकर्मणोरतथात्वाच्छब्दस्य तदभेदशङ्कापरं भाष्यमनुपपन्नमेवेति वाच्यम् । भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वात्कथं समावेश इत्याशङ्क्य दृष्टान्तत्वेन तदुपादानात् । भेदाभेदवादिभिस्तत्राप्यभेदोपगमात् । न च गुणकर्मणोः शब्दाभेदशङ्का तथाऽपि कथमिति वाच्यम् । शब्दाभिन्नद्रव्याभिन्नतया शब्दाभिन्नत्वस्यापि तदुपपत्तेः । न च तत्र सामानाधिकरण्येनाभेदः, प्रकृते त्वेकप्रतीतिविषयत्वेन घटपदं घट इति प्रत्ययानभ्युपगमादिति पक्षदृष्टान्तयोर्न साधनैक्यमिति वाच्यम् । यथोक्तसाधने साधनान्तरस्योक्तत्वात् । अत एवायं गौरित्यादौ शब्दार्थयोरभेदव्यवहारदर्शनादेव शङ्काभाष्यमवतारितम् । के चित्तु गोशब्दस्यापि गवि तादात्म्यमेव संसर्गोऽस्तु । एवं गुणादिभिरपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेन द्रव्यगुणसामान्यैः सह शब्दस्याभेदशङ्केति व्याख्याय निराकरणग्रन्थमित्थं व्याचक्षते । घटे व्यावहारिकपटभेदस्य प्रातिभासिकपटाभेदस्य च सत्त्वेऽपि समसत्ताकौ भेदाभेदौ विरुद्धावेव । अन्यथा सत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुखदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्था भेदग्रहाद् भ्रमनिवृत्तिश्च न स्यादिति । तच्चिन्त्यम् । नीलो घट इत्यादौ समानसत्ताकयोरेव भेदाभेदयोस्तद्वादिभिरभ्युपगमात् । तदुक्तं वाचस्पत्ये,

विरुद्धमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्र प्रामाणिकं सामानाधिकरण्यप्रत्यये तु भेदाभेदौ भासेते इति । अतश्च प्रतियोग्यभावयोरन्यत्र सामानाधिकरण्याभावेऽपि अनुभवानुरोधात्संयोगतदभावयोस्तदभ्युपगमः सुखदुःखादेस्तु सत्तादिनाऽभेदेऽपि प्रातिस्विकधर्मेण भेदसत्त्वादेव प्रवृत्त्यादिव्यवस्थोपपत्तेः । विरोधिविषयकत्वस्यैव बाधकत्वे तन्त्रतया भेदग्रहाद् भ्रमनिवृत्तेश्च। शक्तिसंबन्धेन प्रकारतामादाय नियमोत्थाने पश्चात्तादात्म्यस्य संसर्गताशङ्काऽनुत्थानाच्चेति । उच्यते । न पदार्थयोरभेदः, एकज्ञाननियतविषयताकयोरपि द्रव्यसामान्ययोर्भेदस्वीकारेण व्यभिचारात्। न च गोत्ववानित्याद्यनुमित्यादौ गवादेर्न विषयत्वमिति वाच्यम् । गोत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकतया भानेन तद्घटकतया गोरपि विषयत्वात् । तथा च द्रव्यं नाम तत् सामान्यं नाम तदित्यनेन प्रकृतहेतौ व्यभिचार उक्तः । गुणक्रियाभागेन च दृष्टान्तासिद्धिरुक्तेति विभागः। तथा हि। घटो नील इत्यत्र किं शाब्दं सामानाधिकरण्यमभेदसाधकमुतार्थम् । नाद्यः। भेदमात्रसाधकतया विरुद्धत्वात् । नान्त्यः। उभयथाऽप्युपपन्नतया तत्साधकत्वायोगादित्युदयनाचार्याः । तर्ककौतूहले विस्तरः । स्यादेतत् । शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वकल्पने मानाभावः । स्वारसिकानुभवविरहात् । न च गोत्वस्य प्रकारतायाः सर्वसिद्धत्वाद्गोपदप्रकारताकल्पनं नाधिकम्, सङ्केतविशेषसंबन्धेन गोपदस्यैव गोत्वरूपत्वादिति वाच्यम् । गोत्वस्य स्वरूपत एव प्रकारत्वाभ्युपगमाद्गोपदत्वावच्छिन्नप्रकारताकल्पनस्याधिक्यात् । गोत्वस्य समवायेन प्रकारत्वाङ्गीकाराच्च । शब्दस्य वृत्त्यविषयतया शाब्दत्वानुपपत्तेश्च । घटपदात्समवायित्वेनोपस्थिताकाशादेरपि तदापत्तेश्च । न चाश्रयत्वनिरूपकत्वा-

न्यतरसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वमेव वृत्तिविषयत्वमिति वाच्यम् । आ-
श्रयत्वप्रवेशे मानाभावात् । यत्तु गामुच्चारयेत्यादौ पदविषय-
कत्वं विनाऽन्वयानुपपत्तिः । अर्थस्योच्चारणासम्भवात् । शब्दे
लक्षणायां च गौरवात् । अस्माकं तु विशेषणतया पदोपस्थि-
तिसत्त्वात्तस्योच्चारणान्वयोपपत्तेः । न च विशेष्यत्वार्थं लक्षणा,
पदप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकबोधत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वाद्घटो
नित्य इत्यादाविवेति वाच्यम् । तत्र घटत्वत्वप्रकारकबोधानु-
रोधादेव तथात्वात् । घटत्वांशे निर्विकल्पकापत्तेश्च । अत्र तु
पदावच्छेदकतयाऽऽनुपूर्वीविशेषस्यापि भाने तद्घनापत्तेः । वि-
शेष्यव्यक्त्यभाने पदप्राधान्यस्याप्यर्थात्सिद्धेः । यद्वा शक्तिज्ञा-
नस्य कार्यतावच्छेदकं न पदप्रकारकबोधत्वम्, किं तु गो-
त्वप्रकारकबोधत्वमेव प्रथमोपस्थितत्वेन, सामान्यसामग्रीबला-
त्तु शब्दस्य विशेषणतया भानं, निर्विकल्पकोत्तरप्रत्यक्षे जाते-
रिव प्रकारत्वनियमोपपत्तेरिति । तदप्यसत् । व्यक्त्यवच्छेदक-
तयोपस्थितस्यान्यत्रान्वयायोगात् । स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थमेव तत्र
घटत्वे लक्षणोपयोगात् । अत एव पङ्कजपदस्य कुमुदे लक्षणे-
ति दर्पणचिन्तामण्यादयः । अयं ह्यत्र निष्कर्षः । येन रूपेण
पदादुपस्थितिस्तेनेतरपदार्थान्वयसम्भवे न लक्षणा । यथा गौ-
रनित्य इति । अवच्छेदकत्वेनोपस्थितस्य गोत्वस्यावच्छेदक-
त्वेनानित्यत्वान्वयायोग्यत्वात् । गौर्नित्य इत्यत्र त्ववच्छे-
दकत्वेनोपस्थितस्य विशेष्यतया नित्यत्वान्वयानर्हत्वात्से-
ति । पदार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया पदजन्योप-
स्थितेर्हेतुत्वात् । अन्यथा घटं पश्येत्यादौ घटत्वस्य क-
र्मत्वबोधापत्तेः । घटत्वनिर्विकल्पकापत्तावपि क्षतिविरहाच्च ।
गोपदशक्तिज्ञानस्य पदप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकबोधे हेतुतायां

समानविषयकत्वस्य समानप्रकारकत्वस्य वा प्रत्यासत्तित्वे गोपदविशेष्यकस्मरणानुपपत्तेश्च । न चाभेदसंसर्गकगोपदप्रकारकगोपदविशेष्यकस्मरणमेवास्त्विति वाच्यम् । शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकेऽभेदस्यानिवेशात् ✓। अन्यथा तादृशघटत्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकबोधस्याप्यापत्तेः । उपस्थितिमात्रस्य शाब्दविषयकत्वनियामकत्वे चातिप्रसङ्गात् । न ह्युपस्थितत्वादेव शाब्दे भानमिति प्रत्यक्षं दीधितिकारोक्तेः । निर्विकल्पकस्य च धर्मिग्राहकमानेन तथैव सिद्धेः । तस्माच्छाब्दबोधे शब्दभाने मानाभावः । ज्ञानमात्रे तु तद्भाने सुतराम् । तथा हि । व्यक्तिज्ञानस्य शब्दस्मारकत्वं त्वयाऽभ्युपगम्यते । अज्ञातस्योद्बोधकत्वायोगात्पिण्ड एव हि दृष्टः सन्नित्युक्तेः । तथा च प्राथमिकं व्यक्तिज्ञानं शब्दाविषयकमेवेति वाच्यम् । तदा तस्यानुपस्थितत्वात् । तथा च व्यभिचारः स्फुट एव । गोत्वेन गां जानामीतिवद्गोपदेन गां जानामीत्यनुव्यवसायविरहादिति प्राप्ते उच्यते । अनुभवानुरोधेन ज्ञानमात्रस्य पदविषयकत्वकल्पनाऽऽवश्यकतया ज्ञानसामान्यसामग्री पदविशिष्टमेवार्थं बोधयतीति नियमः कल्प्यते । अतो वृत्तिसन्निकर्षाद्यभावेऽपि न क्षतिः । अत एवेच्छादेर्मदंशादिविषयत्वं न कारणनियम्यमिति नैयायिकाः। किञ्च । अगृहीतघटपदशक्तिकस्य घटचक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकचाक्षुषानुदयोऽनुभवसिद्धः । सोऽपन्निष्कर्षेनियमः शक्तिसम्बन्धेन पदप्रकारकबोधसामग्रीव्यतिरेकप्रयुक्त एव कारणान्तरसत्त्वादिति तद्व्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगितया शब्दभानमङ्गीकार्यम् । अयं तु विशेषः । कदाचित्किञ्चित्पदत्वं प्रकारतावच्छेदकं कदाचिच्च घटपटत्वादिकमिति । इदं च दर्शनान्तरेऽपि मन्तव्यम् । अनुभव-

स्यापह्नोतुमशक्यत्वात् । अत एवाक्षरमस्वरान्तधृतेरिति शारीरकमीमांसासूत्रसिद्धान्ते भामत्यामपि ज्ञानमात्रे शब्दाविषयकत्वमङ्गीकृतम् । संज्ञा तु गृहीतसम्बन्धैरत्यन्ताभ्यासवशात्पिण्डानिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसम्पातायाता स्मर्यते । यथाह,

"यत्संज्ञास्मरणं तत्र" इत्यादि ।

संज्ञा हि स्मर्यमाणाऽपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।

संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥

इति । गृहीतसम्बन्धैर्वाच्यवाचकज्ञानवद्भिः । पिण्डानिवेशिनी व्यक्तितादात्म्यमनापन्ना । स्मर्यमाणसंज्ञायाः परोक्षत्वात्तद्विशिष्टार्थस्य प्रत्यक्षत्वं न स्यात्, अतः संज्ञाहीति । स्मर्यमाणाऽपि संज्ञा संज्ञिनः प्रत्यक्षत्वं न बाधते । सा हि तटस्थाऽर्थानिविष्टा । अतो नार्थस्वरूपाच्छादनक्षमा । ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयाभ्युपगमेन संज्ञाविशिष्टसंज्ञिप्रत्यक्षानभ्युपगमादित्यर्थः । तथा च लीलावत्याम् "न च शब्दः संसर्गप्रत्यक्षगोचरः, ततो जातिसंसर्गमात्रं तत्रावभासते, शब्दस्तु व्युत्पत्तिसमयावगतोऽत्र स्मर्यते न तु केन चित्संसर्गोऽवभासतइत्यादि"। एवं च शब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वेन भानमित्येव शाब्दिकमते विशेष इति दिक् । ननु तथाऽपि शब्दस्य शक्तिसम्बन्धेन कथं व्यक्तौ प्रकारत्वं स्फोटस्यैवैतन्मते वाचकत्वात् । अन्यथा स्फोट एव प्रमाणानवतारादिति चेत्, सत्यम् । आरोपितामेव वाचकतामादाय तथोक्तेः । अथ वर्णस्फोटे विप्रतिपत्तिः । तिप्प्रभृतयो वाचका न वेति । यदि तिवादिभिः स्मृतानां लादीनां बोधकत्वं तदा निषेधकोटिः, अथ श्रूयमाणानामेव तदा विधिः । अन्ये तु प्रयुज्यमानपदसमभिव्याहारानन्तर्गता वर्णा वाचका न वेति स्थानिपक्षिकां विप्रतिपत्तिमाहुः । आद्यायां विधिकोटिर्वैयाकरणानां

निषेधकोटेर्नैयायिकादीनाम् । द्वितीयायां तु वैपरीत्यम् । नन्वाद्यायां क्तिप्रत्ययादिमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाधः । द्वितीयायामपि पचसीत्यादिसमभिव्याहारानन्तर्गतयजसीत्यादिसमभिव्याहारान्तर्गतवर्णानादाय सिद्धसाधनबाधौ । न चादेशत्वं पक्षतावच्छेदकं प्रथमायां द्वितीयस्यां च स्थानित्वमिति वाच्यम् । तथाऽप्येकत्वादिवाचकतया तयोरपरिहारात् । द्वितीयायामपि भ्वादेशादिस्थलेऽभूदित्यादिसमभिव्याहारानन्तर्गतस्यास्त्यादेर्वाचकतया तयोः प्रसङ्गात् । सत्यम् । कर्त्रादिवाचकत्वस्य विध्यर्थत्वात् । कर्त्रादिपदेषु तस्य घटादिपदेषु तदभावस्य प्रसिद्धिः । पचतीत्यादिसमभिव्याहारानन्तर्गतत्वं च तिप्रभृतीनां विशेषणम् । द्वितीयायां च तादृशस्थले पक्षसङ्कोच एव शरणम् । अयं च पक्षः स्थानिवत्सूत्रे सर्वे सर्वपदादेशा इति भाष्यग्रन्थे पद्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदशब्दस्यार्थवत्परत्वमाश्रित्य एकरित्यस्य तेस्तुरित्यर्थः अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेरित्यादिग्रन्थैश्च स्वीकृतः । अत्र वदन्ति । लकार एव वाचको न तु प्रयोगान्तर्गतास्तिबादयः । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । "लः कर्मणि" इत्याद्यनुशासनाच्च । न च स्थान्यादेशभावधीविधुराणां बोधानुपपत्तिः । शक्तिभ्रमात्तदुपपत्तेः । न च शत्रादीनामपि लकारादेशतया बोधवैषम्यं न स्यात्, वाचकस्य लकारस्यैक्यादिति वाच्यम् । "कर्तरि कृत्" इत्यनुशासनान्नामार्थयोरभेदान्वयाच्च तत्र कर्त्रादिपरत्वात् । यत्तु—राम इत्यादौ पाणिनीयाः सुप्रत्ययं विदधति, कौमारास्तु सिम्, अन्ये तु रुप्रत्ययम्, तावानित्यत्र सूत्ररीत्या वतुः, "आ सर्वनाम्नः" इत्यात्वम्, डावतावर्थवैशेष्यादिति पूर्वाचार्यवार्तिकोक्तरीत्या डावतुः, तत्र किं स्मरणीयम् । न च

स्वाधीतव्याकरणस्थानिनः स्मरणं, सर्वाधीतिनो विनिगमना-विरहादिति । तन्न । उद्बोधकानुसारेण व्यवस्थासम्भवात्, संभेदेऽन्यतरनैयत्याभावाच्च । न च स्थानिनामप्युक्तरीत्या बहुत्वादनेकशक्तिकल्पनसाम्यं वृद्धव्यवहारस्याप्यादेशे एव शक्तिप-रिच्छेदकत्वामिति वाच्यम् । "*लः कर्मणि च*" इत्यस्य शक्ति-परिच्छेदकत्वात् । न च साधुत्वानुशासने एव तस्य तात्पर्यं न तु शक्तिपरिच्छेदेऽपीति वाच्यम् ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इति प्रथमकक्षायां तदुपादानानुपपत्तेः । वाक्यशेषादिनाऽपि तदनुपपत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः । त्रिष्टुप्त्वर्वैयधिकरण्यादिविरोधात् । व्यवहारस्यापि तदतात्पर्यकत्वाच्च । तदुन्नायकत्वस्यापि साम्यात् । त्वयाऽपि कर्तृशक्तावुक्तानुशासनस्यैव प्रमाणितत्वात् । "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यादेर्बहुव्रीह्यादावतिरिक्तशक्तिस्वीकाराच्च । न च भूल् इत्यतो बोधापत्तिः । भूतिपइत्येतत्तुल्यत्वात् । यवादिविध्यन्तरप्रवृत्तिविषयत्वादपरिनिष्ठितत्वस्यापि साम्यात् । असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दधीविरोधित्वाच्च । न च भवतीत्यादि-समभिव्याहारो वा समभिव्याहृता वर्णा वा वाचका इति विनिगमकाभावाद्वर्णानां वाचकत्वामिति वाच्यम् । समभिव्याहारो हि क्वचित्पूर्वोत्तरभावरूपो यथा *घटमित्यादौ अक्रातिमस्ययादेः*, क्वचित्तात्पर्यरूपः, अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ तत्सत्त्वेऽपि तात्पर्याभावाद्राजपुरुषयोरन्वयाभावात् । तस्य च वाचकतायाः कुत्राप्यनुक्तत्वात् । पदोपस्थितानामर्थानामन्वयविशेष एव तस्य सहकारित्वात् । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः, लकारस्य वाचकत्वं त्वयाऽप्यभ्युपगम्यते । लकारस्य वाचकत्वे

तिबादीनां शत्रादीनां च वैषम्यं न स्यात् । न च "कर्त्तरि कृत्" इत्यनेन निर्वाहः । स्थान्यर्थेनैव निराकाङ्क्षत्वाच्छत्रादौ तदप्रवृत्तेः । ण्वुलादीनामनादेशतयाऽर्थाकाङ्क्षायां तत्रैव प्रवृत्तेः । आकाङ्क्षितविधानं ज्याय इतिन्यायादिव्यवस्थापितत्वात् । तद्यदि लकारः कस्य चिदर्थस्य नाभिधायकस्तत्कथं तदर्थेन शत्रादीनामर्थाकाङ्क्षोपशान्तिः । कथं च तेन शय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादौ भावे घटः क्रियमाण इत्यादौ कर्मणि शानच् । नन्वस्मन्मते तिबादिवच्छानजादीनामपि लादेशत्वाचन्निष्ठामेव वाचकतां लकारे आरोप्य तदर्थकथनाभ्युपगमात्तथोक्तमिति चेत् , आस्तां तावदेतत्, लकारस्यैव वाचकत्वमिति तार्किकमतमित्यसिद्धमेव । तिङो व्यापारे लक्षणेति कुसुमाञ्जलावाचार्योक्तेः । एकत्वादिसंख्यामात्रमाख्यातार्थ इत्युपाध्यायाश्च।आख्यातदीधितावपि आख्यातत्वं लत्वमेव दशलकारसाधारणमिति यद्यपि कैश्चिद्व्याख्यातम्, तथाऽप्याख्यातत्वं न जातिर्मत्वादिना सङ्करान्मानाभावाच्च, किं त्वभियुक्तानां सङ्केतविशेषेणाख्यातपदवत्त्वम्, शक्ततावच्छेदकं तु तिप्त्वादिकमेव तद्रूपेणाज्ञानदशायां शाब्दबोधानुदयादिति व्याख्यातमेव । अन्यैरप्येकोच्चारणान्तर्भावेन तिप्त्वादिकमेव वर्त्तमानत्वयत्नयोः शक्ततावच्छेदकम्पुष्पवन्तादिवत् । अत एवातीते यत्ने वर्त्तमानत्वबोधे तात्पर्याभावे पचतीत्यादिप्रयोगाभावः । उष्णपुष्पवन्तावितिवदित्याद्युक्तम् । अतो लकारस्यैव न्यायमते वाचकत्वमित्येकान्तकल्पनं प्रामादिकमेव । नन्वेवं सुत्वेनैकत्वे शक्तिरित्यादिकं कथमिति चेत् । मैवम् । स्थानिन एवादेशस्यैवेति वा नियमाभावात् । न हि त्वन्मते ऽप्यादेशस्यैव वाचकत्वनियमः । भ्यामित्यादिभ्यो बोधानापत्तेः । न च रामभ्यामित्यस्य "सुपि च"

इति दीर्घद्वारा रामाभ्यामित्यादेश इति वाच्यम् । वर्णस्फोटपक्षस्य पदस्फोटपक्षाद्भिन्नत्वात् । प्रमाणानुरोधेनैव वाचकत्वविश्रामात् । "लः कर्मणि" इत्याद्यनुशासनसत्त्वेऽपि तस्य प्रयोगाविरहनियमात्तदादेशानामेव तत् । लाघवार्थमेव लकारस्य तत्रोल्लेखात् । त्वयाऽप्येवमेवाभ्युपेतत्वाच्च । न च "तिङ्क्ष्मणिच" इत्यादिकमेव तदस्तु इति वाच्यम् । तिवाद्यन्यतमत्वरूपस्य तिङ्त्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वे गौरवात् । नच लस्येति सूत्रस्य लडित्यादिसूत्रस्य चानारम्भाल्लाघवमिति वाच्यम् । सुब्विभक्तीनामनुगतार्थतया स्वातन्त्र्येण तद्विधानेऽपि तिङन्तत्तत्कालविशेषप्रयुक्तावान्तरानेककार्यवैलक्षण्येन तन्निर्वाहान्यथानुपपत्त्या स्थानिभेदेनैव तस्योपपाद्यत्वात् ।

प्रकृतमनुसरामः । सुपां च स्वौजसित्यादिना स्वरूपं निर्दिश्य तत्रैव द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्याद्यर्थविशेषनिर्देशात्सुत्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकम् । अत एवैकत्वादौ तिवादेरेव शक्तिः । तत्रापि विसर्गत्वस्य राम इत्यादौ शक्ततावच्छेदकत्वे पचत इत्यादौ व्यभिचारात् । सुस्थानीयविसर्गत्वापेक्षया च मूलस्य लघुत्वात् । टादौ तु गौर्येत्यादौ तस्यापि स्वरूपेण प्रयोगयोग्यतया शक्यावश्यकत्वे इनाद्यादेशानामपि तत्कल्पने गौरवात् । अन्यथा स्त्रीलिङ्गमात्रे हलन्तपुन्नपुंसकयोश्च टाप एव रामेणेत्यादाविनादेशस्य घिसंज्ञास्थले हरिणेत्यादौ च नादेशस्येति शक्तित्रयकल्पनापत्तेः । स्थानिशक्तिबाधकप्रमाणाभावात् । इनादिशक्तिसाधकप्रमाणाभावाच्च । बोधस्य च व्युत्पन्नानां स्मरणेनान्येषां च शक्तिभ्रमेण सम्भवात् । अत एव टात्वेन एकत्वे करणत्वे च शक्तिरिति नैयायिकानां व्यवहारः । किञ्च तिवादीनामपि सर्व-

लकारसाधारणार्थ एव शक्तिः । तत्तदसाधारणार्थे तु लडादीनां तत्तद्रूपेणैव शक्तिः । अन्यथा बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः । वर्तमानत्वादौ लडादीनां शक्तिरिति वैयाकरणाः । लिङादावाख्यातत्वेन भावना तिङ्त्वादिना तु प्रवर्तना वाच्येति मीमांसकाः । यदाहुः—

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः ॥

तत्सिद्धमेतत् आदेशविनिर्मुक्तस्य प्रयोगाभावे आदेशानामेव, उभयथा प्रयोगे तु स्थानिनामेव वाचकत्वम् । यत्र त्वनुगतेष्वप्यादेशेषु अर्थविशेषपुरस्कारो यथा लिङादौ तत्र सर्वानुगतेऽर्थे आदेशानां अर्थविशेषे च स्थानिनामेव तथात्वम् । एवं च द्वितीयविप्रतिपत्तौ अभावकोटौ बाध इत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् । नन्वेवं यत्रैवादेशानां वाचकत्वमभ्युपगम्यते तत्रैव स्फोटासिद्धिरिति चेत् । मैवम् । यदि तिबादीनामर्थवाचकत्वमेव स्फोट इत्युच्यते तदा इष्टापत्तिः । अथ तकारेकारादीनां प्रत्येकं वाचकत्वम् । तन्न । तवाप्यसिद्धान्तात् । एरुरित्यस्य तेस्तुरित्यर्थ इतिव्याख्यातृवचनानुपपत्तेः । इकारस्याप्यर्थवत्त्वे तस्योकारादेशेऽप्यर्थवत्त्वेव स्थान्यादेशभाव इति नियमभङ्गाभावात् । नन्वेवं चैत्रः पचास्वित्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातो न स्यात् । इकारमात्रस्य तिङ्त्वाभावात्तदादेशस्य स्थानिवत्त्वेनापि तिङ्त्वाभावे पचतु इत्यस्य तिङन्तत्वाभावादिति चेत् , किं तेन । न हि वयमिकारस्यैव उकारादेशो विधेय इति व्यवस्थापयामः । किं तु इकारमात्रस्य वाचकत्वे नैवापसिद्धान्तापत्तिः । अन्यथा निघातानुरोधाचेस्तुरित्यर्थ इति ब्रूयान्न वृत्तन्यायानुरोधादिति न किं चिदेतत् । एतेन आदेश-

वाचकत्वाभ्युपगमे घटेन दधीदं हरेऽव विष्णोऽवेत्यादिषु पद-वाक्यस्फोटावपि सिद्ध्येतामिति परास्तम्। अवेत्यादिस्मरणा-दपि बोधोपपत्तेः। पूर्वरूपस्थलेऽकारलोपाभ्युपगमेऽपि क्षति-विरहात्। वस्नसादौ प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोहेऽपि तत्रापि युष्माकमित्यादिस्थानिनः स्मरणाद् बोधात्। अन्यथा तेषां षष्ठी-चतुर्थीद्वितीयासाधारण्यादर्थविशेषस्य दुर्ग्रहत्वात्। सर्वादेशानां वाचकत्वानभ्युपगमात्। आदेशशक्तिग्राहकप्रमाणसत्त्व एव त-थात्वात्। ननु—

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥

इति रीत्या हरे अव इत्यस्य स्थाने पूर्वरूपमुखेन हरेऽव इत्यादेश एव विधीयत इति चेत्, कामं विधीयतामर्थबोधोपाय-स्योक्तत्वात्। न चैवमादेशस्यार्थवत्त्वं कथमिति वाच्यम्। तवापि स्थानिनस्तत्कथमिति पर्यनुयोगात्। उक्तन्यायेनादेशवत्स्थानि-नोऽप्यर्थवत्ताया अभावात्। आदेशार्थवत्तयैव स्थानिनस्तथात्व-मिति चेत्, तर्हि स्थान्यर्थवत्तयैवादेशस्य तथात्वमिति तुल्यम्।

वाक्यस्फोटे त्विदमपि विचार्यते। विशिष्टवाक्यार्थ-बोधे विशिष्टवाक्यशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः। तथा हि वाक्यशक्तिवादिना पदानां शक्तिस्तज्ज्ञानस्य शाब्दधीकारणत्वं च स्वीक्रियते न वा। नाद्यः। तत एव वाक्यार्थबोधोपपत्तौ वाक्यशक्तिकल्पनाऽनवतारात्। नान्त्यः। पदशक्तिज्ञानविरहे वाक्यशक्तिज्ञानाद् बोधापत्तेः। पदशक्तिज्ञानसत्त्वे वा-क्यशक्तिज्ञानविरहेण शाब्दधीव्यतिरेकानुपलम्भाच्च। यत्तु पदशक्तिज्ञानस्य पदार्थशाब्दबोधत्वं वाक्यशक्तिज्ञानस्य च वाक्यार्थशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति नान्यतरवैय-

र्थ्यमिति । तन्न । पदार्थशाब्दबोधः स्वातन्त्र्येणैव वक्तृतात्पर्यविषयः प्रकारान्तरेण वा । नाद्यः । प्रयोजनाभावात् । पदार्थवाक्यार्थज्ञानस्य समूहालम्बनत्वप्रसङ्गात् । वाक्यार्थबोधसमये पदार्थानां खण्डशो बोधस्याप्रामाणिकत्वात् । न द्वितीयः । वाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वातिरिक्तस्य प्रकारस्याभावात् । पदशक्तिज्ञानेन वाक्यार्थबोधे जननीये पदार्थस्मरणस्य द्वारतायास्त्वयैवोक्तत्वात् । घटकर्मकानयनबोधस्य वाक्यशक्तिज्ञानादेव सिद्धौ प्रत्येकपदजन्यघटादिज्ञानानां तदुपयोगासम्भवाच्च । ननु घटादिपदशक्तिज्ञानस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकं तत्कथं तेन वाक्यार्थज्ञाननिर्वाहः । अतस्तत्कारणीभूतज्ञाने विषयतया ऽवच्छेदिका वाक्यशक्तिरवश्यं कल्पनीया । यत्कार्यं यत्कार्यविजातीयं तत् तत्कारणविजातीयकारणजन्यम्, यथा घटविजातीयः पट इति न्यायेन घटमानयेत्येतद्वाक्यार्थज्ञानत्वं प्रत्येकपदार्थज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं तद्धर्मावच्छिन्नकार्यताभिन्नकार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वादिति चेत् । न । प्रत्येकशक्तिज्ञानैः स्वस्वकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नजनने आकाङ्क्षादिरूपसहकारिवशाद्विशिष्टधर्मावच्छिन्नजननसम्भवात् । यस्त्वाकाङ्क्षादिज्ञानहेतुत्वापेक्षया वाक्यशक्तिज्ञानमेव कारणत्वेनाभ्युपगम्यतामिति । तन्न । तद्धि निरपेक्षमेव वाक्यार्थज्ञानजनकं किञ्चिदपेक्षं वा । नाद्यः । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादितोऽपि बोधापत्तेः । नान्त्यः । आकाङ्क्षाज्ञानादेरेवापेक्षत्वात् । न च घटः कर्मत्वमित्यादौ शक्तिग्रहसत्त्वे भवत्येव शाब्दमिति वाच्यम् । विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यादौ कदाचिन्नद्यर्थो जलान्वितत्वेन कदाचिच्च कच्छान्वितत्वेन

प्रतीयत इति वैषम्यानापत्तेः। उभयवाक्यार्थशक्तिज्ञानसत्त्वात्। न च नानार्थवत्तात्पर्याद्विनिगमनेति वाच्यम्। तात्पर्यज्ञानहेतुत्वापत्तेः। न च तथाप्याकाङ्क्षाज्ञानस्थले वाक्यशक्तिज्ञानं स्यादिति वाच्यम्। घटमानय घटः कर्मत्वमित्यनयोस्तुल्यकक्षतया प्रयोगापत्तेः। न च विपरीतव्युत्पन्नस्यैव द्वितीयाद् बोधः। तद्व्युत्पत्तेर्वैपरीत्य एव मानाभावात्। निराकाङ्क्षत्वातिरिक्तस्य तद्बीजस्य दुर्वचत्वात्। घटमानय आनय घटं घटः कर्मत्वमित्यादीनां भिन्नतया घटकर्मकानयनबुद्धौ हेतुत्रयकल्पनापत्तेश्च। तत्तदानुपूर्वीवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदके निवेश्यत्वाच्च। तदतिरिक्तवाक्यत्वस्य त्वया दुर्वचत्वात्। न च साकाङ्क्षपदसमूह एव वाक्यमिति वाच्यम्। आकाङ्क्षाज्ञानहेतुतासिद्धेः। किं च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ वह्निकरणकसेकरूपवाक्यार्थाप्रसिद्ध्या तत्र शक्तिग्रहानुपपत्तिः। मन्मते पदार्थानां प्रत्येकं प्रसिद्धिनियमात्। यत्तु—विशिष्टं नातिरिक्तं किं तु तावन्त एव पदार्थास्ते च प्रसिद्धा एवेति। तत्तुच्छम्। पदार्थशक्तेस्त्वयाऽपि स्वीकाराद्वाक्यार्थशक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात्। यमेव विशेषमादाय भवता पदार्थाद्वाक्यार्थभेदो मन्तव्यस्तमेवादायाप्रसिद्धेर्वाच्यत्वात्। अन्यथा ग्रावाणः प्लवन्ते इत्यादेरयोग्यत्वम्, काञ्चनमयः पर्वत इत्यादावाश्रयासिद्ध्यादिकं च न स्यात्। पर्याप्तिसम्बन्धेन तद्वृत्तिविषयताया एव विशिष्टपदार्थत्वाच्च। एतेन पीतः शङ्खो नास्तीत्यत्रारोपिता पीतशङ्खसत्तेति बोध इत्युन्नीतमतमपास्तम्। तत्रापि पीतशङ्खसत्ताया अप्रसिद्धेः। यत्त्वाहार्या प्रतियोगिप्रसिद्धिः। प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वेऽनाहार्यत्वस्य गौरवादनिवेशादिति। तदसत्। सा हि शब्दादेव अन्यतो वा। नाद्यः। परोक्षज्ञान-

स्यानाहार्यत्वनियमात् । शक्तिग्रहं विना तदनुपपत्तेश्च । नान्त्यः । ज्ञानान्तरविषयस्य शाब्दान्वयानुपपत्तेः । नव्यर्थेनारोपितत्वेन सहानन्वयापत्तेः । एतेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणतैव प्रतियोगिज्ञानकारणतेति पक्षेऽप्याहार्यज्ञानादप्याहार्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोध इत्यपि परास्तम् । तावताऽप्युक्तरीत्या दोषानुद्धारात् । इदं च सौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्सर्वत्रैव न शक्तिग्रहसम्भवः ।

यत्तु येषां मते वाक्यार्थो लक्ष्यो येषां चाऽन्विते शक्तिस्तेषामपि प्राक् तदनुपस्थितेर्वृत्तिग्रहासम्भवात्कथं निर्वाह इत्यादि, तत् कथं चित्प्रट्टादीन्प्रति सङ्गच्छतां नाम, नैयायिकादीन्प्रति तु सर्वथा नेदमुत्तरं घटते । परैरपि घटपदमितरान्वितघटे शक्तमित्याकारकस्यैव शक्तिग्रहस्य स्वीकारेण कर्मत्वान्वितघटे शक्तमित्यस्यानभ्युपगमाच्च ।

यदपि पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञाताऽन्वयांशे तु स्वरूपसत्येवोपयुज्यते इति कुञ्जशक्तिवादे इवास्माकमपि पदशक्तिर्ज्ञाता • वाक्यशक्तिरज्ञातैवोपयुज्यतामिति । तदप्यसत् । वाक्यशक्त्युपयोगो हि पदार्थबोधे वाक्यार्थबोधे वा । नाद्यः । पदशक्त्यैव सिद्धेः । नान्त्यः । पदशक्तेरुभयासिद्धतयाऽन्वयांशे ऽज्ञातोपयोगिन्याः शक्तेरपि पदेष्वेव कल्प्यत्वात् । वाक्यशक्तेरज्ञातोपयोगित्वे घटः कर्मत्वमित्यादौ वाक्यशक्तिज्ञानसत्त्वे भवत्येव शाब्दमन्यथा तदभावादेव तदभाव इति पूर्वोक्तविरोधाच्च ।

अयं चात्र नैयायिकमतनिष्कर्षः । यद्यपि पदानामन्वयज्ञानजनकत्वात्तत्र शक्तिरस्ति, अशक्तस्याजनकत्वात्, पदादन्वयबोध इतीश्वरेच्छासत्त्वाच्च । तथा-

ऽप्यन्वयबोधे स्वरूपसती सा व्याप्रियते, न तु ज्ञाता घट-ज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातादेव घटान्वयबोधोपपत्तेः । ज्ञायमानकरणे ज्ञातोपयोगिसम्बन्धस्य विषयप्रतियोगिकसंसर्गबोधकत्वनियमाच्च । वह्निप्रतियोगिकव्याप्तेरिव तत्सम्बन्धव्याप्तेरपि बोधस्य वह्न्यनुमित्यनङ्गत्वात् । न च घटज्ञानत्वमितरान्वित-घटज्ञानेऽप्यस्तीति तेन रूपेणान्वितघटज्ञानेऽपि ज्ञात-शक्त्युपयोगः । अन्वयांशस्य गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च घट-ज्ञानत्वमेव शक्यतावच्छेदकम्, न त्वन्वितघटज्ञानत्वमिति स्वीकारात् । अत एव घटाद्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदज्ञा-नत्वमुभयमतेऽपि कारणतावच्छेदकम् । कार्यतावच्छेद-कं तु भट्टमतेऽन्वितघटादिशाब्दत्वम्, न्यायमते तु घटादिशाब्द-त्वमेवेति विशेषः । तस्माद् भट्टमते जातिवाचकपदस्य व्यक्ता-विव एकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती पदार्थांशे ज्ञाता व्या-प्रियते । न च जातिव्यक्त्योः समानसंवित्संवेद्यत्वात्तथा, घट ज्ञानस्य तु नान्वयविषयकत्वनियमः, स्मरणे व्यभिचारादिति वाच्यम् । घटानुभवविशेषघटान्वययोरेकवित्तिवेद्यत्वात् । स्मर-णे च सम्बन्धितया ज्ञातत्वेन घटपदस्य जनकत्वात् । तस्मा-त्पदज्ञानं करणम्, पदार्थस्मरणं व्यापारः, आकाङ्क्षादिसह-कारिवशात्स्मारितार्थान्वयानुभवः फलम्, व्यापारत्वाच्च पदार्थ-स्मरणस्य न व्यवधायकत्वमिति । एवं चान्वयबोधविरहप्रयो-जकाभावप्रतियोगिज्ञाने विषयतया ऽवच्छेदकत्वाभावे वाक्य-शक्तौ मानाभावः । पदशक्तेस्त्वेकस्या एवान्वयांशेऽज्ञातोपयो-गित्वकल्पनया वैषम्यात् । हरिद्रायां नद्यां घोष इत्यादौ तु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदायोगात्प्रसिद्धार्थकनदीपदसमा-नविषयकत्वाद्धरिद्रापदस्य नदीविशेषवाचकत्वं कल्पयित्वा

हरिद्रानद्योरभेदान्वयबोधोत्तरं नदीशब्दस्य तीरे लक्षणा। यत्तु पदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षादिसहकारेण तत एव वाक्यार्थोपस्थितावपि स बोधो न शाब्द इति मध्ये लक्षणाकल्पनम्, तद्वदत्रापि शक्तिकल्पनमिति । तन्न । शाब्दत्वं हि न शब्दशक्तिजन्यत्वं, लक्षणाकल्पनेऽप्यनिर्वाहात्। न शब्दवृत्तिजन्यत्वं, न्यायरीत्यैव सिद्धेः । नापि स्वाविषयविषयकवृत्तिज्ञानजन्यत्वम् । अन्वयस्य पदार्थत्वे तेषामिव तस्यापि संसर्गस्य विषयत्वापत्तौ तत्र व्यभिचारात् । अन्यथा चानवस्थानात् । अत एवान्वयस्य शक्यत्वे पदार्थवत्तस्य विशेषणत्वे संसर्गसंसर्गभानापत्तिरिति नान्वयः शक्य इति तात्पर्यं न शक्तिनिर्वाह्यमिति मिश्राः । न च संसर्गसंसर्गस्य वृत्तिं विनैव शाब्दत्वमिति वाच्यम् । पदार्थसंसर्गे एव तथाकल्पनौचित्यात् । पदार्थस्यापि संसर्गस्य संसर्गो न भासते इत्यत्र च बीजाभावात्। भट्टमतेऽपि शक्तिवदन्वयसामान्य एव पदानां लक्षणायाः स्वीकारात् । पूर्वं संसर्गविशेषोपस्थितेरनपेक्षितत्वात् । अन्वयविशेषस्याकाङ्क्षादिवशात्सिद्धिस्वीकारात् । यत्तु प्रथमं मानससंसर्गबोधेऽपि तस्य संशयसाधारणतया निर्णयार्थं शाब्दादरः । वस्तुतस्तात्पर्यज्ञानरूपमिवोपस्थितिमादायान्वयांशशक्तिग्रहस्तात्कालिक एवेति । तदसत् । लौकिकवाक्ये तत्सम्भवेऽपि वैदिके तदयोगात् । वेदार्थस्य मानान्तरानवगम्यत्वात् । तस्य च प्रथमबोधकत्वात् । तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दधीत्वावच्छिन्ने हेतुत्वानभ्युपगमाच्च । एतेनाप्तोक्तत्वनिश्चयोऽपि व्याख्यातः ।

नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते ।
वाक्यार्थानामपूर्वत्वात्संशयेऽप्यन्वयोदयात् ॥

इत्युक्तत्वात् । पदार्थवाक्यार्थतात्पर्यस्य च घटपदं

स्वार्थप्रकारककर्मत्वविशेष्यकप्रतीतिपरामित्यादिरीत्या एकत्र पदार्थत्वेन घटितत्वादिति दिक् । अपि च पदार्थबोधवदवान्तरबोधस्तस्य महावाक्यार्थबोधहेतुत्वं च त्वयाऽप्यभ्युपगम्यमनुभवानुरोधात् । अन्यथाऽवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णयकाले महावाक्यार्थबोधापत्तेः । प्राह्याभावावगाहित्वजनकज्ञानविघटकत्वान्यतरव्यतिरेके ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात् । अतो घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदाम्पदयोराकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकम् । न च घटमित्यादिपदशक्तिज्ञानादेव तत्सिद्धिः । वाक्यस्फोटस्य पदस्फोटभिन्नत्वात् । "पदैः पदार्था बुध्यन्ते वाक्येन वाक्यार्थ" इति भवदभ्युपगमात् । अत्र पदशब्दस्य प्रत्येकप्रकृत्यादिपरत्वात् । अत एव "समासग्रहणं नियमार्थं सद् वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञां वारयतीति वैयाकरणसाम्प्रदायिकानां ग्रन्थाः । अन्यथा घटमित्यादिसमुदायस्य तन्नियमाभावात्स्यभावादर्थवत्त्वाच्चार्थवदादिसूत्रेण प्रातिपदिकत्वापत्तेः । न च पदस्यापि तदुपलक्षणम् । पदस्फोटपक्षेऽपि तस्याऽर्थवत्समुदायत्वरूपनिर्द्धारणप्रतियोगितावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वात् । घटमिति समुदायस्य प्रत्ययभेदसत्त्वात् । प्रत्ययान्तपर्युदासे च मानाभावात् । किञ्च मणिमन्त्रादिन्यायेनैव निराकाङ्क्षत्वज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वं त्वयाऽपि वाच्यम्, हेतुत्वन्तु त्वन्मते निराकाङ्क्षत्वज्ञानाभावस्य । मम त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्येति लाघवम् । निराकाङ्क्षत्वमाकाङ्क्षाविरहः साकाङ्क्षभिन्नत्वं चेति द्वयोर्विरोधितायास्तदभावद्वयस्य च कारणताया आपत्तेः । न चाकाङ्क्षाविरोधिज्ञानत्वेन तदनुगमः । विरोधितावच्छेदकभेदेन विरोधिताभेदात् । अपि च निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यनिश्चयाभावोऽवच्छेदको

वाच्यः । तदपेक्षयाऽऽकाङ्क्षानिश्चयहेतुतैव युक्ता। अप्रामाण्यज्ञानाभावस्यैवावच्छेदकत्वे लाघवात् । संसर्गं शाब्दयामीत्यनुव्यवसायोऽपि वाक्यार्थबोधस्य शब्दप्रयोज्यत्वात् । नचैवं पदार्थस्याप्यशाब्दत्वं, हेत्वन्तराभावेन वैषम्यात् । तदुक्तं भट्टपादैः ।

तन्मात्रावसितेष्वेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते ।
अशाब्दोऽपि च वाक्यार्थो न पदार्थेष्वशाब्दता ॥
वाक्यार्थस्यैव नैतेषां निमित्तान्तरसम्भवः ।

न च व्यवहाराद्वाक्यार्थे एव शक्तिग्रहः । आवापोद्वापाभ्यां पदशक्तिकल्पनसमये गौरवान्यलभ्यत्वाभ्यां तद्ग्रहस्य भ्रमत्वात् । चन्द्राद्यल्पत्वग्रहवत् ।

अखण्डस्फोटे विप्रतिपत्तिः । शब्दत्वं शब्दोपादानवृत्ति न वेति लीलावत्यामुपायकृतः । विधिर्वैयाकरणानाम्, निषेधो नैयायिकादीनाम् । शब्दोपादानमाकाशस्तद्वृत्तित्वं तदीये विशेषे परिमाणे वा प्रसिद्धम् । तदभावस्तु घटत्वादौ । न च पक्षेऽप्याकाशवृत्तित्वेनार्थान्तरत्वप्रसङ्गः । शब्देतरावृत्तित्वे सति सकलशब्दसमवेतत्वरूपपक्षतावच्छेदकधियो बाधकत्वात् । स्फोटात्मकशब्दोपादानककारादिवृत्तित्वं विना साध्यानुपसंहारात् । अत्र कैयटादयः । शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वान्यथानुपपत्त्या वर्णातिरिक्तं पदं पदातिरिक्तं च वाक्यमखण्डं कल्प्यते । न ह्येकवर्णमात्रेणार्थधीः । अनुभवविरोधाद्वर्णान्तरवैयर्थ्यात् । नापि समुदायेन, मेलकाभावात् । वर्णानां नित्यत्वेऽभिव्यक्तेरनित्यत्वे च स्वरूपस्यैव क्रमिकत्वात् । न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकारेण समूहालम्बनरूपसकलविषयकज्ञानेन निर्वाहः । सरो रसः नदी दीनः जारा राजा इत्यादावर्थविशेषप्रत्ययानुपपत्तेः । वर्णस्व-

रूपस्य तुल्यत्वात् । अतो वर्णादिव्यङ्ग्यं पदं वाक्यं वाऽखण्डस्फोटात्मकमर्थप्रत्यायकम् ।

तदुक्तम्—

एकैकवर्णासामर्थ्यान्मेलकानुपपत्तितः ।

एकबुद्धेर्नदीदीनसाम्यात् स्फोटः स तु द्विधा ॥

अत्र वदन्ति । स्फोटोऽपि किमेकैकवर्णज्ञानेनाभिव्यङ्ग्यः, तत्समूहज्ञानेन वा । नाद्यः । शेषवैयर्थ्यात् । नान्त्यः । मेलनानुपपत्तेः । अभिव्यञ्जकाभावेऽभिव्यङ्ग्यग्रहासम्भवात् ।

तदुक्तम्—

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते ॥

इदमेव साङ्ख्यसूत्रेणाप्युक्तम्,

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्द इति । पदप्रत्यक्षाभ्युपगमे तेनैवार्थप्रतीतेः तदभावे चाभिव्यञ्जकाभावादित्यर्थः । यत्तु पदप्रत्यक्षमनुपपन्नमिति । तदसत् । घज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वं टस्यानन्तर्यं घकारटकारयोरानुपूर्वी । मौनिश्लोकानुरोधात् । सा च घटपटज्ञानयोरिव मनसैव गृह्यते । मानसोपनीता च श्रोत्रे भासते । सुरभिचन्दनमित्यादिवत् । बहिरिन्द्रियेण मानसोपनीतस्य स्वायोग्यस्यापि ग्रहोपगमात् । नन्वेवं घज्ञानानन्तरज्ञानविषयष्टकार इति टकारमुख्यविशेष्यकमानुपूर्वीविशेषणकं लौकिकप्रत्यक्षं न स्यात् । टकारोत्पत्तिस्तज्ज्ञानं तत्र घज्ञानानन्तर्यग्रहश्चेत्येतावत्पर्यन्तं टकारनाशे विशेष्याभावात् ।

उच्यते—

वीचीतरङ्गन्यायेन श्रोत्रावच्छेदेन नानाटकारा उत्पद्यन्ते ।

तत्र तत्तद्व्यक्तिभेदेऽप्यानुपूर्व्या एकत्वात्पूर्वटकारस्य श्रोत्रसमवेततया तत्समवेतटत्वस्य समवेतसमवायेन निर्विकल्पकोपपत्तौ द्वितीयटकारे पूर्वटकारघटितसम्बन्धेन ज्ञातानुपूर्वी विशेषणतया भासते इत्यभ्युपगमः । तथा च टकारोत्पत्तिस्तज्ज्ञानं तज्ज्ञानानन्तरं तत्र घज्ञानानन्तर्यग्रहः । सा चानुपूर्वी पूर्वटकारनाशेऽपि टकारान्तरे विशेषणतया श्रौत्रप्रत्यक्षे भासते इति । अथ चोक्तक्रमेण कालान्तरे गृहीतैवानुपूर्वी टकारोत्पत्तिकाले स्मर्यते, ततष्टकारस्थितिक्षणे तत्रैव प्रकारीभूय भासते इति । अन्यथा तत्राप्यनुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

यत्तु—पदं वाक्यं चाखण्डमेव । न तु वर्णसमूहः । अनन्तवर्णकल्पने मानाभावात् । तेषां जनकत्वेन व्यञ्जकत्वेन वाऽभिमतवायुसंयोगेषु तदुभयावच्छेदकवैजात्यस्यावश्यकतया मन्मते कत्वादीनामेव वायुसंयोगनिष्ठत्वोपगमात् । नचैवं वायुसंयोगस्यैव वाचकत्वापत्तिः । प्रत्यक्षसिद्धकादीनामेव तदौचित्यात् । तथा च वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेवं पदं वाक्यं चेत्यादिप्रतीत्याऽखण्डस्फोटसिद्धिः । कत्वादिकं च तत्रारोप्यते । भट्टमते तारत्वादिरिव ककारादौ, तस्माद्वायुसंयोगा एव स्फोटव्यञ्जकाः । न च तत्र प्रत्येकसमुदायविकल्पः । केचिद्रत्वेन केचिदौत्वेन केचिद्विसर्गत्वेनेति प्रकारभेदेन सर्वेऽपि व्यञ्जका इत्यभ्युपगमात् । न चैकेनाभिव्यक्तावन्यवैयर्थ्यम् । विशदप्रतीतेस्तावदभिव्यक्तिसाध्यत्वात् । न च वर्णानामप्येवमेवार्थप्रतीतावुपयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रत्यक्षात्मकप्रतीतावेव विशदाविशदाभासस्वीकारात् । अर्थप्रतीतेश्च प्रत्यक्षानात्मकत्वात् । तदुक्तम्,

सामस्त्येन तु तद्व्यक्तिः सर्वान्ते मणितत्त्ववत् ।

इति। अत एव तदतिरिक्तवर्णानभ्युपगमः। कादिप्रत्ययवैलक्षण्यस्य स्फोटविशेष्यककत्वाद्यारोपेणैव निर्वाहात्। एतेन गकारौकारविसर्गादिव्यतिरिक्तस्य स्फोटस्याभावादित्यपास्तम्। तेषामेव स्फोटातिरिक्तानामनङ्गीकारात्। तत्प्रतीतेरेव स्फोटविषयकत्वात्। अत एव तत्त्वबिन्दौ—"वस्तुतः ककारादतिरिच्यमानमूर्त्तेर्गकारस्याभावादिति स्फोटवादिमतं वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम्। हरिणाऽप्युक्तम्—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च।
वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्च न॥

इति। यथा ऋकारादिषु रेफादिसमानाकारैकदेशावभासस्तथाऽखण्डपदे वर्णप्रत्यय इति दृष्टान्ततया द्वितीयचरणोपादानम्। अवयवा इवेति पाठे स्पष्टम्।

अत्रेदं वक्तव्यम्। प्रमाणान्तरासिद्धे हि धर्मिणि तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन भासमानानां धर्माणां प्रतीतिरारोप इत्युच्यते। न चेह यथोक्तस्फोटो मानान्तरासिद्धः। नापि कत्वादीनां प्रतीयमानककारादिगतत्वे बाधकं वायुसंयोगवृत्तित्वे साधकं वाऽस्ति। वायुसंयोगजनकवृत्तित्वस्याप्यापत्तेः। अकारं औकाराद्भिन्न इति गत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यस्यौत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्याद्भेदप्रतीतेश्च। अभिव्यञ्जकानामभिव्यङ्ग्यवृत्तिविशेषग्राहकत्वेनैवोपयोगाच्च। यत्तु—वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव स्फोटः। अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसङ्गादिति। तन्न। आधाराधेयभावोऽस्या विषयः, अभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकभावो वा। नाद्यः। तवाप्यपसिद्धान्तात्। उत्पत्तये स्थितये वा स्फोटेन तदपेक्षानभ्युपगमात्। नान्त्यः। आलोकेन घटव्यञ्जनेऽपि आलोके

घट इति प्रत्ययानुदयादिति दिक् ।

अत्रोच्यते । एकं पदमेकं वाक्यमिति सर्वसिद्धप्रतीतिबलादेवाखण्डस्फोटसिद्धिः । अत एव लीलावत्युपाये स्फोटवादिमतोपन्यासे उक्तप्रतीतिरेव तत्साधकत्वेनोक्ता न त्वर्थप्रत्ययान्यथानुपपत्तिः । एकम्पदमिति धीः सर्वानुभवसिद्धा न तावद्वर्णविषया । वर्णानामनेकत्वात् । नापि वर्णेष्वेवैकार्थज्ञानजननौपाधिकी । उपाध्यननुसन्धानेऽपि जायमानत्वात्। अतो यस्तस्या विषयः स एव स्फोट इति । न ह्यत्र तद्धेतोरितिन्यायावकाशः । स्फोटानभ्युपगमे स्फोटहेतोरेवार्थप्रत्ययोऽस्त्विति वक्तुमशक्यत्वात् । न च तद्धेतुत्वेन त्वदभिमतादित्यर्थः । सर्वत्र कल्पनोच्छेदापत्तेः । अत एव भेदाग्रहस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वेनावश्यकतया स एव प्रवृत्तिहेतुरिति न्यायोऽसत्यविशिष्टज्ञानकल्पनायां न बाधकः । भ्रमं प्रति भेदाग्रहहेतुत्वस्य भ्रमकल्पनोत्तरकल्पनीयतया प्रवृत्तिकारणताग्रहकाले तदुपस्थितिविरहात् । प्रमाणप्रवृत्तिसमये सिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वेन फलमुखगौरवस्यादूषणत्वादिति नैयायिकाः । न चैवं यथोक्तन्यायोच्छेदः । तद्धेतोर्धर्मिणो मानान्तरसिद्धत्वे एव तदवकाशात् । यथा धर्मिज्ञानहेतुत्वेनावश्यकस्य धर्मीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव संशयहेतुत्वं, न तु धर्मिज्ञानस्येति मिश्रादिभिरुक्तत्वात् । अथात्राप्युक्तप्रत्ययादेव स्फोटसिद्धावुक्तन्यायः प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् । तर्हि स्फोटस्य वाचकत्वे एव विवादो न स्वरूपे, तस्य त्वयाऽप्यभ्युपगमादिति सिद्धमिष्टम् । न च त्वदभिमतं तद्वाचकत्वं न सिद्धमिति वाच्यम् । अस्माद्वाक्यादयमर्थो बुद्ध इति प्रत्ययात्तद्वाचकतायाः सुसाधत्वात् ।

स्यादेतत् । एकं पदमित्यादिप्रतीतेरतिरिक्तविषयत्वे

मानाभावः। उक्तं हि शारीरकभाष्ये भगवत्पादैः—

या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति प्रतीतिः सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी, वनसेनादिबुद्धिवदिति।

तत्र वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तम्—

तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञाने भासमानानां वर्णानां तद्रूपैकज्ञानविषयतया वा एकार्थधीहेतुतया वौपचारिकमेकत्वमिति।

अत एवाहुः—

यस्त्वेकप्रत्ययः सोऽपि बाधकेन बलीयसा।
औपाधिकतया नीतस्तस्मात्स्फोटो न मानभाक्॥

इति। तन्न। उक्तोपाधिप्रतिसन्धानव्यतिरेकेऽपि ऐक्यप्रत्ययात्। सेनावनादिबुद्धेश्चोपाधिप्रत्ययं विनाऽनुत्पादेन वैषम्यात्। एकज्ञानविषयत्वमात्रस्य समूहालम्बनसमुल्लिख्यमानघटपटादिष्वैक्यप्रतीत्यनुपधायकत्वात्। एकार्थधीहेतुत्वस्य तावद्वर्णवाचकत्वसिद्ध्युत्तरकल्प्यत्वाच्च। न चैकसुप्तिङन्तत्वावच्छेदेनैवैक्यधीः, अन्यथा कश्चित्पदात्मा स्फोटः, कश्चिच्च वाक्यात्मा स्फोटो न स्यादिति लीलावत्युक्त उपाधिर्युक्त इति वाच्यम्। वस्तुत एव तस्य नियामकतया ज्ञानस्यानुपयोगात्। तदेतदभ्युपगम्य कैयटेनोक्तम्—

वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्तीति।

अथ जातिस्फोटपक्षः। तथा हि। प्रत्यक्षसिद्धवर्णानां तावदपलापो न युक्तः। युक्तेरुक्तत्वात्। स्फोटेऽतिरिक्तगत्वादिस्वीकारे गत्वादेरेव गकारादिरूपताया वर्णनित्यत्वपक्षे सम्भवेन तदतिरिक्तस्फोटकल्पनएव-

गौरवात् । अस्वीकारे चानुभवविरोधात् । न च वायुसंयोगे ध्वनौ वा गत्वादिकं स्वीकृत्य तस्य गकारादावारोप इति वाच्यम् । विना बाधकं प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनाया अनुचितत्वात् । वायुसंयोगस्यैव गकाररूपत्वोपपत्तेश्च । तन्निष्ठस्य गत्वादेरिव तस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वकल्पनसम्भवात् । तस्मादतिरिक्ता एव वर्णाः । परन्तु गौरवान्न वाचकाः । आकृत्यधिकरणन्यायेन वाच्यताया इव वाचकताया अपि जातावेव स्वीकर्त्तुमुचितत्वात् । हर्युपस्थितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकतया, इदं हरिपदमिति प्रतीत्या च, जातिविशेषसिद्धेः । वर्णानुपूर्व्यंव तत्प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहे च घटत्वपटत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाकारादिभिरन्यथासिद्धिप्रसङ्गात् । तस्माज्जातेरेव वाचकत्वं, तादात्म्येन तदवच्छेदकत्वं च । जातिविशेषाभिव्यञ्जकश्चानुपूर्वीविशेषरूप उपाधिः। तेन सरो रस इत्यादौ वर्णसाम्येऽप्यर्थबोधभेद उपपन्नः । उक्तं च वोपदेवेन—

शक्यत्वइव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ।
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ॥

वाशब्दः तुशब्दसमानार्थः । उपाधेर्ज्ञानभेदप्रयोजकत्वे दृष्टान्तो वर्णानामिति । भट्टमते इति शेषः । वाक्यपदीयेऽप्युक्तम्—

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ।
कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥

इति । अस्यार्थः । यद्यपि स्फोटपक्षे सरो रस इत्यादावर्थविशेषप्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोषोऽस्ति तथाऽपि पदस्फोटवाक्यस्फोटपक्षयोर्न । तत्र जातेर्व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् । न च तस्या नित्यत्वात्सर्वदा पदार्थबोधापत्तिः । ज्ञा-

ताया एव तस्याः फलोपधायकत्वात् । वर्णाभिव्यक्तेश्च तदभिव्यञ्जकत्वात् । वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनाभिमता ध्वनय एव कस्त्यादिना भासन्त इति प्रागुक्तं मतान्तरमाह । केचिदिति । अतिरिक्तवर्णानङ्गीकर्तृभिरित्यर्थः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे–

बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति । जातिश्च तत्तद्व्यक्तिविशिष्टाऽविद्या तदीयो धर्मविशेषो वा । अत एव ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम् , आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिदर्शनादिति कैयटस्तदभिप्रायः* । वस्तुतस्तु तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव गोत्वादिजातिरिति वेदान्तिसिद्धान्तः । तदुक्तं वाक्यपदीये—

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

सम्बन्धिना गोत्वादिनाऽभिमतव्यक्तिविशेषाणां, सत्ता सद्रूपमेव, भिद्यमाना गोत्वादिविषयकधीविशेषविषयत्वापन्ना । यावत्यो गवादिव्यक्तयस्तावदन्यतमनिष्ठतादात्म्यसम्बन्धेन सद्रूपमेव गोत्वादिकम् । न च सम्बन्धाननुगमः । स्वरूपसम्बन्धेन कारणत्वादिस्थले तस्यादोषत्वोपगमात् । अन्यतमत्वेनानुगमाच्च । तादात्म्यानामनन्तत्वेऽपि तावदन्यतमव्यक्तेः स्वरूपेणैव निर्देशात् । अनुगतरूपान्तरसत्त्व एव तद्रूपेणान्यथासिद्धेः । अत एव स्वरूपसम्बन्धेनाभावादेः कारणत्वादिस्थले तावत्स्वरूपान्यतमत्वं स्वरूपत एवावच्छेदकमन्यथाऽननुगत-

* स एव पूर्वोक्त एवाभिप्रायो यस्येत्यर्थात् कैयटविशेषणमिदं बोध्यम् ।

सम्बन्धः कारणत्वादेर्दुर्वचत्वात् । तस्माद्यत्र गोत्वमतिरिक्तमवच्छेदकं परेषां तत्रास्माकमुक्तसम्बन्धेन सद्रूपमेव तथा । न च गोव्यक्तीनामेवान्यतमत्वेन कारणत्वसम्भवात् सत्सामान्यस्यैव कथमवच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । अतिरिक्तगोत्वाद्यभ्युपगमेऽपि तादृशविनिगमनाविरहात्तेन रूपेणान्यथासिद्धेरुभाभ्यां स्वीकार्यत्वादित्यादि नवीनवेदान्तिनः ।

प्रकृतमनुसरामः । तस्या व्यवस्थिता इति । तद्वाचका इति भावः । प्रातिपदिकार्थत्वं जातेर्विप्रतिषेधसूत्रे दर्शयिष्यामः। धात्वर्थत्वं च भूवादिसूत्रे । नित्येति । ब्रह्मस्वरूपत्वात् ध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीत्यर्थः । अन्यथा प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्याविद्यारूपत्वेऽपि सम्भवात् । तदेवाह । सा महानात्मेति । अविद्यात्मकत्वे तु तस्या ब्रह्मसाक्षात्कारोच्छेद्यत्वाभ्युपगमात्तन्न स्यात् । तामिति विशेष्यत्वं द्वितीयार्थः । त्वतलादिभिर्विशेष्यतया तद्बोधनात् । प्रकारतया तु घटादिपदैरपि बोधात् । एतेनासत्त्वोपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव शब्दवाच्यमित्यर्थ इति ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थ इति च कैयटग्रन्थौ व्याख्यातौ । इदं पुनरिहावधेयम्—

हरिपदत्वादिकं जातिरिति यदुक्तं तद् भूषणानुसारेण । कौस्तुभकारास्तु घोचरटत्वादिकमेव वाचकं, तच्च उपाधिरूपमेव । उपाधिश्च परम्परासंबद्धा जातिरेव । वह्निमत्त्वमित्यादौ वह्न्यादेर्नानात्वेऽपि स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन वह्नित्वादिजातेरेव सामान्यत्वस्य तार्किकैरपि स्वीकृतत्वादित्याहुः । अन्यत्पूर्ववत् । युक्तं चैतत् । पदत्वादिजातिस्वीकारे मानाभावात् । घोचरटत्वादिप्रकारकज्ञानाभाव-

दशायां तत्रापि तज्जात्यनभिव्यक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा सरो रस इत्यादावर्थविशेषबोधानुपपत्तितादवस्थ्यात् । एतेन घटत्वादिप्रतिबन्दिरपास्ता । संयोगविशेषादिज्ञानविकलानामपि घटत्वादिप्रकारकबोधस्य जायमानत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

अथ व्याकरणाध्ययने किं प्रवर्त्तकमिति चेत् । अत्र भाष्यम् । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति । अत्रैकः प्रयोजनशब्दः पुल्लिङ्गः प्रवर्त्तकविधिपरः । करणे बाहुलकात्कर्त्तरि वा ल्युट् । द्वितीयस्तु क्लीवः फलपरः । द्वयोर्नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषे वैकल्पिक एकवद्भावः । अतः प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे चैकवचनम् । तत्रागमः प्रवर्तकः । अन्यचतुष्टयं फलम् । आद्यो यथा । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । निष्कारणो दृष्टकारणनिरपेक्षः । कारयतेः करणल्युटा प्रवृत्तिजनकेच्छाविषयत्वसंबन्धेन प्रवृत्तिजनकस्य फलस्य कारणपदेन लाभात् । एतेन प्रत्यवायसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वमुक्तम् । तथा च संध्योपासनादिवदत्रापि प्रवृत्तिः । न चैवं फलसन्देशविरोधः । फलस्य नित्यत्वेन समं विरोधाभावात् । इयं च श्रुतिः आगमपदस्य वेदे रूढत्वादिति शाब्दिकाः । स्मृतिरिति मीमांसकाः । अत एव तैरागमस्यापि फलत्वमभिसन्धाय तस्य स्वरूपेण व्याकरणफलत्वायोगाद्वेदवाक्यार्थरूपधर्मज्ञानोपयोगिपदान्वाख्यानद्वारा व्याकरणस्य धर्मप्रयोजनकत्वमिति लक्षणयाऽऽगमस्य फलत्वोक्तिरित्याशङ्क्य चकारेण षडङ्गवेदाध्ययनज्ञानयोर्द्वयोरपि क्रत्वनुष्ठानोपयुक्तत्वेन विधेयत्वावगमान्नात्र धर्मज्ञानस्य षडङ्गवेदाध्ययनफलत्वधीः । नचैवं विधेयानेकत्व-

निबन्धनो वाक्यभेदः । पौरुषेयत्वेन तस्यादोषत्वादित्युक्तम् । अङ्गत्वं च तदुपकारकत्वेन तदारोपात् । तथा च शिक्षायाम्,

मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं शिर उद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ।

व्याकरणस्य स्वरादिभिः पदार्थनिर्णये, ज्योतिषस्याध्ययनानुष्ठानयोरुपयुक्तकालविशेषज्ञाने, निरुक्तस्य लोपागमविकारादिप्रतिपादने, छन्दोविचितेर्गायत्र्यादिलक्षणेन गायत्र्या यजते इत्यादिविध्यर्थनिर्णये, शिक्षायाश्च वर्णोच्चारणप्रकारे, कल्पानां च न्यायलभ्यानामन्यशाखागतानां चाङ्गानामुपसंहारेण प्रयोगेयत्ताज्ञाने उपयोगात् । तत्रापि व्याकरणं प्रधानं, वाक्यार्थज्ञानोपयोगिनोः पदपदार्थयोस्तत एव निर्णयात् ।

ननु रक्षा नैतत्फलम् । सा हि लौकिकानां पदानां वैदिकनां वा । नाद्यः । लोकत एव सिद्धेः । नान्त्यः । वाक्यवत् पदानामप्यध्येतृसंप्रदायपरम्परयैव रक्षोपपत्तेः । मैवम् । पदस्वरूपमात्रस्य परम्परया रक्षायामनुपयोगेऽपि वाक्यार्थज्ञानस्यावश्यापेक्षणीयत्वात्तस्य च पदार्थग्रहमूलकत्वात् त्मनेत्यादीनां च लोकतोऽर्थग्रहानुपपत्तेर्लोपाद्यन्वाख्यानद्वारा तदुपयोगात् । लोपो यथा, त्मनादेवेषु विविदे मितद्रुः । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्यालोपः । आगमो यथा । देवासः । ब्राह्मणासः । आज्जसेरित्यसुक् । उभयं यथा । देवा अदुह्र । अदुहत इत्यर्थः । दुहेर्लङो झस्यादादेशः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलं छन्दसीति रुट् । एतेन नाशिरं दुह्रे इति लडन्तमपि व्याख्यातम् । आशिरं सोमसंस्कारार्थं पयो न दुहते इत्यर्थः । विकारो यथा । गृभ्णामितेमहतेसौभगाय । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" हस्येति वक्तव्यमिति हकारस्य भत्वम् । प्रत्ययो य-

था। उद्ग्राभं च निग्राभश्चेति। "उदिग्रह" इति सूत्रे "उद्ग्राभनिग्राभौ चच्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोः" इति वार्त्तिकान्निपूर्वादपि ग्रहेर्घञ्। भादेशः प्राग्वत्। सन्निवेशविशिष्टपात्रपरस्यापि स्रुक्पदस्यात्र जुहूपभृन्मात्रपरत्वम्। उद्ग्राभश्चेति जुहूमुद्यच्छति निग्राभं चेत्युपभृतं नियच्छतीति वचनात्। ननु ऊहस्वरूपं तावन्मीमांसोक्तन्यायमूलकमेव, ऊह्यमानपदस्वरूपं तु लोकत एव सिद्धमिति चेन्न। प्रकृत्यादिमात्रस्योहस्थले व्याकरणं विना तद्विवेकासम्भवात्। तथा हि। यत्राङ्गजातं पूर्णमुपादिष्टं सा प्रकृतिः। यथा दर्शपौर्णमासौ। यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः। यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः, प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् कृष्णलमायुष्काम इत्यादि। अतिदेशश्च त्रेधा। प्रत्यक्षवचनेन यथा। इष्टवेकाहे समानमितरच्छ्येनेनेति। नामधेयेन यथा। कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति। आनुमानिकवचनेन यथा। सौर्यमित्यादि। नन्वत्र प्रमाणाभावान्न धर्मातिदेश इति चेन्न। यागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदिति वाक्यार्थे भावनायाः किं केन कथमित्यंशत्रयसापेक्षत्वनियमात्। किमित्यंशस्य भाव्यश्रुत्या केनेत्यंशस्य यागश्रुत्या पूरणेऽपि कथमितीतिकर्त्तव्यांशस्य पूर्णत्वाभावात्तदाकाङ्क्षायामतिदेशावश्यकत्वात्। न च वैदिक्या दर्शादीतिकर्त्तव्यतायास्तन्मात्रोपनिबद्धत्वादन्यत्र नेतुमशक्यत्वाल्लौकिक्याः पार्वणस्थालीपाकादीतिकर्त्तव्यताया बह्व्यनुष्ठन्या साधारणत्वात्सैव गृह्यतामिति वाच्यम्। करणस्य वैदिकत्वे वैदिक्या एव तस्या अपेक्षितत्वात्। न च सोऽपि कथम्भावः स्मृतिमूलवेदविहितत्वाद्वैदिक एवेति वाच्यम्। दर्शादिकथम्भावस्य प्रत्यक्षवेदमूलतया ततो विशेषात्। सौर्यस्य प्रधानस्य वैतानिकेऽग्नौ प्रवृत्तिः लौकिकेतिकर्त्तव्यतायास्तु अ-

चारात्स्मार्त्ते इत्यङ्गप्रधानयोर्भिन्नदेशत्वापत्तेश्च । प्रकृतिविकृतिभावार्थैकदेवताकत्वादिना सुज्ञानः । तथा हि । सौर्यस्याग्नेयविकारत्वमेकस्य देवतात्वपर्याप्त्याश्रयत्वात् । ओषधिद्रव्यकत्वाच्च । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदिति यागो द्विदेवताकत्वादैन्द्राग्नविकारः । अपराह्णे सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेत्याज्यद्रव्यकत्वादुपांशुयाजविकार इत्यादि ॥

ऊहस्याप्येकदेशबाधरूपतया बाधप्रवृत्तिप्रकारो दर्श्यते । दशमे निरूपितं किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम्, उत लुप्तप्राकृतप्रयोजनं नेति । तत्र पूर्वपक्षः अनपेक्षितप्रयोजनमेव प्राकृतमङ्गजातं स्वरूपमात्रेण विकृतावतिदिश्यते, अतो वैतुष्याद्यसम्भवेऽपि प्रापकप्रमाणानुरोधाददृष्टार्थकत्वं कल्पयित्वा कृष्णलादावप्यवघातादयः कार्या इति । सिद्धान्तस्तु—

अपेक्षासन्नियोग्यत्वैरुपकारातिदेशनम् ।
तदभावात्पदार्थानामतिदेशो न कल्प्यते ॥

यागेन भावयेदिति—यथा यागः फलसाधनं भवति तथा व्याप्रियेतेत्युक्ते केन व्यापारेण यागः फलजनको भवतीति व्यापारविशेष एवापेक्षितो न पदार्थस्वरूपमात्रम् । सन्निधिरप्युपकारस्यैव । निर्वपत्यादिचोदनासाम्येन वैकृतवाक्यस्य प्राकृताङ्गवाक्योपस्थापकत्वात् । तस्य चांशत्रययुक्तभावनोपस्थापकत्वात्साध्यसाधनयोर्विशिष्य वैकृतवाक्योपादानात्तावन्मात्रस्य कथंभावांशस्यैवाङ्गजन्योपकारसंपादनस्वरूपस्य तेन ग्रहणात् ।

आकाङ्क्षापूरणयोग्यताऽपि व्यापारस्यैव नाङ्गानाम् । अतः पदार्थविशिष्टोपकाराणामेवातिदेशो न पदार्थस्वरूपाणाम् । तस्मात्प्राकृतकार्यस्य विकृतावसंभवे तत्पदार्थस्यानतिदेश एव । अतो व्रीहीनवहन्तीत्यत्र प्रकृतौ वैतुष्यमवघातस्योपकारतया

ग्रम् । तस्य च कृष्णलेष्वसंभवाद्बाध एव । श्रपणं तु घृते यतीतिमत्यक्षवचनाद् भवतीति वैषम्यमिति । मन्त्राणां चानु-ार्थप्रकाशनद्वारकमङ्गत्वम् । तत्र मन्त्राभिधेयस्य सर्वस्य कृतावभावे सर्वस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । यथा अवरक्षोदिवः रत्नं वध्यासामित्यवघातमन्त्रस्य कृष्णलेषु । अर्थैकदेशमात्रा-वे तु विकृतिवृत्त्यभावप्रतियोग्यर्थाभिधायिभागस्यैव निवृत्तिः । ा अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यत्राग्निशब्दस्य। सूर्यपदस्य तत्-ाने प्रयोगात् । अर्थाच्च एकारस्यापि निवृत्तिः।अकारान्तायां कृतौ यकारस्यैव संप्रदाने साधुत्वात् । अतोऽग्नये इति ्योदात्तस्थाने सूर्यायेत्याद्युदात्तमूहनीयम् ।

लिङ्गस्य यथा । देवीरापःशुद्धाःस्थेत्यप्सु विनियुक्तस्य दे-ाज्यशुद्धमसीति ।

प्रत्ययमात्रस्य यथा । माभेर्मासंविक्था इति पुरोडाशे-ादानमन्त्रस्य धानासु माभैष्टमासंविजिध्वमिति हरदत्ताद-ः । संविग्ध्वमिति याज्ञिकाः । प्रकृतावनिरुक्तया विजिर् ्यग्भाव इत्यस्य प्रयोग इति तेषामभिप्रायः ।

पूर्वेषां त्वयमाशयः । तन्मन्त्रभाष्यकारेण ओविजी भयस-ाकनयोरित्यस्यार्थद्वयमध्ये भयस्य माभैरित्यनेनैव निषेधान्मा-ंविक्था इत्यनेन संश्चलनं निषिध्यतइत्युक्तम्। अवदानोपयो-गिनि मन्त्रे पृथग्भावस्य निषेधानर्हत्वात् । तथा च तत्र छान्द-त्वादिडभावेऽपि ऊहस्य वेदत्वाभावादूह्यमाने इडेव युक्त इति ।

ननु लाघवं न फलम् । सूत्रपाठादेरलौकिकसंज्ञापरि-भाषोपनिबद्धत्वाद्भाष्यवार्त्तिकादेश्चात्यन्तविषमत्वाद्गौरवस्य वै-परीत्यादिति चेन्न । शब्दानामानन्त्येन प्रतिपदपाठस्यासं-भवात् उत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्व्युत्पादनस्यैव ल-

घुत्वात् । लक्षणमणयनं च जातिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरपक्षमाश्रित्य । लक्ष्यानुरोधश्च तन्नियामक इति विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यामः ।

असन्देहः सन्देहप्रागभावो न तु ध्वंसः । वैयाकरणस्य संशयानुत्पादादिति कैयटः । न च तस्यानादित्वात्फलत्वानुपपत्तिः । संदेहानुत्पादे उत्तरक्षणे तत्प्रागभावानुवृत्तेरेव क्षेमसाधारणसाध्यत्वस्वीकारात् । अत एवाव्ययीभावाप्रसक्तिः । प्रागभावार्थकनञस्तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेत्यत्र संशयः । कर्मधारये स्थूलत्वं गव्यन्वेति । पृषतीपदस्य मत्वर्थलक्षणया बिन्दुमत्परत्वात् । बहुव्रीहौ तु पृषत्स्विति विशेषः । तत्र पूर्वपदान्तोदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहित्वनिश्चयः । नन्वेवम् इन्द्रपीतस्योपहूतोभक्षयामीत्यत्रापीन्द्रशब्दस्याद्युदात्तपाठादेव बहुव्रीहिनिर्णयसंभवादिन्द्रपीताधिकरणवैयर्थ्यापत्तिरिति चेत् । अत्राहुः । अवैयाकरणान्प्रति तत् क्त्वाचिन्तान्यायेन वेति ।

स्यादेतत् । कर्मार्थकक्तप्रत्ययान्ते परे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थकेन "तृतीयाकर्मणि" इति सूत्रेण तृतीयान्तेन्द्रपदस्य कर्मक्तान्तपीतपदेन समासेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवानुशासनात्तस्य निर्णायकत्वानुपपत्तिः । अतोऽधिकरणं सार्थकमिति । अत्राहुः । पीतपदस्य दानपरत्वमत्रावश्यकम् । देवताया अचेतनत्वेन पानासंभवात् । इन्द्राय दत्तस्येत्यादिग्रन्थदर्शनाच्च । तथा चेन्द्रोद्देश्यकदाने तस्य कर्तृत्वकरणत्वयोरसंभवाच्चतुर्थ्यन्तं वाच्यमिति उक्तसूत्रस्य नायं विषयः । न च हेतुतृतीयान्तत्वम् । उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात्। न च तदर्थचतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभावमात्रविषय-

त्वाच्चतुर्थीसमासानुपपत्तिः। "तृतीयातत्कृतार्थेन" इत्यादेरप्रवृत्त्या तृतीयासमासस्याप्यसंभवात् । योगविभागस्य चतुर्थीत्यत्रापि संभवात् । तस्माच्छान्दसत्वाच्चतुर्थीसमासः षष्ठीसमासो वेति वाच्यत्वात् । अत्र च स्वरभेदस्यावश्यकत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण निर्णयो युक्त एवेति ।

अत्र नवीनमीमांसकाः । नात्र बहुव्रीहिलक्षणानुगमः । समानाधिकरणानामेव तद्विधानात् । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकबलादेव कण्ठेकाल इत्यादौ तत्सिद्धेः । तत्पुरुषे तु "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति लक्षणानुगमः । बहुलग्रहणेन चतुर्थीसमासस्याप्युपपत्तेः । न चैवं स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णयोपपत्तावधिकरणवैयर्थ्यतादवस्थ्यम् । सत्यपि बहुव्रीहिज्ञापके स्वरे प्रधानभूतस्वार्थानुग्रहाय तत्पुरुषावधारणादङ्गगुणविरोधन्यायेन शब्दधर्मस्वरस्यैव व्यत्ययेनोपपाद्यत्वात् । नचैवं स्थूलपृषतीमित्यत्रापि स्वरेण निर्णयो न स्यात्, इष्टापत्तौ च महाभाष्यविरोध इति वाच्यम् । तत्र समानाधिकरणबहुव्रीहिसंभवेन वैषम्यात् । अतोऽधिकरणारम्भ इत्याहुः ।

इमानि च भूय इत्यादिभाष्येण प्रयोजनान्तराणि दर्शितानि । ते सुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणम् । न म्लेच्छितव्यमित्यस्यार्थे नापभाषितवै इति । निन्दार्थान्म्लेच्छतेः कर्मणि घञ् । अत्र "हैहेप्रयोगे हैहयोः" इति प्लुते तन्निमित्ते प्रकृतिभावे च प्राप्ते तदकरणान्म्लेच्छनमिति के चित् । सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषाकर्तव्य इति भाष्याद्त्रापरितुष्य वाक्यद्विर्वचनं

तथा । सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदस्यैव तद्विधानात् । न चानावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादितिवदैच्छिक एवायं पुनः प्रयोग इति वाच्यम् । आम्रेडितस्वरानुपपत्तेः । शास्त्रीयद्विर्वचने एव तद्विधानादित्यपरे । तत्स्वररहितस्यैव पाठे तु अरिशब्दे रेफस्य लत्वमपशब्द इत्याहुः । अत एव वेदस्थशब्दत्वं साधुत्वमित्यस्य विवक्षायां वेदस्थेऽलिशब्दे गतत्वादिति मणिकारेणोक्तम् ।

माध्यन्दिने ब्राह्मणे तु हेलवो हेलव इति पठित्वा तस्माद् ब्राह्मणो न म्लेच्छेदिति पठ्यते । तत्र यकारस्थाने वकारोऽपशब्दः । तस्माच्छास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानान्म्लेच्छा निन्द्या मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । न च म्लेच्छनेन पराभवोक्त्या तदभावेन पराभवाभाव एव रात्रिसत्रन्यायेन फलं स्यादिति वाच्यम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेनापापश्लोकश्रवणवत्माशस्त्यमात्रपरत्वात् ।

तथाहि । यस्य पर्णमयीजुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति द्रव्ये फलं श्रूयते । यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इति ज्योतिष्टोमे अञ्जनाख्यसंस्कारे, यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै इति च कर्मणि । अङ्क्ते अञ्जनं करोति । भ्रातृव्यः शत्रुः । किमेते फलविधयः उत क्रत्वर्थपर्णतादिफलार्थवादा इति संदेहे खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादितिवत्फलविधयः क्रतूपकारेण व्यवहितफलोपादानापेक्षया अव्य-

१ वेदस्थशब्दत्वं साधुत्वमिति साधुत्वनिर्वचने हे ऽलयो हे ऽलय इति वेदे प्रयुज्यमाने अलिशब्दे अति प्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् तथा निर्वचनमसङ्गतमित्यर्थः ।

वहितस्य श्रूयमाणफलस्य विपरिणामेन साध्यत्वौचित्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः। रात्रिसत्राणामनन्यशेषत्वादगत्या विपरिणाम आश्रितः। पर्णतादीनां त्वव्यभिचरितक्रतुसंबन्धजुह्वादिद्वारा क्रत्वङ्गत्वात् प्रधानफलेनानाकाङ्क्षत्वान्न तथेति। न चासाधुप्रयोगनिषेधस्यापि अनन्यशेषत्वाद्रात्रिसत्रसाम्यम्। प्रकरणादेतन्निषेधस्य क्रत्वङ्गत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्। क्रतुप्रकरणपाठे च भाष्यकारस्यैव साक्षित्वात्॥

वस्तुतो नात्र रात्रिसत्रन्यायावकाशः। तथा हि। आयुर्ज्योतिरित्यादिवाक्यविहितसोमयागविशेषाणां वाचको रात्रिशब्दः। तत्र स्वर्गः प्रतिष्ठा वा फलमिति संशये पूर्वपक्षः। रात्रिसत्रे फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिः। यथाऽङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवादस्तथाऽत्रापि कामपदसमभिव्याहारादेः फलत्वकल्पकस्य विरहः। अतः सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गोपस्थित्या स एव फलमिति। सिद्धान्तस्तु फलमात्रेयो निर्देशादिति। निर्देशादर्थवादवाक्योपात्तत्वात् प्रतिष्ठा फलमेवेति आत्रेय आचार्यो मन्यते। प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादेन प्रतिष्ठाया उपस्थितत्वात् तस्याः फलत्वकल्पने लाघवम्। स्वर्गस्य तूपस्थितिः फलत्वं चेत्युभयकल्पने गौरवमिति। प्रकृते तु म्लेच्छनेन पराभवस्यार्थवादादुपस्थितत्वेऽपि तदभावेन तदभावोपस्थितिरपि कल्प्यैवेति। शिक्षासु पठ्यते।

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥

स्वरतः स्वरेण। "हीयमानपापयोगाच्चेति तसिः। मिथ्याप्रयुक्तः। तात्पर्यविषयार्थातिरिक्तार्थप्रतिपादकः। तदाह।

न तमर्थमाहेति । स्पष्टमन्यत् । इन्द्रशत्रुरिति । विश्वरूपवधानन्तरं कुपितेन त्वष्ट्रा इन्द्रवधार्थमाभिचारिकयागप्रयोगे इन्द्रस्य शत्रुर्हिंसकः सन्वर्द्धस्वेत्यभिप्रायेणेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति प्रयुक्तम् । तत्र षष्ठीसमासत्वादन्तोदात्ते वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्त उक्तः । तया च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः । रन्प्रत्ययान्तत्वादिन्द्रशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । तेनेन्द्रनिष्ठशातकृतानिरूपितशातनीयत्वलाभादिन्द्र एव वृत्रस्य हिंसको वृत्त इति । इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न संबोधनविभक्तिः । तस्या अनुवाद्यविषयत्वात् । ननु कथं यथोक्तेऽपीन्द्रशत्रुत्वं विधेयं वृद्धेरेव तथात्वात् । न च विशिष्टविधेर्विशेषणस्याप्यप्राप्तस्य विधेयत्वादिति वाच्यम् । संबोधनपक्षेऽपि तुल्यत्वात् । मैवम् । इन्द्रशत्रुत्वविशिष्टस्य वृद्धेर्विधानाद्विशेषणविधिः । संबोधनस्य तु विशेषणतयाऽपि विध्यन्वयाभावान्नेति ।

• स्यादेतत् । "यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु" इति एकश्रुत्येह भाव्यम् । सा च स्वराविभागः । सचोभयत्राप्यविशिष्ट एवेति ।

अत्राहुः । जपादिपर्युदासादेकश्रुतिविधिर्मन्त्रमात्रपरः । अघट इत्यादौ भेदप्रतियोगिवृत्तिर्भेदप्रतियोगितानवच्छेदकश्च यो धर्मस्तदवच्छिन्नानुयोगितयैव भेदस्य भासमानत्वात् । प्रकृतेऽपि भेदप्रतियोगिजपादिवृत्तिस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकश्च धर्मो मन्त्रत्वादिस्तदवच्छिन्न एव विधितात्पर्यात् । ऊहादीना च स्वेच्छया प्रयुज्यमानत्वान्न मन्त्रत्वम् ।

तदाह जैमिनिः—अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति । ऊहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति न वेति संशयः । ऊहः प्रसिद्धः । आर्षेयं वृणीते इत्यादिविधिवशादुच्चार्यमाणः काश्यपादिः प्रवरः । यजमानस्य नाम गृह्णातीति विधेरुच्चार्यमाणं देवदत्तादिपदं नामधेयम् । तत्र

प्रयोगकालीनार्थाभिधायित्वरूपमन्त्रस्योहादिसाधारण्यान्मन्त्रप-
दैकवाक्यत्वाच्चैषामपि मन्त्रत्वम् । अन्यथा श्लोकैकवाक्यता-
पन्नमन्त्रवदूहादिभिरमन्त्रैरेकवाक्यीभूतानामपि मन्त्राणाममन्त्रत्वं स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । अभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्व-
मेव मन्त्रत्वम् । ऊहादिषु चाभियुक्तानां मन्त्रत्वप्रसिद्ध्यभा-
वान्न तत् । तदेकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षराणां तु मन्त्रत्वमस्य-
भिज्ञानाच्चथेति । आपस्तम्बोऽपि, अनाम्नाता अमन्त्राः,
यथा, प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति । अत एव मन्त्रस्य स्व-
रादिदोषेणानिष्टजनकत्वमित्यर्थे यथेन्द्रशत्रुरिति दृष्टान्तोऽसङ्गतः
स्यात् । तस्य मन्त्रत्वाभावात् । अतो मन्त्रशब्दस्य शब्दमात्र-
परत्वमिति मनसि कृत्वा मन्त्रो हीन इत्यस्य स्थाने दुष्टः शब्द
इति भाष्ये पठितम् । यद्यपि स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यत-
एव, तथाऽपि ऊहितानुकरणमेव तदिति तदनुकार्यस्य लौ-
किकत्वमक्षतम् । न च स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वात्तत्र
तत्प्रयुक्तगुणदोषयोर्न प्रसक्तिरिति वाच्यम् । तद्विधौ छन्दसीति
अनधिकारात् । वेदे त्रैस्वर्यैकश्रुत्योश्च यथासंप्रदायं व्यवस्था ।
लोके स्वैच्छिको विकल्प इति तु विशेषः ।

स्यादेतत् । अजपेति प्रतिषेध एव युक्तः । तथा हि ।
"उच्चैस्तरां वा वषट्कार" इति सूत्रस्थस्यैव वाशब्द-
स्य विभाषाच्छन्दसीत्यत्रानुवृत्तिसम्भवाद् विभाषाग्रहणं व्यर्थं
स्यात् । तद्विकल्पस्यैव यज्ञकर्मणीत्यस्याप्यनुवृत्तिर्माभूदित्ये-
तदर्थमुच्चैस्तरांनेति सूत्रे यज्ञकर्मणीत्यस्यानुवृत्तेः । पर्युदासप-
क्षे च यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेर्वेदमात्रपरत्वान्नित्यपराच्च । वि
भाषाच्छन्दसीत्येकश्रुतेरपि यज्ञकर्मविषयत्त्वे एकत्रैव वैक-
ल्पिकया नित्यायाश्च प्राप्तिनिरोधात्तत्परिहाराय यज्ञकर्मणी-

स्यस्यानुवृत्तेर्वाग्रहणानुवृत्तेश्च संभवात्पुनर्विभाषाग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टम् । प्रतिषेधपक्षे तु "विभाषा च्छन्दसि" इत्यत्र यज्ञकर्मानुवृत्तावपि वेदे वैकल्पिकयैकश्रुतिः, ऊहादौ तु "यज्ञकर्मणि" इति सूत्रेण नित्येति व्यवस्थोपपत्तेरुक्तरीत्या तत्सार्थक्यमिति चेत् । मैवम् । पर्युदासपक्षेऽपि वैकल्पिकैकश्रुतेः छन्दोविषयत्वान्नित्यैकश्रुतेश्च मन्त्रविषयत्वात् छन्दःशब्दस्य सामान्यपरस्य मन्त्रातिरिक्तपरत्वं कल्पयित्वा विकल्पस्य ब्राह्मणपरत्वसंभवात् । विशेषविधिविरोधे सामान्यविधेस्तदतिरिक्तविषयकत्वस्य व्युत्पन्नत्वात् । अत उभयमतेऽपि यज्ञकर्मणीत्यस्यानुवृत्तितात्पर्यग्राहकत्वेन विभाषापदं समानयोगक्षेममेवेति ।

केचित्तु एकश्रुतिप्रसङ्गेऽप्युदात्तोच्चारणादेवेन्द्रशत्रुपदे दुष्टत्वमित्याहुः ।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित् ॥

निगदः पाठमात्रम् । न ज्वलति न प्रकाशते । निष्फलमिति यावत् । निरुक्ते तु—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

इति मन्त्रं लिखित्वा यद्गृहीतमविज्ञातमिति पाठः । गृहीतं शब्दतः । अविज्ञातम् अर्थतः प्रकृत्यादिविभागेन चेत्यर्थः । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीतिपाष्ठभाष्यवक्ष्यमाणश्रुतिमूलकम्— ,

भ्राजाख्यश्लोकेषु कात्यायनस्मरणमपि—

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥

दुष्यति चेत्यवैयाकरणपरम् ।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः ।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

अयमहमिति "अनुकरणं चानितिपरम्" इति संज्ञा । न च समासे विभक्तिलोपापत्तिः । अनुकरणत्वात् । अस्यवामीयमित्यादिवत् ।

याज्ञिकाः पठन्ति, प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । आधानोत्तरं यजमानस्योदरव्यथाया वर्षमध्ये आपद्विशेषस्य वोपनिपाते नैमित्तिकीं पुनराधायेष्टिं विधायेदमाम्नातम् । विभक्तिमात्रस्यानर्हत्वात्प्रकृतेराक्षेपः । सा चाग्निशब्दरूपा । निरुक्ते अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति प्रश्ने छन्दांसि वै प्रयाजा ऋतवो वै प्रयाजा इत्यादिपक्षानुदाहृत्य आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रमितरदिति सिद्धान्तितत्वात् । अत एव प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्तभागमिति अग्नेर्वरप्रार्थनम् । तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवला ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागा इति देवानां वरप्रदानं च श्रूयते ।

अन्यत्रापि श्रूयते, यो वाइमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीन इति । पद पदमिति सङ्ख्यैकवचनाद्वेति शस् । ऋत्विजमर्हति इति ऋत्विक्कर्मार्हति इति च व्युत्पत्त्या आर्त्विजीनपदं याज्ययाजकोभयपरम् । "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" इति सूत्रेण "यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानम्" इति वार्तिकेन च खञ् । अन्येऽपि मन्त्रवर्णाः—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेश ॥

शब्द एव सर्वकामदत्वाद् वृषभत्वेन रूप्यते । यद्राप्यम्,

वृषभो वर्षणादिति । कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वादिति कैयटः । नामाख्यातनिपातोपसर्गाणां चतुष्टयम् । कालानां त्रयम् । व्यञ्जकव्यङ्ग्यभेदेन कार्यनित्ययोर्वर्णाखण्डस्फोटात्मकयोर्द्वयम् । विभक्तीनां सप्तकम् । उरसि शिरसि कण्ठे च बद्धः । तेषां व्यञ्जकध्वनिस्थानत्वात् । महान्देवः शब्दः । महता देवेन ब्रह्मणा साम्यमध्ययनप्रयोजनमित्यर्थः ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

मनस ईषिणो मनीषिणः पृषोदरादिः । तएव विदन्तीत्यर्थः । गुहेति लुप्तसप्तमीकमज्ञानार्थकम् । व्याकरणेनैव प्रकाशन्ते नान्यथा । अमनुष्या अवैयाकरणाः चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थं भागं वदन्ति । सामस्त्येन न जानन्तीति यावत् ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

त्वशब्दोऽन्यार्थः । उतेत्यपिशब्दार्थे । पूर्वार्द्धमविद्वत्परम् । प्रत्यक्षेण शब्दमुपलंभमानोऽप्यर्थानवबोधान्न पश्यतीत्यर्थः । उत्तरार्द्धं विद्वत्परम् । यथा कामयमाना जाया पत्ये स्वात्मानं प्रकाशयति, तथैव विदुषे वागपीत्यर्थः ।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि॥

यथा चालन्या सक्तूनां तुषनिष्कासनेन सारं गृह्णन्ति, तथाऽपशब्देभ्यो वाचं पृथक्कृत्य जानन्तीत्यर्थः । अत्र ज्ञानमात्रप्राप्ये दुर्गममार्गरूपे वाग्विषये सखायः समानख्यातयः अविद्यानाशेन द्वैतनिवृत्त्या सर्वमेकमिति मन्यमानाः सख्यानि सायुज्यानि भजन्ते,

वैयाकरणा इत्यर्थलभ्यम् । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सा यस्मादेषां सन्निहिता भवतीत्यर्थः । "चालनी तितउः पुमान्" इत्यमरः । इदं च नान्यव्यवच्छेदपरम् । "स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ" इति त्रिकाण्डशेषे ऽपुंस्त्वस्यापि विधानात् । अतस्तितउ परिपवनं भवतीति भाष्येण संगतिः । याज्ञिकाः पठन्ति—

"आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीं प्रायश्चित्तीयामिष्टिं निर्वपेत्"

इति । तथा—

"दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्य्यान्न तद्धितम्"

इति । संस्कार्यस्य पितरमवधीकृत्य ये आद्यास्त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्याभिधत्ते इति त्रिपुरुषानूकम् । मूलविभुजादित्वात्कः । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् । अप्रत्तानां च स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते इति वसिष्ठप्रयोगस्त्वार्षः ।

"सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।
अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव" ॥

इति ऋङ्मन्त्रः । सिन्धवो विभक्तयः । काकुर्जिह्वा उद्यते उत्क्षिप्यतेऽस्मिन् काकुदम् । वदिरुत्क्षेपणपरः । घञर्थे कविधानमित्याधिकरणे कः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपमित्येके । नुद प्रेरणे आधिकरणे कः । पृषोदरादित्वान्नुलोप इत्यन्ये । तथा च काकुदं तात्वाचक्षतइत्युपक्रम्य कोकूयमाना एनां नुदतीति वेति निरुक्तम् । अनुक्षरन्ति तालु प्राप्य प्रकाशन्तइत्यर्थः । यथाऽग्निः सच्छिद्रां

लोहमयीं प्रतिमां प्रविश्य प्रकाशते तन्मलं भस्मीकृत्य तां च शुद्धां करोति । तथा विभक्तयोऽपि दुरितं निरस्यन्तीत्यर्थः । "सूर्मी स्थूणाऽयःप्रतिमा" इत्यमरः ।

"गर्ते गर्त्तान्विते वाद्यविशेषे सुषिरं त्रिषु"

इति शाश्वतः । विषयप्रयोजनयोरुक्त्या च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । उक्तप्रयोजनकामश्चाधिकारीत्युक्तप्रायम् । इति प्रयोजननिरूपणम् ॥

ननु यथाऽऽचार्यप्रेरणयैव वेदाध्ययने प्रवृत्तिस्तद्वदत्रापि, तत्किं प्रयोजनेनेति । मैवम् । इदानींतनैः बाल्यदशायां प्रयोजनप्रश्नमकृत्वा वेदाध्ययनेऽपि तदुत्तरं तद्व्यतिरेकेणात्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

"वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः ।

अनर्थकं व्याकरणम्" इत्याशङ्कावताराच्च । पूर्वकल्पेष्वङ्गान्येव प्रथममपठ्यन्त इति भाष्यम् । न च—

श्रावण्यां पौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥
अत ऊर्ध्वन्तु च्छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्वेदतदङ्गाध्ययनयोः समकालत्वलाभ इति वाच्यम् । भाष्यकारोक्तेरपि बलवत्त्वाद्विकल्पसंभवात् । नियमत्वदर्शनाय वार्त्तिकम्—

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु ।

लोकत इति पूर्वान्वयी । प्रथमव्युत्पत्तेर्लोकाधीनत्वात् । अर्थवदित्यादिव्याकरणस्य लोकसिद्धशक्तिग्रहमुपजीव्य प्रवृत्तेः । अत एव समर्थसूत्रेऽर्थानादेशनादिति वार्त्तिकम् ।

अर्थप्रतिपादनार्थं च शब्दप्रयोगोऽपि प्रसक्तः। शब्दश्च द्वेधा। साधुरपशब्दश्च। तत्र गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्याद्य इति नियमनिर्वाहकं व्याकरणम्। तत्फलं तु धर्मः। तत्र प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादिः लौकिकः व्रीहीनवहन्तीत्यादिश्च वैदिको दृष्टान्तः। धर्मनियम इत्यश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः। न च प्रयुक्तमात्राणां व्युत्पाद्यत्वे—ऊष, तेर, चक्र, पेच, इत्यादिव्युत्पादनवैयर्थ्यं तेषामप्रयोगादिति वाच्यम्। अस्मदादिभिस्तस्य दुर्गमत्वात्। यद्भाष्यम्—

सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्नाः, एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाऽथर्वणो वेदः, वाकोवाक्यम्, इतिहासः, पुराणम्, वैद्यकम्, इत्येतावान् प्रयोगस्य विषय इति। अस्ति चैषां वेदे प्रयोगः—

सप्तास्ये रेवतीरेवदूष, यन्मेनरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रानश्चक्रा जरसं तनूनामिति।

न च व्युत्पादितत्वमात्रेण प्रयुक्तत्वानुमाने वचन्तीत्यादीनामपि साधुत्वापत्तिः। न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यतइति अविगीतशिष्टव्यवहारेण तत्र व्युत्पत्त्यप्रवृत्तेः। तथा चाप्रयुक्तत्वप्रमित्यविषयत्वे सति व्युत्पाद्यत्वं हेतुः। तदाह—

यथालक्षणमप्रयुक्ते—

इति।

स्यादेतत्। अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः। व्रीहीनवहन्तीत्यादौ वैतुष्यसाधनत्वेन नखविदलनादेरपि प्राप्तिपक्षेऽवघातस्य प्राप्त्यभावात्। अवघातेनैव वैतुष्यं साध्यमिति बोधात्।

इतरव्यावृत्तिफलकस्तु परिसङ्ख्याविधिः। "इमामगृ-

भ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्यत्र रशनाग्रहणे लिङ्गबलादेव मन्त्रप्राप्त्या गर्दभरशनाव्यावृत्तावेव तात्पर्यात् । यद्यपि लिङ्गात्पूर्वमेवेयं श्रुतिः प्रवृत्ता, तस्यानुपपत्तिप्रतिसंधानापेक्षतया चरमप्रवृत्तिकत्वात्, तथाऽप्युक्तव्यावृत्तिरेव फलम् । तदुक्तम्—

अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः ।
प्रयोजनं विधेः किं स्यादस्येति तु निरूपणे ॥
न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यन्निवर्त्तनात् ।

एवं च लिङ्गेनोभयसाधारणरशनाग्रहणे मन्त्रविधिकल्पनया यावद्गर्दभरशनाया मन्त्रप्राप्तिः संभवति तावदेव प्रत्यक्षविधिनाऽश्वरशनायामेव मन्त्रविधानाल्लिङ्गस्य निराकाङ्क्षतयोभयसाधारणविध्यकल्पकत्वाद्गर्दभरशनायां मन्त्रस्य प्रापकप्रमाणाभावादप्राप्तिरेव व्यावृत्तिरित्युच्यते । यत्र तु प्रमाणान्तरप्राप्त एवार्थो व्यावर्त्यते, यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र पञ्चातिरिक्तभक्षणस्यापि रागप्राप्ततया पञ्चातिरिक्तभक्षणव्यावृत्तौ तात्पर्यं सा प्राप्तपरिसंख्या । नन्वयं नियम एवास्त्विति चेत्,

अविज्ञानेश्वरः—

नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसङ्गः, श्वादिभक्षणे चादोषप्रसङ्ग इति प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवेति । आद्यायां च प्राप्तबाधरूपदोषाभावाच्चदपेक्षया द्वितीयाऽभ्यर्हितेति सिद्धान्तः । तथा च पञ्च पञ्चनखा इत्यस्य नियमोदाहरणत्वं भाष्यकृतोऽनुपपन्नमिति । अत्राहुः—

परिसङ्ख्याऽप्यत्र नियमशब्देन व्यवह्रियते इति ।

न चैवमपभ्रंशेभ्यो बोधो न स्यादिति वाच्यम् । नियमफलस्यादृष्टस्याभावेऽपि दृष्टस्य कार्यस्योत्पत्तेः । नख-

विदलनादिना वैतुष्यवत्, दिगन्तराभिमुखभोजने तृप्तिवच्च ।

नन्वपभ्रंशानामर्थावबोधहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वात् कारणाभावमयुक्त एवार्थबोधाभावः स्यात् । मैवम् । पर्यायवद्विनिगमनाविरहादपभ्रंशानामपि शक्तिसद्भावात् । अस्मात्पदादयमर्थो बोध्य इतीश्वरेच्छायाः शक्तित्वपक्षे भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वात् । पदार्थान्तरत्वपक्षेऽपि कल्पकस्य तुल्यत्वात् । असाधुस्मरणद्वारा साधोर्बोधकत्वप्रसङ्गाच्च । तिर्वादिस्मारितानां लादीनां बोधकत्वस्य वार्त्तिकैरभ्युपगमात् । नचाल्पत्वबहुत्वाभ्यां विनिगमः, अल्पीयांसो हि शब्दा भूयांसश्चापशब्दा इति महाभाष्योक्तेरिति वाच्यम् । घटबोधकत्वरूपायाः शक्तेस्तद्भ्रमाद्बोधं वदताऽप्यङ्गीकारात् । शक्तिभ्रमस्य भ्रमत्वकल्पनस्य पुनरुक्तित्वात् । नचैवं सर्वे सर्वार्थवाचका इति पर्यवसानाद् गौणमुख्यविभागोच्छेद इति वाच्यम् । त्वत्पक्षेऽपीश्वरेच्छाया गौणादावतिप्रसङ्गात् । प्रयोगप्राचुर्यतद्विरहाभ्यां विभागाच्च ।

अत्र नैयायिकाः । नेश्वरेच्छामात्रं शक्तिः, किं तूक्तविषयविशेषवैशिष्ट्येन । तथा च सन्मात्रविषयकत्वमकिंचित्करम् । प्रमाणानुरोधेनैव यथोक्तविशेषकल्पनात् ।

मिश्रास्तु उक्तेच्छया ईश्वरेण स्वातन्त्र्येणोच्चरितत्वमेव शक्तिः । न च चैत्रादावव्याप्तिः । द्वादशेऽह्नि पिता नामेत्यादितो नामत्वेन तेषामपीश्वरोच्चरितत्वात् । न च निषेधप्रतियोगित्वेनापभ्रंशानामप्यपभ्रंशत्वरूपेण तथात्वम् । तदिच्छयोच्चरितत्वाभावात् । नामपदार्थपर्यालोचनया नाम्नां तया तात्पर्यकोच्चारणसत्त्वात् । न च गावीशब्दस्य बोधकतया स्वज्ञाप्यसम्बन्धसत्त्वाल्लक्षणया गवि साधुत्वापत्तिः । गभीरायां न-

यामित्याद्यनुरोधाच्छक्यसंबन्धस्य लक्षणात्वाभावादिति वाच्यम् । शक्यसंबन्धस्यैव तत्त्वात् । तस्य च ज्ञप्तिप्रयोजकसंबन्धाश्रयसंबन्धपर्यवसन्नस्य साक्षात्परम्परासाधारणशक्तिविषयसंबन्धपर्यवसन्नत्वाद् गाव्यादिपदेऽनुपपत्तेरित्याहुः । एतेन पदार्थान्तरत्वपक्षेऽपि वैषम्यं व्याख्यातम् । उक्तलाघवस्योभयत्र विनिगमकत्वात् । न च प्राकृतस्यापि संस्कृतवदनुगतत्वाच्छक्त्यापत्तिः ।

"तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः" इति दण्डयुक्तेः ।

यत्तु काव्यप्रकाशादौ शब्दशक्तिमूलध्वन्यादौ प्राकृतगाथोदाहरणं तत् तद्बोध्यसंस्कृताभिप्रायम् । शक्तिभ्रमाद्बोधोक्तौ तत्र शक्तिस्वीकार इति त्वसंगतम् । व्याप्तिभ्रमविषये व्याप्तेरप्यापत्तेः । तथा च "न च शक्तिसाध्यं शक्त्यारोपाद्भवितुमर्हति, आरोपितदहनादपि दाहापत्तेः" इत्याशङ्क्य मणिकृतोक्तम्—

"ज्ञायमानकरणे प्रयोजकरूपवत्तया ज्ञायमानादेव फलं वाष्पे धूमारोपाद् वन्ह्यनुमितिवत्" इति ।

न च जनकज्ञानभ्रमत्वे शाब्दबुद्धेरयथार्थत्वम् । शक्तिज्ञानयथार्थत्वस्य शाब्दप्रमायामप्रयोजकत्वात् । अनाप्तोक्ते व्यभिचारात् । नापि जनकज्ञानभ्रमत्वे नायथार्थत्वम् । भ्रमानुव्यवसाये व्यभिचारात् । अपभ्रंशस्य शाब्दप्रमाजनकत्वं तु तत्प्रयोजकाद् योग्यतादेः यथार्थतद्बोधाद्वा । अबाधितसंसर्गज्ञानजनकपदार्थोपस्थापकत्वाद्वा । संसर्गबाधकप्रमाविरहाद्वेति । प्रयोगप्रत्यययोरविशेषेऽपि व्याकरणस्य साधुत्वनियमार्थत्ववत् कोशादीनां शक्तिनियामकत्वाच्च । उक्तं च वाक्यपदीये—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।
तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दस्यार्थप्रकाशकाः ॥

न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।
न यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः ॥
अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते ।
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥ इति ।

न च संस्कृतज्ञानविरहिणां म्लेच्छादीनां कथं शक्त्यारोप इति वाच्यम् । प्रथमं केनचिद् गावीशब्दे प्रयुक्ते तत्र व्युत्पन्नो गोशब्दादर्थं प्रतीत्य व्यवहृतवान् अम्बाम्बेतिन्यायात्, पार्श्वस्थैश्च गावीशब्दादेव स्वार्थः प्रबोध्यतइति भ्रमेण गावीपदं गवि शक्तमिति अन्येषां व्युत्पादनादिति भ्रमपरम्परया निर्वाहात् । नन्वेवं संस्कृतत्वाभावे शक्त्यभावव्याप्यत्वज्ञानवतां तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवतां च—

स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थावगतिहेतवः ।

इति रीत्या तत्स्मरणाद्बोधोपपत्तौ अपि संस्कृतविशेषज्ञानविरहिणामपभ्रंशाच्छाब्दबोधो न स्यात्, विशेषदर्शनसत्त्वे भ्रमानवकाशाच्च इति चेत्,

अत्र कण्टकोद्धारकृतः,

अयमर्थः किञ्चित्पदवाच्य इति सामान्यज्ञानादेव आहार्यं शक्तिज्ञानं तत्रेत्यपि कल्पनीयम् । यद्वा तद्बोध्यार्थसंबद्धपदार्थान्तरवाचकस्य स्मृत्या ततो लक्षणया बोध इति ।

न च यत्र सर्वेऽप्यपभ्रंशास्तत्समार्थकसंस्कृतमात्रस्य चानुपस्थितिस्तत्रोक्तरीत्या शाब्दबोधानुपपत्तिः लाक्षणिकस्याननुभावकत्वादिति वाच्यम् । सविभक्तिकस्यैवोक्तपदस्य स्मरणात् । विभक्तेरेव तत्रानुभावकत्वात् ।

गङ्गायां द्विरेफ इत्यादिवत् ।

एवं सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे अश्वशब्दोऽस्वशब्दश्च क्रमेण वाजिनि दरिद्रे च साधुः, व्युत्क्रमेण त्वसाधुः, परत्र परशब्दप्रयोगः तद्धर्मप्रतिपत्त्यर्थ इति सिद्धान्तविरोधः । गतिबुद्धिमत्यवसानार्थेत्याद्यर्थविशेषघटितानुशासनानुपपत्त्यतिप्रसक्त्यादिः । प्रयोगबाहुल्याल्पत्वयोरसर्वज्ञापरिच्छेद्यत्वात् । कोपादेश्च शक्तिमात्रबोधकत्वेन तदतात्पर्यकत्वात् । अत एव दुश्च्यवनादिपदानामल्पप्रयोगतेत्यालंकारिकाः । नियतविषया अपि शब्दा दृश्यन्ते शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते विकारएवैनमार्या भाषन्ते इत्यादिभाष्यनिरुक्तादिदर्शनान्नियतप्रयोगाणां तस्मिन्नर्थे गौणत्वं स्यात् ।

यत्तु सर्वत्र शक्तिस्वीकारे लक्षणानङ्गीकाराल्लाघवम् । अन्यथा कार्यकारणभावद्वयस्य शाब्दधीद्वये परस्परव्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्य चापत्तेरिति । तत्तुच्छम् । शक्तिज्ञानीयकार्यकारणभावेषु तवापि तत्साम्यात् । न च तादृशस्थले शक्तिभ्रमाद् यत्र बोधस्तत्र शक्तिज्ञानत्वेन कारणतायास्त्वयाऽपि कल्पनान्नैतदाधिक्यमिति वाच्यम् । तथाऽपि लाक्षणिकपदानामननुभावकत्वपक्षे तीरत्वप्रकारकतीरविशेष्यकशाब्दत्वं तीरपदशक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकम् । गङ्गापदलक्षणाज्ञानस्य तु तादृशस्मृतित्वमिति कार्यतावच्छेदकभेदेन व्यभिचारानवकाशात् । नव्यमतेऽपि लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणानभ्युपगमात् ।

किं च शतं शब्दानर्थांश्चोदाहृत्य विचार्यते । एकैकस्य शतशतार्थवाचकत्वेऽयुतशक्तिकल्पनं तावत्कार्यकारणभावकल्पनं तावदव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं च स्यात् ।

मम तु शतमेव शक्तयः कल्प्यन्ते । न हि ममापि तावतीनां लक्षणानां स्वीकार आवश्यकः । तावच्छब्देभ्यो लक्षणया तावदर्थबोधः कस्य चिज्जात एवेत्यत्र मानाभावात् । एतेन शक्तिभ्रमोऽपि व्याख्यातः । त्वया त्वजनितान्यार्थबोधस्य तच्छक्तत्वकल्पने मानाभावात् तावन्नयस्तावदर्थबोधो जात एवेति कल्प्यम् । एवं तज्जन्यव्यवहारादयोऽपीति महागौरवमित्यास्तां विस्तरः ।

केचित्तु शक्तिलक्षणाज्ञानयोरेक एव कार्यकारणभावः । शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, शाब्दबोधत्वं च कार्यतावच्छेदकं, घटो घटपदवानित्यत्रार्थो विशेष्यः, पदं प्रकारः, शक्तिः संसर्गः । नचैवं शक्यसम्बन्धस्य लक्षणास्थले संसर्गत्वात्तदसंग्रहः । तस्यापि शक्तिघटितत्वात् । शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्याप्तेरनिवेशात् । नचैवं तीरं गङ्गापदवदिति शक्तिरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदाभावप्रकारकनिर्णयसत्त्वे लक्षणाज्ञानादपि लक्ष्यार्थबोधो न स्याद्, बाधकसत्त्वादिति वाच्यम् । पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितशक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतापामर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वानभ्युपगमात्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता यस्य सांसर्गिकविषयता तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकतत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति । तदसत् । उक्तबाधदशायां शक्यार्थबोधस्यापि प्रसङ्गात् । शक्यसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदककोक्तज्ञानदशायामपि लक्ष्यार्थबोधप्रसङ्गाच्च । उक्तरीत्या बाधकाभावात् । शक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायाः पदनिष्ठविशेष्यता-

निरूपितत्वानभ्युपगमे पदनिष्ठविशेष्यतायाः शक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वस्यापि दुर्वचत्वाच्च । यन्निष्ठा या विषयता यन्निष्ठयद्विषयतानिरूपिता तन्निष्ठा तद्विषयता तन्निष्ठतद्विषयतानिरूपितेति क्लृप्तत्वात् । अन्यथा शक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायां पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य पदनिष्ठप्रकारताया वा शक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वस्याभावमभ्युपगम्योक्तबाधदशायां लक्ष्यार्थबोध इत्यस्य दुर्वारत्वात् । तन्निष्ठविषयतानिरूपकस्य कथं तन्निष्ठविषयतानिरूपितत्वं नास्तीति युक्तेस्त्वदुक्तेऽपि जागरूकत्वात् । एवं पदनिष्ठप्रकारतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वाभावः स्वीक्रियतामुत शक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायामित्यप्यापादनीयम् । यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता या प्रकारता तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानमेव प्रतिबन्धकमित्यस्यापि सुवचत्वात् ।

अत्रेदं बोध्यम् । भाष्यमते क्रतावेवापशब्दप्रयोगनिषेधः । न म्लेच्छितवाइत्यस्य तत्प्रकरणस्थत्वात् । श्रुत्यन्तरमपि यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञा इत्यादि । योगजधर्मेण धर्मसाक्षात्कारवन्तः ।

अयमर्थः । विषयोदासीनतया यद्वानस्तद्वान इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयोगात्तन्नामकतेति । एवं च क्रतोर्बहिरपशब्दप्रयोगस्तैः कृतः इति तस्याविगीतत्वेनेयनमिति । भट्टैरप्युक्तम्—

स्त्र्युपायमांसभक्तादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।
प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥

वार्तिकमते तु उभयत्र निषेधः । नानृतं वदेदित्यनारभ्याधीतपुरुषार्थनिषेधेन सर्वसिद्धेनार्थानृतवच्छब्दानृतस्यापि निषेधोपपत्तेः । एवं च क्रतावपभाषणे तद्वैगुण्यं प्रत्यवायश्च ।

तद्बहिस्तु प्रत्यवायमात्रमिति विशेषः ।

अत्र मीमांसाकौस्तुभकृतः । अनृतपदस्योभयपरत्वे वदेदित्यस्योच्चारणप्रतिपादनोभयपरत्वे वैरूप्यम् । एवं सकृच्छ्रुतानृतपदस्यापि । न च शब्दानृतस्यैव तर्हि निषेधोऽयं विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । "प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्" इत्यादिश्रौतप्रयोगवशादर्थानृतएवानृतपदशक्त्यवधारणात् । भाष्यस्मृतेरनवकाशतया तदनुरोधेनात्रत्यानृतपदस्यार्थासत्यत्वपरत्वस्य कल्पयितुमुचितत्वाच्च । अत एव नानृतं वदेदिति श्रुतेरेव विवाहार्थानृतवदनाभ्यनुज्ञापकस्मृत्या सङ्कोचः । न च न म्लेच्छितवाइति म्लेच्छभाषाया एव निषेधः । हेलय इत्युपक्रमविरोधात् । म्लेच्छो हवा एष यदपशब्द इत्युपसंहारविरोधाच्च ।

ननु "वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः" इत्यत्र वाचा चैव हि मनसा च यज्ञः प्रवर्ततइतिदर्शनेन वाग्योगविच्छब्दस्य यजमानपरत्वात् साधुभाषणनियमस्य याज्ञे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियम इति महाभाष्योक्त्या यज्ञमात्रपरत्वात् तद्बलादेव ज्योतिष्टोमेऽपि निषेधसिद्धौ तत्र पृथङ्निषेधवैयर्थ्यम् इति चेन्न । अवघातासम्भवे दलनवत्प्रतिनिधित्वेन प्रसक्तानामसाधूनां प्रयोगनिषेधार्थत्वात् । अयज्ञिया वै माषा इत्यादिवत् । एवं ज्योतिष्टोमे साधुप्रयोगासम्भवे प्रतिनिधित्वेनाप्यसाधवो न वाच्याः । किं त्वक्षिसंकेतादिभिरेव व्यवहर्तव्यम् । यज्ञान्तरे त्वपभ्रंशा अपि प्रतिनिधेया इति फलितम् । अत एवाहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्येत्यत्राहिताग्निपदं संगच्छते । अन्यथा निषेधस्य ज्योतिष्टोममात्रपरत्वे नैमित्तिकप्रायश्चित्तस्यापि तन्मात्रविषयकत्वस्य स्वत एव सिद्धेः । न चेयमिष्टिरनारभ्याधीतत्वने

हिरण्यनाशेष्ट्यादिवत् पुरुषार्थैव स्यादिति वाच्यम् । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यादिभाष्यदर्शनेन दोषनिर्घातार्थत्वाद्दोषस्य च भाष्यानुसारेण यज्ञेऽपशब्दभाषणादेव प्रसक्तेर्दोषनिर्घातद्वारा क्रत्वङ्गत्वप्रतीतेः । न चैवमप्याहिताग्निग्रहणवैयर्थ्यम्, यज्ञमात्रएव तदधिकारादिति वाच्यम् । याज्ञे कर्मणीति भाष्यस्मृतावसाधुभाषणनिषेधस्य स्मार्तयज्ञादिभ्यो व्यावृत्त्यर्थत्वात् ।

वस्तुतः प्रायश्चित्तेऽपशब्दभाषणस्य निमित्ततया तद्विशेषणमाहिताग्निपदमविवक्षितमेवेत्यनुवाद एव । न च नैमित्तिकोक्तेष्टिकर्तृत्वेन तद्विवक्षा । इष्टेरपि स्वत एवाहिताग्निसाध्यत्वात् । अतो न तद्वैयर्थ्यभयेन स्वतन्त्रपुरुषार्थनिषेधकल्पनं युक्तम् । न च वाग्योगविदिति कात्यायनवचनात्पुरुषार्थोऽपि निषेध इति वाच्यम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति न्यायेन पतञ्जलिप्रोक्तस्यैव ग्राह्यत्वादित्याहुः ।

अथ किमिदं साधुत्वम् । न तावद् बोधकत्वम् । अपशब्दसाधारण्यात् । न च शक्तिमत्त्वम् । शवादिविकरणानामसाधुत्वापत्तेः । तेषां कर्त्रादिवाचकतायास्तृतीये परास्तत्वात् । अपशब्दे व्यभिचाराच्च । साधुत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वेनान्योन्याश्रयत्वाच्च । गौणलाक्षणिकयोरव्याप्तेश्च । तयोरपि क्वचिच्छक्तिरस्त्येवेति चेद्गावीशब्दस्य गं गणपतिमवितुं प्रीणयितुं शीलमस्येति मिश्रोक्तरीत्या गुङ् शब्दइत्यतोणिनि वा क्वचिदर्थे शक्तिसत्त्वाद् गव्यपि तदापत्तेः । एतेन वृत्तिमत्त्वं तदित्यपि परास्तम् । एतेन यस्य शब्दस्य यत्रार्थेऽनादिप्रयोगः स तत्र साधुरित्यपि निरस्तम् । हेलय इति वेदप्रयुक्ते अलिशब्देऽतिव्याप्तेश्च । तस्यापशब्दत्वात् । न च वेदस्य तदंशेऽनुवादरूपत्वान्न तत्रानादिप्रयोगः । संज्ञा-

शब्देदष्वव्याप्तेः । न च नामधेयत्वेन तदपि वेदस्थमेवेति वाच्यम् । नापभाषितवै इत्यादावपभ्रंशत्वेनापशब्दानामपि तथात्वात् । न च निषेधाप्रतियोगित्वेन तदिति वाच्यम् । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यादौ तस्यापि सत्त्वात् । एतेन वेदस्थशब्दत्वं तदित्यपि निरस्तम्। "भाषायां सदवसश्रुवः" "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्" इति भाषापुरस्कारेण व्युत्पादितानां निषेदिवान् युवामित्यादीनां साधुत्वानापत्तेश्च । भाषापदोपादानसामर्थ्येन तेषां वेदे प्रयोगो नास्तीति निर्णयात् । नापि यज्ञप्रयोगार्हत्वम् । साधूनामेव तथात्वात् । तदवच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् । एतेनाभ्युदयजनकत्वमपि परास्तम् । नाप्यनपभ्रष्टत्वम् । तद्ध्यपभ्रंशाभिन्नत्वमेव । तच्च न सादित्वम्। संज्ञाशब्दातिव्याप्तेः । नापि साधुभिन्नत्वम् । अन्योन्याश्रयात् । साधुत्वस्य तद्भेदघटितत्वात् । नापि प्रत्यवायायोग्यत्वम् । तदवच्छेदकरूपानिरुक्तेः । नानृतं वदेदित्यादिना विसंवादिसंस्कृतस्यापि प्रत्यवायजनकत्वात् । न च 'जातिविशेष एव साधुत्वम् । कत्वादिना सङ्करात् । साधुगकारे असाधुककारे च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोः साधुत्वकत्वयोः साधुककारे समावेशात् । कशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि पर्याप्त्या सामानाधिकरण्यसम्भवात् ।

अत्राहुः ।

अनपभ्रष्टता ऽनादिः यद्वाऽभ्युदययोग्यता ।
प्रक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः काऽपीह साधुता ॥

इत्यभियुक्तोक्त्या जातिविशेष एव साधुत्वम्। न च सङ्करस्तद्बाधकः । गुणगतजातौ तस्यादोषत्वात् । तथा हि । सन्ति तावच्छब्देषु तत्तज्जन्यतावच्छेदिका जातयः । यतः स्त्रीपुंसाशुचरितमनु-

मीयते । सन्ति च देवदत्तादिजन्यतावच्छेदिका अपि जातयः । यतोऽयं देवदत्तीय इत्याद्यनुमीयते इति निर्विवादम् । तत्र देवदत्तीयत्वाभिव्यञ्जिका जातिः तदीयककाराद्यावृत्तिरेका स्वीकर्तव्या । यत्र देवदत्तीया अनोष्ठ्या एव वर्णाः पूर्वे श्रुताः, तत्र चाक्षुषाद्यविषयदेवदत्तोच्चारितौष्ठ्यश्रवणे देवदत्तीयत्वानुमानस्यानुभविकत्वात् । कत्वादिव्याप्यतादृशनानाजातिस्वीकारे ओष्ठ्यवर्णवृत्तिजातेः पूर्वमग्रहादनुमानानुपपत्तेः । तथा च देवदत्तोच्चारितगकारे चैत्रीयककारे च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्देवदत्तीयत्वाभिव्यञ्जकजातिकत्वजात्योर्देवदत्तोच्चारितककारे समावेशात् संकर आवश्यक इति । तच्चिन्त्यम् । द्रव्यगतजातितो वैषम्याभावात् । "गुणगतजातौ सांकर्यं न दोष इति मतं निर्बीजमेव" इत्युपायकृता "बीजसाम्येन गुणेऽपि तस्य दोषत्वम्" इति मणिकृता चाभिहितत्वात् । न चोक्तानुपपत्तिः । तत्र स्मर्यमाणायाः ककारादिवृत्तिजातेरारोपेणैवानुमानोपपत्तेः । विषयसत्त्वेनानुमितेर्भ्रमत्वानापत्तेः ।

अत एवोक्तं शब्दमणौ । शुककारादिषु कत्वादिव्याप्यजातिर्भिन्ना । तया प्रत्येकं शुककारादिषु शुकादिप्रभवत्वमनुमाय तद्व्यवहारः । न तु शुककारादिष्वेका जातिरस्ति शुकप्रभवत्वानुमापिका तद्व्यवहारिका वा । गत्वादिना संकरप्रसङ्गादिति ।

मिश्रास्तु साधुत्वजातेर्वर्णवृत्तित्वे वर्णेषु साधुत्वप्रत्ययापत्तिः । वाक्ये तथात्वप्रत्ययानुपपत्तिः । देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजातिसंकरापत्तिश्चेत्याहुः ।

किं च घटादिपदेषु जात्यनुपपत्तिः । पदस्य वर्णसमु-

दायात्मकस्य अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन घविशिष्टकारादिरूप-तया साधुत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य युगपदनवस्थानात् ।

"अनारब्धे तु गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत्" इतिन्यायेन पदत्ववत् साधुत्वस्यापि जातित्वासंभवात् । जातेर्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिश्चेति । अत्रोच्यते—

अयं वृद्धानामाशयः । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं जातिस्वरूपम् । तच्च व्यासज्यवृत्तित्वेऽप्यविरुद्धम् । समवायावच्छिन्नवृत्तेरेकमात्राश्रयनिरूप्यत्वनियमाभावात् । घटादावेव व्यभिचारात् । संयोगादीनां च जन्यत्वादेव जातित्वाभावो न तु व्यासज्यवृत्तित्वात् । दर्शनमात्रस्य चाप्रयोजकत्वात् । पदवृत्तित्वाभ्युपगमादेव संकरोऽप्यनवकाशः । एकजातिपर्याप्त्यधिकरणे यथोक्तान्यजातिपर्याप्तावेव तदुल्लासात् । न च "अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्याद्यनुशासनात् तत्सम्बुद्धौ अ इत्यादौ सङ्करो दुर्वारः । तथाऽपि वाक्यनिष्ठसाधुत्वाभ्युपगमे दोषाभावात् ।

नचैवं व्याकरणस्य साध्वनुशासनत्वभङ्गापत्तिः । पदद्वारा वाक्यस्यैव संस्कारात् । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते इति पक्षस्यापि "न पदान्त"इति सूत्रे आकरारूढत्वात् । पदमात्रस्य कयाचिद् व्युत्पत्त्या साधुत्वाद्वा । वाक्यविशेषान्तर्भावेणैव साधुत्वासाधुत्वयोर्व्यवस्थितत्वात् । न च पर्याप्त्यधिकरणसमुदायघटकवर्णानामेककालानवस्थानात् कथं तत्र साधुत्वम् । पदवाक्यप्रत्यक्षस्य सर्वसंमततया तत्र यादृशी विषयता यस्य वर्णस्य तद्विषयत्वापन्नवर्णसमुदाये तद्वृत्तिसंभवात् । प्रत्यक्षविषयवर्णमात्रवृत्तित्वानभ्युपगमात् । व्यवहारेण तथैव सिद्धत्वाच्च । विरुद्धधर्मसमसंख्याका नित्या एव अका-

रादयो वर्णा इतिपक्षस्य पाणिन्याद्यभिमतत्वेन अइउण्सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

मणिकृतस्तु व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं साधुत्वम् । व्याकरणपरिगृहीतत्वतदभावाभ्यामेव प्रामाणिकानां साध्वसाधुव्यवहारात् । अत एव यः शब्दो व्याकरणेन यस्मिन्नर्थे व्युत्पादितः तत्र साधुरसाधुरन्यत्र । नाम्नामपि "उणादयो बहुलम्" इति व्युत्पादितत्वात् । केवलप्रकृतिप्रत्यययोर्बाधयाति ग्रामगादेश्च न तद्व्युत्पाद्यत्वम् । अनभिधानेन तेषां प्रयोगानर्हत्वात् । गौणलाक्षणिकयोश्च यथा प्रतिपादकत्वं तद्व्युत्पादनमपि तत्र तथेति तयोरपि साधुत्वम् ।

न च साधुशब्दव्युत्पादकत्वमेव व्याकरणत्वमित्यात्माश्रयः॥ शब्दगुणदोषविद्भिरभियुक्तैः प्रकृतिप्रत्ययादिपरिकल्पनया शब्दान्वाख्यायकवाक्यस्य व्याकरणत्वात् । न च गुणदोषयोरपि साधुत्वात्मकत्वाद् दोषतादवस्थ्यम् । धर्मजनकत्वाधर्मजनकत्वयोरेव तत्त्वात् । न च साधुत्वे सिद्धे व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं तद्व्युत्पाद्यत्वे च साधुत्वमित्यन्योन्याश्रयः । पूर्वपूर्वव्याकरणतः साधुत्वमवगम्योत्तरोत्तरव्याकरणेन तद्व्युत्पादनात् । साधुत्वस्य जातित्वे निष्प्रतियोगिकत्वापत्तौ सर्वत्र सर्वसाधुत्वापत्तिः । न च गोशब्दः अश्वे प्रयुक्तः साधुरेव, ज्ञापकश्च न भवति, तच्छक्तत्वेनाज्ञानादिति वाच्यम् । गावीशब्दस्यापि कयाचिद्व्युत्पत्त्या क्वचित् साधुत्वमिति तज्जातियोगेन गव्यपि साधुत्वापत्तेः । प्रतिशब्दं भिन्नतद्विषयजातिस्वीकारे चाननुगमात् । न च जातेः प्रतियोगिनिरूपणनिरूप्यत्वाभावनियमे तारत्वादिजातिरपि मन्द्रादिनिरूपणनिरूप्या न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि जातिर्नैतरनिरूप-

णनिरूप्या, किन्तु तदुत्कर्षत्वमेवेत्यभ्युपगमादित्याहुः ।

मीमांसकास्तु वृत्तिभ्रमयाऽर्थप्रतिपादकत्वं साधुत्वम् । वृत्तित्वं च शक्तिलक्षणागौण्यन्यतमत्वरूपम् । गाव्यादिषु च प्रयोगादेरन्यथैवोपपत्तेर्वृत्तित्रयाभावान्नातिव्याप्तिः । संज्ञानां तु द्वादशेऽहनीत्यादिसामान्यविधिना पुत्रत्वाद्युपाधिना संकेतकरणेन शक्तेः प्रमितत्वान्नाव्याप्तिः ।

पुत्रादिनामकरणे गृह्येषु नियमश्रुतेः ।
अनादिशक्तिता संज्ञास्वपि नैव विरुध्यते ॥

इति वाक्यपदीयात् । डिंथुभादीनां चालक्ष्यत्वादेव । "नैव ताः साधवो मताः" इतिन्यायात् ।

वस्तुतो वृत्तिग्रहाभावे तेषामर्थबोधकत्वानुपपत्तेः स्वयं संपादितसंकेतत्वेन गाव्यादिवच्छब्दान्तरोपस्थापकतयाऽपि तदयोगान्मुख्यार्थाभावे तन्मूलकलक्षणागौण्योरप्यनुपपत्तेः सांप्रतिकशक्तिस्वीकारेणैव डिंथुभादिशब्दानामर्थबोधकत्वं वाच्यम् । अत एव पूर्वोक्तसाधुत्वेऽपि न क्षतिः । अत एव पाणिन्यादेः "टेः" इत्यादौ षष्ठ्यादिप्रयोगोऽप्युपपद्यतइत्याहुः ।

केचित्तु "टेः"इत्यादीनां टिशब्दानुकरणत्वमेव। अनुकरणोत्तरमितिशब्दप्रयोगनियमे मानाभावात् । "अनुकरणं चानितिपरम्" इतिसूत्रविरोधात् । नचैवं टीतिशब्दस्यैव लोपादिकार्यं स्यान्न त्वन्त्यस्वरादिवर्णस्येति वाच्यम् । लक्षणया तत्परत्वाङ्गीकारादित्याहुः ।

असाधुत्वं तु तद्भिन्नत्वमेव, न तु जातिविशेषः । प्रमाणाभावात् । तदनुभवस्य साधुत्वाभावविषयत्वस्यानुभविकत्वाच्च । योग्यानुपलब्धिबाधितत्वाच्च । साधुत्वं तु व्याकरणसंस्कारसहकृतश्रोत्रेन्द्रियग्राह्यम् । तदुक्तम् । प्रक्रियाव्यञ्जनीयेति। तदुक्तम्—

तत्र तत्त्वमभियोगात् स्यादिति । तथा—

अभियुक्ताश्च ये तत्र यन्निबद्धप्रयोजनाः ।
तत्रत्यगुणदोषाणां ज्ञाने चाधिकृता मताः ॥

साध्वनुशासनाभ्यासस्यासाधुविषयकसंस्कारजनकत्वोक्तौ चातिप्रसङ्गादिति । संज्ञाशब्दे त्वयं विशेषः—

यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः ।
कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥
अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता ।
हस्तचेष्टा यथा लोके तथा सङ्केतिता इमाः ॥
तासां प्रयोगेऽभ्युदयः प्रत्यवायोऽपि वा भवेत् ।
लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥
इति उभयबहिर्भावः ।
व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥
वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥

इतिरीत्या तेषामप्यनादिता इतिपक्षे तु साधुत्वमेव। नामकरणे तु "कृतं कुर्यान्न तद्धितम्" इति गृह्यसूत्रानुगतानामेव साधुत्वम्। द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेर्विशेषविषयकस्मृत्या बाधात् । देशभाषानुसारिणीनां तु संज्ञानां न तत् । तथा च शब्दकण्टकोद्धारे—

अनादिता चेत् साधुत्वं संज्ञाशब्देषु का गतिः ।
उच्यते नामकरणे गृह्येषु नियमश्रुतेः ॥
यथाकामं न संज्ञाना विनियोगः समस्ति नः ।
तस्मादनादिता संज्ञास्वपि नैव विधीयते ॥

यास्तु तद्देशभाषाभिः संज्ञास्तासां न साधुता ।

अत एव न्याय्यभावात् कल्पनं संज्ञादिष्विति तृतीयवार्त्तिके अनादिशब्दानां साधुत्वमित्युक्तम् । तृतीयत्वाभिधानं तु विपरीतगणनयेत्यवधेयम् । वार्त्तिकं तु ऋऌकसूत्रे स्पष्टम् । तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया साधुशब्दा अत्र व्युत्पाद्यन्तइति सिद्धम् ॥ इति साधुत्वविचारः ॥

अथैवं वर्णोपदेशवैयर्थ्यम् । अइउण् इत्यादिना कस्यचित् साधुत्वानवगमात् । न च दोषरहितवर्णस्वरूपप्रतीतिः तदर्थः । लोकत एव तत्सिद्धेः । अन्यथोदात्तादिपाठस्याप्यापत्तेः । तदुक्तम्—

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेश इति ।

कर्त्तव्यः स्यादिति शेषः । त्रैस्वर्येण सूत्रपाठे एकस्योच्चारणादेव सिद्धौ द्वयोरेव कर्त्तव्यताया आपाद्यत्वेऽपि एकश्रुत्या पाठाभिप्रायेणोदात्तादित्रयपाठ आपादितः । न च निर्देशस्य जातिपरत्वाद् उदात्तादिसंग्रहः । संवृतकलादीनामपि तत्तज्जात्यवच्छिन्नतया संग्रहापत्तेः । तदुक्तम्—

आकृत्युपदेशात्सिद्धम् इतिचेत् संवृतादीनां प्रतिषेध इति ।

विधेयः स्यादिति शेषः । ह्रस्वाकारस्य संवृतत्वेऽपि तदन्येषामचां संवृतत्वं दोषः । आदिपदसंग्राह्यानाह भाष्यम्—

संवृतः, कलः, ध्मातः, एणीकृतः, अर्द्धकः, ग्रस्तः, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, क्ष्विण्णः, रोमशः, अवलम्बितः, निर्हतः, संदष्टः, विकीर्णः, इति ।

अपर आह—

ग्रस्तं निरस्तमवलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् ।
संदष्टमेणीकृतमर्द्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः ॥

व्याख्यातं च कैयटेन । कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः । ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते । एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकार उत औकार इति यत्र संदेहः । अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । अर्द्धको दीर्घोऽपि ह्रस्व इव । ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः, अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्याऽनुरक्तः । क्ष्विण्ण कम्पमान इव । रोमशो गम्भीरः । अवलम्बितो वर्णान्तरसंभिन्नः । निर्हतो रूक्षः । संदष्टो वर्द्धित इव । विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः, एकोऽप्यनेकानिर्भासीन्यपरे । स्वरदोषभावनाः स्वरदोषगोत्राणि । अनन्ता हि दोषाः शक्तिप्रमादकृता इति ।

न च दोषविशिष्टानामपि निर्देशे तादृशानामेव प्रयोगापत्तिः । शास्त्रान्ते सर्वासामेव वर्णव्यक्तीनां शुद्धानां पाठ्यत्वात् । सिद्धान्ते अकारस्य प्रक्रियायां विवृतत्वप्रतिज्ञायामपि "अअ" इतिसूत्रेण संवृतत्ववत् । शास्त्रान्तपाठेन च सर्वत्रासिद्धत्वलाभः । एवं चानुबन्धानामित्संज्ञालोपयोश्च त्यागाल्लाघवम् । तथा हि । शी धातौ ईकारः एव फलः पाठ्यः । कलादात्मनेपदम् । ध्मातात्कर्त्रभिप्राये । आद्यन्तौ कलध्मातौ इत्यादिकं तत्र तत्र पठनीयम् । इडानुगादयः कलध्माताश्च क्रमेण पाठ्याः । डुकृञ् इत्यत्र कृ इति द्विदोषं पाठ्यम् । अनुबन्धास्तु सर्वत्र हेयाः । आदिरन्त्येन सहेता इत्यत्र आदिकलौ सहेति वाच्यम् । कलेनेतिपाठे तु सिद्धान्ते चरमस्य णकारादेरिवात्राप्यन्त्यवर्णस्य संज्ञा न स्यात् । वृलोप इत्यादौ अण इत्यस्य स्थाने अओरिति । असंदेहार्थोऽसन्धिः । सिद्धत्येवम्, अपाणिनीयं तु

भवति । अत्र सिद्धान्तवार्तिकम्—

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥

जातिपरानिर्देशोऽपि शास्त्रे आगमादीनां विशिष्य पाठेन दोषानिवृत्तिरित्यर्थः। न चापठितेषु प्रातिपदिकेषु दोषः । त्वयाऽपि प्रतिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथा शशो, मञ्चकः, पलाशः, इत्यादौ षषो, मञ्चकः, पलाषः, इत्यादेः प्रसङ्गात् ।

ननु स्वरादिनिर्णयाय प्रतिपदपाठे दोषनिवृत्तिरपि ततोऽस्तु, उणादित्वात् पृषोदरादित्वाद्वा साधुत्वाभ्यनुज्ञानम्—विशेषावधारणं तु कोषादिना इत्युक्तौ तु दोषनिवृत्तिरपि शिक्षादेरस्तु इति चेत् । सत्यम् । दोषनिवृत्तेरानुषङ्गिकत्वात् । प्रत्याहारनिष्पत्तेरेव प्रयोजनत्वात् ।

ते च अणादयः । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा अनेनेतिव्युत्पत्तेः । न च ग्रहणकवाक्यादकारादिभिरप्यनेकेषामुपस्थापनादतिप्रसङ्गः । रूढेरेव नियामकत्वात् । भाष्यवार्तिकव्यवहारस्य च तत्र मानत्वात् । न च रूढ्यवच्छेदकाभावः । पङ्कजपदे पद्मत्वस्येवात्रापि आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रविहितसंज्ञात्वस्य तथात्वात् । तेन सुप्तिङादिसाधारण्यम् ।

यदि तु तत्पदजन्यबोधप्रकारस्यैव रूढ्यवच्छेदकत्वमिति नियमः, शक्त्युपाधेः शाब्दविषयत्वानियमादिति ग्रन्थदर्शनात् । तत्राऽस्तु प्रयोगोपाधिरेवोक्तधर्मः । तत्प्रयोगजन्ययोगार्थज्ञानविरोधिविरहप्रतियोगित्वस्य तथात्वात् । यद्वा—उक्तसंज्ञात्वमेव प्रत्याहारत्वम् । आदिरन्त्येनेतिसूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्तइति दर्शनादिति सर्वं शिवम् ॥

इति श्रीधर्माचलचक्रवर्तिगुरुणा विश्वेश्वरेण विरचिते

सिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अइउण् ।

आदिरन्त्येनेतिवक्ष्यमाणसूत्रसङ्केतवशादणादिसंज्ञासंग्राह्यवर्णानुपूर्वीपराणि चतुर्दश सूत्राणि । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं गुणादीनामभावः ।

यत्तु अ इत्यत्र विभक्तेरव्ययत्वयलोपेषु लोपस्यासिद्धत्वात् इकारे इकोऽसवर्णइति ऋकारे ऋ यक इति प्रकृतिभावाच्च समाधानाद् एदैतोरयायौ दुर्वाराविति । तन्न । प्रकृतिभावे पदान्ताधिकारात् । छान्दसत्वाद्विभक्तिलोपकल्पनमपेक्ष्यासन्धिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ।

कैयटस्तु वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादान्न सन्धिरिति । तस्यायमाशयः । अनिष्पादात् स्वनिमित्तकविधेरत्र प्रवृत्त्यौपयिकरूपवैकल्यात्, वर्णोद्देशव्याप्तत्वं यदुद्देश्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नत्वादिति यावत् । साधुशब्दानामेव व्युत्पाद्यत्वात् । एषां च लौकिकवैदिकशब्दानन्तर्भावात् । संज्ञाशब्दत्वे "अइउण्" इत्यादीनां मानाभावात् । एतेन पाठपौर्वापर्यं न शास्त्रप्रवृत्तौ तन्त्रम् । उत्तरसूत्रप्रयुक्तकार्यनिर्देशस्य पूर्वसूत्रेषु बहुलमुपलभ्यमानस्यानुपपत्तेः । "तुल्यास्यप्रयत्नम्" इत्यादौ तद्विधेयसवर्णादिसंज्ञोपजीवकसवर्णदीर्घाद्यप्रवृत्त्यापत्तेः । विधिसूत्रे उद्देश्यतावच्छेदकतया गृह्यमाणो यो धर्मस्तदवच्छिन्ने कार्यप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । अत एव नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादीना निषेध्यतावच्छेदकीभूतदृश्यत्वादिधर्मावच्छिन्नतया स्वस्यापि मिथ्यात्वबोधकत्वं सङ्गच्छते । न चैवं ग्रहणकशास्त्रस्यापि स्वस्मिन् प्रवृत्त्यापत्तौ दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहक-

त्वं नास्तीतिसिद्धान्तभङ्गापत्तिः इति वाच्यम् । तत्र तच्छास्त्रात् पूर्वमकारादीनां दीर्घानुपस्थापकत्वात् दीर्घाणामुद्देश्यत्वग्रहाभावात् इति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम् । तुल्यास्यादिपदानां साधुत्वेन तत्र शास्त्रप्रवृत्तेः । तद्वाक्यार्थबोधे तुल्यास्यादिपदार्थोपस्थितेरेव तज्ज्ञतया सवर्णदीर्घत्वप्रकारकबोधस्यानपेक्षितत्वाच्च ।

यत्तु संहिताविरहाश्च तत्कार्यम्—

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इति वाक्ये संहिताया अनित्यत्वादिति । तच्चिन्त्यम् । अकारेकारादीनां परस्परार्थान्वयप्रतियोग्यर्थानुपस्थापकत्वेन वाक्यत्वाभावात् । न चैतत्सूत्रोक्तानामकारादीनाम् "अणुदित्सवर्णस्य च"इत्यादावन्वयप्रतियोगित्वाचदिति वाच्यम् । तस्य वाक्यत्वेऽप्यस्य तदनुपपत्तेः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

केचित्तु चादिषु पाठान्निपातत्वे "निपात एकाज्"इति प्रगृह्यसंज्ञया प्रकृतिभावः । नचैवं दाक्षिरित्यादौ "अत इञ्"इत्यादीनां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तपरत्वसामर्थ्यादाक्षरसमाम्नायिकस्यैवाकारस्य तत्र ग्रहणाद् अन्यस्य सवर्णग्राहकत्वाप्रसक्त्या तन्निवृत्त्यर्थं तपरत्वानुपयोगादिति वाच्यम् । सर्वव्यक्तीनां निर्देशानर्हतया यत्किंचिद्व्यक्तिनिर्देशप्रौव्ये संहिताकार्यविरहेण स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं निपातव्यक्तीनामेव निर्देशेऽपि सादृश्येन सर्वाकारव्यक्तीनामुपस्थित्या तत्सिद्धेरित्याहुः । तदप्यसत् । स्ववृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्मेण सादृश्यविवक्षायां दीर्घाणामपि ग्रहापत्तेः । न च निपातान्यव्यक्तिनिर्देशेऽप्ययं दोषः । अविवक्षितात्रान्तरधर्मकव्यक्तिमात्रस्य निर्देशोपगमात् । न च निपातत्वतद्भिन्नत्वोभयाभाववद्वर्ण-

व्यक्तिमात्रमलीकमिति वाच्यम् । तद्धर्मयोरविवक्षामात्रस्योक्तत्वात् । निपातत्वस्य च प्रगृह्यसंज्ञार्थमवश्यं विवक्षणीयत्वात् ।

कारप्रत्ययस्तु न भवति । "रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्" इत्यत्र तदुपसंख्यानात् तद्विधौ बहुलग्रहणान्वयात् ।

स्यादेतत् । अकारः संवृत इति शिक्षावाक्यात् संवृतप्रयत्नस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतप्रयत्नैर्दीर्घप्लुताकारैः सह सावर्ण्याभावात् कथम् " अस्य च्वौ " इत्यादौ दीर्घग्रहः । " अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः " इति सवर्णानामेव ग्रहणोक्तेः । भिन्नप्रयत्नानां च सावर्ण्याभावात् । एवमिहाग्निदत्तेत्यत्र "गुरोरनृत" इति प्लुताकारेण सह सवर्णदीर्घो न स्यात् इतिचेत् सत्यम् । अत एवात्राकारो विवृत एवोपदिष्टः । यद्वार्त्तिकम्—

अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति ।

अत्र च शास्त्रान्ते "अ अ"इति प्रत्यापत्तिसूत्रं ज्ञापकम् । तत्र हि अ इति विवृतत्वविशिष्टम् अ इति च संवृतत्वविशिष्टम् अकारमुच्चार्य विवृतोद्देशेन संवृताकारो विधीयते । सविशेषणे हीति न्यायेन संवृतत्वस्यैव विधेयत्वपर्यवसानम् । अकारस्य च संवृतत्वे शास्त्रीयप्रक्रियादशायामाश्रीयमाणे संवृतत्वविधिवैयर्थ्यापत्तेः । ततः पूर्वमकारो विवृतः प्रतिज्ञायतइति प्रक्रियादशायां प्रयोगदशायां वा न दोषः । शास्त्रान्ते विहितस्य संवृतत्वस्य संपूर्णशास्त्रं प्रत्यसिद्धत्वात् । आकारस्य विवृतत्वं च पाणिनीयशिक्षायामुक्तम्—

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ इति ।

स्वरपदमेज्भिन्नपरम् ह्रस्वाकारान्यपरं च । संवृतोऽकार इति शिक्षान्तरोक्तेः । एवं च ह्रस्वान्याकारस्य इउऋऌव-र्णानां च विवृतत्वम् । ततोऽप्येकारे ओकारे च तदुत्कर्षः । ततोऽप्यैकारे औकारे चेत्यर्थः ।

के चित्तु उक्तवार्त्तिकस्थं विवृतपदं विवृततरपरम् । दीर्घो-घ्यकारस्य विवृततरत्वेन तत्सावर्ण्यस्य विवृतत्वमात्रेणासिद्धेः । तथा च शिक्षान्तरे—

विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एओ विवृततरौ ताभ्यामैऔ ताभ्यामप्याकार इति ।

न च व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नत्वानि-यमात् विवृततरस्यापि विवृतत्वानपायात् तत एव सावर्ण्य-निर्वाहे वार्त्तिकस्थं विवृतपदं यथाश्रुतमेवास्त्विति वाच्यम् । व्याप्यधर्मपुरस्कारेणैव सावर्ण्यस्य वाच्यत्वात् । अत एवो-ष्मणामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य विवृतप्रयत्नैरिकारादिभिः सावर्ण्यं नास्तीति "नाज्झलौ" इति सूत्रं भाष्यकृद्भिः प्रत्यादेक्ष्यते । अथ वा सामर्थ्याद्विवृततरस्यापि विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्यम् । अन्यथा विवृतत्वमतिज्ञानवैयर्थ्यादित्याहुः ।

अन्ये तु विवृततरेणापि विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्यं, सूत्रकृता "नाज्झलौ" इत्यस्यारम्भात् । अतएव—

"चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्री-यन्ते" इति वृत्तिः ।

नन्वेवमेकारौकाराभ्यां सह ऐदौतोः सावर्ण्यं स्यात् । तयोर्विवृततरत्वेऽपि विवृतत्वानपायात् । न चेष्टापत्तिः । नावं नाव इत्यादौ "औतोऽम्शसोः" इत्यात्वस्य करवाव्है अत्रेत्यत्रेद्दृदिति प्रगृह्यत्वस्य कर्स्य अदात् विष्णौ

अस्तीत्यादौ पूर्वरूपस्य चापत्तेः । मैवम् । अत्र पृथङ्निर्देशसामर्थ्यादनुबन्धद्वयसामर्थ्याद्वा तत्र सावर्ण्याप्रवृत्तेः । अन्यथा ह्येकानुबन्धेनैव व्यवहरेत्, ऐदौतौ वा न निर्दिशेत् । ग्रहणकशास्त्रेणैव सिद्धेरित्याहुः । अत्रेदं चिन्त्यम् । "एचोऽयवायावः" इत्यत्रादेशानियमार्थमैकारौकारयोः पृथगुपदेशः । अन्यथाऽऽदेशसङ्करापत्तेः ।

अथान्तरतमपरिभाषयैव तत्र निर्वाहः । एचां सन्ध्यक्षरतया संवृताकारतालव्यस्य एकारस्य तादृशोऽय्, संवृताकारौष्ठ्यस्य ओकारस्य तादृशोऽव्, ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वस्य वक्ष्यमाणतया अकारस्यार्द्धमात्रत्वादिकारोकारयोश्चाध्यर्द्धमात्रत्वाद्विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य तादृश आय्, विवृताकारौष्ठ्यस्य औकारस्य तादृश आव्, इति व्यवस्थासम्भवात् । मैवम् । प्रक्रियादशायामकारस्य विवृतत्वमतिज्ञानात् ।

यत्तु पृथगनुबन्धादिति । तन्न । गुणवृद्धिसंज्ञयोरुद्देश्यसंज्ञिनियमार्थमनुबन्धद्वयस्याप्यावश्यकत्वात् । न च तत्र स्वरूपेणैव संज्ञिनिर्देशान्निर्वाहः । तथा सति तत्राष्टमात्रागौरवात् । यथान्यासे तु सार्द्धमात्राद्वयं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञयोः, अर्द्धमात्रा च वर्णसमाम्नाये इति सार्द्धाः पञ्चैव मात्रा इति लाघवात् । न च गुणसंज्ञायामेव स्वरूपेण संज्ञिनिर्देशः, वृद्धिसंज्ञाया त्वनुबन्धेनैवेति वाच्यम् । तथाऽपि गुणसंज्ञाया मात्राचतुष्टयम्, वृद्धिसंज्ञाया सार्धमात्राद्वयमिति मिलित्वा सार्द्धषण्मात्रासंपत्त्या एकमात्राधिक्यात् । ननु "एङः पदान्ताद्" इत्यादौ एच इत्यपहाय एङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव ऐचोर्नातिप्रसङ्गः । सावर्ण्याप्रवृत्तिरित्यस्य तत्प्रयुक्तकार्याप्रवृत्तिरित्यर्थ इति चेन्न । तथा ऽपि "औतोऽम्शसोः" इत्यादौ अतिप्रसङ्गात् । न हि तपरत्वादिस्थलेऽणः स-

वर्णग्राहकत्वं नास्तीति स्थलान्तरेऽपि तथैव स्यादिति दिक्।

अत्र चैकशेषेण षण्णां ह्रस्वव्यक्तीनामुपादानम्। सौत्रत्वाद्विभक्तिलोपः। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। अत एव दीर्घाणामनण्त्वमित्यपि संगच्छते। एवम् "अस्यच्वौ" इत्यादावनुवादे "त्यदादीनामः" इत्यादिविधौ च ह्रस्वनिर्देशे सर्वत्र ह्रस्वानामण्त्वमस्त्येव। ततश्चानुवादे दीर्घादिग्रहो विधौ तु नेति इष्टसिद्ध्यर्थं ग्रहणकशास्त्रारम्भः। तेन विना सद्व्यवस्थानुपपत्तेः। एवं च विरुद्धधर्मसमसंख्याका नित्या एवाकारादिव्यक्तयः इति मते नैवात्र सूत्रप्रवृत्तिः। षण्णामेव ह्रस्वाकारव्यक्तीनां जगति सत्त्वेन तासां विवृतत्वप्रतिज्ञाने धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थानामकाराणां प्रत्याहारनिर्दिष्टषडकारव्यक्तिभेदकूटानाश्रयतया सर्वेषामनायासेन तत्तदच्कार्यसिद्धेः। नचैवं सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा इति हयवरट्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिः, अकारषट्कनिर्देशस्य त्वयाऽभ्युपगमादिति वाच्यम्। एकप्रयत्नोच्चार्यत्वस्यैव तदर्थत्वात्। उच्चार्यवर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति भाष्यदर्शनात्।

नन्वष्टादशैव भिन्ना नित्याश्चाकारा इति न कस्यचित् तान्त्रिकस्य मतम् इति चेत् सत्यम्। युक्तिसहत्वेनास्याप्यभ्युपगम्यत्वात्। तथा हि—

भट्टमते तावदेकैका एव अकारादिव्यक्तयो नित्याः। स एवायमकार इति प्रत्यभिज्ञानात्। नचेदं तज्जातीयत्वावगाहि वक्तुं शक्यम्। बाधकबलादेव ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयविषयकत्वोक्तेः। प्रकृते च तदभावात्। न च गकार उत्पन्नो विनष्ट इत्यादिरुत्पत्तिविनाशप्रत्ययः तथा। व्यञ्जकध्वनिगतस्योत्पत्त्यादेस्तत्रारोपात्। न च स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपाया उत्पत्तेः स्वत्वघटि-

तत्वेन धर्मिभेदाभिन्नत्वात् कथम् अन्योत्पत्तेरन्यत्रारोप इति वाच्यम् । उत्पत्तिघटकपदार्थानां प्रत्येकमुपनये अकारादेरधिकरणे तस्य क्षणे तस्य ध्वंसे तस्याधिकरणे इत्यादिरीत्या सखण्डोत्पत्तिभ्रमसंभवात् । अत एव इन्धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणरूपाया अखण्डव्याप्तेर्वह्नित्वे इन्धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावादप्रसिद्धावपि तद्घटकपदार्थानां परस्परोपश्लेषविषयत्वेनैव व्याप्तिभ्रमः । न च प्रत्यभिज्ञाया एव भ्रमत्वम् प्रत्ययानुरोधादिति वाच्यम् । तथाऽपि विनिगमकाभावात् । अनन्तशब्दतद्ध्वंसप्रागभावादिकल्पनागौरवस्य नित्यत्वपक्षपातित्वाच्च । न चैकस्मिन् धर्मिणि एककालावच्छेदेन विरुद्धधर्मानुपपत्त्या तारत्वमन्दत्वादिभेदात् तद्भेद इति वाच्यम् । तारत्वादीनां वायुधर्मत्वात् । मुखमालिन्यादेर्दर्पणधर्मत्ववत् । अन्यथा वर्णगतत्वाभिमतगत्वादिजातिभिर्व्याप्यव्यापकभावानुपपत्तेः । न हि तारत्वव्याप्यं गत्वम् । मन्दगकारेऽपि तत्सत्त्वात् । नापि गत्वव्याप्यं तारत्वम् । ककारादावपि तत्सत्त्वात् । तारगकारे च तयोः सांकर्यात् ।

नचैवं तारत्वादेः श्रोत्रग्राह्यत्वं न स्यात् । तस्य वायुग्राहकत्वाभावेनैव वायुधर्मग्राहकत्वाभावादिति वाच्यम् । केषांचिद् वायुधर्माणां तेन ग्रहेऽपि बाधकाभावात् । पृथिवीजलाकाशानां घ्राणरसनश्रोत्राग्राह्यत्वेऽपि गन्धरसशब्दानां तद्ग्राह्यत्वोपगमात् । तारमन्दवर्णजनकवायूनामुत्कर्षापकर्षोद्भूतस्पर्शानां नैयायिकाभ्युपगतत्वेन स्पर्शपुरस्कारेण कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नत्वगिन्द्रियगृहीतानां तारत्वादीनां श्रोत्रेण ग्रहसंभवाद्वा । अत एव घज्ञानानन्तरप्रवृत्ति-

पयत्वादिरूपानुपूर्व्याः मानसोपनीतायाः टकारादौ श्रोत्रेणैव ग्रह इति सिद्धान्तः । अत एव दशकृत्वो गकारमुच्चारयतीत्यावृत्तिविषयक एव प्रत्ययः न तु व्यक्तिभेदावगाही दश गकारानुत्पादयतीति । तदुक्तम्—

तेन यत् प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लप्स्यते ।
व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥

इति । प्रत्यभिज्ञानस्य वर्णैक्याद्विरुद्धधर्मवत्तायाश्च ध्वनिगतत्वादुपपत्तिरित्यर्थः । अत्र चैवं सूत्रोपपत्तिः । धात्वादिस्थानामकाराणामैक्येन सर्वेषामप्यण्त्वात् "अस्यच्वौ" इत्यादिस्थे अकारे ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः । शाम्यतीत्यादौ "शमामष्टानाम्" इति दीर्घः । दृषदित्यत्र फिट्सूत्रेण प्रातिपदिकान्त्यस्याकारस्य उदात्तत्वम् । अणादिस्थस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अवनमतीत्यादौ "उपसर्गाश्चाभिवर्जम्" इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्यथा अकाराणां भिन्नत्वे वर्णोपदेशस्थाकारस्य विवृतत्वप्रतिज्ञानेऽप्यन्यत्र गतानां विवृतत्वाभावादुक्तानामच्कार्याणामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ह्रस्वत्वादीनाम् उदात्तत्वादीनां चाजेकधर्मत्वात् । वर्णसमाम्नायान्तर्गतस्यैवाच्त्वात् । ततश्च वर्णसमाम्नायोपदिष्टवर्णमात्रोद्देशेन कस्यचित् कार्यस्याविधानादुक्तवचनसामर्थ्यमात्रेण तत्कार्यप्रवृत्तिरित्यादि कल्प्यं स्यात् ।

न चैवं कप्रत्ययेऽप्यण्प्रत्ययकार्याणाम् अण्प्रत्यये च कप्रत्ययकार्याणां प्रवृत्तिः स्यात्, अनुबन्धसङ्करापत्तेरिति वाच्यम् । निपतानुबन्धकरणसामर्थ्येन तत्तद्देशपुरस्कारेणैव तत्तदनुबन्धकार्यनियमोपपत्तेः।लोकेऽपि इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह नग्नो भव, इत्यादिरीत्याऽस्यानेकधर्मोपदेशेऽपि यद्धर्मावच्छिन्नो यत्रोपदिश्यते तत्रैव तद्धर्मव्यवस्थादर्शनात्।एवं "कर्मण्यण्" इत्या-

दावेव णित्त्वम् । "चरेट्ः" इत्यादावेव टित्त्वम् । "गापोष्टक्" इत्यत्र कित्त्वटित्त्वे । अत एव "प्राग्दीव्यतोऽण्" "शिवादिभ्योऽण्" इत्यादौ पुनर्णित्करणसार्थक्यम् ।

ननु तथाऽपि घटेन तरतीति घटिक इत्यत्र "नौ-द्व्यचष्ठन्" इति ठन्प्रत्ययः, धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा धन्य इत्यत्र "तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ" इत्यधिकृत्य विहितो "गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्" इति यत्प्रत्ययश्च न स्यात्, अकारस्यैकत्वेन द्व्यच्त्वाभावात्, सूत्र तु बाहुभ्या तरति बाहुक इत्यादौ यत्र विजातीयमज्द्वयं तत्र सावकाशम् इति चेन्न । आवृत्त्या घटादिपदस्यापि द्व्यच्त्वात् । न च गौणमुख्ययोरितिन्यायावतारः । "गोद्व्यच" इत्यत्र असंख्यापरिमाणाश्वादेर्यदित्यश्वादिपर्युदासेन तदभावस्यापि ज्ञापितत्वात् । अन्यथा अश्वशब्दे मुख्यद्व्यच्त्वाभावेन यत्प्रत्ययाप्राप्तौ पर्युदासवैयर्थ्यात् । अत एव किरिणा गिरिणेत्यादौ "सावेकाच" इति विभक्तेरुदात्तत्वं नास्ति । गौणेनापि द्व्यज्व्यपदेशेन एकाज्व्यपदेशस्य बाधितत्वात् । एतद्रीत्यैव सृष्टिसमयोत्पन्ना तत्प्रलयपर्यन्तस्थायिनी एकैवाकारादिव्यक्तिरिति वेदान्तमतेऽपि प्रकृतेरुपपाचिरवधेयेति । एतच्चायुक्तम् । तारत्वादीनां वायुधर्मत्वे कत्वादीनामपि तथात्वापत्तेः । उक्तं हि तात्पर्यशुद्धावुदयनाचार्यैः—

वर्णात्मकोऽपि नित्यः कल्प्यमान एकः कल्पनीयः । प्रत्यभिज्ञानात् । भेदे प्रमाणाभावाच्च । तारत्वादयस्त्वौपाधिकास्तत्रावभासन्ते । तथा च तीव्रत्वादिवत् कत्वादयोऽपि तस्यौपाधिकाः सन्तु, कृतम् अप्रामाणिकबहुतरकल्पनाजालेन । उपाधयश्च बहव इति तद्गतमेकत्वसामान्यं कल्पनीय-

मिति घट्टकुट्यां प्रभातम् । अथोक्तदोषभिया स्वाभाविका एव तीव्रत्वादय इत्यभ्युपगमः तथा सति तावन्त एव ध्वनिवत् कादयोऽपीति कत्वसामान्यमावर्ततइति ।

न चोत्पत्तिविनाशप्रतीत्योर्भ्रमत्वं कल्प्यम् । विनिगमकाभावात् । ध्वंसप्रागभावादिकल्पनस्य च फलमुखत्वात् । तन्मते कण्ठताल्वाद्यभिघातस्य कसाक्षात्कारत्वं जन्यतावच्छेदकम् मन्मते तु कत्वमेवेति लाघवाच्च । न च तन्मतेऽपि लौकिकविषयितासम्बन्धेन कत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । लौकिकत्वस्याननुगतत्वात् । कोलाहलप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च । तत्र कत्वादीनामनवबोधात् । तेष्वेतत्प्रत्यक्षे कत्वादिलौकिकविषयकत्वाभावात् । अगृह्यमाणकशब्दत्वादिव्याप्यजातिकनानाशब्दानां कोलाहलपदार्थत्वात् । न च तत्र कत्वादिकमेव नास्तीति वाच्यम् । बुभुत्सायां कत्वादिश्रावणस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञानमात्रेणैक्यसिद्धिः । सैवेयं गुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञानेन ध्वनीनामपि नित्यत्वापत्तेः। स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञायाश्च व्यक्त्यभेदविषयकत्वएव भ्रमत्वम् । गत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावपरत्वे तु प्रमात्वमेव ।

न च जातिप्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयोऽयमित्येवाकार इति वाच्यम् । तदेवेदम् औषधं बहुभिर्भुक्तं मयाऽपि भुज्यते इत्यादौ तज्जातीयाभेदप्रत्यभिज्ञाया अपि तदाकारत्वादर्शनात् ।

अयं तु विशेषः । यदा गत्वे जातित्वमपि भासते तदा तज्जातीयोऽयमिति । तदभावे तु सोऽयमितिप्रत्यभिज्ञास्वरूपमिति । तस्मात्तत्तत्स्वरूपजन्या अनन्ता एव वर्णाः । नन्वेवं शब्दस्यार्थबोधकत्वं न स्यात्, यस्मिन्पदे शक्तिग्रहस्तस्य नष्टत्वादिति चेत् । मैवम् । यथा शक्तिग्रहविषयस्य घटादेर्नाशेऽपि

घटपदाद् घटान्तरस्य बोधः तथा शक्तिमत्त्वेन ज्ञातपदनाशेऽपि तज्जातीयपदान्तराद् बोधोपपत्तेः ।

यत्तु व्यक्त्यन्ये सामान्यमेव नास्ति तत् कथं पदान्तराद् बोध इति । तन्न । व्यक्तिभेदस्यापि साधितत्वात् । इति नैयायिकाः ।

अत्रापि व्यक्त्यभेदप्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वमस्त्येव । एवम् एतन्मतस्यात्रानुसारे प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदाद् "अस्य च्वौ" इत्यादावकारस्य अण्त्वाभावात् सवर्णग्राहकत्वं न स्यात् । अतस्तत्र कण्ठादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्या ह्रस्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति । सैव वर्णसमाम्नाये विवृतत्वेनोपदिष्टा । अत एव सर्वेषामपि ह्रस्वानामण्त्वमस्त्येवेति न कुत्राप्यनुपपत्तिः ।

अत्रापीदं चिन्त्यम् । ह्रस्वाकारमात्रवृत्तिजातौ मानाभावः । न च ह्रस्वेषु दीर्घादिव्यावृत्तानुगतप्रत्ययादेव तत्सिद्धिः । तस्य ह्रस्वत्वेनैवोपपत्तेः । न च ह्रस्वत्वमेव सा जातिः न त्वतिरिक्तेति वाच्यम् । तस्या अत्वादिव्याप्यत्वानुपपत्तेः । अत्वह्रस्वत्वयोर्दीर्घाकारे ह्रस्वोकारे च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्ह्रस्वाकारे सङ्करापत्तेः । न चात्वादिव्याप्यत्वं ह्रस्वत्वं नानैवेति वाच्यम् । ह्रस्वाकारेकारादिष्वनुगतप्रत्ययानुपपत्तेः । "ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" इति ह्रस्वत्वस्य जातित्वाभावाच्च । उच्चारणगर्भस्य ह्रस्वत्वस्योपाधेरनुगतत्वाच्च । तस्मादष्टादशैव अकारव्यक्तयो नित्याः । एवं हि प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमात्वम् विरुद्धधर्माणां च नारोपस्वीकार इति मतद्वयाद्विशेषः । तदनुगतस्य अत्वादिसामान्यस्य स्वीकाराच्च कोलाहलप्रत्यक्षोपपत्तिः ।

न च लौकिकविषयतासम्बन्धेन कत्वादीनां कार्यतावच्छेदकत्वे कथं कोलाहलप्रत्यक्षम्, तत्र कत्वादीना-

मग्रहादिति वाच्यम् । तथाऽपि स्वाश्रयविषयताया एव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । कत्वाद्याश्रयककारादीनां कोलाहलप्रत्यक्षे विषयताया निर्विवादत्वात् । विजातीयपवनसंयोगस्य यथा तन्मते अवच्छेदकतासम्बन्धेन अकारादौ हेतुत्वं, समवायश्च कारणतावच्छेदकः, तथैवात्र तत्साक्षात्कारे समवायेन पवनसंयोगवति श्रवणे अवच्छेदकतया शब्दश्रावणोत्पत्तेः अत्वादिप्रत्यक्षे च श्रावणसमवायो नियामकः । श्रावणे अकारे अत्वस्य समवायात् । अकारनिष्ठकत्वाभावश्रावणे च श्रावणविशेषणता नियामिका । श्रोत्रसमवायादेरेतत्पक्षेऽनभ्युपगमात् ।

ननु श्रावणसमवायसन्निकर्षे श्रावणं विशेषणमुपलक्षणं वा । नाद्यः । अनभिव्यक्तदशायामप्यकारस्य श्रावणोपलक्षितत्वेन तदाऽप्यत्वप्रत्यक्षापत्तेः । नान्त्यः । अकारस्य तत्काले श्रावणोत्पत्तिं विना श्रावणविशिष्टत्वासम्भवात् । अत्वप्रत्यक्षोत्पत्तिपूर्वं केवलावर्णप्रत्यक्षस्वीकारापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । स्वाश्रयलौकिकविषयितासम्बन्धस्य कार्यतावच्छेदकतया केवलशब्दप्रत्यक्षासम्भवात्, निर्विकल्पके लौकिकविषयताऽनभ्युपगमात् इतिचेत् । मैवम् । शब्दत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्यैव पूर्वं स्वीकारात् ।

नन्वत्राप्युदात्ताकारादनुदात्ताकाराभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वमेवेति चेत्, सत्यम् । तथाऽपि बह्वीनां तासां प्रमात्वरक्षणादित्यादिकमूहनीयम् ।

अयं च पक्षः तारमन्दादिधर्मभेदभिन्ना गकारादिव्यक्तयो नित्या एव सन्त्विति वर्णानित्यतावादे भट्टमतैकदेशतया न्यायग्रन्थेषु शक्तिमाय एव अष्टादशावर्णव्यक्तय इति शब्दकौ-

स्तुभेऽप्यत्रोपन्यस्तः । अनुसृतश्च भगवद्भ्यां वार्त्तिकभाष्यकाराभ्याम्—

तथा हि । " अअ " इति सूत्रे अनुवाद्यपरेण पूर्वाकारेण ग्रहणकशास्त्रवशाद् दीर्घादीनामप्युपस्थापने तेषामपि प्रयोगदशायां संवृतत्वविधानं स्यादित्याशङ्क्य द्वेधा समाहितम्—

सिद्धन्तु तपरनिर्देशात्, एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति । अत् इति पाठः कर्तव्यः "ततश्च तपरस्तत्कालस्य" इति दीर्घादिग्रहणं नेत्याद्यं समाधानम् । सूत्रस्वारस्याभावादत्रापरितुष्यण्णां ह्रस्वानामेकशेषेण अ इति निर्देशः, तत्सामर्थ्याच्च न ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिरिति द्वितीयम् । अतश्च षडेव ह्रस्वाकारव्यक्तय इति तात्पर्यात् अर्थात्तावतां दीर्घाणां प्लुतानां च लाभेनित्यत्वम् । विना च षण्णामेकशेषेण सर्वह्रस्वाकारसंग्रहाभावाद् ह्रस्वमात्रवृत्त्यत्वव्याप्यजातिसत्त्वे च तत्परत्वेनैवोपपत्तौ एकशेषानुवादानुपपत्तेस्तन्नित्यत्वपर्यवसानात् ।

नन्वेवं सर्वत्र सवर्णग्रहणाभावस्थले एकशेषेणैव निर्वाहे " तपरस्तत्कालस्य " इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति चेत् । मैवम् । सूत्रनिर्देशस्वारस्येन अत्रैकशेषस्वीकारेऽपि तपरत्वापेक्षया तत्र गौरवात् । " उपसर्गादृति धातौ " इत्यादौ ऋवर्णेन लृवर्णग्रहणस्यैकशेषेण साधयितुमशक्यत्वाच्च । तत्र दीर्घग्रहणवारणार्थं तपरत्वस्यावश्यकतयाऽन्यत्रापि तस्यैव युक्तत्वाच्च । एतेन घटेन तरतीत्यादौ गौणेऽपि कार्यनिर्वाहार्थं ज्ञापकानुसरणं परास्तम् । मुख्यतयैव निर्वाहात् । द्व्यच्स्थलेऽन्यतरस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनान्यतरस्यानुदात्तत्वधर्म्येण भेदसत्त्वात् ।

एवं भट्टमते किरिणेत्यादौ सप्तमीबहुवचने सौ य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यादित्यर्थकेन "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" इति सूत्रेणोदात्तत्वं स्यात्। किरिषु इत्यत्रैकाच्कसत्त्वात्।

यस्त्वावृत्तिकृतेन व्यपदेशेन स्वाश्रयस्यैकाच्कत्वस्य निवृत्तिरिति। तन्न। गौणेनाग्नित्वेन माणवकत्वस्य निवृत्त्यभावात्। त्रिपुत्रे द्विपुत्रव्यपदेशाभावस्तु त्रिपुत्रत्वस्याप्यनारोपितत्वात्। द्वित्वान्यव्यासज्यवृत्तिसंख्यापर्याप्त्यनाश्रयपुरुषनिष्ठजन्यत्वनिरूप्यजनकत्वाभाववत्पुरुषतात्पर्यकस्यैव द्विपुत्र इति प्रयोगस्य तस्मिन्नप्रमाणत्वात्। संभवाभिप्राये तु प्रमाणत्वात्। द्विपुत्रत्वव्यतिरेकेण त्रिपुत्रत्वस्याप्यनुपपत्तेः। अत एव "न वान्यसंख्याव्यवच्छेदो नवैव द्रव्याणीत्यस्य नार्थः तत्पूर्वसंख्योत्पत्तिं विना नवत्वायोगात्" इति द्रव्योपायादावुक्तम्। अत एवाद्यानां त्रयाणां पदार्थानां सामान्यवत्त्वमित्यादयः प्रयोगाः। अश्वादिपर्युदासस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वोक्तावपि गौणे कार्यप्रवृत्तेरेव निर्वाहो न तु मुख्यव्यावृत्तेः। तन्मात्रेण सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात्।

ननु राज्ञेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्ववारणार्थं सावित्युक्तम्। स्वाश्रयैकाच्त्वाभ्युपगमे तु राजस्वित्यत्राप्येकाच्त्वसत्त्वात् तद्वारणं न स्यात्, अतोऽत्र स्वाश्रयैकाच्त्वनिवृत्तौ सावित्येव ज्ञापकम् इति चेत्। न। बाहुनेत्यादिवारणेन तस्य सार्थक्यसंभवात्। न चैकाच इत्यनेन तद्व्यावृत्तिः। सप्तम्येकवचने तस्याप्येकाच्त्वात्। "औकारादेशो ङितकर्तव्य" इति सप्तमे भाष्यकृतोक्तत्वात्। न च विभक्तिमात्रे एकाच्त्वं विवक्षणीयम्। सावित्यस्य वैयर्थ्यात्।

किं च "ऊडिदम्पदाद्यप्पुंरैद्युभ्यः" इति सूत्रे एकाज्-ग्रहणानुवृत्त्या "पद्दन्नोमास्" इति सूत्रे निर्दिष्टाः पदादयो निश्शब्दपर्यन्ता गृह्यन्ते, ततः परेषामसन्ना-दीनामनेकाच्त्वात् इति स्थितम् पदादिषु निशन्तानि प्रयोजयन्तीति वार्त्तिके भाष्ये च । गौणेन अच्त्वेन स्वाश्रयै-काच्त्वानिवृत्तौ च असन् यकन् शकन् आसन् इत्येतेषामप्यने-काच्त्वेन ग्रहणं स्यादिति तद्विरोधो दुर्वारः । अतो वार्त्तिकादि-कमेव तन्निवृत्तिज्ञापकम् इति चेत्, सत्यम् । एवंविधकष्टसृष्टिमपे-क्ष्योक्तरीतेरेव युक्तत्वात् । उक्तसर्वग्रन्थानामकारव्यक्तिभेदपक्षा-भिप्रायेणैवोपपन्नत्वाच्चेति दिक् ।

वार्त्तिकमते तु अत्वादिजातिपरो निर्देशः । न चैवं दीर्घा-णामपि सवर्णग्राहकत्वापत्तिः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । सर्वेषां सञ्जिघृक्षितत्वे लाघवार्थं ह्रस्वस्यैव निर्देशमसङ्गात् । न चैवमपि दीर्घस्य प्लुतग्राहकत्वं स्यादेव, प्लुतनिर्देशे गौरवापत्त्या तन्निवृत्तौ दीर्घोच्चारणस्य सामर्थ्याभावादिति वाच्यम् । ह्रस्वव्यावृत्ततत्साधारणधर्माभावात् । ग्रहणकशास्त्रे-ऽण्ग्रहणं च न कार्यम् । तदुक्तम्—

सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् ।

तपरसूत्रं तु स्थलविशेषे जातिपरत्वव्यावर्त्तनायैव । नचैवं विधेयस्थलेऽपि सवर्णग्राहकत्वापत्तौ "त्यदादीना-मः" "सनाशंसभिक्ष उः" इत्यादौ दीर्घादीनामपि विधानं स्यादिति वाच्यम् । तत्र विधेयविशेषणतया एकत्व-स्यापि पशवेकत्ववत् विवक्षितत्वात् । न च तथाऽप्यत्वावच्छिन्न-विधानस्य दीर्घेणापि चरितार्थतया दीर्घ एवैकोऽस्त्विति वा-च्यम् । अनुपस्थितदीर्घकल्पनापेक्षया उपस्थितह्रस्वस्यैव विधे-

यत्वात्। न च ह्रस्वत्वं न पदार्थतयोपस्थितमिति वाच्यम्। स्वरूपेणैव ह्रस्वस्योच्चारणात्। "अस्य च्वौ" इत्यादौ त्वनुवाद्य-विशेषणत्वाद्ग्रहैकत्ववन्न तद्विवक्षेति सर्वपरत्वम्।

यत्तु वैयाकरणमते विधेयानुवाद्यविशेषणानां विवक्षिताविवक्षितत्वनियमाभावः। "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इत्यादौ उपेत्यादेः नञादेश्च विधेयविशेषणत्वाविशेषेऽपि विवक्षावैषम्यदर्शनात्। "आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः" इत्यत्र वलादित्वस्यानुवाद्यविशेषणस्यापि विवक्षितत्वाच्च। अत एव "एकः पूर्वपरयोः" इतिसूत्रे एकग्रहणम्। अन्यथा आद्गुण इत्येकत्वविवक्षयैवोपपत्तेरिति। तत् तुच्छम्। मीमांसकादीनामप्यविवक्षादेः कुलधर्मत्वाभावात्। शब्दोपात्तार्थे विवक्षाया धौव्येऽपि विध्यन्वयानुपपत्त्या न्यायबलात् तत्परित्यागात्। न्यायस्य वचनविरोधे सत्यकिञ्चित्करतयाऽनुवाद्यविशेषणस्यापि क्वचित् विवक्षितत्वात्। अत एव—

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणीं तैत्तिरीयकाः।

इत्यत्र औदयिकत्वविशिष्टपर्वविशिष्टोपाकर्मोद्देशेन तैत्तिरीयका एवेति कर्तृनियमविधाने उद्देश्यविशेषणविवक्षाधीनवाक्यभेदापत्त्या तैत्तिरीयपदं याजुषमात्रोपलक्षणीकृत्य पर्वविशिष्टोपाकर्मोद्देशेन औदयिकत्वमात्रविधिः। पर्वणोऽप्यविवक्षायाम्

"बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः" इति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरिति स्वीकारात्। अत एव च "यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत्" इत्यत्र आर्तिमात्रस्य प्रतियोगिविशेषानवच्छिन्नस्य सार्वदिकत्वान्निमित्तत्वापर्यवसानात् तद्विशेषणमपि हविर्विवक्षितमेव। तदुक्तम्—

मृष्यामहे हविषा विशेषणं पर्यवसितस्य हि विशेषणं वाक्यभेदमापादयतीति।

तद्विशेषणमुभयत्वं त्वविवक्षितमिति सिद्धान्तः ।

वस्तुतः पष्ठ्याः शैषिकत्वात् क्रियान्वयानावश्यकत्वात् पूर्वमेवार्द्धधातुके विशेषणसंभवाच्च वाक्यभेदः, अश्वाभिधानीमित्यादिवत्।"ईयिवांसमतिस्त्रिधः" इत्यादेः केवलस्योपसर्गान्तरपूर्वकस्य च प्रयोगदर्शनाद् उपेत्यस्याविवक्षितत्वात्। उरित्येकत्वविवक्षया उद्वयस्थाने एकस्योकारादेशस्य मनोरमाकौस्तुभयोरुक्तत्वाच्च एकग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात्। तथा च तत्र कैयटेनोक्तम्—

"तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम्। "आद् गुणः"इत्यादौ संख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात्। यत्र तु संख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुः" इति।

संख्येति प्रकृताभिप्रायम्, विधेयविशेषणान्तराणामप्युपलक्षणम् । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । तपरप्रत्ययौ तत्कालस्य इति सूत्रयित्वाऽपि " त्यदादीनामः " इत्यादौ अतिप्रसङ्गवारणस्य स्पष्टमकारेणैव संभवाद् ग्रहणकसूत्रेऽण्ग्रहणमनावश्यकमेव । अवश्यं चाण्भिन्नस्थले वर्णनिर्देशस्य जातिपरत्वं वक्तव्यम्। अन्यथा अवात् स् तामित्यत्र सिचः पूर्वोत्तरयोस्तकारयोर्मध्ये एकस्यैव झल्त्वं स्यान्न तु द्वयोः। अक्षरसमाम्नाये द्वयोरनिर्देशात्। ततश्च "झलो झलि" इति सिचो लोपो न स्यात्। न च वचनसामर्थ्यं गतिः। अभित्था इत्यादौ विजातीयवर्णपरत्वे सावकाशत्वात्। एवं "नाज्झलौ" इतिसूत्रं प्रयत्नसाम्यपक्षेऽप्यनारभ्यमिति लाघवम्। उभयसाधारणैकजात्यभावेनैवाकारादिभिर्हकारादीनामग्रहणासिद्धेः । न च दण्डहस्त इत्यादौ सवर्णदीर्घवारणं सावर्ण्यनिषेधं विना दुरुपपादमिति वाच्यम् । तद्विधात्रचीत्यनुट-

स्यैव तत्सम्भवात्। सूत्रारम्भपक्षेऽपि तदनुवृत्तेः कुमारी शेते इत्यादौ दोषवारणायावश्यकत्वात्। अगृहीतसवर्णानामेव "नाज्झलौ" इतिनिषेध इति सिद्धान्तादिति दिक्।

यत्तु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टोऽकारादिः सादृश्यसम्बन्धेन स्वसदृशीः षट् व्यक्तीरुपस्थापयति। न च वृत्त्याऽनुपस्थितानां शाब्दान्वयानुपपत्तिः। गुरुमतेन तत्संभवादिति। तच्चिन्त्यम्। ह्रस्वत्वेन सादृश्यविवक्षायामिकारादेरप्युपस्थापनापत्तेः। अत्वह्रस्वत्वाभ्यां तथात्वे तु अत्वमात्रेण सादृश्यं विवक्षित्वाऽष्टादशव्यक्तीनामेवोपस्थितिसम्भवात्। अकारोपरि प्रकारीभूय भासमानायामत्वजातौ तात्पर्यमुपेक्ष्य तद्घटितगुरुतरधर्मेणाकारान्तरोपस्थितिकल्पनस्यानुक्तिसम्भवग्रस्तत्वाच्च।

ऋऌक् २।

ननु विधिप्रदेशेषु ऋकारेणाष्टादशस्वभेदानामिव द्वादशऌवर्णभेदानामपि ग्रहसम्भवाद् इह ऌकारोपदेशो व्यर्थः। न च मूर्द्धदन्तरूपस्थानभेदेन सावर्ण्याभावात् कथं ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। "ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्" इति वाचनिकसावर्ण्येन तत्सिद्धेः। न च तदेव नारभ्यमिति वाच्यम्। "उपसर्गादृति धातौ" इतिसूत्रात् "वा सुप्यापिशलेः" इत्यत्र ऋतीत्यनुवृत्त्या भाल्कारीयतीत्यत्र वृद्धिविकल्पप्रवृत्त्यर्थं तदावश्यकत्वात्।

यद्वा वाच्यं व्याख्येयम्। "ऋकारऌकारावथ षष्ठ ऊष्मा जिह्वामूलीया" इति बह्वृचप्रातिशाख्योक्तरीत्या तुल्यस्थानत्वात् सूत्रेणैव सावर्ण्यं सिद्धमित्यर्थः। अत एव "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इत्यत्र क्लृपिपर्युदासः सङ्गच्छते। किं च क्लृपिस्थऌकारस्यैव

ऌकारमात्रमनुकरणम् । स्वातन्त्र्येण तद्भिन्नऌकारस्य लोकवेदयोरभावात् । क्लृपेर्ऌकारश्च लत्वस्यासिद्धत्वात् स्वरकार्येषु ऋकाररूप एवेति वृद्ध्यादीनां सिद्धिरिति ऌकारोपदेशः सावर्ण्यवार्त्तिकं च व्यर्थमेव ।

न च "कृपो रो लः" इति विहितस्य ऌकारस्यैवासिद्धत्वम्, न तु ऌकारीयतीत्यादिस्थतदनुकरणस्येति वाच्यम्। प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यतिदेशेन तस्याप्यसिद्धत्वात् । अन्यथा द्विःपचन्त्वित्याहेत्यत्र पचन्तुशब्दस्य "तिङ्ङतिङः" इति निघातो न स्यात् । तिङन्तशब्दानुकरणत्वेन स्वरूपतास्तिङन्तत्वाभावात् । न च तैत्तिरीयवाक्ये आद्युदात्तपाठात् तत्र निघातो नेष्यतएवेति वाच्यम् । भाष्योदाहरणसामर्थ्येन शाखान्तरे निघातपाठस्याप्यनुमानात् । एवम् अग्नीइत्याहेत्यादौ "ईदूदेद् द्विवचनं" इति प्रगृह्यसंज्ञा न स्यात् । न चैवम् ऋकारबुद्ध्या कार्यप्रवृत्तौ तत्स्थानीयगुणादे रपरत्वमेव स्यात्, न तु लपरत्वमिति वाच्यम्। "उरण् रपरः" इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः, प्रकृतौ कुत्राप्यनुपयोगात् ।

न च चक्लृपे इत्यादौ अभ्यासस्य अत्वे प्रकृतावेव लपरत्वसार्थक्यम् । तत्र हलादिशेषस्यावश्यकतया रपरत्वेऽपि दोषाभावात् । न च क्लृप्तस्यायं कालृप्त इत्यादौ तस्योपयोगः । "तद्धितेष्वचामादेः" इति वृद्धौ लत्वस्यासिद्धतया ऋकारएव वृद्धिप्रवृत्तौ रपरत्वे च "कृपो रो लः" इत्यनेनैव सिद्धेः । न च तद्रेफस्य स्वतन्त्रतया ऋकारानन्तर्गतत्वात् कथं लत्वमिति वाच्यम् । कृपेर्यो रेफस्तस्यापि लत्वमित्युत्तरसूत्रयोर्व्यवस्थापनीयत्वात् । न च तथाऽपि गम्लृ गतावित्यादिस्थस्य ऌकारस्यानुकरणे कथं निर्वा-

इः, तत्रासिद्धत्वातिदेशयोरप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। "पुषादिद्युताद्यॢदितः" इति सूत्रे ॡकारे परतो यणादेशप्रयोगेण इत्संज्ञानुवादेन च ज्ञापकेन तस्याप्यच्कार्यसिद्धेः।

वस्तुत इत्संज्ञानुवादस्य हल्कार्यसिद्धिं ज्ञापयित्वाऽपि पर्यवसानसम्भवाद्यण्निर्देश एव ज्ञापकः।

यत्त्वेवम् "इदितो नुम्" इत्याद्यनुवादानाम् "ऋत्यकः" इत्यादिज्ञापकानां च सत्त्वात् इकारादयोऽपि न निर्दिश्येरन्निति। तन्न। तन्निर्देशं विना अच्कार्यत्वादेरेव दुर्ग्रहत्वात्। ॡकारस्यात्यल्पविषयकत्वेनोक्तस्थलानुपपत्तिपरिहारमात्रार्थमनुवादानुसारात्। तत् किमर्थं ॡकारोपदेश इति प्राप्ते अभिधीयते—

ॡकारोपदेशो यदृच्छाऽशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थ इति।

दध्य्ॡतकाय देहीति यदृच्छाशब्दः। ऋकारोच्चारणप्रवृत्तौ करणापाटवात् ॡजुइत्युक्तस्य कुमारीॡजुइत्याहेत्यशक्तिजानुकरणम्। प्लुतद्विर्वचनस्वरिताश्च प्लुत्यादयः। क्लृप्तशिखस्यत्र "गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्" इति प्लुतः। अन्यथा अनृत इति निषेधः स्यात्। क्लृप्तेत्यत्र "अनचि च" इति द्वित्वम्। अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि क्तप्रत्ययान्ते प्रक्लृप्त इत्यत्र कर्मार्थकक्तप्रत्ययान्ते परेऽव्यवहितगतिः प्रकृत्या स्यादित्यर्थकेन "गतिरनन्तरः" इति सूत्रेण पूर्वपदे प्रकृतिस्वरविधानात् प्रशब्द उदात्तः। शेषनिघातेन ॡकारप्रत्ययाकारयोरनुदात्तत्वम्। तत "उदात्तादनुदात्तस्य" इति ॡकारस्य स्वरितत्वम्। न ह्येतद् असिद्धत्वेन साधयितुं शक्यम्। "कृपो रो लः" इत्यस्यैतदपेक्षया पूर्वत्वात्। पूर्वस्य च परं प्रत्यसिद्धत्वाभावात्। न च स्वरितपूर्वभाविनोऽनुदात्तत्वस्यापि अ-

ज्मात्रधर्मत्वात् तदपि प्रयोजनं शङ्क्यम् । शेषनिघातस्य पाठत्वेन तं प्रत्यसिद्धतया ऋकारत्वेनैव तत्प्रवृत्तेः । तत्राद्यप्रयोजननिरासपरं वार्त्तिकम्—

न्याय्यभावात् कल्पनं संज्ञादिषु इति ।

अयमर्थः । ऋतेरीयङिति निर्दिष्टात्सौत्रादृतिधातोः "क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि" इत्यनेन शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्निरुपपदाच्च धातोः क्वुन् स्यादित्यर्थकेन उणादिसूत्रेण क्वुन्प्रत्यये संज्ञायां व्युत्पन्नतया शास्त्रानुगतत्वात् "कृतं कुर्यान्न तद्धितम्" इति गृह्यस्मृत्यानुगुण्याच्च ऋतकशब्द एव संज्ञा न तु ऌतकः । यदृच्छाशब्दानां साधुत्वानभ्युपगमात् । एतेन देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां शास्त्राननुगतानां कूची मश्चीत्यादिनाम्नामप्यसाधुत्वं व्याख्यातम् । आदिशब्दादनुकरणेष्वपि शिष्टानुरोधदर्शनात् । ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति मर्यादामतिक्रम्य क्रियमाणस्य दीर्घऌवर्णानुकरणस्याप्यसाधुत्वमेव । मातृकान्यासादौ दीर्घऌवर्णस्य मन्त्रशास्त्रादौ प्रसिद्धत्वेऽप्यन्यत्र तदभावात् । अत एव दधि ऌतकाय देहीत्याद्यत्यनुकरणमप्यसाध्वेवेति ।

न च ऋतकशब्दस्य शास्त्रानुगतत्वेन ऌतकशब्दस्यासंज्ञात्वेऽपि ऌफिडऌफिड्डेति यदृच्छाशब्दौ दुर्वाराविति वाच्यम् । तत्रापि ऋधातोरौणादिकफिडफिड्डप्रत्ययान्तयोः ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतयोर्निवर्तकत्वात् ।

भाष्ये तु "पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति" इत्युक्तम् । तेन यदृच्छाशब्दानामपि साधुत्वमेव । न च गृह्यस्मृतिविरोधः । औपगवादिवदस्यापि साधुत्वोपपत्तेः । तत्र नामकर्तुः प्रत्यवायस्तु उक्तशास्त्रोल्लङ्घनादेव । न त्वसाधुप्रयोगात् । अत एव

कात्यायनादिशब्दानां संज्ञात्वं निर्बाधम् ।

यत्तु द्वितीयप्रयोजननिरासाय वार्तिकम्-

अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु इति ।

तस्यार्थः । शिष्टस्य विहितस्य अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य विहितनिषिद्धान्यस्य वाऽनुकरणं साधु । ततश्चापशब्दप्रयोगस्य निषिद्धत्वात्तदनुकरणमप्यसाध्वेवेति ।

भाष्यकृतस्तु तत्प्रयोजनं समर्थयन्ते । न ह्यपशब्दवाचकत्वमात्रेणासाधुत्वम् । अपशब्दपदस्यापि गाव्याद्यपभ्रंशवाचकत्वेनासाधुत्वापत्तेः । अत एव "ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः" इत्यादीनामनुकरणानां साधुत्वं सर्वसिद्धम् ।

न च प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यसाधुत्वातिदेशः । अपशब्दस्यानुपदिष्टत्वेन शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् । असाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च ।

यदपि तृतीयप्रयोजननिरासाय वार्त्तिकम्—

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादय इति ।

तस्याप्ययमर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या ऋकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः । न च अनृत इति प्लुतनिषेधापत्तिः । अनृत इत्यपहाय अरवत इति पठनीयत्वात् । छिन्नपुच्छस्य श्वत्वाद्यनपायेऽपि पुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तिवत् ऋकारेऽपि रेफापगमदशायां रेफवत्त्वप्रयुक्तनिषेधाप्रवृत्तेः । न चैवं होतृ३कारेत्यादेर्दीर्घस्यापि प्लुतनिषेधापत्तिः, रेफवत्त्वादिति वाच्यम् । ह्रस्वस्य रवतो नेति वक्तव्यत्वात् । अत्र भाष्यम्—

स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वा अनुकृष्यतइति ।

अस्यार्थः । एकस्य ऌवर्णस्य प्रत्याख्यानाय अनृत इ-त्यस्य लघोः स्थाने ह्रस्वस्य रवतो नेतिगुरुतरन्यासाश्रयेण विपरीतमेव गौरवमिति ।

ऌट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले ऽवद्ये खगान्तरे ।

इति विश्वः ।

स्यादेतत् । "कृपो रो लः" इतिसूत्रम् "अअ" इत्यस्मात्पूर्वमस्तु । ततश्चासिद्धत्वादेव प्लुत्यादयः सेत्स्यन्तीति "अनृत" इति यथा-न्यासमेवास्त्विति । अत्राहुः । तथा सति रोल इत्यस्या-नुवृत्त्यर्थं "ग्रो यङि" इत्यस्यापि तत्रैव पाठापत्तौ निजेगिल्य-तइत्यत्र लत्वस्यासिद्धतया धातोरेफान्तत्वात् "हलिच" इति दीर्घः स्यादिति ।

इदं पुनरिहावधेयम् । "गुरोरनृत" इति दीर्घपाठे एवा-स्तु अनृलृत इतिच्छेदः । तकारस्य द्वन्द्वोत्तरवर्तित्वेन साम-र्थ्येन च ऋकारेऽप्यन्वयः । दीर्घऌकारस्याप्रसिद्ध्या व्यावृत्त्य-नर्हत्वात् । प्लुतविधौ च प्लुतस्यानुवादानुपपत्तेस्तपरत्वस्य ऋकारएवोपयुक्तत्वात् । अतो न दीर्घऋकारस्य प्लुतनिषेधा-पत्तिः । ऋकारऌकारयोः सवर्णदीर्घे दीर्घऋकारः । अनृत इत्ये-तच्च गुरोरित्यस्य विशेषणम् । ह्रस्वऋकारभिन्नस्य ऌकारस्य च गुरोः प्लुतो भवतीति सूत्रार्थः । न च ऌकारस्यैव प्लुतः स्यान्न तु वर्णान्तरस्य, ऌकारसामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । ह्रस्व-ऋकारभिन्नस्येति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । नचात्राप्यनृत इति ऌ-कारस्यापि पर्युदासापत्तिः । विशिष्य ऌकारग्रहणसामर्थ्यात् । नच दीर्घऋकारमात्रस्य पर्युदासापत्तिः । ऋकारऌकारयोर्व्याख्यानवशेन सवर्णदीर्घनिर्णयात् । न च तथाऽप्येकमात्रावृद्ध्या वर्णोपदेशे ऌ-कारपाठापेक्षया लाघवाभाव इति वाच्यम् । प्लुतमात्रासिद्ध्यर्थस्य

यत्नस्य तद्विधावेव युक्तत्वात् ।

किं च "र्वोरुपधाया दीर्घ" इत्यत्र रेफद्वयप्रश्लेषाद्रेफ एव यो रेफस्तस्मिन्नेवोपधाभूते दीर्घो न त्वसिद्धत्वप्रयुक्तरेफेऽपीति व्याख्याय निर्जेगिल्यते इत्यत्र "हलि च" इति दीर्घस्य वारणसम्भवात् "कृपो रो लः" इत्यस्य शास्त्रोपान्तपाठेनापि प्लुत्यादिसिद्धिः । न चैवं पिपठीरित्यादावपि दीर्घो न स्यात्, षत्वस्यासिद्धतया सस्य रुत्वप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । तत्रासिद्धत्वस्य सत्वमात्रोपजीव्यत्वात्तदुत्तरं रुत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ।

एओङ् ३ ऐऔच् ४ ।

नन्वत्र तपरत्वं वक्तव्यम् एत् ओत् ङ् इत्यादि । अन्यथा एचो ह्रस्वविधौ स्थानत आन्तरतम्येन ह्रस्वयोरेव एदोतोः प्रसङ्गात् । तपरत्वे तु "अचश्च" इत्यत्र द्विमात्राणामेवोपस्थितया एकमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञाविरहेण तदप्रसङ्गात् । न च ह्रस्वो नास्तीति सिद्धान्तादापाद्यामसिद्धिः । छान्दोग्ये सात्यमुग्रिराणायनीयानाम्—

"सुजातेएश्वसूनृतेअध्वर्योओद्रिभिः सुतम् ।

शुक्रं तेएन्यद्"इति एकमात्रयोरेदोतोः प्रसिद्धेः । अन्तःपादस्थस्य अव्यपरस्य तत्प्रातिशाख्ये ह्रस्वयोरेदोतोर्विधानाच्च । न चैतदर्थम् "एच इग्घ्रस्वादेशे" इति सूत्रारम्भात् तत एव तन्निवृत्तिः । तत्सूत्रारम्भप्रयुक्तस्यैव गौरवस्यापत्तेः ।

अथ गीतिवशात्तत्र तथात्वेऽपि तदन्यत्र वेदे लोके च ह्रस्वयोरेदोतोर्न प्रसिद्धिः । प्रयोजनाभावेन तदुक्तयोरप्यत्रानभिमतत्वात् । अन्यथा अकारादिवत् लाघवात् तयोरेवात्रोपदेशः स्यात् । ग्रहणकशास्त्रेणैव दीर्घप्लुतसंग्रहसिद्धेः । न च गुण

संज्ञायां द्विमात्रसंज्ञिलाभार्थमत्र द्विमात्रोपदेशः । तत्र स्वरूपेणैव दीर्घनिर्देशसम्भवात् "अदेओ गुणः" इति । यथान्यासे हि वर्णोपदेशे मात्राचतुष्टयम् गुणसंज्ञायामेङिति सार्द्धमात्राद्वयमित्युभयत्र सार्द्धपण्मात्राः । उक्तरीत्या तु वर्णोपदेशे द्वे मात्रे गुणसंज्ञायां चतस्र इति षडेव । वर्णोपदेशे ङकारानुबन्धस्तु पक्षद्वयेऽपि समानः । "एच इग्घ्रस्वादेशे" इति सूत्रं तु न ह्रस्वयोरेदोतोर्व्यावृत्त्यर्थम्, किं त्वेदैतोः कण्ठ्यतालव्ययोरोदौतोश्च कण्ठ्यौष्ठ्ययोरुभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात् कण्ठस्थानतया पूर्वभागसादृश्येन चतुर्णां स्थानेऽकारस्य, तालुस्थानतया उत्तरभागसादृश्येन च एदैतोः स्थाने इकारस्य, ओष्ठस्थानतया च ओदौतोः स्थाने उकारस्यच, प्राप्त्या अकारस्यापि पाक्षिकप्राप्तिप्रसङ्गात् तन्निवृत्त्यर्थमेव । अत एव सन्धीयमानवर्णद्वयसदृशावयवत्वेन सन्ध्यक्षरेति एचाम् पूर्वाचार्यसंज्ञा । तदभिप्रायेणैव—

अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण उच्यते ।

इति मन्त्रशास्त्रे व्यवहारः । एचां शुद्धतालव्यशुद्धौष्ठ्यत्वमाश्रित्य तत्सूत्रं प्रत्याख्यास्यत इति त्वन्यदेतत् । अतस्तपरत्वं किमर्थम् इतिचेत् । मैवम् । तथाऽपि गङ्गोदकम्, रमेशः, खट्वैलका, खट्वौदनः, इत्यादौ पूर्वोत्तरवर्णयोर्मिलित्वा त्रिमात्रचतुर्मात्रत्वात् प्रमाणत आन्तरतम्येन तादृशानामेवादेशानां प्रसङ्गात् । न च चतुर्मात्रमप्रसिद्धम् । छान्दोग्ये प्रसिद्धेः । "इष्यते एव चतुर्मात्रः प्लुतः" इतिभाष्याच्च । तपरत्वे तु "तपरस्तत्कालस्य" इति एज्भिस्त्रिमात्रादीनामग्रहणे तेषां गुणादिसंज्ञाविरहेण दोषाभावात् । "प्लुतश्च विषये स्मृतः" इति तु प्लुताप्लुतप्रसङ्गे एव प्रवर्ततइति सिद्धान्तः ।

न च "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यत्र दीर्घ इतियोगं विभज्य "एकः पूर्वपरयोः" इत्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानान्न दोष इति वाच्यम्। "अमि पूर्वः" "सम्प्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपस्य "अतो गुणे" इति पररूपस्य च दीर्घत्वमसङ्गात्।

अथ "प्रथमयोः" इतिसूत्रात् पूर्वसवर्णदीर्घस्याधिकाराच्च पूर्वपरयोरित्यस्योपस्थित्या अमीत्येव निर्वाहे पूर्वग्रहणं यादृशः पूर्वः तथैव न तु तद्विलक्षण इति व्याख्यानात् गौरीमित्यादौ दीर्घः, पशुमित्यादौ च ह्रस्वः। "सम्प्रसारणाच्च" इत्यत्रापि तस्यैव पूर्वशब्दस्यानुवृत्तेः "हल" इति हलुत्तरसम्प्रसारणस्य दीर्घत्वविधानात् ज्ञापकाच्च विद्धमित्यत्र न दीर्घः। "अतो गुणे" इत्यत्रापि परग्रहणादेव सिद्धेः रूपग्रहणसामर्थ्यात् परसजातीय एवादेशः।

वस्तुतस्तु अकारपरत्वे सवर्णदीर्घेण एङ्परत्वे च वृद्ध्यैव दीर्घसिद्धौ "अतो गुणे" इतिसूत्रमेव व्यर्थं स्यात्। न च वृद्धिं विनाऽप्यकारस्य एङ्रूपविधानेन दीर्घविधिनिर्वाहाद् वृद्धिप्रतिषेधार्थमेव तदिति वाच्यम्। तथाऽप्यकारपरत्वे फलाभावेन "अत एङि" इत्येव सूत्रापत्तेः। एवं सत्येकमात्रालाघवाच्च। अतश्च ह्रस्वाकारपरे पररूपविधानसामर्थ्यादेव पचन्तीत्यत्र न दोषः। अतो योगविभागो निर्दोष एवेति कल्प्यते। तथाऽपि कृष्णर्द्धिः तवल्कारः इत्यादौ गुणो न स्यात्। अकारस्य दीर्घविधानात् एङ्श्चान्तरतम्याभावादेव निवृत्तेः। गुणविधानस्य इकारोकारयोः परतः सावकाशत्वात्। "उरण् रपरः" इत्यस्य च वृद्धिविषये चारितार्थ्यात्। एवं च विगृहीतस्यैव श्रवणं स्यात्।

ननु "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यान्न तथा। न च यणादिनिवृत्त्यर्थतया तत्सार्थक्यम् । इक इत्येव निर्वाहे अक इत्यकारसङ्ग्रहस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सत्यम् । तथाऽप्यकारस्यांशतः स्थानसाम्यमादाय एदोतोरेव प्रसङ्गात् । "कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः" इत्यादिनिर्देशानुसरणे च गौरवात् । तस्माद्योगविभागो दुष्ट एवेति त्रिमात्रादिवारणार्थं तपरत्वमावश्यकमिति प्राप्ते—

उच्यते गुणवृद्धिसंज्ञयोरेचां तात्परत्वेन दीर्घाणामेव तत्र संज्ञित्वान्न दोषः । प्लुतस्य गुणवृद्धिसञ्ज्ञाविरहात् । " सहिवहोरोदवर्णस्य " इति वर्णग्रहणेन तात्परस्यापि तत्कालग्राहकत्वज्ञापनात् ।

न चैङैच्छब्दयोस्तात्परतया दीर्घमात्रोपस्थापकत्वेऽपि तदुपस्थितानां दीर्घाणामनुच्चारितत्वेन तपरत्वाभावात् सवर्णोपस्थापकत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । तात्परत्वस्य संज्ञायामनुपयुज्यमानत्वेन सामर्थ्यात्तदुपस्थाप्यसञ्ज्ञिषु तत्कालावधारणार्थत्वात् । न च आकारस्य सवर्णग्राहकत्वाभावेन तत्रत्यतकारस्य ऐचां तत्कालग्राहकत्वसामर्थ्येऽपि गुणसञ्ज्ञायां न तथा, अकारस्य ग्राहकतानिषेधार्थमेव तत्र तदुपयोगेन वैयर्थ्याभावादिति वाच्यम् । " अणुदित् सवर्णस्य" इति सूत्रे "स्वं रूपम्" इतिसूत्राद् अशब्दसञ्ज्ञेत्यनुवृत्त्या सञ्ज्ञाविधौ अण् सवर्णान्न गृह्णातीति व्याख्यानादेव उभयत्र निर्वाहात् । तपरत्वस्य सञ्ज्ञिस्वरूपस्फुटतरप्रतिपत्तिमात्रार्थत्वात् । ऐङ् गुण इत्युक्ते ऐकारोत्तरङकाराभावादवर्णप्रश्लेषनिर्णयेऽपि ह्रस्वदीर्घसन्देहः, ऐजित्यत्र त्वाकारप्रश्लेषाभावसन्देहश्च स्यात्। माला प्रस्थ इत्यत्र "मालादीनां च" इति पुनराद्युदात्तविधानगम्यायाः "प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्" इत्यत्र भेदप्रतियोगितावच्छे-

दकारोद्धत्वघटकवृद्धिसञ्ज्ञाया आकारेऽनुपपत्तिबलादाकारप्रश्लेषनिर्णयकल्पने च गौरवात्।

वस्तुतस्तु "एङ्द् गुणः" इति पाठेनाप्यकारमात्रस्य तत्कालग्राहकत्वसम्भवाद् "अदेङ् गुण" इति मध्ये तकारनिर्देशस्य सामर्थ्यमक्षतमेव। न चैकमात्राधिक्यम्। गुण एङ्द् इति पाठसम्भवात्। "वृद्धिरादैच्" इत्यादाविव सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनिर्णयस्य व्याख्यानत उपपत्तेः। ऊकालसूत्रे अनुपदोपस्थितस्य ह्रस्वस्य वर्णग्राहकत्वेऽकारस्य सञ्ज्ञात्रयं स्यात्। अतः शब्दसञ्ज्ञायामण् सवर्णग्राहको नेतिपक्षस्य भाष्ये उक्तत्वेऽपि तस्याभ्युच्चयमात्रत्वात्।

ननु तात्परस्यापि तत्कालग्राहकत्वे "ऋदोः" इत्यप्प्रत्ययो यवः, स्तवः, इत्यादावेव स्यान्न तु लवः, पवः, इत्यादावपि इतिचेत्। अत्र भाष्यम्—

नायं तकारः किं त्वसन्देहार्थः मुखसुखार्थो वा दकार इति।

अथ "दिव उद्" इत्युकारादेशस्य द्युभ्यां द्युभिरित्यादौ "तित्स्वरितम्" इति स्वरितत्ववारणाय चर्त्वेन दकार एवायं न तु तकार इति व्यवस्थाप्य "अदसोऽसेर्दादु दो मः" इत्यत्रेव भाव्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकत्वं स्यादित्याशङ्क्य संहितया पाठे तपरसूत्रे चर्त्वेन दकारस्यापि निर्देशाद्दकारोऽपि तत्कालग्राहक इति समाहितं पाठभाष्ये, तत्कथमत्र "ऋदोरप्" इत्यत्र दकारनिर्देशात् तत्कालग्राहकत्वं नास्तीत्युच्यतइति चेत्। अत्राहुः। यकारस्य पकारस्य वा स्थाने जश्त्वेन निष्पन्नो दकारोऽत्र विवक्षितः। स्वाभाविकदकारस्तु तत्कालग्राहकत्वेन तत्रोपन्यस्त इति न विरोधः।

केचित्तु "तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्" इति वदता वा-

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्त) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीमद्भट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्त) ६

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । ११

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं सम्पूर्णम् (वेदान्त) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्त) ११

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् — बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) . . १

(२५) कोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च कोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितं श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशाख्यव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । ११

(३०) वीरमित्रोदये । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचिते परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । १०

(३१) वीरमित्रोदये । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचिते आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया सवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । १

(४०) वीरमित्रोदये । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचिते पूजाप्रकाशः । .. ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः । १

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः १०

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-

र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-
तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरो-
मणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। २

) शास्त्रदीपिका। श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणी
ता। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्या-
ख्यव्याख्ययातथासोमनाथकृतया मयुख-
मालिकया च व्याख्यया समलङ्कृता। १

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा । श्रीमदुपा
ध्यायोपनामक श्रीनागेशभट्टविरचिता।
श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्जिकाटीका-
श्रीमद्बालम्भट्टविरचितकलाटीका-इति
टीकाद्वयसवलिता। . . २

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधी ।
पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचित ।

प्राप्तिस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 194.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः ।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः ।

व्याकरणोपाध्यायदाधिरामशर्मणासंशोधितः ।

VYÂKARANA SIDDHÂNTA SUDHÂNIDHI

BY

VISVESVAR SÛRI,

Edited by

Vyakaranopadhyaya Dhadhi Rama Sarma.

FASCICULUS II-२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT
BENARES

AGENTS — OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG
PANDIT JYESHTHA RAMA MUKUNDJI BOMBAY
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLER LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press
BENARES

Price Rupee one.

॥ श्री ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबक —१९४

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीये ब्रह्मदेशीये सिंहलद्वीपवास्तव्यैश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यं मुद्रा ७ आनका ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं १ ०

६ मार्गव्ययः पृथग् नास्ति।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः —

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता खण्ड २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम्। सम्पूर्णम्। १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थविरचितभाष्यप्रकाशसहितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्त) १

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः १

(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता। तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला। श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता। सम्पूर्णा (मीमांसा) १

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। ... सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमाधवानन्दभिक्षुकृतव्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्त) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २

(१०) सिद्धित्रयम्। विशिष्टाद्वैतप्रमाणनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्रीमद्यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्। वेदान्त १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्यायुतः (वेदान्त) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः। सम्पूर्णः (न्याय) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीमदप्पयदीक्षितकृतम्। सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) ११

र्तिककारेण दकारस्य तत्कालग्राहकत्वानङ्गीकारात् तन्मते-नात्रत्यं भाष्यमित्याहुः ।

अन्ये तु "प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्" इति परिभाषयैव द्युभिरित्यादावि॒ष्टसिद्ध्या न कोऽपि क्लेशो ऽनुसरणीयः ।

यत्तु तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्त्तिकयोरिहादर्शनाद् अयं यत्नो महानस्माभिरादृत इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । "अङ्गस्य" इतिसूत्रं प्रत्याख्यातुं भाष्ये कण्ठत एवैतत्परिभाषोपन्यासात् ।

न च तत्र श्रयर्थं भ्वर्थम् इत्यादौ इयङुवङादीनां प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषाभ्यां वारणेऽपि निरुतं दुरुतमित्यादौ हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घप्रसक्तेस्ताभ्यां दुर्वारत्वात् तद्वारणायाङ्गाधिकारस्यावश्यकत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषानैयर्थ्यमेव भाष्यसम्मतम्, अत एव "तित्स्वरितम्" इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यां न क्वचिदाश्रितेति कैयटेनाप्युक्तमिति हरदत्ताभिप्रायमिति वाच्यम् । तथाऽपि "दिव उत्" इत्यादौ स्वरितत्वप्रसक्तेरेवाभावात्। यथोक्तद्रष्टिमात्रस्यानुपादेयत्वात्। उदित्यस्य विधेयोकारानुकरणतयाऽस्य तित्त्वेऽपि विधेयस्योकारस्य तदभावात् । संज्ञायास्तान्तत्वेऽपि तित्त्वाभावाच्च । "तपरस्तत्कालस्य" इति सूत्रापेक्षिततपरत्वस्येत्संज्ञां विनाऽपि निष्पत्तेस्तकारस्येत्संज्ञायामेव मानाभावात् ।

न च यथा "अचो यत्" इत्यत्र संज्ञाधर्मेण तित्त्वेन विधेयस्य यत्प्रत्ययस्य तित्कार्यम्, तथा संज्ञाद्वारा अत्रापि संज्ञिनस्तित्कार्यं स्यादिति कैयटोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । तत्र तकारस्यानन्यार्थ-

त्वात्। अत्र च विधीयमानस्याप्युकारस्य ग्राहकत्वदर्शनेन तन्निवृत्त्यर्थत्वेन सामर्थ्याभावात्। न चानुबन्धानामनेकार्थत्वदर्शनात् तदपि स्यादिति वाच्यम्। इष्टस्थले तथात्वेऽप्यत्रोभयार्थत्वं स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थकष्टकल्पनाऽयोगात्। तस्मात्तत्रत्यं भाष्यादिकमभ्युपेत्यवाद एव। अत्रत्यभाष्यं तु यथाश्रुतमेव साधु। दकारस्य तत्कालग्राहकत्वकल्पने प्रयोजनाभावादिति वदन्ति।

अत्रेदं चिन्त्यम्। यद्युच्चार्यमाणात्तकारान्तादन्य एव तपरत्वाभाववान् संज्ञी विधेयः, तर्हि कथं "त्यदादीनामः" इत्यादौ अप्रत्यय इति पर्युदासप्रवृत्तिः। अस्य विधेयत्वाभावेन विधेयभेदसत्त्वात्सवर्णग्राहकत्वापत्तेः।

अथ सामर्थ्याद्विधेयसमर्पकस्यैव तत्र भेदप्रतियोगिकत्वेनान्वय इति कल्प्यते, तर्हि यस्य सवर्णग्राहकत्वं प्रसक्तं तस्यैव तपरत्वे सति ग्राहकत्वाभावस्य तपरसूत्रार्थत्वात् किमायातम्। विधेयस्य तपरत्वाभावेन विधेयसमर्पकनिष्ठतिरत्वेनैव स्वरितस्यापत्तेः।

न च अनुबन्धस्यानन्यार्थतायामेव तत्प्रयुक्तकार्यस्य विधेये प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। "दिव उत्" इत्यत्रापि तुल्यत्वात्। वर्णसंज्ञापक्षे शुभ्यामित्यादौ "हलः" इत्यनेन द्युलोक इत्यादौ "संप्रसारणस्य च" इत्यनेन प्राप्तस्य दीर्घस्य व्यावृत्त्या तपरत्वस्य चरितार्थतया भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च। "अदसोऽसेः" इत्यत्र ह्रस्वदीर्घयोरुकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उ इत्युभयोर्निर्देशसंभवेन भाव्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकत्वमिति ज्ञापनस्याप्यनावश्यकत्वात्। एतेन सामर्थ्याभावात् संज्ञागततिरत्वस्य न संज्ञिनि कार्यप्रवर्तकत्वमित्यपास्तम्। अनुपपत्तिमूलकत्वाभावेन

सामर्थ्योपक्षयेऽपि क्षतिविरहात् । सामर्थ्यस्याप्युक्तरीत्या रक्षणाच्च ।

न च तस्य स्वरार्थकत्वे किमर्थं मकारान्तरेण तन्निषेधः क्रियतइति वाच्यम् । असत्युक्तमकारेण तन्निषेधे तित्स्वस्य स्वरार्थत्वं विज्ञायेतेति तत्तात्पर्यस्यैवोक्तरीत्या विघटितत्वात् । अन्यथा स्वरितस्य दुर्वारत्वात् । एवं च दपरत्वमाश्रित्य स्वरितापत्तौ समाहितायां दित्स्वस्य तत्कालग्राहकत्वे च प्रयोजनाभावे सिद्धे प्रकृतभाष्यं यथाश्रुतमेव रम्यम् ।

किं तु अन्यार्थत्वेऽपि तत्प्रयुक्तस्वरस्य दुर्वारतया तदर्थस्य मकारान्तरेण समाधानाय प्रवृत्ते पाष्ठभाष्ये अन्नत्यभाष्ये च विरोधपरिहारोऽन्यस्थानीयदकारनिर्देशाभिप्रायेणैव परिहार्य इति चोक्तक्लेशवैयर्थ्यम् ।

अथैवम् "औत्" "इटोऽत्" इत्यादावपि स्वरितापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । "स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ" इत्यादावदर्शनात् । लविषीयेत्यत्रान्तोदात्तत्वस्य "आद्युदात्तश्च" इति सूत्रे भाष्यएवोक्तत्वाच्च इतिचेत् । मैवम् । "न विभक्तौ तुस्माः" इति तत्र इत्संज्ञानिषेधाद् इति दिक् ।

स्यादेतत् । वर्णग्रहणेषु तद्वर्णान्तर्गता वर्णान्तरसदृशभागाः कार्यं प्रवर्तयन्ति न वा । नाद्यः । अग्ने इन्द्र, वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घस्य, अग्ने एहीत्यत्र "एङः पदान्ताद्" इति पूर्वरूपस्य, आल्लूयेत्यत्र "ह्रस्वस्य पिति कृति" इति तुगागमस्य, मालाभिरित्यत्र "अतो भिस ऐस्" इत्यस्य च प्रवृत्त्यापत्तेः । एचामुत्तरभागस्य इवर्णसादृश्यात् । आकारादीनां चोत्तरभागस्य ह्रस्वतद्वर्णसाम्यात् । नान्त्यः । ऋधेर्ऋकारान्तर्गतरेफसदृशभागस्य स्वातन्त्र्येणानुपादाने "तस्मान्नुड् द्विहलः" इति नुडा-

गमानुपपत्तेः । "कृपो रो लः" इत्यस्यानुपपत्तेश्च । ऋकारान्तर्गतरेफातिरिक्तरेफस्य तत्राभावात् । गृणातीत्यादौ रेफनिमित्तकणत्वानुपपत्तेश्च इतिचेत् । मैवम् । पक्षद्वयस्यादोषत्वात् ।

तत्र नेत्येकः पक्षः।नृसिंहवद् वर्णान्तरत्वेन तत्र तद्वर्णप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तौ मानाभावात्। "गोन्यच" इत्यत्र "नौन्यच" इत्यत्र च गोनौशब्दयोः पृथगुपादानसामर्थ्याच्च । अन्यथा पूर्वोत्तरभागावादाय द्वयोरपि अच्त्वेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः । नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेयम्। "नतिर्दन्त्यमूर्द्धन्यभाव" इति प्रातिशाख्योक्त्या दन्त्यस्थाने मूर्द्धन्यादेशस्य नतिसंज्ञत्वात् विनामपदं प्रकृते नस्य णत्वपरम् । नुड्विधौ तावत् द्विहल इति विहाय "तस्मान्नुड्" इत्येव सूत्रं कार्यम् । दीर्घादभ्यासात्परस्य नुट् स्यादिति तदर्थः । न च आट आटतुः इत्यादावतिप्रसङ्गः । "अश्नोतेश्च" इत्यस्य यथान्यासे विध्यर्थस्यात्र नियमार्थत्वात् । अकारोपधानां मध्ये अश्नोतेरेव नुडागम इति नियमार्थः । तन्मात्रनिषेधस्य नाश्न इत्यतोऽपि सिद्धेः। "कृपो रो लः" इत्यत्रापि कृप .उः रः लः इतिच्छेदः । कृप इत्यविभक्तिको निर्देशः । उच्चारणार्थश्चाकारः । कृपेर्यो रेफस्तस्य लः कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफो रेफसदृश इति यावत् तस्य च लादेश इति तेन चलीक्लृप्यतइत्यादौ "रीगृत्वतः" इति रीगागमस्य रेफस्यापि लत्वसिद्धिः । अत एव "कृपे रो लः" इति पाठो भाष्यविरोधादुपेक्ष्यः ।

वस्तुतः संबन्धसामान्ये षष्ठीमाश्रित्य कृपेः साक्षादवयवस्य परम्परावयवस्य च रेफस्योपादानात्तत्रापि न दोषः । भाष्यस्य समाधानोपलक्षणमात्रत्वात् । स्वतन्त्रास्वतन्त्रद्यातिर्नेति स्वयं वक्ष्यमाणत्वाद्रेफस्य विधीयमानं लत्वं लृका-

रैकदेशस्य कथं स्यादिति वस्तुत इति चिन्त्यम् ।

यत्तु "रो लः" इत्यत्र अनुवाद्ये विधेये च स्वतन्त्रास्वतन्त्रवर्णसाधारणजातिर्ग्राह्या, तेन ऋकारस्य लृकारादेश एवात्र विधेयः, एकदेशस्य पृथक्कर्तुमशक्यत्वात् । तन्न । तादृशैकजातौ प्रमाणाभावात् । "लुटि च क्लृपः" इत्यादिनिर्देशश्च इह लिङ्गम् । शृणातीत्यादौ णत्वासिद्ध्यर्थं च "छन्दस्यृदवग्रहात्" इत्यत्र ऋदितियोगं विभज्य ऋतः परस्य नस्य णत्वं विधीयते । ततः "छन्दस्यवग्रहात्" इति सूत्रान्तरम् । ऋत इत्यनुवृत्त्या "पितृयाणं द्युमत्" इत्यत्र पदपाठे णत्वम् । न चैवं तपरत्वान्मातॄणामित्यादौ णत्वं न स्यादिति वाच्यम् । "रषाभ्याम्" इत्यत्रापि रेफतत्सदृशभागयोः साधारण्येन ग्रहात्तत एव सिद्धेः । न च तत्र रेफसदृशभागोपादाने प्रमाणाभावः । "क्षुभ्नादिषु" तृप्नोतिशब्दस्य नृनमनशब्दस्य च पाठस्यैव तथात्वात् । न च नृनमनस्यापत्यं नार्नमनिरित्यत्र स्वतन्त्ररेफप्रयुक्तणत्ववारकतया सार्थक्यात्कथं नृनमनशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्यत एव सिद्धेः । एवं च योगविभागपक्षस्य पश्चादुपन्यासेऽपि न तत्र भाष्यतात्पर्यम् । किं त्वत्रैव लाघवादिस्यवधेयम् ।

न च ऋकारे रेफोत्तरवर्तिनाऽज्भागेन व्यवधानात् कथं "रषाभ्याम्" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । "व्यवायेऽपि" इति योगविभागात् । न च कृतेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । "अट्कुप्वाङ्नुंभिः" इति नियमात् । आक्षरसमाम्नायिकैः तत्संगृहीतैर्वा व्यवधाने यदि भवति तदा एतैरेवेति तस्यार्थः ।

वस्तुतस्त्वस्मिन्पक्षे उक्तज्ञापकात् मशास्तॄणामित्यादिनिर्देशाच्च ऋकारात्परस्य णत्वमेव लाघवात् ज्ञाप्यम् । योगविभा-

गस्य वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते इतिपक्षं मक्रम्यैव भाष्ये लिखितत्वात् ।

ननु तत्पक्षे पूर्वोक्तदोषाः कथं परिहार्या इति चेत्, उच्यते—एचां भागद्वयस्य विवृततरत्वेन अग्रे इन्द्र इत्यादौ सवर्णदीर्घाभावः । स्वतन्त्रयोरिदुतोर्विवृतत्वेन प्रयत्नभेदात् सावर्ण्याभावात् । अत एवाग्रे एहीत्यत्र न पूर्वरूपापत्तिः । "एङः पदान्तादति" इत्यकारेण सावर्ण्याभावादेचः पूर्ववर्त्यकारभागानुपस्थापनात् । "दीर्घात् पदान्ताद्वा" इति एकयोगेनैव सिद्धौ दीर्घात् पृथक् तुगागमं विधाय "पदान्ताद्वा" इति विकल्पविधानेन दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्न भवतीति ज्ञाप्यते । दीर्घस्यापदान्ते नित्यं पदान्ते च विकल्पेन तुक् इतिव्यवस्थार्थं हि तत्र पृथक् सूत्रम् । यदि तु "छे च" इति ह्रस्वस्य विधीयमानस्तुग्दीर्घेऽपि प्रवर्तेत, तदाऽपदान्ते दीर्घेऽपि तेनैव सिद्धत्वात् पदान्ते दीर्घस्य विकल्पमात्रं विदध्यात् । अत एवाल्रूय प्रमायेत्यत्र "ह्रस्वस्य पिति कृति" इति तुगभावः। खट्वाभिः मालाभिरित्यादौ ऐसादेशोऽपि न भवति। तपरत्वसामर्थ्यात् । अन्यथा अस्येत्येव ब्रूयात् । याता वातेत्यादौ अतो लोपोऽपि न भवति। "गापोष्टक्" इत्यत्र किन्त्वेन दीर्घाकारे अतो लोपो न प्रवर्त्ततइति ज्ञापनात् । अन्यथा ह्याकारोत्तरभागवर्तिनोऽकारस्य लोपे पूर्वभागवर्त्तिनश्च प्रत्ययाकारेण सह पररूपे सामगः सुराप इति सिद्धौ "आतो लोप इटि च" इत्यालोपप्रवृत्त्यर्थं कित्त्वं व्यर्थं स्यादिति दिक् ।

ननु सय्ँयन्ता सव्ँवत्सरः सल्ँलोक इत्यादौ एकवर्णात्मकस्यापि यकारद्वयादेरणुपदिष्टैरनेकवर्णात्मकैः सावर्ण्येन ग्रहणादस्तु हलसंज्ञा, कुक्कुटः पिप्पली पित्तमित्यादिस्थानां तु क-

थम्, क्क् प्प् त्त् इत्यस्याखण्डतया एकवर्णत्वात्। अन्यथा व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रतया क्क् इत्यादेः मात्राकालत्वानुपपत्तेः । ततश्च तस्य तदवयवयोश्च प्रत्याहारमध्ये पाठाभावात् पठितैश्चाग्रहीतत्वात् हल्संज्ञाविरहात्संयोगसंज्ञकत्वाभावे "संयोगे गुरु" इत्यस्याप्रवृत्त्या तत्पूर्वस्योकारादेर्गुरुत्वाभावे "गुरोरनृतः" इति प्लुतो न स्याद् इतिचेत् । अत्राहुः—द्वावेवात्र ककारौ पकारौ तकारौ च मात्राकालौ, तुल्यव्यापारोच्चार्यतया द्रागेवोच्चारणात्तु द्वयोरैक्यभ्रम इति शिष्टसंप्रदाय इति परमार्थतो वर्णानां निरवयवतया प्रक्रियादशायामेवायं विचार इति ॥

हयवरट् ५ ।

अत्र हकारोपदेशोऽटि अशि हशि इणि च ग्रहणार्थः । तेन महान् हि इत्यत्र "दीर्घादटि समानपादे" इति हकाररूपमट्माश्रित्य नस्य रुत्वम्, "आतोऽटि नित्यम्" इत्यनुनासिकश्च, "भोभगो" इत्यादिना रुस्थानीययकारस्य "हलि सर्वेषाम्" इति लोपश्च। तत्राप्यशीत्यनुवृत्तेः । ब्राह्मणो हसतीत्यत्र "हशि च" इत्युत्वम् । लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे इत्यत्र "विभाषेटः" इति ढत्वविकल्पः । "इणः षीध्वम्" इतिसूत्रादिण इत्यस्यानुवृत्त्या इणः परो य इट् ततः परस्य विभाषा मूर्द्धन्यादेशस्य तेन विधानात् ।

अन्त्यसूत्रे तदुपदेशस्तु वल्रल्झल्शल्प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थः । तेन रुदिहि स्वपिहीत्यत्र "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इति वलादिसार्वधातुकलक्षण इट् । स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीत्यत्र "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" इति इकारोकारान्यतरोपधात् रलन्तात्

परौ क्त्वासन्प्रत्ययौ वा कितौ स्तः इति कित्त्वविकल्पः । अदाग्धाम् अदाग्ध्वम् इत्यत्र "दादेर्धातोर्घः" इति घत्वस्यासिद्धतया हकाररूपात् झलः परस्य सिचः सकारस्य "झलो झलि" इति लोपः। अधुक्षत् अलिक्षदित्यत्र "शल इगुपधादनिटः क्सः" इति शलन्तत्वप्रयुक्तः सिचः क्सादेशः । तस्मादुभयत्र निर्देशः प्रत्येकं प्रत्याहारचतुष्टये ग्रहणार्थं इति दीक्षिताः ।

नव्यास्तु प्रथमोपदेशस्य अमृप्रत्याहारे ग्रहणमपि प्रयोजनमस्ति । प्रयोजनचतुष्टयनियमस्य भाष्येऽनुक्तत्वात् । ककारहकाररूपव्यञ्जनानुकरणे पुंसः कुह्वौ इति समासे "पुमः खय्यम्परे" इति रुत्वं प्रयोजनम् ।

यत्तु कारप्रत्ययस्यावश्यकतया नैतयोरानन्तर्यं सम्भवतीति । तन्न । "बहुलमेव तद्विधानम्" इति कौस्तुभादावुक्तत्वात् । एतेन " स्कोः संयोगाद्योः " इत्यादौ छान्दस एव तदभावः । "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः" इत्यादौ पदादपि कारप्रत्ययोत्पत्तिः षदिति निरस्तम् । छान्दसत्वापेक्षया वैकल्पिकप्रवृत्तिरूपबाहुलकस्यैव युक्तत्वात् । सवर्णसंज्ञासूत्रे चशयोः कङयोः शषसविसर्जनीयेत्यादिकौस्तुभप्रयोगाणां तत्तत्सूत्रव्याख्याने प्राचीनार्वाचीनानेकप्रयोगाणां कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरतीत्यादिभाष्यादिप्रयोगाणां च छान्दसत्वेन साधयितुमशक्यत्वाच्च । केवलव्यञ्जनोत्तरमभियुक्तानां कारप्रयोगस्य कुत्राप्यदर्शनाच्च ।

यदपि "झलां जशोऽन्ते" इति जश्भावस्य दुर्वारत्वात् हकारस्य खय्परत्वं नास्ति । न च मुख्यपदान्तएव तत्प्रवृत्त्या व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तेऽत्र न तत्प्रवृत्तिः, अन्यथा " स्कोः संयोगाद्योरन्ते च " इत्यत एवान्तपदानुवृत्तौ

पुनरन्तग्रहणवैयर्थ्यादिति वाच्यम् । झलीत्यादिनिवृत्त्या पदस्येत्यनुवृत्त्या चान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति । तदप्यसत् । स्थानिसमर्प्पकझल्शब्दस्य पृथगुपादानसामर्थ्यादेव झलि इत्यस्य निवृत्तिसिद्धेः। अन्यथा "झलो झलि" इत्यनन्तरं "जशन्ते" इत्येव सूत्रं स्यात् "स्कोः" इति सूत्रे पृथगन्तग्रहणसामर्थ्यादेव मध्यस्थसूत्रद्वये तदनुवृत्त्यभावोपपत्तेः।

न चैवमपि तत्सूत्रद्वये लोपपदानुवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्। जशः स्वरितत्वाभावादननुवृत्तौ विधेयतया लोपस्य लाभोपपत्तेः । न च झलः परस्य सस्य लोपविधायके "झलो झलि" इति सूत्रे झल इत्यस्य पञ्चम्यन्ततया "जशन्ते" इति सूत्रे षष्ठ्यन्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । शब्दाधिकाराश्रयणात् । न च सस्येत्यस्याप्यनुवृत्त्यापत्तिः । स हि झल इत्यस्यानुवृत्तस्य पञ्चम्यन्तत्वे षष्ठ्यन्तत्वे वा । नाद्यः। झलः परस्य सस्य जश् स्यादित्यर्थे झलीत्यस्यान्तइत्यस्य च नैरपेक्ष्येण निमित्तत्वे झलीत्यंशे "झलां जश् झशि" इत्यंशतः सिद्धेः । "खरि च" इत्यंशतो बाधाच्च। "झलो झलि" इति लोपविधानविरोधाच्च। न च समुच्चयः। चकारादेरभावात् । भावाभावयोस्तद्विरोधाच्च । एतेन विकल्पोऽप्यपास्तः । क्लृप्तकल्प्ययोस्तदयोगान्निरनुयोगत्वाच्च । नान्त्यः । स्थान्याकाङ्क्षाविरहात् । न च झलीत्यभेदेन सकारे विशेषणम् । अव्यभिचारात् । नापि वैपरीत्येन विशेषणविशेष्यभावः । विशेष्यभागवैयर्थ्यात् ।

वस्तुतस्तु "इट ईटि" इत्यनन्तरं "झलो झलि" इति सूत्रं कृत्वा "जशन्ते" इति सूत्रं कर्त्तव्यम् । इत्थं च "ह्रस्वादङ्गात्" "इट ईटि" इति सूत्रद्वये सकारस्य लोपप्रतियोगिकत्वलाभो निर्बाधः।

सकारानुवृत्त्यादिकं पूर्ववत्। "स्कोः संयोगाद्योश्च" इति सूत्रं पाठ्यम्। "जशन्ते" इतिसूत्रादन्तग्रहणस्य चकाराच्च झली-त्यस्य लाभोपपत्तेः।

यदि त्वेवमपि चकारेण जश्त्वसमुच्चयः स्यादिति दुराग्रहः, तर्हि "स्कोः" इति सूत्रं यथाश्रुतमेवास्तु। पुनरन्तग्रहणसामर्थ्याच्च जशन्त इति सूत्रनिर्दिष्टस्य कस्यापि नानुवृत्तिरिति। एवं सिद्धे सति "झलां जशोऽन्ते" इति सूत्रं व्यवधानेन कृत्वा झलाम् इत्यस्य पुनर्ग्रहणसामर्थ्यादेव झलीत्यस्य निवृत्तिसिद्धौ अन्तग्रहणस्य मुख्यान्तग्रहणार्थत्वस्यावश्यकत्वात् नात्र जश्त्वेन समाधानं साधीयः। अत एव चिलिपिल्किल्लिदित्यादिप्रयोगाः। आदैजित्यत्र तपरस्योत्तरार्थत्वे पदान्तत्वाभावाज्जश्भावानापत्तिशङ्का असन्देहार्थतया पूर्वशेषत्वात् समाधानं चेतिद्वयं कौस्तुभोक्तं च सङ्गच्छते।

यदप्युक्तम् "ञमङणनम्" सूत्रे मकारानुबन्धप्रत्याख्यानाय झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति भाष्ये वक्ष्यते। उक्तरीत्या च पुमुक्ष्म् इत्याह पुमुक्षम् इत्याहेत्यादौ अञ्ञ्ञ्ञमप्रत्याहारयोःकुञ्झ् इति कुभ्झ् इति चानुकरणे यञ्प्रत्याहारस्याप्यतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्भाष्यविरोधः।

मन्मते तु जश्त्वेन नातिप्रसङ्गः। न च तस्यासिद्धत्वम्। त्रितयापेक्षयाऽपि पूर्वत्वात्।

तस्मात्पदान्तगतझकारभकाराभावप्रतिपादकभाष्यबलादीदृशस्थले जश्त्वादिकमनभिधानं वाऽवश्यमाश्रयणीयम्। अन्यथा कुश्ड् इत्याहेत्यादौ संयोगादिलोपस्य प्रसक्त्या "सडि" इति वचनावश्यकत्वे "परेश्च घाङ्कयोः" इति सूत्रगततत्खण्डनपरभाष्यविरोधाच्चेति। तदप्यसत्। अतिप्रसङ्गस्थले तद्बलादनभिधा-

नेऽपि प्रकृते बाधकाभावात् । न ह्यत्र संयोगादिलोपप्रसक्तिः । संयोगस्य झलपरत्वाभावात् । पदान्तत्वाभावाच्च । न चान्तर्वर्त्तिविभक्त्या प्रकृते ह् इत्यस्य पदान्तत्वम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । घुम् वृह् इत्याद्यनुकरणेऽपि प्रयोजनसम्भवाच्च ।

तत्र शूह्रौ इत्यत्र "छत्वममि" इति प्रयोजनमस्तीति केचित् । तच्चिन्त्यम् । यथाश्रुते अट्प्रयोजनोक्त्यैव क्रोडीकृतत्वात् । तस्मादपि प्रयोजनं दुर्वारमिति दिक् ।

स्यादेतत् । रेफस्य यरन्तर्भावात् तत्कार्याणि प्रसज्यन्ते । तथा हि । मद्रह्रदः भद्रह्रद इत्यत्र "अचो रहाभ्याम्" इति अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो विधीयमानं द्वित्वं स्यात् । न च "रो रि" इति लोपान्निर्वाहः । तं प्रति द्वित्वस्यासिद्धत्वात् । "हलो यमां यमि" इतिलोपस्य तु वैकल्पिकतया पक्षे रेफद्वयश्रवणापत्तेः । कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" स्यात् । न च रेफोष्मणां सवर्णाभावान्न दोषः । विजातीयतदभावेऽपि रेफस्यैवापत्तेः । प्रातर्नयतीत्यादौ "यरोऽनुनासिके ऽनुनासिको वा" इति स्थानसाम्येन पक्षे णकारः स्यात् ।

न च "हयवट्" इति यकारवकाराभ्यां पूर्वं रेफो निर्देश्य इति वाच्यम् । देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र "रलो व्युपधाद्" इति पक्षे किन्त्वप्रसङ्गात् । वकारस्याप्युक्तरीत्या रलन्तर्भावात् । न च तत्र अव्युपधाद् इतिच्छित्वा वकारद्वयं च प्रश्लिष्य अवकारान्ताद् इवर्णोपधाद् इतिव्याख्यानाद्वकारान्ते न दोष इति वाच्यम् । तथा ऽपि गौधेर इत्यादौ " गोधाया ढ्रक् " इति ढ्रक्प्रत्यये ढस्य एयित्यादेशे आदिवृद्धौ "यस्येति च" इत्याकारलोपे च " लोपो व्योर्वलि " इति यका-

रलोपानुपपत्तेः । पचेरन्नित्यत्र सीयुटि सलोपे पच ईय्
इत्यत्र तदसिद्धेश्च । रेफस्य वल्यनन्तर्भावात् ।

न च "रलि" इत्येव तत्र वक्तव्यमिति वाच्यम् । हय ग
हय्यादित्यत्र यकारस्यापि लोपापत्तेः । न च यथान्यास
र्वलि इति सरेफं पदं छित्त्वा रेफे वलि च परतो लोपविधान
दोष इति वाच्यम्। तथाऽपि यणूस्थले सर्वत्र रणिति न्यासापत्ते
यथासंख्यपरिभाषया इकारोकारऋकाराणां स्थाने रेफयक
वकारादेशापत्तेश्च। न च "स्थानेऽन्तरतम"परिभाषया निर्वा
परत्वाद्यथासंख्यस्यैवापत्तेरिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु "य्वुपधात्" इत्यत्र इकारोकारयोः स्थ
यकारवकारयोः "अर्वणस्त्रसौ" इत्यत्र ऋकारस्थाने रेफादेश
च दर्शनादन्तरतमपरिभाषैवात्र प्रवर्त्तते ।

यद्वा "अऋइण्" "उऌक्" इति पूर्वत्रापि न्यासः
र्तव्यः । इक्स्थाने ऋक् इति इण्स्थाने च ऋण् इति प्रदे
व्यवहर्तव्यम् । इण्ग्रहणानां सर्वेषां सिद्धान्तेऽपि द्वित
णकारेणैव वाच्यत्वात् । इच्प्रत्याहारस्थलेऽपि ऋच्पद
वक्तव्यम् । "इसुसुक्तान्तात्" इत्यत्रापि उक्स्थाने ऋक्पद
देयम् । न च इकारस्याधिकस्य संग्रहापत्तिः । इष्टापत्तेः । '
स्येति च" इकारलोपापिकादेशं च कृत्वा सिद्धान्ते यथारूपं त
कादेशेऽपि । "यस्येति च" इत्यस्याप्रवृत्तिमात्रं तु न दोषा
"श्रयुक" इत्यत्रापि ऋक्पदोपादाने इकारस्याधिकस्य संग्रहे
श्रिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् ।

वस्तुत ऋक्प्रत्याहारे इकारस्य कुत्रापि ग्रहणं नेति ज्ञापन
त्वात् । तेन "उगिदचां सर्वनामस्थाने" "उगितश्च" इत्याद
दोषः। एवं च हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमिति ठक्प्रत्यये इ

देशाभावे भसंज्ञाविरहे "भस्याढे तद्धिते" इति पुंवद्भावो न स्याद् इतिदोषविरहोऽपि निर्बाधः। "अणुदित् सवर्णस्य" इत्यत्र तु न कोऽपि विशेषः । परेणैव तत्र प्रत्याहारात् । तदन्यत्र तु अणप्रत्याहारस्य पूर्वेणैव ग्राह्यत्वात् उकारस्य तद्बहिर्भावे ऋकारस्य तदन्तर्भावश्च स्यादिति दोषः । परं तु व्य इति तत्स्थले सर्वत्र निर्देश्यम् । उ इ अ इत्येषां तेन संग्रहात् । व्याख्यानवशाच्च वकारादीनां न ग्रहणम् । सिद्धान्तेऽपि पूर्वेण परेण वा णकारेण प्रत्याहार इति निर्णयार्थं व्याख्यानस्यैवादरणीयत्वात् । पूर्वत्र णकारानुबन्धश्च परित्याज्यः । न चैवं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषायां लिङ्गाभावः । लिङ्गान्तरस्य संभवात् ।

वस्तुतस्तु "अऋइउण्" "लृक्" इति न्यासः कार्यः । अत उकारस्य न बहिर्भावः । परिशिष्यते तु ऋकारस्याधिकस्यान्तर्भावापत्तिः । साऽप्येवं परिहार्या । तृतीयेतिनिर्देशेन अण्ग्रहणेषु ऋकारो न गृह्यते इति ज्ञाप्यते। तथा हि । "हलः" इतिसूत्रे अण इत्यस्य नानुवृत्तिरिति लण्—सूत्रे स्थापयिष्यते । तथाऽपि तत् सिद्धान्तदृष्ट्यैव । एतत्पक्षे तु तत्राप्यण इत्यनुवर्त्यमेव । "इकः काशे" इत्यत्रापि तदनुवृत्तौ इग्रूपस्याण इत्यभेदान्वयेन समाधानस्य भाष्यएव स्पष्टत्वात् । यदि च "ढ्लोपे" इतिसूत्रे अण्ग्रहणेन ऋकारोऽपि गृह्येत, तदा "हलः" इत्यत्रापि तथात्वप्रसक्त्या तृतीयेत्यत्र त्रेस्तीयप्रत्यये रेफस्य संप्रसारणे ऋकारे च कृते ऋकारस्यापि दीर्घापत्त्या तृतीयेति निर्देशोऽसंगत एव स्यात् । अत इष्टानुरोधात्पूर्वेणाण्ग्रहणस्थले ऋकारस्तन्मध्ये न गृह्यते इतिज्ञापनेन सकलेष्टसिद्धेः ।

स्यादेतत् । ऋकारस्य यथान्यासपक्षे पूर्वेण अण्प्रत्याहारे गृह्यमाणे तद्बहिर्भूततया तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्र पूर्वेणाण्ग्रहणं स्वीक्रियते । उक्तन्यासे तु पूर्वेणाण्ग्रहणेऽपि तद्बहिर्भावानुपपत्त्या उक्तातिप्रसङ्गस्य च तृतीयेति निर्देशेनैव वारणसम्भवात् तत्र अण्ग्रहणं पूर्वेणैवेत्यत्र मानाभावः । परेणाण्ग्रहणेऽपि ऋकारस्याण्बहिर्भाव इति स्वीकारे तु "अणुदित् सवर्णस्य" इत्यत्रापि तद्ग्रहणानुपपत्तिः इतिचेत् । सत्यम् । ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यारम्भसामर्थ्यात् तस्य ग्राहकत्वसिद्धेः । न च सवर्णदीर्घादिविधाने चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । तथाऽपि "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इत्यत्र भेदप्रतियोगित्वेन क्लृपिनिवेशेन पर्युदासव्यतिरेके ऋदुपधत्वप्रयुक्तकार्यापत्तेरपेक्षितत्वात् । ऋकारस्य ऌकारग्राहकत्वाभावे च सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वमसत्त्वभावे तद्व्यावृत्तितात्पर्यकस्य क्लृपिपर्युदासस्य वैयर्थ्यापातात् ।

वस्तुतो हलां दीर्घत्वबाधाद् एचां च विशेषाभावात्तत्र परेणाण्ग्रहणवैयर्थ्यात् । तथा च यथासङ्ख्यपरिभाषयैव निर्वाह इति भगवतो भाष्यकारस्य भावः । वेलीति व्याख्यानेन च पचेरन् गोधेरादिसिद्ध्यनन्तरं दोषान्तरानुपन्यासेन तद्दोषपरिहारे तत्सम्मतिनिर्णयात् । अत एव "अथ वा पुनरस्तु परोपदेश" इति रेफापकर्षसमकक्षतयैव यथान्यासे दोषोद्धाराभिधानात् । तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामित्यत्र सामान्यतः प्राप्तं भोजनं विशेषशिष्टेन परिवेषणेनेव कार्यप्रतियोगियर्निष्ठपरत्वनिरूप्यपूर्वत्वरूपेण द्वित्वनिमित्तत्वश्रुत्या कार्यप्रतियोगित्वं बाध्यतइति मद्रह्रद इत्यादौ न द्वित्वम् । सामान्यस्य विशेषपर्यवसानपर्यन्तं साक्षाच्छ्रुतकार्या-

न्तरस्यैव प्रथमोपस्थित्या तद्विशेषेऽन्वयात् । तदेतदुक्तम्—

नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य, किं तर्हि निमित्तमिति ।

हकारस्य यर्बहिर्भूतस्य यथा न द्वित्वं, तथा तदन्तर्भूतस्यापि रेफस्य । कार्योपधायकसामग्रीवैकल्यसाम्ये तदन्तर्भावमात्रस्याकिंचित्करत्वात् । तच्च दृष्टान्ते यत्वाभावात् दार्ष्टान्तिके चोद्देश्यतावच्छेदकघटकभेदप्रतियोगित्वात् । रेफभिन्नयत्वस्यैव न्यायवशाद्द्वित्वविधावुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । एवम् "अनचि च" इत्यनेन हर्यनुभव इत्यादावपि रेफस्य न द्वित्वम् । अर्थाधिकारेण तत्रापि यर इत्यस्य रेफभिन्नपरत्वात् ।

अथैवम् "इको यणचि" इत्यादिकं दध्युदकमित्यादौ न प्रवर्तेत । विशेषतः श्रुतेन स्थानित्वेन इको निमित्तत्वबाधापत्तेः इतिचेत्, अत्र कैयटः—

तस्मादित्युत्तरस्य इत्यादिनिर्देशाच्च तत्रोक्तन्यायप्रवृत्तिरिति ।

यत्तु कौस्तुभे व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणप्रवृत्तेः स एव तत्राश्रयणीयः । यद्वा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तन्त्रेणोच्चारणम् "इको यणचि" इति । तथा च सर्वासामिकारव्यक्तीनां यण्विधानेऽर्थादिकृपरत्वेऽपि यण्सिद्धिः । अन्यथा सर्वेषामिकाराणामिग्भिन्नाच्परत्वात्क्रियमाभावेन विध्यर्थानिष्पत्तेः । न चातिप्रसङ्गः, अपवादविधिपर्यालोचनया तद्व्यक्तावेतत्तात्पर्याकल्पनादिति । तच्चिन्त्यम् । व्यक्तिपक्षेऽपि निमित्तसमर्पकस्याच्पदस्य न्यायवशादिग्भिन्नपरत्वे सिद्धे इग्रूपाच्पूर्ववर्तिन्या इग्व्यक्तेरुद्देश्यत्वएव मानाभावाद् दध्युदकादौ तत्प्रवृत्तेर्दुर्घटत्वात् । श्रूयमाणवाक्ये उद्देश्यताविधेयतावच्छेदकत्वाभ्यां निश्चिता ये धर्माः तदवच्छिन्नव्यक्तिष्वेव न्यायसाम्येन तत्समानाकारकवाक्यान्तराणां प्रवृत्तेः । अन्यथा हल्य-

रत्वेऽपि यणादिमत्त्वापत्तेः । न च अच्पदोपादानसामर्थ्यम् । इग्भिन्नमात्रसंग्राहकमकारान्तराभावात् । एचीत्युक्ते एकमात्राधिक्यादकारानुपग्रहाच्च इति दिक् ।

अत्र वार्त्तिकम्—

अयोगवाहानामट्सु णत्वम्, शर्षु जश्भावषत्वे, अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽल्लोऽन्त्यद्विर्वचनस्थानिवत्त्वप्रतिषेधा इति ।

प्रयोजनविशेषपुरस्कारेणैव येषां प्रत्याहारविशेषान्तर्भाव इष्टः तेषां प्रत्याहारान्तरेषु प्रवेशापत्त्या वर्णसमाम्नायेऽनुपदेशादनेन सप्रयोजनः प्रत्याहारविशेषान्तर्भावः प्रतिपाद्यते ।

अयोगाः स्वरूपतो द्वारतो वा प्रत्याहारानन्तर्भूताः वाहाः प्रयोगे श्रूयमाणाः ते च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यम् ।

यद्यप्यत्र " ऋति ऋ वा " " लृति लृ वा " इति षष्ठे वक्ष्यमाणौ ईषत्स्पृष्टौ नोक्तौ । तथाऽपि तयोरच्त्वं वक्ष्यामीति तुल्यास्यसूत्रभाष्ये दर्शनात्तावप्यत्रोपलक्षणीयौ । एषामट्सु पाठः कार्यः । उरः कायति उरः पातीति कप्रत्ययः । उरःकेण उरःपेण इत्यत्र णत्वं यथा स्यात् । अन्यथा अट्त्वाभावेऽड्व्यवायेऽपीति न प्रवर्त्तेत ।

शर्षु चोपदेशः कार्यः । उब्ज आर्जवे इत्युपध्मानीयोपधस्य धातोरुपध्मानीयस्थाने "झलां जश् झशि" इति जश्त्वेनान्तरतम्याद् बकारादेशे उब्जितेत्यादि यथा स्यात् । शर्त्वसिद्धौ तत्रान्तरीयकतया झल्त्वस्यापि सिद्धेः । सर्पिःषु धनुःषु इत्यादौ " नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" इति षत्वं च यथा स्यात् । न च तत्र विसर्जनीयस्य पृथगुपादानादेवेष्टसिद्धिः । तस्यैवोक्तरीत्या प्रत्याख्येयत्वात् ।

अविशेषेण प्रयोजनपञ्चकोपयुक्तप्रत्याहारपुरस्कारेण इत्यर्थः । तेन उ३ब्जकेत्यत्र उकारस्य प्लुतोपयुक्तगुरुसंज्ञाप्रयोजकसंयोगसंज्ञाप्रयोजकं हल्त्वम्, निष्कृतं दुष्कृतमित्यत्र "इदुदुपधस्य" इति षत्वोपयुक्तोपधासञ्ज्ञाया विशेष्यभूतवर्णनिष्ठाव्यवहितपूर्वत्वनिरूपकान्त्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, वृक्षस्तरतीत्यत्र विसर्जनीयान्तस्य पदस्य स इति पक्षे सर्वादेशत्ववारणाय अलोऽन्त्यसूत्रविहितान्तादेशस्थानितावच्छेदकम्, व्यूढोरस्केनेत्यत्र सकारस्य स्थानिवद्भावेनाड्व्यवाय इति णत्वप्राप्तौ "अनल्विधौ" इति पर्युदासघटकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं चाल्त्वम्, उरःक उरःप इत्यादौ "अनचि च" इति द्वित्वप्रतियोगितावच्छेदकं यत्वं च विसर्गादीनां सिध्यतीति वार्त्तिकार्थः ।

अत्रायं विवेकः । जश्भावो न प्रयोजनम् । उब्जधातोरुपध्मानीयोपधत्वे प्रमाणाभावात् । उब्जिजिषतीत्यसिद्ध्यापत्तेश्च । तथा हि । बकारसहितस्यैव द्वित्वे "हलादिः शेषः" इति जकारनिवृत्तावभ्यासे बकारमात्रं श्रूयते । न च जश्त्वासिद्धतया बकारसहितस्य न द्वित्वमिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः ।

अथ प्राणिणिपतीत्यत्र "उभौ साभ्यासस्य" इति नकारद्वयस्य णत्वविधानादुक्तपरिभाषाऽनित्या । अन्यथा णकारविशिष्टस्यैव द्वित्वे अभ्यासे स्वत एव णकारसिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् । अत एव औजढदित्यत्राभ्यासे जकारसिद्धिरित्याश्रीयते । तथाऽपि नेष्टसिद्धिः । अभ्यासस्योपध्मानीयमात्रशेषतापत्तौ "अभ्यासे चर्च" इति जश्त्वेन बकारस्यैव श्रवणापत्तेः । उब्जिजिषतीति रूपसाम्येन दोषाविशेषादिति कैयटादयः ।

यत्तु "प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः" इति सिद्धान्ताद् उपध्मानीयमा-

त्रस्याभ्यासे श्रवणापत्तिरिति स्थापितम् । तच्चिन्त्यम् । प्रतिनियतविषयपुरस्कारेण प्रत्याहारविशेषान्तर्भावबवचनसामर्थ्येन चर्त्वासिद्धेः । न चैवं झलसंज्ञाऽपि न स्यादिति वाच्यम् । जश्त्वस्य प्रयोजनत्वोक्त्या तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अप्याक्षेपेण वैषम्यात् । न हि " झलाञ्जशः " इति जश्त्वमेव तत्रोपात्तमिति वक्तुं शक्यम् । बीजाभावादिति वृद्धाभिप्रायात् । तस्मादुब्जिजिपतीति रूपासिद्धिस्तदवस्थेति । एवमस्मादेव घञि "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इति कुत्वेन जकारस्य गकारादेशे उपध्मानीयस्य जश्त्वेन वत्वे कृते अभ्युब्ग समुब्गः इति रूपापत्तौ "सोऽपदादौ" इत्यधिकारे "उपध्मानीयस्य च" इति वार्त्तिकान्तरेण कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारादेशं तत्स्थाने जश्त्वेन दन्तस्थानसाम्याद्दकारादेशं कृत्वा अभ्युद्गः समुद्गः इति रूपं साधनीयमिति सत्वविधायकवचनान्तरारम्भेऽपि गौरवम् ।

यदि तु वकारोपधोऽयमिति वृत्तिमतमाश्रीयते तथाऽपि सति धकारस्य द्विर्वचननिषेधोऽभ्युद्ग इत्यत्र वस्य दत्वं च साधयितुं वचनद्वयानुमाने गौरवमेव स्यात् । तस्माद्दकारोपध एवायम् । अभ्युद्ग इत्यादेः स्वरसतः सिद्धेः । न चैवमुब्जितेत्यादि कथमिति वाच्यम् । "भुजन्युब्जौ" इति कुत्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे बकारोच्चारणेन " भ उद्जेः"इति "व उद्जेः"इति वा वचनस्यानुमानात् । अकुत्वविषये उद्जेर्दकारस्य भकारो बकारो वा स्यात् । " स्तोश्चुना श्चुः " इत्येतदुत्तरं तत्कल्पनाच्च तवर्गोपस्थितदकारस्य स्थानित्वलाभः । एवं च " न न्द्राः संयोगादयः " इति दकारस्य द्वित्वनिषेधाज्जिशब्दस्यैव द्वित्वे दकारस्य चोक्तवचनेन वत्वे कृते उब्जिजिपतीत्यपि सिद्धम् । न च द्वित्वात्पूर्वं परत्वाद्वत्वापत्तिः । "पूर्वत्रा-

सिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः" इति सिद्धान्तात् । नाप्यन्तरङ्गत्वात् । असिद्धत्वादेव । नापि "पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने" इति तन्निषेधः । द्वित्वविधावेव तत्प्रवृत्तेः । अत्र च द्वित्वनिषेधेन वैषम्यात् ।

अत्रेदमवधेयम् । " न न्द्राः संयोगादयः " इत्यत्र "लोपो व्योर्वलि " इति लोपेन दकाराद्रेफाद्वा पूर्वं वकारोऽपि प्रश्लिष्यते । तेन वार्त्तिकमते वृत्तिमते च उब्जेर्वकारस्य द्वित्वनिषेधार्थं न वचनान्तरानुसारः । वार्त्तिकमतेऽपि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्याश्रित्य वकारस्य द्वित्वनिषेधसिद्धेः । अतो भाष्यमते न लाघवावकाशः । अतिरिक्तैकवचनकल्पनं तु त्रयाणामपि समानम् । एतावान्परं विशेषः । वार्त्तिकमते उपध्मानीयस्य सकारादेशविधायकं वचनं कल्प्यम् । भाष्यमते दकारस्य वत्वविधायकम् । वृत्तिमते तु बकारस्य दकारविधायकमिति । यदि तु "भुजन्युब्जौ"इति निपातनादेव दस्य वादेशो न त्वृक्तवचनमनुमेयमिति भाष्यमते लाघवमिति कल्प्यते, तदा बकारस्यैव द्वित्वापत्तिः । असिद्धत्वाभावात् । दकारोपधानिर्देशसामर्थ्यादुब्जिशब्दस्य द्वित्वानन्तरमेव दकारस्य द्वित्वमिति कल्पनेऽपि अभ्युद्ग इत्यादावपि तदापत्तेः । अकुत्वविषये एव वत्वं निपात्यत इतिकल्पनेऽपि कुत्वविषये श्रवणार्थतया दकारोपदेशस्य चरितार्थत्वात् द्वित्वानन्तरमेव वत्वमिति न स्यात् ।

अथाविशेषेण वत्वनिपातमभ्युपेत्य उपसर्गान्तरपूर्वकात्केवलाद्वा उब्जेर्न घञादिः अनभिधानात् । अभ्युद्गः समुद्ग इति तूपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेर्डप्रत्यये रूपमिति कल्प्यते । ततो वार्त्तिकवृत्त्योर्मतेऽपि अभ्युद्ग इत्यादेरुक्तगत्यैव साधयितुं शक्यतया उपध्मानीयस्य सत्वविधायकं बकारस्य दत्वविधायकं च

वचनं न कल्प्यामिति कुतस्तत्रापि गौरवम् ।

परं तूपध्मानीयस्य शर्पूपदेश एवातिरिक्तः कल्प्य इति गौरवम् । वृत्तिमते तूक्तरीत्या वकारप्रश्लेषकृतं गौरवम् वार्त्तिकसाधारणं बोध्यम् । किं च भाष्यवृत्त्योर्मते संयोगसंज्ञार्थं यत्नान्तरं नास्त्येयम् । वार्त्तिकमते तु पूर्वोक्तरीत्या तदावश्यकमिति गौरवम् ।

ननु षत्वसिद्ध्यर्थं शर्पूपदेशस्यावश्यकतया तद्गौरवमपि नेति चेत् । मैवम् । तदर्थं विसर्गस्यैव तदन्तर्भावानपेक्षणात् । वस्तुतस्तस्याप्यप्रयोजनत्वात् । "नुम्विसर्जनीय" इति सूत्रे विसर्जनीयपदस्य सत्त्वेन तद्व्यवाये षत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । न च तत्र तन्न कर्त्तव्यमेवेति वाच्यम् । सिद्धं प्रत्याख्याय यत्नान्तरकल्पनस्यैव वैयर्थ्यात् ।

यत्तु शर्पूपदेशेन झल्त्वमिव हल्त्वयत्वखरत्वान्यपि सिध्यन्ति । खर्त्वस्य फलं तु " कुप्वोः ≍क≍पौ च " इति विसर्गः । अतः शर्पूपदेशावश्यकत्वे तत एव निर्वाहे सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कार्यमेवेति । तच्चिन्त्यम् । जश्त्वस्य प्रयोजनत्वोक्त्या तद्वलाज्झल्त्वसिद्धावपि हल्त्वादीनां तेनानाक्षेपात् । हल्त्वयत्वाल्त्वानां प्रातिस्विकरूपेणैव विधानात् । विसर्गस्य च सौत्रत्वादेव सिद्धेः । लोकेऽपि तस्येष्टत्वे तु अविशेषेणेत्यत्र तस्यापि प्रक्षेप्तुमुचितत्वात् । अस्तु वा तत एव ज्ञापकादतिरिक्तखर्त्वस्यापि स्वातन्त्र्येण सिद्धिः । न तु तावता हल्त्वयत्वादेः शर्त्वाक्षेप्यत्वं मानाभावात् ।

अस्तु वा शर्त्वाक्षिप्तानामप्येषां कार्यविशेषपुरस्कारेण नियमार्थम् । अविशेषेणेत्यादिवार्त्तिकं सर्वथाऽप्युक्तकार्यातिरिक्ते नैषां क्वापि प्रत्याहारउपादानम् । अत एव "कुप्वोः ≍क≍पौ"

इत्यत्र "खर्परे शरि" इति विसर्ग एव । यद्वा "वा शरि" इति विकल्प इति निरस्तम् । अत एवाट्सूत्रोपदेशेन संज्ञान्तराणां सिद्धिसम्भवेऽपि उपायस्योपायान्तरादूषकत्वादित्याशयेन प्रत्याहारविशेषान् पृथक् पुरस्कृत्य वार्त्तिकाक्षरविन्यास इत्यप्यपास्तम् । नियमार्थसूत्रप्रकारेणैव वार्त्तिकरचनाया उचितत्वात् । एतेन हरिः करोति हरिं पश्य इत्यत्र यण्वारणाय विसर्गानुस्वारयोरसिद्धत्वानुसरणक्लेशोऽप्यपास्तः । एतेनैव अट्सु क्रियमाण उपदेशोऽकाराव्यवहितोत्तरमेव कर्त्तव्यः, अन्यथा इण्प्रत्याहारान्तर्भावे संस्कर्त्तेत्यत्रानुस्वारात्परस्य सस्य षत्वापत्तेरित्यप्यपास्तम् । ध्वनितं चेदं संस्कर्त्तेत्यत्रानुस्वारादचः परस्य सस्य द्वित्वं वदता, उक्तरीत्या उविब्जिषतीत्यभ्यासे वकारं चापादयता कैयटेनैवेति दिक् । तस्माज्जश्त्वषत्वे नात्र प्रयोजने इति सिद्धम् ।

आवश्यकं चेदं भाष्यकृतोऽपि । अन्यथा षत्वार्थं शर्पूपदेशस्यावश्यकत्वे तत एव जश्त्वस्यापि तत एव झल्त्वेन सिद्धौ वार्त्तिकमतेऽपि शर्पूपदेशरूपगौरवानापत्तेः । "भुजन्युब्जौ" इति निपातनस्य वत्वांशेऽपि तात्पर्यस्य भाष्यकृतोऽप्यधिकस्य कल्प्यत्वात् । गौरवान्तरस्य च परिहृतत्वात् ।

न च वार्त्तिकमते संयोगसंज्ञासिद्ध्यर्थयत्ननियन्धनं गौरवम् । "भुजन्युब्जौ" इत्यत्र गुरूच्चारणसामर्थ्येन जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावं कल्पयित्वा वकारमादायैव तत्सिद्धेः । संयोगसंज्ञायाः प्रयोजनत्वाभिधानस्य च यथाश्रुतपरत्वात् । तस्माज्जश्त्वरूपप्रयोजनप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् षत्वस्यापि प्रकृतप्रयोजनत्वप्रत्याख्याने तत्सम्मतिरुन्नीयते । जिह्वामूली-

यपरत्वे विसर्गसिद्धिस्तु "कुप्वोः ≍क≍पौ च" इति निपातसामर्थ्यादेव। तेन "खयां यमाः खयः ≍क≍पौ" इत्यादौ नानुपपत्तिरिति सूक्ष्ममवधेयम्।

उपधासंज्ञाऽपि न प्रयोजनम्। इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इतिव्याख्यानात्। इदुद्भ्यां परस्य विसर्गस्येत्यत एव सिद्धावुपधाग्रहणप्रत्याख्यानाद्वा।

अलोऽन्त्यविधिरपि न प्रयोजनम्। पदस्य यो विसर्जनीयस्तस्य सकार इतिव्याख्यानादेव सिद्धेः।

स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि न प्रयोजनम्। पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति सिद्धेः। न च तस्य "अचः परस्मिन्" इत्येतन्मात्रविषयकत्वम्। स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया न्यायमूलकत्वात् स्थानिवद्भावमात्रविषयकत्वात्। तस्मादड्सु णत्वम् "अनचि च" इति द्वित्वं चेति प्रयोजनद्वयमेव सिद्धम्।

लण् ६।

हकारादावकारस्य सुखोच्चारणमात्रार्थत्वेऽप्यत्रानुनासिकत्वादित्संज्ञा। प्रतिज्ञाऽऽनुनासिक्याः पाणिनीया इतिसिद्धान्तात्। तेन रेफेण सहाकारोच्चारणे "उरण् रपरः" इत्यत्र रप्रत्याहारेण रेफलकारयोरुपादानम्। ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यमिति वार्त्तिकनिर्देशश्चात्र मानम्।

ननु "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यादावण्ग्रहणं पूर्वेण परेण वा णकारेणेतिसंदेहः प्राप्नोति इतिचेन्न। ग्रहणकशास्त्रे परेणैव तदन्यत्र पूर्वेणेतिव्याख्यानवशात्तन्निवृत्तेः। तथा हि। अच इत्येव सिद्धत्वाद् एचां दीर्घत्वे विशेषाभावात्

अक इत्येव वा सिद्धत्वाद् दीर्घत्वस्याज्मात्रधर्मतया हकारादीनां तदसम्भवाद्विनाऽप्यज्ग्रहणं सिद्धत्वाचाण्ग्रहणसामर्थ्यादेव "ढ्रलोपे" इत्यत्र पूर्वेणाण्ग्रहणम् । न च वृहू उद्यमनइत्यस्मात्तृचि ऊदित्त्वात्"स्वरतिसूति"इति इडभावकृकारस्य गुणे "हो ढः"इति ढत्वे "झषस्तथोः" इति प्रत्ययतकारस्य धत्वे ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे "ढो ढे लोपः" इति पूर्वढकारलोपे रेफस्य स्थानसाम्येन ऋकारे दीर्घे ढलोपस्यासिद्धतया तत्पूर्वऋकारस्योपधासंज्ञायाम् "उपधायाश्च"इति इत्वे रपरत्वे इकारस्य लघूपधगुणे च वेढेंतिरूपार्थं परेणाण्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । "अचश्च"इतिपरिभाषाविरोधात् रेफस्य दीर्घासम्भवात् । न च परेणाण्ग्रहणसामर्थ्यम् । अन्योऽन्याश्रयात् । अण्ग्रहणसामर्थ्यप्रदर्शकभाष्यविरोधाद् अटिति टकारेण सह प्रत्याहारपाठेनापि तदुपपत्तेश्च ।

यत्तु तृतीयेति निर्देशात्पूर्वेणैवात्राण् । अन्यथा "हलः" इत्यत्राप्यत्रत्यस्यैवाणोऽनुवृत्त्या त्रेः संप्रसारणे रेफस्थानीयऋकाररूपस्याणोऽपि दीर्घप्रसङ्गादिति । तच्चिन्त्यम् । अङ्गावयवाद्धलः परं यत् संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यादित्येव तदर्थात् ।"इकः काशे" इत्यादौ विच्छिन्नस्याण्ग्रहणस्यानुवृत्तौ मानाभावात् । तथा च तत्र भाष्ये उक्तसूत्रादण्ग्रहणानुवृत्त्या पूर्वं समाधानं कृत्वा सिद्धान्तितम्—

अथ वा उभयं निवृत्तं, कस्मान्न भवति-तृतीय इति, द्वितीयतृतीयनिपातनादेतत्सिद्धमिति ।

तस्मादण्ग्रहणमेव ज्ञापकमिति भाष्यसम्मतम् ।

यत्तु प्राचाम् अणः किं दृढ इति प्रत्युदाहरणम्, तच्चिन्त्यम् । "दृढः स्थूलबलयोः" इत्यत्र इडभावो नकारहकारयोर्लोपो

निष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते । न त्वासिद्धकाण्डस्थढत्वादेः प्रवृत्तिः । परिवृढय्येत्यत्र "ल्यपि लघुपूर्वाद्" इत्ययादेशस्य पारिवृढीकन्येत्यादौ गुरूपोत्तमत्वाभावप्रयुक्तष्यङभावस्य चासिद्ध्यापत्तेः इति भाष्यादावुक्तत्वादिति वदन्ति ।

प्रासादकारस्तु नकारलोपनिपातनोक्त्या दृंहेरेवेदं निपातनमिति वृह वृद्धावित्यस्य प्रत्युदाहरणत्वं युक्तमेवेत्याह । युक्तं चैतत् । आवृढः आवृढः इत्यत्र भाष्यस्वारस्यात् । अत एव "दादेर्धातोर्घः" इत्यस्य प्रवृत्त्यभाव इडभावश्चेत्यादिकल्पनमपि न दोषावहम् । बलवत्प्रमाणानुगृहीतत्वात् । एतेन वृहेरपीदं निपातनमिति काशिकोक्तं परास्तम् । उक्तलिङ्गविरोधेन कल्पनोच्छेदाच्च । एतेनास्मात्परिवृढय्य पारिवृढीत्यत्रायादेशाभावष्यङ्प्रत्यययोरापादनमपीष्टापादनमेव । रूपभेदस्वीकारे बाधकाभावात् । प्रमाणस्य च दर्शितत्वात् । एतेन प्रक्रियायां वृढ इति पाठकल्पनमप्यपास्तम् । "केऽणः" इत्यपि पूर्वेणैव । गोका नौका इत्यादौ उपानत्का चतुष्कामित्यादौ च धत्वविसर्जनीययोरासिद्धत्वात्परेषामचां हलां च संभवेऽपि ह्रस्वविध्युपस्थितस्य "अच" इत्यस्यानुरोधादिति कौस्तुभे ।

कैयटे तु "न मु ने" इत्यत्र नेतियोगविभागाढ्ढत्वादीनामसिद्धत्वं नास्तीति हकारादीनां क्रमत्यये परेऽसम्भव एवेति व्याख्यातम् । न च गोका- इत्यादावतिप्रसङ्गः । अच इत्येव वक्तव्यत्वापत्तेः । "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" इत्यत्र परेण प्रत्याहारे यद्यपि ऌकारादीनां स्वरूपतः संभवोऽस्त्येव, कर्तृ, अग्ने, वायो, पच, मालामाचक्षाणो माल्, द्वक्षयतेरप्रत्यये दृक्षर्, इत्यादौ सानुनासिकाननुनासिकभेदेन यव-

लानां द्वैविध्यात्, तथाऽप्यप्रगृह्यस्येति पर्युदासेन भेदप्रतियोगित्वाच्चिभेदप्रतियोगितावच्छेदकसाक्षाद्व्यापकधर्मावच्छिन्नस्यैवानुयोगिनो व्युत्पत्तिबलात्प्रतीत्या प्रगृह्यभिन्नत्वेनाच एवोपस्थितिसिद्धौ अणुग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणैव प्रत्याहारः ।

वृक्षव्रश्चब्दस्तु कैयटेन व्याख्यातः । वृक्षं वृश्चतीति क्विन्नाद् वृक्षवृश्चमाचष्टइति णिचि णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति टिलोपेन ऋकारशकारचकाराणां निवृत्तौ वृक्षवयतीति सिद्धे ततो विच् । न तु क्विप् । कित्त्वेन सम्प्रसारणापत्तेः । वकारलोपापवादस्य "च्छ्वोः शूड्" इत्यूठः प्रसङ्गाच्च । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवद् इति च निषेधात् । विचि तु स्थानिवत्त्वेन वलोपाभावादिनिर्वाहः । न च तथाऽपि "हलि सर्वेषाम्" इति लोपापत्तिः, पूर्वत्रासिद्धीये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र " भोभगो " इत्यतोऽशीत्यनुवर्त्तनात् । न च णिच्प्राग्भाविनं क्विपमेवाश्रित्य ऊठ्प्रसङ्गः । अन्तर्भूतक्रियाश्रयतयाऽन्तरङ्गे तत्र कर्त्तव्ये बहिर्भूतणिजपेक्षया बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वादिति ।

यत्तु कौस्तुभे एकदेशविकृतस्यानन्यतया "व्रश्च" इति षत्वं दुर्वारम् । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । पदान्तविधौ नेति निषेधात् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावाच्च । तस्माद् वृक्षे वेतीति वृक्षवीः वातीति वृक्षवाः । वृक्षव्यं वृक्षवां वाऽऽचष्टे इति ण्यन्ताद्विच् । न च "लोपो व्योः" इति वलोपापत्तिः । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । लोपस्यानवयवत्वेन पदान्तश्चेद्विधीयत इत्यर्थकस्य "न पदान्त" इति निषेधस्याप्रवृत्तेरिति । तच्चिन्त्यम् । व्रश्चादिसूत्रे च्छशामित्यत्र छकारात्पूर्वं चकारद्वयप्रश्लेषेण एकेन स्वाभाविकस्यापरेण जकारस्थाने चर्त्वेन प्रयुक्तस्य चकारस्य निर्देशाद्व्रश्चादीनां

चकारजकारयोरेव षत्वविधानात् । उपायस्य चोपायान्तरादूषकत्वात् ।

स्यादेतत् । "च्छ्वोः" इतिसूत्रे किद्ग्रहणमनुवर्त्तते न वेति विचार्य भाष्ये उक्तम्—

अनुवर्त्तमाने किद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यमिति ।

अस्यार्थः । तदनुवृत्त्यभावे " च्छ्वोः " इति छस्य शत्वे शकारस्य च षत्वविधानादेव सिद्धौ व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कार्यमिति । एवं च लाघवादत्रैव भाष्यतात्पर्ये छकारपरित्यागे कथमुक्तः प्रश्लेप इति । सत्यम् । तथाऽपि अलोऽन्त्यपरिभाषया चकारजकारयोरेव षत्वविधानाद्छकारस्य तदनापत्तेः । व्रश्चाद्यंशे षत्वस्य कुत्वापवादत्वात् ।

हरदत्तस्तु वृक्षव् करोति इत्येवंरूपः प्रयोगो नास्त्येव । "न पदान्ता हलोऽणः सन्ति" इति भाष्योक्त्याऽनभिधाननिश्चयादिति " हलि सर्वेषाम् " इतिसूत्रे व्यवस्थापितवान् ।

अत्र कौस्तुभकृतः । लण्सूत्रभाष्ये "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इत्येव पाठः । अन्यथा अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाचामेव कार्यभाक्त्वादितरे कार्यिणो न सन्तीति कैयटविरोधादिति । तन्निन्त्यम् । कर्त्तृ इत्यादीनां सत्त्वप्रदर्शनपरेण भाष्येणाचाम्प्रदर्शनेऽपि हलां सत्त्वे मानाभावात् । यथाश्रुतकैयटोक्तेश्च युक्तिविरुद्धत्वात् । स्वरूपेण ऋकारादीनामणां सत्त्वेन तन्निषेधे बाधाभावात् । विशिष्टाभाव ऋकारादिषु विशेषणाभावेनैव हलसाधारण्येन वर्त्तिष्यतइत्यभिप्रायेण त्वदुक्तरीत्या कार्यिणो न सन्तीति व्याख्यानावतारात् । न चैतद् युक्तम् । अण्ग्रहणस्य पूर्वेण सह व्यवस्थापनात्प्राक् ऋकारादीनां विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावाश्रयत्वासिद्धेः । अन्यथा पूर्वपक्षस्यैवानुपस्था-

नात् । " ननु चायमस्ति कर्तृ " इत्यादिभाष्यानुपपत्तेश्च । ऋकारादेः कार्यभाक्त्वाभावशङ्कायां स्वरूपमात्रसत्त्वोक्तेरप्रयोजकत्वात् । अतः स्वरूपेण पदान्तानामृकारादीनामसत्त्वशङ्कायामृकारस्य तदुत्तराज्मात्रोपलक्षणतया तत्सत्त्वे उक्ते पदान्तऋकाराद्यभावावबोधकस्य "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इतिवाक्यस्य अजंशे अप्रामाण्यव्यवस्थितया हकाराद्यभावबोधकत्वांशे बाधकाभावात्प्रामाण्यं पर्यवस्यतीति फलितार्थमादाय न हलोऽणः सन्तीतिवाक्यस्य मिश्रैः समुल्लिखितत्वात् ।

न च ऋकारप्रदर्शनस्योपलक्षणत्वे हलोऽप्युपलक्ष्यन्तामिति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् । " ह्रस्वस्य गुणः " " एत ऐ " " आत औ णलः " इत्यादीनामजंशे उपलक्षणतायां तात्पर्यग्राहकत्वात् । न च हलंशे "हलि सर्वेषाम्" इतिसूत्रे-हलि अशि यथा स्यात्, इह मा भूत्, वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति इति भाष्यं तात्पर्यग्राहकमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्यैतद्भाष्यविरोधेन प्रौढिवादत्वात् । न च वैपरीत्यम् । भाष्यस्यैव तावद्विनिगमकत्वात् । विकल्पस्य च वस्तुन्यसम्भवात् । तदाहुः प्रामाणिकाः—

अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वास्त्विति ।

न च वृक्षव् करोतीति स्पष्टार्थकभाष्यविरोधेन पूर्वभाष्यस्य तथातात्पर्यं न कल्प्यामिति वाच्यम् । तस्याप्यन्यथाऽनुपपन्नत्वात् ।

न च तस्य पूर्वपक्षगतत्वेन सर्वांशाप्रामाण्येऽपि न क्षतिः, अजभावबोधकत्वांशवदुक्तबाधकस्य हलभावबोधकत्वांशेऽप्यप्रामाण्यकल्पकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । ननु चायमस्तीति निषेधात्यन्तायोगव्यवच्छेदपरोत्तरभाष्यादप्येतदर्थस्य प्रतीतेः ।

हकारादेः कस्यचिद् उभयाभ्युपगतपदान्तत्वाभावकत्वात् । विप्रतिपन्ननिषेधस्यांशतो भाष्यसंमतत्वात् । अन्यथा पूर्वेणाण्ग्रहणासिद्धेश्च । तथा हि । अमगृह्यस्येत्युक्तव्युत्पत्तिवशादचां लाभेन हयादीनां कार्यित्वासम्भवादेवाज्विषयकत्वसिद्धौ अण्पदसामर्थ्यात्पूर्वेणेति न शक्यते वक्तुम् । अण्पदसामर्थ्येन वादीनां कार्यित्वे सिद्धे न्यायस्याकिञ्चित्करत्वात् । "अर्थवदधातुरप्रत्ययः" इत्यर्थवद्ग्रहणेन "ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्" इत्यादौ विभक्त्याद्युपादानेन च तन्न्यायस्याप्यसार्वत्रिकत्वात् । "अचणस्त्रसावनञः" इतिसूत्रे भेदप्रतियोगित्वसिततत्त्वावच्छेदकधर्मसाक्षाद्व्यापकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदभाने विभक्तित्वस्यैव तथात्वात् तदनवच्छिन्ने अणादौ तदप्रवृत्तौ आर्वतमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च ।

निषेधस्वीकारे च "वार्हैरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवैः" इत्यादिविरोधात् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकान्यप्रतियोगिवृत्तिधर्ममात्रेण सादृश्यविवक्षायां च तत्र प्रत्ययत्वस्यैवात्राप्यल्लत्वस्य तादृशत्वात्तदवच्छिन्नानां वादीनां वारणानुपपत्तेः । एतेनाण्ग्रहणस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वान् नञिवयुक्तन्यायबाध इत्यप्यपास्तम् । उभयोरप्यन्यथोपपत्तौ न्यायसङ्कोचस्यैव न्याय्यत्वात् । "केऽणः" इत्यादौ तु ह्रस्वश्रुत्यैवाच उपस्थापनात्तदनुरोध इति वैषम्यम् । उक्तरीत्या तु बाधाभावस्य प्रमाणमात्रोपजीव्यतया हलामणां पदान्तेऽनुपपत्तेः तत्संग्रहार्थत्वायोगात् । अचूपदं परित्यज्याण्ग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वेणाण्ग्रहणासिद्धिः । तस्मादत्रत्यभाष्यस्य हरदत्तोक्त एवार्थो युक्तः । कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यात् । तथा हि । दृषद् करोतीत्यण्पदानुवृत्तेः प्रयोजनं वक्ष्यतीति यथाश्रुताद्दृष्टिमि-

फभाष्यविरोधमाशङ्क्य उक्तपर्युदासादितरे कार्यभाजो न सन्तीति समाधानस्य न पदान्ता हलोऽणः सन्तीत्यत्रैव तात्पर्यम् । ऋकारादीनां स्वरूपतः सत्त्वेन कार्यभाक्त्वं विशेषणम् । स च विशिष्टाभाव ऋकारादिषु विशेषणाभावेन इकारादिषु च विशेष्याभावेनाविशिष्टः । उभयत्रापि विशेषणाभावपरत्वे विशेष्यभागवैयर्थ्यात् ।

यद्यपि चेदं प्रथममसिद्धम् ऋकारादिष्वनुनासिकविध्यप्रवृत्तेस्तद्वेलायामसिद्धेः, तथाऽप्यप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यम्, न तु हल इति फक्किकायां हलामणामसम्भवे सतीति शेषः । अन्यथा उक्तरीत्या न्यायस्याप्रवृत्तौ वादीनामप्यनुनासिकापत्तेः इत्युक्ते पदान्ता हलोऽणो न सन्तीत्युक्तमायम् । तथा चाष्टमिकभाष्यं प्रौढिमात्रमिति भावः ।

न हि पदान्ता इत्यस्यार्थमाह । " कार्यभाज इत्यर्थः " इति । तथा च गूढाभिप्राय उक्तविशिष्टाभावं दर्शयतीति सिद्धान्त एवायं न तु पूर्वपक्ष इति भावः ।

इतरस्तु यथाश्रुते दूषणमाह । ननु चायमिति भाष्ये आचार्यः पूर्वाक्षिप्तं स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—एवं तर्हीति । पदान्ते हलामणामसम्भवात् पर्युदासेनाचामेव ग्रहणे सिद्धे अण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणैवेति भावः । अत एवाच एव प्रगृह्या भवन्तीति पर्युदासमात्रं साधकत्वेनोक्तम् । तचोक्तरीत्या पदान्ते हलामणां सत्त्वेऽसाधकमेवेति सर्वथाऽप्यत्रत्यभाष्यस्य न पदान्ताः परेऽणः सन्तीति भाष्यस्य च सिद्धान्तत्वे कैयटस्य तात्पर्यम् । पूर्वपक्षत्वे ग्रन्थद्वयस्याप्यलग्नकत्वापत्तेः । हसन् हसतीत्यत्रातिप्रसङ्गस्य अशीत्यनुवृत्त्याऽपि दुर्वारतया त्वयाऽपि तत्रानभिधानस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात् । अनभिधानस्य च

पदविशेषगर्भतया दृक्षव् इतिप्रयोगाभावमात्रपर्यवसितत्वाद् इ-त्यास्तां विस्तरः।

"उरण् रपरः" इत्यपि पूर्वेण। परेण प्रयोजनाभावात्। न च होतॄकारः मातॄणामित्यादौ ऋकारस्य सवर्णदीर्घे "नामि"इति दीर्घे च रपरत्वार्थं परेण स्यादिति वाच्यम्। "ऋत इद्धातोः" इति धातुग्रहणात् ज्ञापकात्। तद्धि ऋकारान्तमात्रस्य इत्व-विधाने मातॄणामित्यादावपि इत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गनिषेधार्थम्। तत्रापि रपरत्वे तु रेफान्तत्वापत्त्या ऋकारान्तत्वाभावादेव तद् प्रसक्त्या किं तेन। न च चिकीर्षतीत्यादौ "अज्झनगमां सनि" इति ऋकारस्य दीर्घे रपरत्वे च "उपधायां च" इतिसूत्रेण यथा ऋकारस्य इकारादेशो भवति, तथा मातॄणामित्यादावपि रपरत्वे कृते स्यात्, अतः "उपधायां च" इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमेव धातुग्रहणमिति वाच्यम्। तथाऽपि तत्रैव तदुपादानापत्त्या पूर्वत्र निर्देशस्य ज्ञापनार्थत्वात्। अण्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च। अन्यथा "उरऋपरः" इत्येव ब्रूयात्। तत्र तत्र ऋकारस्था-नीयानाम् उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घरूपाणामादेशा-नां रपरत्वापत्तेस्तेनैव निर्वाहसम्भवात्।

अथ कर्त्र्यर्थमित्यादौ यणादेशेन ऋकारस्य रेफे तस्य र-परत्वसिद्ध्यर्थमण्ग्रहणम्। न च "हलो यमां यमि" इत्याद्यरे-फस्य लोपावश्यकत्वात्तत्र रपरत्वं व्यर्थमिति वाच्यम्। "झयो होऽ-न्यतरस्याम्"इत्यतस्तत्र विकल्पानुवृत्तेरुक्तत्वात् इति चेन्न। "रो-रि"इति लोपस्य दुर्वारत्वात्। न च तस्य पदान्तमात्रविषयक-त्वम्। अजर्घा इत्यादेरसिद्धापत्तेः। गृधु अभिकाङ्क्षायाम् इत्यस्य दि यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्वे जश्त्वे "रुग्रिकौ च लुकि" इत्यभ्या-सस्य रुगागमे च कृते लङि अडागमे सिपि धातुकि गुणे रपरत्वे

सिलोपे भष्भावेन गस्य घत्वे जश्त्वेन धस्य दत्वे दस्य रुत्वे घकारोत्तररेफस्य लोपे "ढ्रलोप" इति घकाराकारस्य दीर्घत्वे "खरवसानयोः" इति रोर्विसर्गे चास्य सिद्धेः । एतच्च सर्वमभ्युपगम्यवादः ।

वस्तुतस्तु ऋकारस्थानीयानामणां रपरत्वे विधेये ऋकारलृकारयोः स्थानित्वेन रेफलकारयोश्च विधेयत्वेनोपस्थितौ परिशेषादादेशसमर्पकमण्पदं स्थानिभिन्नेषु रेफलकारभिन्नेषु चाण्सु पर्यवस्यति । तथा च मातॄणामित्यादौ कुत्रापि नातिप्रसङ्गः । नापि कर्त्रर्थमित्यादौ रेफद्वयापत्तिः । एवं च परेण ग्रहणे वैयर्थ्यापत्तिरेवाण्ग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यस्यार्थः । यथाश्रुते लाकृतिरित्यत्र लपरत्वस्यैव तत्फलत्वसम्भवादिति कौस्तुभोक्तदोषापत्तेः । नापि धातुग्रहणेन निस्तारः । तस्योत्तरार्थत्वस्यापि सम्भवात् ।

यत्तु नुड्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित्रपो इतिन्यायेनात्र करणं ज्ञापकमेवेति, तन्न । "नामि" इति सूत्रे नुड्विशिष्टग्रहणस्य केवलोत्तरार्थत्वस्यापि स्थापितत्वेन तथानियमाभावात् । न च वचनेन तक्रकौण्डिन्यन्यायबाधः । पूर्वेणाप्युपपत्तेः । अन्यथा कर्त्रर्थमित्यादौ "रो रि" इति लोपस्यापि बाधापत्तेः । न च वचनसामर्थ्यान्न्यायबाधः श्रेयान् । तत्र रेफलोपस्वीकारे रेफस्य रपरत्ववैयर्थ्यात् । तद्बोधकवचनबाधस्य तत्राप्यविशेषात् । कुत्रापि तच्छ्रवणाभावे प्रवृत्तिमात्रेण चरितार्थत्वानुपपत्तेः । अन्यथा "शरोऽचि" इत्यस्य विकल्पानुवृत्तिज्ञापकत्वतद्विघटनोभयपरस्य भाष्यादेरनुपपत्तेरिति दिक् ।

"अणुदित् सवर्णस्य च" इत्यत्र तु परेणैव । "उर्ऋत्" इति ज्ञापकात् । तद्धि कृत संशब्दने इत्यस्माच्चुरादिण्यन्ताल्लुङि

"णिश्रि" इति च्लेश्चङादेशे च अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्थाने ऋकारविधानार्थम्। तत्र दीर्घस्थानेऽपि ह्रस्व एव ऋकारोऽस्तु इत्येतदर्थं तपरत्वम्। ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेणाण्ग्रहणे तु दीर्घऋकारस्य स्थानित्वादेशत्वयोः प्रसक्त्यभावाद्व्यर्थं स्यात्। परेण तद्ग्रहणे तु "उरृत्" इत्यृकारेण सवर्णस्य ऋकारस्यापि ग्रहणाद्भवति तस्य स्थानित्वप्रसक्तिः।

न च विधीयमानत्वादेवात्र ग्राहकत्वानुपपत्त्या परेण ग्रहणेऽपि तपरत्ववैयर्थ्यम्। विकाराभावमात्रपर्यवसितत्वात्। तथा च वृत्तिकारः। "न चायं भाव्यमानोऽण् किं त्वादेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणाभ्यनुज्ञायते" इति। तपरत्वसामर्थ्यात्तु दीर्घस्थाने भाव्यमानताऽपि लभ्यतइत्यन्यत्।

इण्प्रत्याहारस्तु सर्वत्र परेणैव। "अचि श्नु"इति सूत्रे य्वोरिति इकारोकारयोः स्वरूपेण निर्देशात्। अन्यथा इण इत्येवावक्ष्यत्। संहितायां यथान्यासे हलोरर्द्धमात्राद्वयम् मात्राद्वयं चौकारस्येति मात्रात्रयम्। इण इत्युक्ते तु सार्धमात्राद्वयम्। पदच्छेदेऽपि अर्द्धमात्रात्रयं द्वे च मात्रे इति सार्द्धमात्रात्रयं मात्रात्रयं चेति क्रमेण लाघवात्। "रलो व्युपधाद्" इत्यत्र वकारेकारयोः स्वरूपेण निर्देशस्तज्ज्ञापक इति न्यासकृत्।

तस्माद् "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्" इतिपरिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारानुबन्ध इति सिद्धम्। सन्देहश्च सर्वत्र स्वरूपांशविषयक एवेति न नियमः। "भस्याढे तद्धिते" इत्यत्र "अमेर्ढक्" इत्यस्यैव भेदप्रतियोगित्वेनान्वयो व्याख्यानान्न तु स्त्रीभ्यो ढक इति प्रामाणिकग्रन्थदर्शनात्। किं तु प्रकृतिविशेषविहितत्वादिमकारफोऽप्यनया निवर्त्यतइति सर्वमनवद्यम्।

ञमङणनम् ७। झभञ् ८।

अत्र भाष्यं मकारोऽत्र नानुबन्धनीयः । यम् ङम् अम् इति प्रत्याहारत्रयस्य अकारेणैव निर्वाहात् । तथा हि–" हलो यमां यमि लोपः " इति सूत्रणीयम् । न च झकारभकारयोस्तन्मध्यवर्त्तिनोर्लोपापत्तिः । झकारभकारोत्तरवर्त्तिनोर्झकारभकारयोः कुत्राप्यभावात् । " पुमः खय्यम्परे " इति पाठ्यम् । न चातिप्रसङ्गः । खय्परयोस्तयोरसम्भवात् । एवं "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्" इति वाच्यम् । न चातिप्रसङ्गः । पदान्ते झभयोरप्रसिद्धेः । उज्झेस्तु संयोगान्तलोपे उदित्येव रूपम् । लभादीनां तु जश्त्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यत् प्रागेवोक्तम् ।

नन्वेवमपि"अमन्ताड्डः"इत्युणादौ-तदावश्यकम् । अन्यथा झान्तभान्तधातोरपि डप्रत्ययापत्तेः, सत्यम् । तत्रापि अमन्तादित्येव पाठ्यम् । अमन्तेभ्योऽपि सर्वेभ्यो डप्रत्ययानुत्पत्त्या बाहुलकस्यावश्याश्रयणीयतया तत एव झान्तभान्तेभ्योऽपि प्रत्ययवारणसम्भवादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु अकारङकारान्तधातूनामप्रसिद्ध्या मणनाड्ड इत्येव सूत्रं कार्यमिति भाष्याशयः ।

घढधष् ९। जबगडदश् १०। खफछठथचटतव् ११। कपय् १२। शषसर् १३। हल् १४।

इति माहेश्वराणि प्रत्याहारसूत्राणि । अत्र प्राञ्चः—

एकस्माण्ङञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥

अत्र वदन्ति । चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हलिभरिङ्भिः कृतानामष्टाध्याय्यां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणामयं संग्रहः । तेन सुप्तिङादेः रप्रत्याहारस्य "ञमन्ताड्डः" "यमिञमन्तेषु" इति उणादिव्याघ्रभूतिकारिकयोर्व्यवहृतस्य ञमप्रत्याहारस्य "चयो द्वितीया" इति वार्तिककृद्व्यवहृतस्य चयप्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोष इति ।

अस्यार्थः । ङकार एकस्मादेव परो ग्राह्यः । "एङि पररूपम्" इति । "पिङ्गिदादिभ्योऽङ्" इत्यादौ अङिति तु न प्रत्याहारः ।"आदिरन्त्येन" इत्यत्र ग्रहणकसूत्रादप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः । नचैवम् "इको यणचि" इत्यादावनुपपत्तिः । तत्र प्रत्याहारसाहचर्यात् ।

यद्वा भिदादौ रेखालेखादीनां गुणनिपातनाण्ङित्त्वाभावे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । "शास इदङ्हलोः" इत्यत्रापि अङादौ हलादौ चेत्यर्थे विशेषणवैयर्थ्यात् । अङादौ हलादौ चेति व्याख्याने हि अङ्हलोरिति व्यर्थं स्यात् । अङादिहलादिव्यतिरिक्तानां क्ङित्प्रत्ययानामसिद्धेः क्ङितीत्येव ब्रूयात् । परस्मैपदे अजादिक्ङित्प्रत्ययानामभावाच्च । कर्मव्यतिहारे तु व्यतिशासै इत्यत्र आटा सहैकादेशस्य ङित्त्वाभावात् । स्थानिवद्भावेनाङादित्वाच्च । "ऋदृशोऽङि" इत्यत्रापि "ऋच्छत्यृताम्" इत्यत्र ऋकारान्तेषु गुणविधानान्न प्रत्याहारः । "सनि च" "इङश्च" इत्यपि न प्रत्याहारः । "सनि च" इति इणः पृथग्गम्यादेशविधानसामर्थ्यात् । न च बोधने इणो गम्यादेशपर्युदासार्थं पृथगुपादानमिति वाच्यम् । तावन्मात्रस्य "इङो

णाङ् लिटि " " विभाषा लुङ्लृङोः " "णौ च संश्चङोः "
"सनि गमिः" " इणोऽबोधने " " णौ च गा लुङि " इत्ये-
तादृशन्यासेनाप्युपपत्तेः । " इणो गा लुङि " " णौ गमिरबो-
धने " " सनि च " " इङश्च " इत्यादिन्यासापेक्षया गौर-
वाभावात् । णिचं सनं चोद्दिश्य गम्यादेशविधानापेक्षया णिच-
मुद्दिश्य विधानस्य सनं णिचं चानूद्य पर्युदासस्यैव लघुत्वात् ।
सूत्रत्रये इणनुसन्धानापेक्षया सूत्रद्वये तस्य लघुत्वाच्च । "इको
झल्"इति कित्त्वविधानात् "अज्झनगमां सनि"इति दीर्घविधाना-
च्च इङन्तानां गम्यादेशे उक्तसूत्रयोर्निर्विषयकत्वापत्तेरिति केचित्।

एवं " किरश्च पञ्चभ्यः " इत्याद्यानां चतुर्णां ऋका-
रान्तानां सनि परे इड्विधानमपि ज्ञापकं बोध्यम् । इङन्तानां
गम्यादेशे तत एव इट्सिद्धेः । " परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः "
" इङश्च " इत्यपि न तथा । इकारोकारऋदन्तानां प्रत्यया-
न्तएव रुद्धतया एजन्तानां च भागेवास्त्वोत्पत्त्या ऋदन्तमात्रार्थ-
त्वे च स्वरूपेण तन्मात्रनिर्देशापत्त्या सामान्यसूत्रेणैव घञ्सिद्ध्या
च विधिवैयर्थ्यापत्तेः । अजप्रत्ययाभ्यां सह घञ्विकल्पार्थत्वे
तु " ऋदोरप् " " एरच् " इत्यत्रैव वा ग्रहणापत्तेः । "क्री-
ङ्जीनां णौ " इत्यपि न प्रत्याहारः । एजन्तानामात्वस्य
सूत्रान्तरसिद्धतया इकः इत्येव सिद्धेः । क्रीङ्जोः पृथगुपादा-
नानुपपत्तेश्च । एतेन इकारान्तानां मध्येऽनयोरेवेति नियमार्थ-
त्वशङ्काऽप्यपास्ता ।

न च इडंशे आत्वविधानस्य णौ एजन्तयोः सामान्यतः
प्राप्तात्वनिवृत्त्यर्थत्वं स्यादिति वाच्यम् । तथाऽपि " ओः पुय-
ण्ज्यपरे " इत्यभ्यासोकारस्येत्वविधानसामर्थ्यात् । " इच्छा-
र्थीः शत्रकृच्छ्रिग्रिणि " इत्यपि न तथा । स्वरूपतो धातुना धारि-

णा साहचर्यात् ।

वस्तुतो धारेः पृथगुपादानसामर्थ्यात् । तस्मादेडित्येक एव ङकारेण प्रत्याहारः । एवं अकारोऽप्येकस्मादेव । " अतो दीर्घो यञि " इति । अञ् इञ् यञ् इति तद्धितेषु कुतो नैवम् इति चेत् " आदिरन्त्येन" इत्यत्राप्रत्यय इत्यनुवर्तितत्वात् । आद्यो णकारोऽप्येकस्मादेव । यथा ग्रहणकशास्त्रातिरिक्ते अण्ग्रहणेषु । वकारो "नश्छव्यप्रशान्"इति । टकारो यथा " अट्कुप्वाङ् " इति । " इट ईटि " इति न प्रत्याहारः । ईटि परे सकारपूर्ववर्तिन इकारान्यस्वरस्य क्वचिदप्यसम्भवात् ।

न च अयासीदित्यादौ तत्प्रसिद्धिः । प्रत्याहारपक्षेऽपि तद्बहिर्भावात् । एजन्तानामप्युपदेशएवाऽऽत्वविधानात् । नामधातूनां चानिट्त्वानुपपत्तेः । इकारान्तानां चानिटां क्सादेशविधानेन ईट एवाप्रसिद्धेः । सेटां तु इकारस्यैवावश्यकत्वात् । षडणन्तानां चानिटामप्रसिद्धत्वात् । हलन्तानां तु प्रत्याहारपक्षेऽप्यनुपस्थानात् । इगन्तानां चानिटां वृद्धेरावश्यकत्वात् । विश्वावपि इट् न प्रत्याहारः । षष्ठीटित्त्वाभ्यामवयवावयविभावबोधात् । द्वाभ्यां पः । यथा "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य " इति । कस्त्रिभ्यः । "अकः सवर्णे" "इको यण्" "इसुसुक्तान्तात्" इति । द्वितीयणकारोऽपि त्रिभ्यः । "अणुदित् सवर्णस्य" इत्येक एवाण् " इणः षीध्वम् " " इको यण् " । मकारोऽपि । यथा अम्, यम्, ङम्, । चकारश्चतुर्भ्यः । " इको यणचि " " इच एकाचोऽम् " " एचोऽयवायावः " "वृद्धिरादैच्" । शकारोऽपि तथा " अनुस्वारस्य ययि " "मय उञः, " " झयो हः " " पुमः खयि " इति । रः पञ्चभ्यः । " यरोऽनुनासिके " " झरो झरि " " खरि च " "अभ्यासे

घर्च" "वा शरि"। शः षड्भ्यः । "योऽशि" "हशि च" "नेड् वशि" "झलाञ्जश् झशि" "एकाचो बशो" इति। एवं लः। "अलोऽन्त्यस्य" "हलि सर्वेषाम्" "लोपो व्योर्वलि" "रलो व्युपधात्" "झलाञ्जश्" "शल इगुपधाद्" इति। एकादिषडन्तसंख्यानां क्रमेण निवेशः उक्तिवैचित्र्यार्थः।

स्यादेतत् । अनुबन्धानां प्रत्याहारान्तर्भावादजादीनां साङ्कर्यापत्तिः । णादयो हि उभयत्रोपदेशादुभयसंज्ञाः स्युः । एवम् अकारोऽपि । लकारस्थस्य इत्संज्ञासम्बन्धोक्तेः । तथा च दधि णकारीयतीत्यादौ यणादि रुचीनामित्यादौ "अड्व्यवायेऽपि" इति णत्वादिकं च स्यादिति प्राप्ते हयवरट्सूत्रे वार्त्तिकम् ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥

अनुबन्धानां णकारादीनां कथं नेत्यत्राक्षेप्याभावप्रतियोगित्वेन ग्रहणस्यैवान्वयः। अच्पदं प्रत्याहारमात्रपरम् । "आदिरन्त्येन" इतिसूत्रेणाव्यवहिताचरत्वसम्बन्धेन किञ्चिद्वर्णवतोऽनुबन्धस्य तन्मध्यवर्तिसमुदायघटकतत्तद्वर्णव्यक्तिविशेषमात्रे सङ्केतितत्वे अकारादीनामपि ग्रहणानापत्त्या उपस्थापकवर्णविशेषेऽपि सङ्केतस्यावश्यकत्वात् मध्यगतानामनुबन्धानां स्वरूपघटकानुबन्धस्य च ग्रहणस्य दुर्वारत्वादितिशङ्का पूर्वार्द्धस्यार्थः । समाधानं त्वाह—आचारादिति । आचार्यप्रयोगात् । "उणादयः" "तृपिमृपिकृपेः" "हसिम्रसोश्च" इत्यादौ अनुबन्धानां तत्तत्प्रत्याहारान्तर्भावप्रयुक्तकार्यप्रयोजकत्वविरहात् । कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेन तेषामजादिशब्दावाच्यत्वं शास्त्रकृतः संमतम् । अतश्च "आदिरन्त्येन" इतिसङ्केतस्य तत्साधारण्ये प्रमाणाभावात् । अजादिशब्दा-

नामनुबन्धान्यत्वे सति तत्समुदायघटकवर्णत्वं विषयताव-च्छेदकम्। सत्यन्तेन मध्यगतानुबन्धवत्संज्ञाघटकस्यापि नि-रासः।

केचित्तु अनुनासिक इतिनिर्देशोऽपि ज्ञापकः। "प्रत्ययस्था-द्" इतिसूत्रं हि प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात् कृति तद्धिते च प्रव-र्ततइति निर्बाधम्। तत्रानन्तरस्येतिन्यायेन "यस्येति" लोप एव बाध्यतइतिपक्षे "इको यणचि" इति दुर्वारम्। नासधातोः क्वुनि नासिकाशब्दस्य व्युत्पन्नत्वात्।

येननाप्राप्तिन्यायेन यणादेश एव बाध्यतइतिस्वीकारे तु नासाशब्दात्के प्रत्यये यस्येति लोपो दुर्वारः। अनुबन्धानां प्रत्याहारान्तर्भावे कप्रत्ययस्य अजादितद्धितप्रत्ययसत्त्वेन पू-र्वस्य भसंज्ञत्वात्। न च वचनसामर्थ्यादुभयं बाध्यम्। तद-पेक्षया प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमित्यस्यैव ज्ञापयितुमुचितत्वा-दित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। "केऽणः" इति ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्क-प्रत्यये परे भसंज्ञा न भवतीति कल्पयितुं शक्यत्वात्। अकारे-कारयोः यस्येतिलोपावश्यकत्वे उकारस्यैव तद्विधानप्रसङ्गात्।

वस्तुतस्तत्राप्योर्गुणभङ्गेन विशेषाभावात्।

समाधानान्तरमाह—अप्रधानत्वादिति। संज्ञास्वरूपत्वप्र-तिपत्तिमात्रार्थमनुबन्धोपादानात्संज्ञिनामेव प्राधान्याद्ग्रहणम्। प्रधानाप्रधानयोरितिन्यायात्। न चैवमकारादेरपि तदनापत्तिः। स्वं रूपमित्यनुवृत्त्या आदेरपि संज्ञित्वात्। न च स्वशब्दे-नानुबन्धोऽपि गृह्यतामिति वाच्यम्। इतेति, तृतीयया इतो-ऽप्राधान्यलाभात्। सर्वनाम्ना च प्रधानपरामर्शित्वस्यौत्सर्गि-कत्वात्।

इदं त्वभ्युपगममात्रम्। प्राधान्यं यदि संज्ञित्वमेव, तदा पर-

स्पराश्रयः । अथ संकेतग्रहणकशास्त्रजन्यबोधे विशेष्यत्वम् । तन्न । तस्याकिञ्चित्करत्वात् । घटत्वविशिष्टो घटो घटशब्दवाच्य इत्यादौ विशेषणेऽपि शक्तिग्रहाच्च । मीमांसकानां नागृहीतविशेषणेतिन्यायेन विशेषणे एव शक्तिग्रहाच्च। मध्यगतानुबन्धानां ग्रहणस्योक्तरीत्याऽपि दुर्वारत्वाच्च ।

समाधानान्तरमाह—लोपश्चेति । बलवत्तर इति स्वार्थे तरप् । इत्संज्ञायां कृतायां णकारादीनामच्संज्ञालोपयोः प्राप्तौ लोपविधेर्बलवत्त्वात् लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले तेषामभावान्न संज्ञा । भूतपूर्वन्यायेनान्त्यसहितस्यादेः संज्ञासम्भवात् । अन्यथा वचनवैयर्थ्यात् ।

इदमपि न वास्तवम् । संज्ञाप्रवृत्तिकालसत्त्वस्य शक्तिग्रहेऽनुपयुक्तत्वात् । अत एव वृद्धिसूत्रे कैयटः—

सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्त्ततइति ।

अत एव " हलन्त्यम् " इतिसूत्रे " लस्येत्संज्ञा " इतिभाष्यादयः । तस्मात् पूर्वोक्त एव तात्पर्यमिति दिक् ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

वृद्धिरादैच् ।

आकार ऐकार औकारश्च आदेशानादेशसाधारण्येन वृद्धिसंज्ञः स्यात् । प्रदेशा विधौ "वृद्धिरेचि" इत्यादयः । अनुवादे तु "वृद्धिर्यस्याचाम्" इत्यादयः । अत्र छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीत्यतिदेशात् " अयस्मयादीनिच्छन्दसि " इति भसंज्ञत्वात्पदान्तनिमित्तककुत्वाभावः । जश्त्वोपयोगिनी तु पदसंज्ञाऽस्त्येवेति " वृद्धिरादैजदेङ्गुणः " इति संहितया पाठे जश्त्वं भवत्येव । यथा ससुष्टुभा स ऋक्वता गणेनेत्यत्रेति भाष्यम् । दृष्टान्ते कुत्वोपयोगिनी पदसंज्ञाऽस्ति, न तु जश्त्वोपयोगिनीति तु विशेषः । इह तपरत्वमैजर्थम् । तेन त्रिमात्रादीनां न संज्ञेति पूर्वमुक्तम् ।

नचैवं पदान्तत्वाभावाद्दत्वं न स्यादिति वाच्यम् । असन्देहार्थतया पूर्वशेषत्वस्यापि सम्भवात् । दकारस्य तत्कालग्राहकत्वमपि पूर्वं निर्णीतम् ।

स्यादेतत् । कृतमनयोः साधुत्वमितिभाष्यस्वरसाद् आदैच् इति समस्तमेव । अनयोः पदयोरिति तदर्थात् । यद्यपि वृद्धिः आत् ऐजिति पस्पशायां पृथक्पदत्वमप्युक्तम्, तथाऽपि तदभ्युच्चयमात्रम् । अनयोः सूत्रखण्डयोरिति व्याख्यानापत्तेः । तस्य च "वृधिरस्मै अविशेषेणोपादिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात्स्त्रियां क्तिन्प्रत्ययः, आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाये उपदिष्टाः" इतिभाष्यविरुद्धत्वात् । चकाराध्याहारप्रसङ्गाच्च । तथा च समाहारे "द्वन्द्वाच्चुदषहान्ताद्" इति समासान्तस्य, इतरेतरयोगद्वन्द्वे

तु द्विवचनस्यापत्तिरिति, सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् समाहारद्वन्द्वस्यैव निर्देशत्वात् । तत्र ज्ञापकं तु "प्रतेरंश्वाद-यस्तत्पुरुषे" इतिसूत्रे अंश्वादिगणे राजन्शब्दपाठः । प्रतेः परे अंश्वादयोऽन्तोदात्ता इति तदर्थः । "राजाहःसखिभ्यः" इति टचो नित्यत्वे तु चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं स्यात् ।

एवमपाचेत्यनुवर्तमाने "स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनाम-नाम च" इत्यन्तोदात्तविधौ अध्वशब्दोपादानमपि लिङ्गम् । "उ-पसर्गादध्वनः" इति समासान्तस्य नित्यत्वे अचैव सिद्धेः ।

केचित्तु "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ" इतिसूत्रे समा सान्तरहितमूर्द्धग्रहणमिह लिङ्गम् । द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धा इत्यत्रान्तो-दात्तत्वविकल्पार्थं हि तत् । "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इतिसमासा-न्तस्य नित्यत्वे तु नान्त उक्तबहुव्रीहिरप्रसिद्ध एव स्यात् । द्वि-मूर्द्ध इत्यादेरकारान्तत्वात् । समासान्तानां समुदायावयवत्वा-त् । न च समासान्तानामुत्तरपदान्तावयवत्वद्वारा समासान्तत्वमि-त्यस्यापि भाष्यरूढत्वात् प्रत्ययविशिष्टस्यापि मूर्द्धन्शब्देन ग्रहणं सम्भवत्येवेति द्विमूर्द्धात्रिमूर्द्ध इति अकारान्तएव बहुव्रीहौ विकल्पार्थं तदिति वाच्यम् । तत्पक्षस्याभ्युच्चयमात्रत्वात् । मूर्द्धस्वित्यपहाय बहुव्रीहिगर्भगुरुन्यासारम्भात्सूत्रकृत्संमतत्वाभावाच्च । न च द्वौ पादयति द्विपात् द्वयोर्दन्तान् द्विदतः पश्येति तत्पुरुषवारणाय बहुव्रीहिग्रहणावश्यकत्वे मूर्द्धसु इतिन्यास एव गौरवमिति क-थं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । समासान्तविशिष्टमूर्द्धशब्दसाहच-र्येण पादच्छन्दयोरपि बहुव्रीह्यवयवयोरेव ग्रहणसम्भवे बहुव्री-हिग्रहणस्यानावश्यकत्वात् ।

एतेन "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्" इतिसूत्रे बहुव्रीहिग्रहणमेवो-क्तपरिभाषाज्ञापकम् । अन्यथा पाद्दन्मूर्द्धस्वित्येव निर्दिशेत् ।

कृतसमासान्तशब्दप्रक्रमाच्च । बहुव्रीहिभिन्नं च समासान्तविरहादेव वारयिष्यते, इति कौस्तुभोक्तिर्निरस्ता ।

यथान्यासेऽपि षप्रत्ययान्ते उक्तसूत्रस्याप्रवृत्तेरुक्ततया तस्य लक्ष्यत्वमङ्गीकृत्य बहुव्रीहिग्रहणस्य ज्ञापकत्वोक्तेरसङ्गतत्वात् । लक्ष्यभेदाभ्युपगमेन ज्ञापकत्वोक्तेरसाम्प्रदायिकत्वात् ।

यदपि द्विदतः पश्येत्यत्र कथं दद्भावः, "पद्दन्नोमास्" इति सूत्रे तदन्तविध्यभावादित्याशङ्क्य ष्यङः सम्प्रसारणसूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन "सिद्धं त्ववयवानन्यत्वाद्" इत्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन चावयवस्य कार्यलाभादिति तत्रोक्तम् । तदपि चिन्त्यम् । शसादिषु परतः पूर्वेषां पादादीनां पदाद्यादेशविधानाच्छङ्कोत्तरयोरसङ्गतत्वात् ।

एतेन "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति षचं विहाय षप्रत्ययविधानमपि ज्ञापकम् । तद्धि षचश्चित्त्वसामर्थ्यलभ्यमन्तोदात्तत्वम् "बहुव्रीहौ प्रकृत्या" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवत् "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु" इति अन्तोदात्तविकल्पमपि मा बाधिष्टेत्येतदर्थं विकल्पस्य क्वचित् सावकाशत्वे सत्येव सङ्गच्छते । अवकाशश्च समासान्तानामनित्यत्वएव लभ्यते । त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं गृणीषे इतियथा इत्यपि परास्तम् ।

द्विमूर्द्ध इत्यादौ कृतसमासान्ते तत्सूत्रस्य न प्रवृत्तिरित्युक्तत्वात् । चित्त्वसामर्थ्यलभ्यान्तोदात्तत्वस्य तद्विकल्पबाधकत्वशङ्कानुपपत्तेः । अस्तु वा तत्र विकल्पप्रवृत्तिः, तथाऽपि नोक्तज्ञापकत्वम् । चित्स्वरस्य "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" इतिपूर्वसूत्रविषये फलकसक्थो विशालाक्ष इत्यादौ चरितार्थत्वाद्विकल्पबाधकत्वानुपपत्तेः । न च "द्वित्रिभ्याम्" इति षचो यच्चित्त्वं तदचरितार्थमेवेति वाच्यम् । पूर्वसूत्रीयस्यैवात्रा-

नुवृत्तेः । अन्यथा प्रत्याहाराह्निके "आत" इति कप्रत्ययकित्त्व-माकारैकदेशस्यातो लोपो न भवतीत्यत्र न ज्ञापकम्, "तुन्दशो-कयोः परिमृजापनुदोः" इत्युत्तरसूत्रे चरितार्थत्वाद् इतिभा-ष्योक्त्यनुपपत्तेः । न चैवं षप्रत्ययविधानवैयर्थ्यमेव स्यादिति वाच्यम् । उक्तान्तोदात्तविकल्पस्य समासान्ताभावपक्षएव प्र-वृत्तेर्व्यवस्थापितत्वात् । "द्वित्रिभ्याम्" इत्यत्रापि षप्रत्ययवि-धाने चित्त्ववललभ्यान्तोदात्तत्वस्य निरपवादत्वात् द्विमूर्द्ध इत्यादौ तदेव स्यात् । षप्रत्यये तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति वैषम्येन तत्सार्थक्यादित्याहुः ।

तत्रेदं चिन्त्यम् । समासान्ताभावपक्षएवोक्तान्तोदात्तविक-ल्प इति तावदाकरविरुद्धम् । यद्यत्र षच् स्यात्तदा नित्यमन्तो-दात्तत्वं स्यात् । "द्वित्रिभ्याम्" इति विभाषाऽन्तोदात्तत्वं तु यदा समासान्तविधेरनित्यत्वात् द्विमूर्द्धेति समासान्ता-भावः, तदा सावकाशम् । षे तु सति समासान्तपक्षेऽपि पक्षे-ऽन्तोदात्तत्वम् पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वर-द्वयसिद्धिरिति तत्रत्यभाष्यकैयटयोरुक्तत्वात् । तथा चोक्त-कल्पनं निर्मूलत्वादेव हेयम् । मूर्द्धस्विति निर्देशस्योक्तज्ञाप-कत्वं तु भाष्यादावेव स्पष्टम् । अत एव मूर्द्धस्विति न्या-सानारम्भादुत्तरपदावयवाः समासान्ता इतिपक्षस्य सूत्रानभि-मतत्वमिति निरस्तम् । समासान्ताभावपक्षेऽपि विकल्पप्रवृ-त्त्यर्थतया तादृशन्यासपरित्यागोपपत्तेः । अत एव षप्रत्य-यविधानादपि तत्पक्षस्य सूत्रानभिमतत्वमित्यपास्तम् । समा-सान्तपक्षेऽप्यन्तोदात्तविकल्पार्थत्वात् ।

यदप्युक्तम्—"समासान्ताः" इतिसूत्रे समासान्तानां साक्षादेव समासान्तत्वमितिपक्षस्य भाष्ये व्यवस्थापितत्वात्

द्विधुरी त्रिधुरीत्यत्र "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते" इतिवार्त्तिकानुरोधेन समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियतइतिपक्षस्य लिखितत्वेऽपि "समासान्ताः" इतिसूत्रे अकारान्ताद् द्विगोरित्युत्तरपदशब्दरहितवार्त्तिकपाठेन द्विधुरीत्यादेः साक्षात्समासान्तत्वपक्षेऽपि साधितत्वात्। वार्त्तिकगतोत्तरपदशब्दमात्रमूलकस्य समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वपक्षस्याश्रयेण द्विमूर्द्ध इत्यादावन्तोदात्तविकल्पप्रवृत्तिकल्पनमपेक्ष्य साक्षात्समासान्तत्वपक्षमाश्रित्य द्विमूर्द्ध इत्यादौ कृतसमासान्ते तद्विकल्पप्रवृत्तिर्नेत्येव कल्पयितुमुचितत्वादुक्तरीत्यैव गुरुसूत्रन्यासपविधानयोः सार्थक्यमिति।

तदप्यसत्। तत्पक्षावलम्बनेन कृतसमासान्तेऽपि विकल्पप्रवृत्त्यैव भाष्याद्युक्तया गुरुन्याससार्थक्यात्। "सरूपाणाम्" इतिसूत्रे उत्तरपदान्ताः समासान्ता इतिपक्षस्यापि भाष्यसंमतत्वेन कैयटोक्तत्वाच्च। "गोस्त्रियोः" इतिसूत्रे "कपि प्रतिषेधः" इतिवार्त्तिकमत्याख्यानाय भाष्यकृता उक्तपक्षस्य साक्षादेव लिखितत्वाच्च।

यदप्युक्तं "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्" इतिसूत्रभाष्यपर्यालोचनया तत्पक्षस्य द्विमूर्द्ध इत्युदाहरणस्य च भाष्यानभिमतत्वं स्पष्टमेव। तथा हि। अकारान्तस्य ग्रहणे नकारान्तस्योपसंख्यानम्, नकारान्तग्रहणे ह्यकारान्तस्य। उत्तरपदस्य कार्यित्वे समासान्ते कृते उत्तरपदे विधीयमानस्यान्तोदात्तत्वस्य प्रत्यये प्राप्त्यभावादित्युक्त्वा द्वितीयपक्षे उत्तरपदान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययोदात्तत्वम्। न चोत्तरपदान्तोदात्तत्वात्पूर्वमत्र परत्वाट्टिलोप इति वाच्यम्। समासान्तात्पूर्वमेव परत्वादन्तोदा-

चमत्वृत्तेः । तदा च टिलोपप्राप्त्यभावात् । न च कृताकृतप्रसङ्गितया नित्यत्वात्पूर्वं समासान्तः । अन्तोदात्तस्यापि तथात्वात् । न च कृते समासान्ते उत्तरपदान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति, परत्वात् टिलोपेन बाधादिति वाच्यम् । लोपेन तन्निमित्तविघातेऽपि समासान्तेन तदविघातात् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यत्वमिति स्वीकारादिति ।

तदपि चिन्त्यम् । किमत्र उत्तरपदान्ताः समासान्ता इतिपक्षो नास्तीत्यभिमतम्, किं वा द्विमूर्द्ध इत्यादौ नोक्तविकल्प इति । नाद्यः । यदा कृते समासे समासान्त इतिपक्ष', तदेयं सम्प्रधारणा, यदा तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियते इतिपक्षः तदा सम्प्रधारणैव नास्तीति कैयटेनैवोक्तत्वात् । नान्त्यः । तदुत्तरमेव हि कैयटेन व्याख्यातम्—

यदि नित्यः समासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसन्देहव्यावृत्तये प्रक्रमाभेदाय वा समासान्त एवोच्चार्येत । तदनुच्चारणात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते । तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावः । यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वे समासान्तस्योदात्तत्वम् । यदाऽप्युत्तरपदस्य कार्यित्वम्, तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः । तत्र टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम् । ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम्, नैतदस्ति । बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधात् । बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेनेति ।

अनेन च द्विमूर्द्ध इत्यादौ पाक्षिकोदाहरणत्वस्यापि लाभात् । अत एव पप्रत्यये पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेत्यपि कल्पनं निरस्तम् ।

यदप्युक्तम् । मूर्द्धसु बहुव्रीहौ" इति गुरुनिर्देशस्योक्तपक्षावलम्बनेन कथंचित् सार्थक्येऽपि पप्रत्ययविधानस्य तदसम्भवः ।

पचाश्वित्वसामर्थ्यलभ्यान्तोदात्तस्य पूर्वसूत्रविषये चरितार्थस्य द्विमूर्द्ध इत्यादौ परेणान्तोदात्तविकल्पेन बाधसम्भवात्। न च चित्त्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरमेव बाधते न तूक्तविकल्पमित्यत्र विनिगमकाभावः। कक्षया कक्षा निमातव्येति-भाष्योक्तन्यायेन तत्सिद्धेः। पूर्वकक्षाप्राप्तानामुत्तरकक्षाप्राप्ता बाधका इति तदर्थात्। अत एव प्रथमकक्षाप्राप्तयोर्यण्गुणयोः सवर्णदीर्घः, तस्य च "अतो गुणे" इति तृतीयकक्षाप्राप्तं पररूपं बाधकम्। प्रकृतेऽपि प्रथमकक्षाया "समासस्य" इत्यन्तोदात्तत्वम्, द्वितीयायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, तस्य च पचाश्वित्वसामर्थ्य-लभ्यमन्तोदात्तत्वम् उक्तविकल्पश्चेति तृतीयकक्षागतं बाधकद्वयम्। तत्रापवादविप्रतिषेधे परत्वादन्तोदात्तविकल्प एव भविष्यतीति प्रकृतेन पचैव सिद्धेरिति।

तदपि चिन्त्यम्। पचो विधाने तस्य च नित्यत्वे विकल्पस्य चित्स्वरनिर्मुक्तविषयाभावेन विप्रतिषेधायोगात्। समासान्ताभावपक्षे विकल्पस्य सावकाशत्वमित्युक्तौ तु तस्य समासान्तपक्षविषयकत्वे प्रमाणाभावात्समानविषयकत्वाभावेन तदयोगात्। नित्यविधेर्वैकल्पिकविधिविषये प्रवृत्त्यसम्भवात्। तथा च निरवकाशत्वादेव विकल्पसिद्धौ पच्प्रत्ययविधानं विकल्पस्य सावकाशत्वमाक्षिपत् तत्प्रयोजकतया समासान्तविधेरनित्यत्वं ज्ञापयतीति दिक्।

नन्वत्र शास्त्रप्राप्तिरेव नास्ति। लौकिकवैदिकशब्दानामेव व्युत्पादितत्वाद् इति चेत् अत्राहुः—

अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यन्तरेण संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादेश्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वान्नानित्वादत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति।

लौकिकत्वादादैच्छब्दस्य शास्त्रमात्रेऽस्तीति सम्बन्धः । तत्र नित्यत्वादिति हेतुः । आदैच्छब्दस्य आकारादौ तद्भिन्ने च साङ्केतिकशक्तेः सत्त्वात् । नन्वेवं संज्ञाविधानवैयर्थ्यम् । अतः शक्त्यवच्छेदेनेति । स च शक्तिसङ्कोचः । इदं पदमेतदर्थं बोधयत्वितीच्छाविषयत्वमकारकेच्छाविशेष्यत्वमिति यावत् । संज्ञिनि उक्तेच्छायां विशेष्यतासम्बन्धेन विशेषणीभूते बोधे विशेष्यतासम्बन्धेन विशेषणीभूतायां व्यक्तौ विनियोगात् । उक्तसङ्केतज्ञानसहकारेण तद्विषयकशाब्दधीजनकत्वव्यवस्थापनात् । उक्तं च—

> व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ।
> नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥
> वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
> अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥

तथा चात्र शास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव बोध्या इतिनियमार्थं संज्ञाविधानमित्यर्थः । नित्यत्वादित्युपपादयति— अनेकशक्तेरिति । अनेकास्मिन्ननेका वा शक्तिर्यस्य अर्थगतप्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षतया वक्तृतात्पर्यविषययत्किञ्चिद्व्यक्तिबोधनसमर्थस्य । न च "न कोपधायाः" इति पुंवद्भावनिषेधः । तद्धितबुग्रहणस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात् । अनेकविषया शक्तिर्यस्येति विवरणवाक्यं तु सप्तम्यर्थो विषयत्वमित्यभिप्रायकम् । अवच्छेदकभेदेऽपि लाघवादेकैव शक्तिः । औपाधिकभेदस्योपाधिभेदमात्रे पर्यवसानादित्याद्यः पक्षः । शक्तिभेदपक्षे द्वितीयः । ननु न सन्ति यदृच्छाशब्दा इति ऋऌक्सूत्रे वार्त्तिके व्यवस्थितत्वात्कथमेतत्—

अतः अनुकरणेति । नन्वनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायां

सुबनुत्पत्तौ पदत्वाभावात्कुत्वाप्राप्तिः । भेदविवक्षायां तु प्रदेशान्तरप्रयुक्तस्यैवादैच्छब्दस्यात्र प्रत्ययादाकारादीनामग्रहणात्संज्ञित्वानुपपत्तिः—अतः जातिशब्दत्वादिति । ऐकारादिव्यक्तिद्वये ऐजित्यनुगतप्रत्ययादैच्त्वम् ऐकारादिनिष्ठप्रातिस्विकजातिद्वयव्यापकः सामान्यविशेषः । द्रव्यत्वादिवदेतत्स्वीकारेऽपि बाधकाभावादिति । तन्न । देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजातिविशेषैः सह साङ्कर्यात् । गुणगतजातौ तत्र दोष इत्यस्य निर्मूलत्वात् । अनुगतप्रत्ययस्य "आदिरन्त्येन" इत्येतत्सूत्रविहितसंज्ञोपाधिकत्वेनातिरिक्तविषयकत्वाभावाच्च ।

यदपि सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि साऽस्तु । व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ताऽतद्भेदेनानुगतीकृताः ।

सत्तोपधायकास्तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ।

इति हरिवचनादिति, तदपि तथैव । तन्मतेऽपि जातिबाधकानामनुसरणीयत्वात् । कल्पकस्यापेक्षणीयत्वाच्च । न हि तार्किकाणामेव स कुलधर्मः । सौगतैरप्युपगमात् । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ—

जात्योरतद्व्याप्त्त्योर्वा समाविष्टयोः परापरभाव एवेति । न चानुमापकजातीनां नानात्वस्वीकारपक्षे सङ्करोऽनवकाश इति वाच्यम् । तथाऽप्यतिरिक्तजातिकल्पने मानाभावात् । तस्मादनुकार्यनिष्ठमैत्वादिजातिमेवादाय जातिशब्दत्वम् । ऐत्वादिसामान्यमस्तीति विवरणस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । कुत्वशब्देऽपि कुशब्दस्य तद्वर्गीयवर्णमात्रे संकेतितत्वेन तदुच्चरत्वप्रत्ययस्य कत्वादिजातिपञ्चकं वाच्यम् । प्रकृत्यर्थप्रकारस्य त्वशब्दार्थत्वात् । तथा च प्रकृते केतरासमवेतत्वे सति सकलककारसमवेतत्वरू-

पकत्वत्वेन कत्वोपस्थितौ बाधनलाचकारे कत्वजातेरापादयितुमशक्यत्वात् स्वाश्रयव्यक्तिद्वारैवाऽऽपत्तिपर्यवसानात् चकारस्य ककार आदेशः कुतो न भवतीति भाष्यार्थः । एवं सर्वत्रावसेयम् ।

स्यादेतत् । शाब्दबोधे प्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्यम् परनिर्दिष्टं विधेयमिति सर्वसिद्धम् ।

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।
तच्छब्दयोगः पश्चात्त्वं साध्यत्वं च विधेयता ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्कथमत्र आदैजुद्देशेन वृद्धिसंज्ञा विधीयतइति चेत्, उच्यते । आदैच्शब्देन प्रदेशेषु व्यवहाराभावात् तस्य निर्ज्ञातार्थत्वात् वृद्धिशब्दस्य च वैपरीत्यात् उद्देश्यत्वासम्भवात् वृद्धेरेव संज्ञात्वे निर्णीते विपरीतानुपूर्वीकल्पनेन वृद्धिसंज्ञाविधानम् । न चैवं पौरुषेयत्वेन तस्याप्रामाण्यापत्तिः । शास्त्रतात्पर्यविषयत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽश्वाभिधानीमादत्तइत्यादेर्गर्दभाभिधान्यादिव्यावृत्तौ प्रामाण्यानापत्तेः । "ङः सि धुट्" इत्यादावुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति पञ्चम्या कल्पितस्य सप्तम्यन्ते सीतिशब्दे षष्ठ्यन्तत्वस्य तथात्वापत्तेश्च । मङ्गलार्थं चात्र वृद्धिशब्दस्य प्राक्प्रयोगात् । न चाचार्यस्य मिथ्याज्ञानवासनाराहित्येन दुरितसामान्यशून्यत्वात्तद्विशेषविघ्नाभावस्य सुतरां तत्र सत्वादलौकिकज्ञानवत्त्वेनास्मदादिवद्विघ्नसन्देहस्याप्यभावाच्च किमर्थं तदिति वाच्यम् । तथाऽपि परमकारुणिकतया सर्वसिद्धशिष्टत्वकस्वाचारविषयत्वेन हेतुना शिष्याणामभिमतकर्मारम्भसमये मङ्गलस्यावश्यकर्तव्यत्वानुमितिसिद्ध्यर्थं तेषामेवाऽऽनुषङ्गिकमङ्गलसम्पत्तिनिबन्धनस्वग्रन्थाध्ययनसिद्धिमूलकवैदुष्यवशात्

पूर्वोक्तरीत्याऽनेककर्माधिकारे यजमानस्य ऋत्विक्प्रयुक्तदृष्टादृष्टानेकफलसम्पत्त्यर्थं निष्कामकृतैश्च तैरेव कर्मभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमपुरुषार्थापवर्गसिद्ध्यर्थं च तदुपपत्तेः।

यत्तु "व्यवहाराय नियमः" इतिपक्षे अत्र शास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव बोध्या इति यथाश्रुतमेव सम्यगिति। तन्न। विधिसमानानुपूर्वीकत्वस्य नियमेऽप्यपेक्षितत्वात्। प्राप्तार्थत्वेन तदितरव्यावृत्तौ तात्पर्यमित्येतावतैव तत्र भेदात्। अन्यथा "अदेङ्गुणः" इत्यादौ विपरीतानुपूर्वीकल्पनापत्तेः। व्रीहीनवहन्तीत्यादावपि व्रीह्युद्देशेनैवावघातस्य विधेयत्वात्।

यदपि "यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते" इतिपक्षेऽपि कार्यकालपक्षमाश्रित्य "मृजेर्वृद्धिः" आदैचो भवन्तीत्यर्थाद् यथाश्रुतमेव साधु। तत्र च तपरत्वमनुपयुक्तमेव। भाव्यमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वाप्रसक्तेः। यथा ज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः न तु वाक्यान्तरेण, तथा अस्मिन् पक्षे वृद्ध्यादिशब्दानामपि। "वृद्धिरादैच्" इति तु "इको गुणवृद्धी" इतिवत् पदोपस्थापकम्। उपस्थाप्यस्य संज्ञितया तु संज्ञासूत्रत्वव्यवहारः। न च "वृद्धिर्यस्याचाम्"इत्यादावनुवादे आदैचां सवर्णग्राहकत्वं स्यादिति वाच्यम्। तादृशलक्ष्याभावात्। अनेकशक्तिकल्पनापत्तेश्च। विधिवाक्यस्य प्राधान्यात्तत्र निर्णीतस्यैवार्थस्यान्यत्र ग्रहणाच्चेत्यादि।

तदपि चिन्त्यम्। ऋकारस्थाने त्रयाणामादेशानां प्रसङ्गात्। अन्यथा विध्यर्थानिष्पत्तेः। अत एव "भाव्यमानत्वादैचो ग्राहका न भविष्यन्ति, नैतदस्ति, नयत्र संज्ञाविधावैचो भाव्यन्ते" इति कैयटः। "कार्यकालपक्षाश्रयेण शङ्का, यथोद्देशपक्षेण परिहारः" इति विवरणकृतः।तस्मादत्र यथोद्देशपक्ष एव ग्राह्यः।

अत्रेदमवधेयम् । वृद्धिशब्दो वृद्धिशब्दवाच्ये लाक्षणिकः । न च तस्य प्रथममनुपस्थितिः । वृद्धिपदं किञ्चिदर्थवाचकमितिज्ञाने कश्चिदर्थो वृद्धिशब्दवाच्योऽस्तीति सामान्यतस्तदुपस्थितिसत्त्वात् । तस्याभेदः संसर्गः । तथा च आदैचो वृद्धिशब्दवाच्याभिन्ना इतिधीः । ततश्चास्यां बुद्धौ वाच्यत्वं यत्र विशेषणं स संज्ञी । वाच्यत्वे यद्विशेषणं सा संज्ञा । "इन्द्रो मरुत्वान्मघवा" इत्यादावप्ययमेव प्रकारः । एकपदशक्तिग्रहस्य प्रकारान्तरेणावश्यमपेक्षितत्वात् । तत्पर्यायमात्रशक्तिज्ञानशून्यस्य कोशादितोऽपि शक्तिग्रहाभावात् ।

यत्तु आकारादयो वृद्धिं प्रत्यभेदसंसर्गेण विशेष्या इति । तन्न । वृद्धिं प्रतीत्यस्य हि कोऽर्थः । वृद्धिशब्दं प्रति वृद्धिशब्दार्थं प्रति इति वा । नाद्यः । लक्षणां विना तदलाभात् । लक्षणां विनैवोपपत्तेरित्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च । न च वृद्धिशब्दवाच्यं किञ्चिदस्तीतिज्ञाने शब्दस्य विशेषणत्वेनोपस्थित्या तस्य लक्षणां विनाऽपि लाभ इति वाच्यम् । स्वतन्त्रोपस्थितये तदावश्यकत्वात् । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । वृद्धिशब्दस्य विशेषणतायामभेदस्य च संसर्गत्वे आदैचो वृद्धिशब्दाभिन्ना इतिबोधः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अयोग्यत्वात् । न च वाच्यत्वं संसर्गः । समविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोर्भेदान्वयासम्भवात् । अत एव न द्वितीयः । न च वृद्धिशब्दवाच्यत्वस्याप्युक्तरीत्योपस्थितिसत्त्वात्तस्यैवाभेदेन विशेषणमस्त्विति वाच्यम् । तस्याप्यर्थविशेषं प्रति विशेषणीभूतत्वात् ।

वस्तुतस्तु शाब्दिकमतेऽपि पदस्यैव प्रकारत्वाऽभ्युपगमाद् वाच्यत्वस्य च संसर्गत्वात् वृद्धिपदजन्यः सामान्यशक्तिग्रहमूलको बोधो वाच्यत्वसंसर्गक एव । तथा च वृद्धिपदजन्यायामुपस्थितौ संसर्गतापक्षे वाच्यत्वे पदार्थानामाकारादीनां कथमन्वयः ।

वाच्यत्वस्य पदजन्योपस्थित्यविषयत्वात् । अन्यथा पर्वतो वह्निमान्गुण इत्यपि स्यात् । संसर्गतापन्ने संयोगे गुणस्याभेदान्वयसम्भवात् ।

ननु वृद्धिशब्दस्य आदैज्वाचकतायां अनेकशक्तेरितिन्यायेन सत्त्वाद् घटो नील इत्यादिवत्तदर्थस्यैवाभेदसम्बन्धेनादैचोरन्वय इत्युक्तग्रन्थाभिप्राय इतिचेन्, मैवम् । तथा सत्युद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदापत्त्या निराकाङ्क्षत्वाद् घटो घट इतिवाक्यवत् । अत एव शब्दाश्रय आकाशमित्यादिवाक्ये आकाशपदं तद्वाच्यपरम् । व्युत्पन्नं प्रति तद्वाक्यानुपयोगादित्युपाध्यायाद्युक्तम् ।

यदप्युक्तम् । लक्षणाऽङ्गीकारे विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणादोषम् उक्त्वा नामधेयत्वमुद्भिदादिपदानां व्यवस्थापितम् । तन्न स्यात् । नामधेयत्वेऽपि लक्षणायास्तुल्यत्वादिति । तदपि मन्दम् । गुणविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणायां गुणांशस्य तद्गतलिङ्गसंख्याकारकादेश्च प्रमाणान्तरानवगतत्वात् तत्सिद्ध्यर्थं विशेषणविधिकल्पनप्रसङ्गात् । नामधेयस्य तु श्रोत्रोपस्थितस्यैव नामार्थत्वाभावाद्वाच्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थयागान्वय इति न तदंशे विधिकल्पनमितिपक्षे शङ्काया एवानवकाशात् ।

नामलक्षणापक्षेऽपि उद्भिच्छब्दस्य तृतीयार्थे वाच्यत्वे तस्य धात्वर्थे यागेऽन्वयकल्पनेऽपि विशेषणविधिकल्पकत्वाभावेन लाघवात् । अन्यथा त्वत्पक्षे सोमेन यजेतेत्यादावपि मत्वर्थलक्षणाऽपेक्षया लक्षणां विनैव नामत्वसिद्धिरिति सोमादिपदमपि नामधेयमेव स्यादिति गुणविधिमात्रोच्छेद इत्यलम् पल्लवितेन ।

वृद्धिपदशक्तिज्ञानस्य चैतन्नितयवृत्तितद्धर्मान्यतरप्रका-

रकज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकम् । न तु तदन्यतरप्रकारकत्वाभाववदवृत्तितदन्यतमप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वम् पुष्पवन्तपदस्येव सूर्यत्वप्रकारकत्वाभाववदवृत्तिचन्द्रत्वप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वम् । तत्र—

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।

इति प्रमाणसत्त्वादत्र च तदभावात् । प्रत्युत "वृद्धिरेचि" इत्यादौ "एकः पूर्वपरयोः" इत्येकस्यैव विधेयत्वावगमात् । "वृद्धिर्यस्याचामादिः" इत्यादेश्च । नहुक्तवर्णत्रयमव्यवधानेन कस्यचित् पदस्यादौ वर्त्तते । "मालादीनां च" इति विरोधाच्च । अन्यथाऽवृद्धत्वात् पूर्वसूत्रेणैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धेः । एवमुत्तरत्रापि । इदमेव "प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः"इत्युच्यते । यत्र तु समुदायपर्याप्तशक्तिप्रमाणम्, यथा "उभे अभ्यस्तम्"इति, तत्र नावयवमात्रस्य वाच्यत्वम् । किं त्वेकवर्णविषयकत्वाभाववदवृत्त्यन्यवर्णविषयकत्ववज्ज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकम् । अत एव तत्र उभेग्रहणम् । अन्यथौत्सर्गिकत्वेन मिथोऽनपेक्षयोर्द्वयोरेव तत्संज्ञाप्रसङ्गात् । अतस्तात्पर्यग्राहकप्रमाणान्तरसत्त्वएव समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति सिद्धम् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु आदैचां स्वरूपेण वृद्धिसंज्ञा, उत तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमेन वृद्धिशब्देन ये विहितास्तेषामेव । नाद्यः । सर्वभास इत्यादौ "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वापत्त्या समासान्तोदात्तत्वस्यासिद्धेः । तावती भार्याऽस्य तावद्भार्य इत्यादौ "वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्य" इति पुंवद्भावनिषेधापत्तेश्च । "आ सर्वनाम्नः" इत्यात्वं प्रति वतुपो निमित्तत्वात् । नान्त्यः । शालीयो मालीय इत्यादौ "वृद्धाच्छ्" इतिच्छप्रत्ययासिद्धेः । आम्रमयं शालमयमित्यादौ

"नित्यं वृद्धशरादिभ्य" इति मयट्प्रत्ययानुपपत्तेश्च ।

किं च आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः इत्यत्र "उदीचां वृद्धादगोत्राद्" इति वृद्धलक्षणः फिञ् न स्यात् ।

यद्यपि "प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्" इति फिनाऽपीष्टसिद्धिः । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति स्वरेऽपि भेदाभावात् । आम्रगुप्तायनीभार्य इत्यत्र प्रागुक्तसूत्रेण पुंवद्भावनिषेधस्तु नावश्यकः । "जातेश्च" इत्यतोऽपि सिद्धेः । "गोत्रं च चरणैः सह" इति पारिभाषितजातेस्तत्र सत्त्वात् । आम्रगुप्तायनेश्छात्रा इति वृद्धाच्छप्रत्ययविवक्षाया "फक्फिञोरन्यतरस्याम्" इति लुग्विकल्पेन आम्रगुप्तीयाः आम्रगुप्तायनीयाः इति द्वैरूप्यं तु सिद्धान्तेऽपि नेष्टम् । "फक्फिञोः" इत्यत्र यूनीत्यनुवृत्तेः । "शिवादिभ्यः" इत्यण्णन्तायास्कशब्दाद् "अणो द्व्यचः" इति फिञ्, यास्कस्यापत्यं युवा यास्कायनिः, तस्यच्छात्रा यास्कीया यास्कायनीयाः इत्येव तत्रोदाहृतत्वादिति फिञो न कश्चिद्विशेषः । तथाऽपि प्राचामुदीचामिति आचार्यविशेषमतगर्भसूत्रस्वारस्यभङ्गात् । "ऋतो भारद्वाजस्य" इतिसूत्रे प्रकारान्तरेण समाधाने अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवतीतिभाष्योक्तेर्मतप्रच्यवस्यापि दूषणत्वात् ।

किं च फिन्पक्षे आम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्येऽर्थे छठकौ कुत्सने गम्ये इत्यर्थकेन "फेश्छ च" इतिसूत्रेण छठकोरप्रवृत्तौ आम्रगुप्तायनीयः आम्रगुप्तायनिकः इतिरूपद्वयं न स्यात् । वृद्धादित्यधिकारेण फिञ एव तत्रोपादानात् ।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणि फिञः स्मृताः ।

इतिपरिगणनस्य पौरुषेयत्वात् । अन्यथा सौवीरगोत्र-

ध इतिव्याख्यानात्। आकारस्य च स्वरूपतो विधानेऽपि वतुप्रत्ययस्योक्तवृद्धिनिमित्तत्वाभावात्।

न च अर्शसा भार्याऽस्येत्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययोत्तरटाबन्ते अर्शसाशब्दे तद्धितस्त्रीप्रत्यययोरेकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावात्तद्धितग्रहणेनापि ग्रहणात्-तत्र वृद्ध्यात्मकस्तद्धितः सम्भवत्येवेति कथं निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्यमिति वाच्यम्। तथाऽप्यरक्तेतिपर्युदाससामर्थ्यात्कर्मधारयशङ्काऽनुपपत्तेः। रक्तविकारार्थकप्रत्ययस्य वृद्ध्यात्मकत्वाभावेन तत्र प्रसक्त्यभावात्।

अन्ये तु वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्यन्निमित्तमिति तस्यार्थः। वृद्धिशब्दे तन्त्राद्याश्रयणात्। तादृशी च ञिणित्किन्निमित्ता सर्वत्र वृद्धिः। न च वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्य इत्यादावतिप्रसङ्गः, अणो यथोक्तवृद्धिनिमित्तत्वादिति वाच्यम्। फलोपहितत्वस्य निमित्तशब्दार्थत्वात्। तत्र च "न य्वाभ्याम्"इति वृद्धिनिषेधात्। न च ऐचौ आदायापि फलोपधानम्। स्वरूपेणैव तयोर्विहितत्वादित्याहुः।

अपरे तु यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देन विवक्षणीयः। वैयाकरणभार्य इत्यादौ तु ऐज्भ्यामणो न फलोपधानम्। वृद्धिनिषेधसन्नियोगशिष्टयोस्तयोरणुनिमित्तकत्वे मानाभावात्। निषेधप्रतियोगिवृद्धिनिमित्तकत्वेऽपि ऐजागमं प्रत्यणो निमित्तत्वायोगादित्याहुः।

तदुभयमपि चिन्त्यम्। योग्यत्वं हि योग्यतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव। तच्चात्र शास्त्रमात्रगम्यतया ञित्त्वणित्त्वकित्त्वरूपमेव। फलोपधानमपि तद्रूपेणैव वाच्यम्। फलोपहितनिष्ठान्यथासि-

द्ध्यनिरूपकधर्मावच्छेदेन योग्यताग्रहनियमात् । तथा च वैयाकरणभार्ये इत्यत्र कथं नातिप्रसङ्गः । अणो णिच्त्वेन प्रकृत्यन्तरे वृद्धिरूपफलोपहितत्वात् । न च यत्प्रकृत्युत्तरं या अणादिव्यक्तिः प्रयुज्यते, तत्र फलोपधानं विवक्षितमिति वाच्यम् । यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वापत्तेः । न हि दाक्षिरित्यादौ इञादिव्यक्तेः स्वप्रकृतिपुरस्कारेण तद्व्यक्तित्वेन फलोपधानविवक्षायामौपगवादिशब्दगतवृद्धौ तत्स्वरूपयोग्यत्वं ग्रहीतुं शक्यम् । अदन्तभिन्नानां तत्प्रकृतित्वाभावात् । धर्मान्तरेण योग्यत्वं धर्मान्तरेण च फलोपधानमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव विशेष्यभागवैयर्थ्यम् । क्वचित्फलानुपधाने योग्यताया एवाभावात् । एवं च क्वापि पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । ञिदादिप्रत्ययत्रयमध्ये सर्वेषामन्यतमप्रकृतिकत्वनियमाभावात् । अत एव वृद्धिशब्दविहिताया वृद्धेर्निमित्तमित्यपि प्रागुक्तमतं परास्तम् । फलोपधानस्य योग्यतावच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वानियमेन तत्राप्युक्तदोषावतारादिति ।

तस्मादिदमत्र तत्त्वम् । अनिषिद्धवृद्धिप्रकृतिकत्वे सति वृद्धियोग्यत्वं वृद्धिनिमित्तत्वम् । तेन विशेष्यभागेन तावद्भार्ये विशेषणभागेन च वैयाकरणभार्येऽतिप्रसङ्गाभावः । इदं च विशेषणांशानुरोधेन प्रकृतिविशेषोत्तरतादृशतद्धितमात्रसाधारणमिति दिक् ।

इदमप्यत्रावधेयम् । "व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणाः" इतिदर्शने यद्गुणविशिष्टस्योच्चारणं तदन्यगुणभाजो संज्ञा । नन्वयं प्रसङ्गाद्गुणान्तरयुतानामपि संज्ञार्थं तपरत्वमिति वार्तिकमतम् । तपरसूत्रस्यात्र पक्षेऽनणामपि ग्राहकत्वमिति विध्यर्थत्वात् । वेदे ह्युदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तोच्चारणे दृष्टादृष्टदोषदर्शनात्

नियमतो गुणानां भेदकत्वात् ।

भाष्ये तु "एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति, अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णम्" इत्युक्तम् । तत्र जलत्वजात्यभिप्रायेणैक्यं न विवक्षितम् । व्यक्तिभेदादेवान्यत्वसंभवे गुणभेदप्रयुक्तभेदोदाहरणत्वानुपपत्तेः । अन्यो घट इत्युक्ते घटान्तरप्रतियोगिकस्यैव भेदस्य बोधात् ।

किं त्वेकभाजनस्थत्वेन तत्तदुपाध्यवच्छिन्नएव तत्र गुणान्तरयोगाद्भेदव्यवहार इत्यर्थ इति कैयटः ।

कचिदभेदकत्वमपि । मुण्डेन चौर्ये कृते कुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोऽयमिति व्यवहारात् । एतच्छास्त्रे तु किं न्याय्यमित्याकाङ्क्षायां सिद्धान्तमाह भाष्यकारः—

अभेदका एव गुणा इति ।

अत एवानडुदात्त इत्यादि संगच्छते । गुणरहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वान्नान्तरीयकतयोच्चार्यमाणोऽपि गुणः प्रयत्नविशेषं विना न विवक्ष्यते। अन्यथा ह्युदात्तमेवोच्चारयेत् इति वाक्ये च न् उदात्तग्रहणं कुर्यादिति शेष एवकारस्यार्थ इति केचित् ।

अन्ये तु एकश्रुत्या सूत्रपाठः । अवच्छेदकत्वेनानुपात्तश्च स्वरूपमात्रेण सन्नपि गुणो न भेदकः। अरुणया क्रीणातीत्यादावेव तस्य अवच्छेदकत्वम्, न तु गां दद्यादित्येतावन्मात्रोक्ताविति निर्विवादत्वात् ।

भाष्ये च एवकारस्य "न त्वेकश्रुतिमुच्चार्योदात्तग्रहणं कुर्यात्" इति शेषे तात्पर्यम् । अन्यथा स्पष्टार्थमुदात्तग्रहणं न कुर्यादित्येव ब्रूयात् । हन्त्यादेशस्य वधेः स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते । "एकाच उपदेशे" इति सूत्रे एकाज्ग्रहणं च न कर्त-

च्यमिति भाष्यासङ्गतेश्च । चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यतइति भाष्यविरोधाच्च ।

एतेन "स्थानेऽन्तरतमः" इतिवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नेवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं यत्नाधिक्याद्विवक्षार्थमिति कैयटकल्पनमपास्तम् । चतुर्शब्दस्य अव्युत्पत्तिपक्षे "त्र्यः संख्यायाः" इति व्युत्पत्तिपक्षे तु उरन्प्रत्ययान्ततया "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्युभयथाऽप्याद्युदात्तत्वात् । अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वाच्छेषनिघातेन इकारस्यानुदात्ततया तदादेशस्यानङोऽप्यनुदात्तत्वस्यैव प्राप्त्या उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं स्यादित्युदात्तग्रहणवैयर्थ्यञ्च । प्रत्युत यत्नाधिक्येऽप्यविवक्षाज्ञापकत्वापत्तिः । एकश्रुत्या सूत्रपाठे तु स्वरविशेषोपादानं विवक्षार्थमेवेत्यदोषः ।

यत्तु कौस्तुभे उदात्तग्रहणस्य स्वशब्दानुपात्तो गुणो न भेदक इति ज्ञाप्यम् उत यत्नविशेषविरहेण तथेति । नाद्यः । निपातनस्वरस्य विवक्षापत्तेः । नान्त्यः । उदात्तोच्चारणस्यैव विवक्षाहेतौ यत्नविशेषे स्थिते मूलशैथिल्येन ज्ञापकानुत्थानात् । स्वोपादानवैयर्थ्यप्रयोजकस्यार्थस्य ज्ञाप्यत्वानुपपत्तेरिति । तदसत् । एकश्रुत्या पाठ इत्यस्यैव ज्ञाप्यत्वात् । उपात्तगुणानां भेदकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् । भाष्ये तथैवोक्तत्वाच्च । उपादानं चात्र द्वेधा । स्वरूपेण शब्दविशेषावच्छेदकतया उदात्त इत्यादिशब्दैश्च ।

एतेन वैकल्पिकमेकश्रुत्यमङ्गीकृत्य "पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति" इतिन्यायेन तत्राद्युदात्तनिपातनं करिष्यते इत्युक्तम् । इह तु त्रैस्वर्येण सूत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपात्तस्य गुणस्य नान्तरीयकत्वादविवक्षाप्रसङ्गादुदात्तग्रहणं

ज्ञापकमित्युक्तम्। अतो न पूर्वोत्तरभाष्ययोर्विरोध इत्यपास्तम्। गुणानां भेदकत्वस्याप्यवश्याश्रयणीयत्वात्। एकश्रुत्या सूत्रपाठेनैव प्रकृतभाष्यस्य योज्यत्वात्। अत एव गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहाय ग्रहणकशास्त्रेऽण्ग्रहणं सङ्गच्छते। अत एवाष्टन आत्वे इदमस्त्यदाद्यत्वे च नानुनासिकः। इदं च सर्वमेकश्रुत्या पाठपक्षं पश्चादुपन्यस्यता कैयटेनैव ध्वनितमित्यास्तां विस्तरः।

अदेङ् गुणः २।

अकार एकार ओकारश्चाविशेषेण गुणसंज्ञः स्यात्। प्रदेशा विधौ "आद्गुणः" इत्यादयः। अनुवादे "अतो गुणे" इत्यादयः। अन्यत्पूर्ववदूह्यम्।

इको गुणवृद्धी ३।

गुणवृद्धिशब्दयोर्यत्र विधेयसमर्पकत्वं तत्र स्थानिविशेषानभिधाने इक इति षष्ठ्यन्तं पदं स्थानिसमर्पकमुपस्थितं बोध्यम्।

इदं च गुणवृद्धिशब्दयोः प्रकृतत्वेऽपि पुनर्गुणवृद्धिग्रहणात् शब्दव्यापाराश्रयेण लभ्यते। अन्यथा इक इत्येव ब्रूयात्।

यत्तु तथाऽपि "इकस्तौ" इत्येव वक्तव्यम्। वस्तुत इक इत्येव। संपूर्ण पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्य वृद्धिरित्यादैचौ यत्र विधीयेते गुण इति च अदेङौ तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते इति व्याख्यानात्। तत्र च लिङ्गम् "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यत्र इद्ग्रहणम्। अकारस्य स्वरूपेण विधानेऽपि इक्पदोपस्थितौ तद्वैयर्थ्यादिति, तच्चिन्त्यम्। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानप-

रामर्शितया तच्छब्देन गुणवृद्ध्योर्ग्रहणानुपपत्तेः । औत्सर्गिकव्युत्पत्त्यनुसारेणैवापत्तेः कल्प्यत्वात् । उक्तलिङ्गस्य च ऋशुक्षिशब्दगतऋकारोकारव्यावृत्त्यर्थतयाऽन्यथासिद्धत्वात् । वाक्यानुवृत्तौ च तस्य विशिष्टार्थान्तरपरत्वेन प्रकृतार्थान्वयानुपपत्तेः । न च शब्दाधिकारेण निर्वाहः । पदमात्रे तदङ्गीकारात् । वाक्यार्थस्य परमतात्पर्यविषयतया तद्रङ्गस्यानुचितत्वात् । पदार्थस्य तु स्वातन्त्र्येण तदविषयतया वाक्यान्तरान्वयेऽपि तद्भङ्गाभावात् । तद्वाक्यार्थबुद्धावेतत्समभिव्याहारस्य प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । तत्तत्पदार्थान्तरनिरूपिताकाङ्क्षादिज्ञानान्तरकल्पने गौरवाच्च ।

इग्ग्रहणं किमर्थमिति भाष्यादिकं तु अवयवद्वारा सूत्राक्षेपपरम् । प्रधानाक्षेपे गुणाक्षेपस्यार्थसिद्धत्वात् । अत एव "प्राक् कडारात्समासः" इत्यत्र प्राग्वचनं किमर्थमितिभाष्ये अवधित्वद्योतकाक्षेपद्वारेणावधेरप्ययमाक्षेप इति कैयटः । गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादितिभाष्यादिस्वरसाच्च ।

एतेन सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिसामर्थ्यपरतया उक्तग्रन्थं व्याख्याय पूर्वोक्तव्याख्याने शब्दस्वारस्याननुगुणत्वदोषोद्भावनमपास्तम् । विपरीतत्वात्स्वरसस्येति दिक् ।

इदं च सूत्रं न विध्यात्मकम् । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यात् । नाप्यधिकारः । तथा सति नञोऽप्यत्रैव पाठापत्तेः । प्रतियोगिभूतयोर्गुणवृद्ध्योरत्रोपादानं निषेधस्य तूत्तरत्रेतिवैषम्ये बीजाभावात् । इक्स्थानिकगुणवृद्धिनिषेधस्योत्तरत्र विधेयतयोपस्थितिसिद्ध्यर्थत्वे विशिष्टस्यैवाधिकर्त्तुमुचितत्वात् "सर्वस्य द्वे" इत्यादिवत् । "प्रत्ययः" "परश्च" इत्यादौ विभज्य पाठस्तु विधेयभेदादुपपन्नः । आद्येन प्रत्ययसंज्ञा विधीयते परेण तु

प्रकृत्यपेक्षया परत्वमिति । तस्मात्परिभाषैवेयम् ।

एतदुपस्थितौ लिङ्गं च गुणवृद्धिशब्दाभ्यां तद्विधानं स्थान्यन्तरानिर्देशाभावविशिष्टम् न तु गुणवृद्धिपदमात्रम् । "अचो ञ्णिति" इत्यादावतिप्रसङ्गादित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

उदाहरणं चेता स्तोता कर्ता अचैषीत् अस्तौषीत् अहार्षीत् इति । प्रत्युदाहरणं तु याता ग्लायति उम्भिता इति । अत्र आकारस्य अकारः ऐकारस्य एकारः मकारस्य स्थानसाम्यादोकारश्च गुणो मा भूत् । यद्वार्त्तिकम्—

इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् इति ।

स्यादेतत् । पचतीत्यादौ धात्वकारस्य शपमाश्रित्य "पुगन्तलघूपधस्य" इति, प्रत्ययाकारस्य च "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति तिपमाश्रित्य गुणे कृतेऽपि विशेषाभावः । न च चिकीर्ष अक इतिस्थिते अकारस्य वृद्ध्यापत्तिः । "ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन" इति वार्त्तिकोक्त्या अतो लोपस्य बलवत्त्वात् । सिद्धान्तेऽपि "अचो ञ्णिति" इति वृद्धेर्निर्दिष्टस्थानिकत्वेन उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या उक्तरीत्यैव समाधेयत्वात् । अयासीदित्यादौ तु आकारस्य "सिचि वृद्धिः" इति वृद्धावपि न दोषः । "यमरमनमातां सक् च" इति सगिड्भ्यां परत्वेन तद्बाधाचेति केचित् ।

येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्तद्बाध इत्यन्ये ।

याता वातेत्यादौ गुणस्तु गापोष्टक: कित्त्वेन ज्ञापकेनैव वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणमितिपक्षप्रस्तावोक्तरीत्या निरस्त एव । अन्यथा द्वयोरकारयोः पररूपेणैव सिद्धौ आतोलोपप्रवृत्त्यर्थकित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो लोपेन तु न तत्र निर्वाहः । "अ-

नुदात्तोपदेश" इत्यत उपदेशपदानुवृत्त्या आर्द्धधातुकोपदेशकाले यददन्तं तस्यैव लोपविधानात् । गाधातोस्तु टप्रत्ययोत्पत्तिवेलायामादन्तत्वात् । अन्यथा गत इत्यादौ मकारलोपे कृतेऽदन्तत्वेन लोपापत्तेः ।

अथात्र आभीयत्वेन मलोपादेरसिद्धत्वमाश्रीयेत, तथाऽपि अय पय गतावित्याभ्यां क्विपि अत् पत् इतिरूपं माधवादिसंमतं न सिद्ध्येत् । "लोपो व्योः" इत्यस्य आभीयत्वाभावात् । नचैवं धिवि प्रीणने कृवि हिंसाकरणयोश्चेत्येतयोरिदित्वान्नुमागमे "धिन्विकृण्व्योर च" इति वकारस्याकारादेशे उप्रत्यये च कृते अतो लोपो न स्यात्, उप्रत्ययोत्पत्तिवेलायामदन्तत्वाभावादिति वाच्यम् । उप्रत्ययवेलायामेव तत्संनियोगशिष्टतया अस्यापि बुद्ध्यारोहात् इति केचित् ।

यौगपद्येऽपि उप्रत्ययोपदेशवेलायामदन्तत्वं नास्त्येवेत्येतदस्वरसेन निर्देशक्रमात्प्रथममस्वं ततश्चशब्दाकृष्ट उप्रत्यय इत्यन्ये।

तस्मादाकारनिवृत्त्यर्थं नैतत्सूत्रमारभ्यम् ।

नापि ऐजूनिवृत्त्यर्थम् । ऐकारोपदेशसामर्थ्यादेव तद्वारणात् । अन्यथा एकारमेवोच्चारयेत् । न चैवमायादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । गुणं प्रति ह्यैकारोपदेशः स्ववैयर्थ्यापत्त्या बाधकः आयादेशे तु ऐकार एव निमित्तमिति वैषम्यात् । तदाहुः—

यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति ।

न च ग्लाय् इत्येव पठितुं शक्यम् । त्वया ग्लायते इत्यादौ यकारद्वयापत्तेः । आदन्तत्वाभावे जग्लावित्यादेरसिद्धेश्च । नन्वेवम् "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यात्वमपि बाध्येत ।

एङन्तत्वोपदेशेऽपि आत्वसम्भवेन ऐजुपदेशस्य तन्निमित्तत्वाभा-
वात्। शिति प्रत्यये गुणस्य शिद्भिन्ने चात्वस्य ऐज्विरोधित्वे तुल्ये
ऐजुपदेशेन गुण एव बाध्यते न त्वात्वमिति विनिगन्तुमशक्य-
त्वात्। धेट् पानइत्याद्येङन्तेषु आत्वविधेरपि सावकाशत्वा-
त्। आत्वविधावेज्ग्रहणस्य तु "मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च"
इत्युत्तरार्थत्वात्। वार्त्तिकमते एजन्तानां दीङादीनामात्वविधा-
नस्य घुसंज्ञासूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्।

अत्र कैयटादयः। "न व्याख्या" इतिसूत्रे कृतात्वस्य
व्यायतेर्निर्देश एव आत्वं न बाध्यतइत्यत्र विनिगमक इति।

यत्तु एज्ग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वं भवति। न हि तस्योत्तरा-
र्थत्वं शक्यम्। भाष्यमते "मीनाति" इतिसूत्रेण गुणवृद्धिनि-
मित्ते प्रत्यये विवक्षिते सन्युपदेशावस्थायामेवात्वं विधीयते न तु
गुणवृद्ध्योः कृतयोरितिसिद्धान्तात्। अन्यथा दाय इत्यत्र इका-
रान्तत्वाद्धज बाधित्वा अच् स्याद्, ईषद्वदान इत्यादौ "आतो
युच्" न स्यात्, अवदाय इति "श्याद्व्यध" इति आदन्तत्वल-
क्षणो णश्च न स्यात्। इदं च एङ्निमित्तप्रत्ययविवक्षायां दीङा-
दीनामात्वविधानेनापि सिध्यति। न च ञिता णितां च प्रत्य-
यानां वृद्धिनिमित्ततया एङ्निमित्तत्वं नास्तीति घञ्णिजादि
विवक्षायामात्वं न स्यादिति वाच्यम्। वृद्ध्या गुणबाधे
ऽपि तेषां गुणं प्रति स्वरूपयोग्यतानपायात्। एज्विष-
ये प्रागेवात्वाभ्युपगमे फलोपधानविवक्षायामसंभवादिति।
तन्न। अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्त्या णिजादेरेव प्रति
स्वरूपयोग्यत्वे मानाभावात्। तस्मादेचो न गुण इति सिद्धम्।

नापि व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्। "सप्तम्यां जनेर्डः" इति ड-
प्रत्ययस्य डित्करणेन व्यञ्जनस्य गुणो न भवतीतिज्ञापितत्वा

त् । अन्यथाऽर्द्धमात्रिकव्यञ्जनस्थाने अकारे गुणे मानृके कृते प-रूपेण सिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् । न च नकारस्य सानुनासिक एवा-कारो गुणः स्यादिति वाच्यम् । पर इत्येव सिद्धे रूपग्रहणस्य यद्गुणविशिष्टं परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादित्येतदर्थत्वात् । अत्र भाष्यम्—

हित्करणं न ज्ञापकम् ।

" अन्येभ्योऽपि दृश्यते " इत्यनेन "गमश्च" "अन्तात्यन्ताध्वदूरपार " इतिप्रकरणाधीतेन वार्तिकेन गमेरपि डप्रत्ययस्य वाच्यत्वात् । तत्र च गुणस्वीकारे मकारस्य स्थाने ओष्ठस्थानतया ओकारस्य गुणस्यापत्तौ नगोऽग इत्यादीनामसिद्धेः ।

यद्यपि "सप्तम्यां जनेर्डः " इतिप्रकरणादन्यत्रैवायं डप्रत्ययः, तथाऽपि "जनेर्डः " इतिप्रकरणे "अन्येष्वपि दृश्यते इतिसूत्रस्थापिशब्दगर्भित एवार्थो वार्त्तिकेनोक्तो न त्वपूर्वः ।

अस्तु वा तद्वार्त्तिकमेव व्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः इति केचित् ।

ननु "गमेर्डोः" इति डोप्रत्ययविधानं मकारस्य ओकारो गुणो न भवतीति ज्ञापकम्, अन्यथा विचैव गुणे कृते गोरूपसिद्धेः, यद्वा इदमेव व्यञ्जनस्य गुणाभावज्ञापकं स्यादितिचेन्, नैवम् । मकारस्थाने सानुनासिकस्य अकारस्य व्यावृत्तये डोप्रत्ययविधेः सार्थक्यात् ।

अथ तथाऽपि " तनोतेर्डउः सन्वच्च " इति डित्करणं ज्ञापकं व्यञ्जनस्य गुणो न भवतीति । अन्यथा नकारस्य गुणेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपेण च सिद्धौ तस्य वैयर्थ्यात् ।

किं च स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे चेता अचैषीदित्यादौ

चरितार्था गुणवृद्धिविषयः केवलस्थानकृतान्तर्येण व्यञ्जनादिषु न प्रवर्तिष्यन्ते । न चैवं नेता अनैषीदित्यादौ स्थानगुणप्रमाणैस्त्रिभिरान्तरतम्यात्तत्र चारितार्थ्ये, ह्रस्वे तत्प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । "मृघस्यदः क्मरच्" इति कित्करणेन प्रमाणत आन्तर्यस्याविवक्षितत्वज्ञापनात् । न च ईहिता ईशितेत्यत्र कण्ठ्यतालव्ययोर्विवृतयोश्च हकारशकारयोः स्थानगुणाभ्यामान्तरतम्याददेतौ स्यातामिति वाच्यम् । ऊष्मणामीषद्विवृतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।इकारादीनां विवृतत्वमेव। एकारादीनां विवृततरत्वस्य शिक्षान्तरोक्तत्वेऽपि सूत्रभाष्याद्यसंमतत्वात् । उक्तकित्वेन इकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाद्वा । तस्मादात्संध्यक्षरव्यञ्जनानां गुणवृद्ध्योरभावस्योक्तरीत्यैव सिद्धौ सूत्रमेतद्व्यर्थमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु " क्ङिति च " इतिसूत्रे निषेध्याया वृद्धेरिग्लक्षणत्वसंपादनायेदम् । न ह्येतत्परिभाषां विना इग्लक्षणगुणवृद्धिनिषेधः शक्यः । प्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धेः । सति त्वस्मिन् इक इतिशब्दमुच्चार्य विहितत्वलक्षणमिग्लक्षणत्वं प्रसिद्ध्यति । तत्रत्यचकारस्य इतिशब्दार्थकतया तदर्थलाभात् । न च तदविशेषितयोरेव तयोः स निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । "नडादिभ्यः "फकि लैगवायन इत्यत्र ओर्गुणस्यापि निषेधापत्तेः । न च विधानसामर्थ्यम् । औपगव इत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । पारोहित्यमित्यादौ तु यकि परे "क्ङिति च" इति आदिवृद्धेर्निषेधप्रसङ्गस्त्येव । विधानसामर्थ्यात् । निषेधस्य तद्धितभिन्ने क्ङिति चरितार्थत्वात्। अत एव इक्स्थानिकगुणनिषेधेनापि न निर्वाहः । उक्तगुणस्य उकारस्थानीयतासत्त्वात् । तस्मान्निषेधे प्रतियोगितावच्छेदकीभूतमिग्लक्षणत्वं तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदम् ।

गुणवृद्धी पुनः सर्वत्रैव तद्व्यतिरेकेणापि इक्स्थानिके एव पर्यवस्यतः।

तथा हि। "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" "जुसि च" इति गुणश्च अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यवर्णे प्राप्तौ पूर्वोक्तज्ञापकवशादिक्ष्वेव विश्राम्यतः। "मिदेर्गुणः" "पुगन्तलघूपधस्य च" इत्यादिषु तु स्थान्यपि निर्दिष्ट एव। मिद इर्मिदिस्तस्य गुणः। पुकि अन्तः पुगन्तः। पुकीति विषयसप्तमी। पुकि विवक्षिते सति योऽन्त इत्यर्थः। तेन पुगव्यवहितपूर्ववर्त्तिन इति पर्यवसितम्। लघ्वी चासावुपधा चेति कर्मधारयः। ततः पुगन्तश्च लघूपधा चेति समाहारद्वन्द्वे क्लीबत्वम्। वापयतीत्यादौ त्वादन्तसन्निपातकृतस्य पुकस्तद्विघातकगुणाप्रवर्त्तकत्वात्। "ऋच्छत्यृताम्" इत्यत्रापि ऋशब्दऋच्छब्दयोर्द्वन्द्वः, ऋच्छतिशब्दस्य ऋकारेण षष्ठीसमासं कृत्वा पूर्वपदे तत्पुरुषगर्भ उत्तरपदे द्वन्द्वगर्भो द्वन्द्वः।

यद्वा उक्तरीत्या पूर्वपदे तत्पुरुषगर्भ ऋकारेण ऋच्छशब्देन च त्रिपदो द्वन्द्वः। तेन ऋच्छतेर्ऋकारस्य स्थानित्वलाभः। आरिवानित्यादौ गुणसिद्ध्यर्थमृधातोः संग्रहाय मध्ये चतुर्थोऽपि ऋकारः प्रश्लेष्यः। अन्यथा क्वसोः कित्त्वसामर्थ्याद् गुणो न स्यात्। प्रश्लेषे तु विशिष्य विधानसामर्थ्याद् गुणसिद्धिः। 'ऋदृशोऽङि' इत्यत्र "उरङि गुणः" ततो "दृशः" इति पृथग्योगः। उरित्यनुवृत्त्या व्यधिकरणषष्ठ्या च दृशिसंबन्धिन ऋकारस्य गुण इत्यर्थः। "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः" इत्यत्र योगविभाग। "स्थूलदूरयुवह्रस्वानां यणादिपरम्" इत्येको योगः। "क्षिप्रक्षुद्रयोः पूर्वस्य च गुणः" इति द्वितीयः। युवपर्यन्तानां लकाररेफवकाराणां

स्वोत्तरवर्त्यकारेण सह लोपे "ओर्गुणः" इत्युकारस्य गुणे अवादेशे च स्थवीयान् दवीयान् इत्यादि सिद्धम् । यण आदिर्यणादिः ततः परमिति समासः । तेन क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदी रेफपूर्वौ पकारदकारौ, ततः परस्य रशब्दस्य लोपस्ताभ्यां पूर्वस्य इकारस्य उकारस्य च गुण इत्यर्थः ।

एवं गुणमात्रमिक्षु विश्रान्तम् । "मृजेर्वृद्धिः" इत्यत्र तु अचः इत्यपकृष्य मृजेः संबन्धिनः अचो वृद्धिः स्यात् । ततो "क्ङिति" इति । अच इत्यनुवृत्त्या यथान्यासवदेवास्य योगस्यार्थः । अमार्ड् इत्यादौ अटो वृद्धिस्तु न भवति । लादेशोत्तरमडितिपक्षे परत्वाद्वृद्धेः प्रवृत्तेः । सकृदेव शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् । यदा तु लावस्थायामेवाट्, न चैवमध्यैयातामित्यत्र अधि आ इ आतामितिस्थिते "अचि श्नुधातुभ्रुवाम्" इति इयङं बाधित्वा "एरनेकाचः" इति यण् स्यात्, आटो धात्वावयवत्वेनानेकाच्त्वादिति वाच्यम्, "एरनेकाचः" इति विभज्य "इणो यण्" इत्यनुवर्त्य अनेकाचश्चेद्यण् तर्हि इण एवेतिनियमेन तद्वारणादितिपक्ष आश्रीयते, तदा "क्ङिति च" इति निषेधाद् वृद्धेर्लावस्थायां दुर्लभत्वेनान्तरङ्गत्वादडागमस्यैवोत्पत्त्या तस्य वृद्धिप्रसङ्गेऽपि "अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य" इति परिभाषया समाधानसंभवात् ।

तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु अङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाङ्गविशेषणात्प्रत्यये परे तद्विधानात् । अव्यवहितप्रत्ययाभावेनैकवर्णव्यवधानेऽपि ऋकारस्यैव वृद्धिर्न त्वटः । अनेकव्यवधाने प्रवृत्तौ मानाभावात् । "येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्" इतिन्यायात् । "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इत्यत्रापि अचिकीर्षीदित्यकारवृद्धिनिषेधार्थं नैतत्सूत्रम् । अल्लोपस्य वि-

प्रतिषेधेन बलवत्त्वस्य उक्तत्वात् । आकारेऽप्युक्तः समाधिः । एजन्तं तु नास्त्येव । अनैमित्तिकस्य आत्वस्य प्रागेव प्रवृत्तेः । रैनौग्लौशब्दानामाचारक्विबन्तानां वृद्धिसत्त्वासत्त्वयोर्न विशेषः ।

न च उदवोढामित्यत्र पूर्वं ढलोपे तत्र ओदन्तत्वाद् वृद्धिप्रसङ्गः । तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ततो ढलोपः, "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्यसिद्धत्वान्न ओदन्तत्वमितिसमाधानात् । न च गोशब्दात्क्विपि अगवीदित्यत्र वृद्धिनिषेधार्थः । "ऋत इद्धातोः" इत्यतोऽनुवृत्तेन धातुना सिजाक्षिप्तस्य धातोरभेदेन विशेषणाद्धातुरेव यो धातुर्न तु कथंचित्प्रातिपदिकमितिव्याख्यानादिति कौस्तुभे ।

माधवस्तु कविविधुपितृशब्दानां क्विपि लुङि अकवायीत् अविधावीत् अपितारीदित्याह ।

तस्यायमाशयः—धातुरेवेत्यस्य कोऽर्थः, प्रत्ययान्तरेऽपि धातुसंज्ञक एव, धातुत्वानिबन्धनप्रत्ययप्रकृतित्वाभाववान्वा । नाद्यः। तत्र हि भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रत्ययत्वसाक्षाद्व्याप्यो धर्मो निवेश्यते उत कथञ्चित्प्रत्ययत्वव्याप्यः । न प्रथमः । तिङ्त्वाद्यवच्छिन्नभेदवति कृत्प्रत्ययादौ क्विबन्तस्यापि धातुत्वात् । नान्त्यः । तिप्त्वावच्छिन्नभिन्ने तसादावपि तस्य धातुत्वाद्व्यावृत्तेरभावात् । न द्वितीयः । क्विबन्तानां हरतिकरोत्यादीनां स्वादिप्रकृतित्वेन व्यावृत्त्यापत्तेः । न च तुग्विशिष्टानामेव स्वादिप्रकृतित्वमिति वाच्यम् । तावताऽपि धर्मिभेदानुपपादनात् । लू इत्यादिक्विबन्तसमानाकाराणां शुद्धत्वादीनामप्यलावीदित्यादौ वृद्ध्यनापत्तेश्च । न च प्रातिपदिकत्वानुत्तरधातुसंज्ञाकइति वाच्यम् । "उपदेशे एवानुव-

न्धलोपे कृते ततो धातुसंज्ञा" इतिग्रन्थदर्शनाद्धातुप्रत्ययभिन्नत्वे सत्यर्थवत्त्वोत्तरमेव हृप्रभृतीनामपि धातुसंज्ञत्वात् । अनुबन्धसत्त्वासत्त्वयोस्त्वकिञ्चित्करत्वात् ।

अथौपदेशिकधातुग्रहणार्थं द्वितीयधातुग्रहणमिति नामधातुव्यावृत्तिरितिकैयटोक्त्यनुसारेणोच्यते, तथाऽपि इगन्ते क्विबन्तधातौ सिचि वृद्धिर्वारयितुं न युक्ता । इक्परिभाषारम्भे तस्या इष्टतया तदनारम्भेऽपि तथात्वात् । तादृशस्यैवार्थस्य प्रकारान्तरेण साधनीयत्वात् । तस्मादोकारान्तव्यावृत्त्यर्थमेव यतनीयमितिस्थिते केचित्तावदाहुः—

धातोरितिवद् " ओतः " इत्यप्यनुवर्त्य ओदन्तस्य धातोश्चेद् वृद्धिर्भवति तर्हि धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति व्याख्येयमिति । तच्चिन्त्यम् । नामधात्वन्यस्य ओदन्तस्य धातोरप्रसिद्धेः । तेषामात्वस्य प्रागेव प्रवृत्तेः । ओदन्तत्वोपलक्षितस्य आकारान्तत्वदशायां वृद्धौ सत्यामसत्यां वा विशेषाभावस्योक्तत्वात् । तस्माद् " नेटि " इत्यत्र नेतियोगं विभज्य "ओतः" इत्यनुवर्त्य ओकारान्तस्य वृद्धिनिषेधः ।

यद्वा बहुलग्रहणमनुवर्त्य ओदन्तस्य वृद्ध्यभावो बाहुलकेन साधनीय इत्येव तावद्रमणीयम् । एवं हलामपि न सिचि वृद्धिप्रसङ्गः । येननाप्राप्तिन्यायेन हलन्तलक्षणवृद्धेस्तावद्बाधकत्वसम्भवात् । न चैवमकोपीदमोपीदित्यादौ " वदव्रजहलन्तस्याचः " इति वृद्धेः " नेटि " इति निषेधेन निरपवादत्वात् "सिचिवृद्धिः" इतिसूत्रेण हलो वृद्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वृद्धिमात्रस्य " नेटि " इति निषेध इत्यभ्युपगमात् । तस्मात् " क्ङिति च " इति निषेधे इग्लक्षणत्वस्य वृद्धिविशेषणत्वलाभार्थमियं परिभाषेति सिद्धम् ।

अथ तथाऽपि कृतं छिन्नमित्यादौ "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति पुगन्तेतिगुणस्य च निषेधाय गुणग्रहणमेवास्तु, न तु वृद्धिग्रहणम् । न च मृष्ट इत्यादौ वृद्धिनिषेधाय तस्या इग्लक्षणतां सम्पादयितुं तदिति वाच्यम् । "मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते" इति भाष्योक्त्या "अजादौ क्ङिति वा" इतिवचनस्य "मृजेर्वृद्धिः" इत्येतदुत्तरमावश्यकतया तत्र "अजादौ क्ङिति" इतियोगं विभज्य क्ङिति चेद्भवत्यजादावेवेतिनियमेन तद्व्यावृत्तेः साध्यत्वादितिचेत्, अत्राहुः—

णू स्तुतौ धू विधूनने इति कुटादिपठितयोर्लुङि अनुवीत् अधुवीदितिरूपमिष्टम् । तत्र "गाङ्कुटादिभ्यः" इति ङित्त्वातिदेशेन "क्ङिति च" इति सिचिवृद्धेर्निषेधार्थं तस्या इग्लक्षणत्वसंपादनाय वृद्धिग्रहणमिति ।

स्यादेतत् । अन्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वात्सिच्परस्मैपदेत्युभयसापेक्षबहिरङ्गवृद्ध्यपेक्षयाऽन्तरङ्गस्योवङो वृद्धेः प्रागेव प्रवृत्तौ हलन्तत्वाद् "नेटि" इति वृद्धिनिषेधस्सिद्ध एव । न च "सिच्यन्तरङ्गं नास्ति" इतिसिद्धान्तान्नैवमिति वाच्यम् । तस्य निर्युक्तिकत्वात् । न चैवमचैषीदित्यादौ अन्तरङ्गत्वात्सिचि वृद्धिं बाधित्वा गुण एव स्यादिति वाच्यम् । तस्यैव वृद्धिसंभवेनेष्टापत्तेः । पूर्वपक्षे वृद्धेरिक्स्थानिकत्वे नियमाभावात् । उक्तपरिभाषायां वृद्धिग्रहणानुपादानस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

नन्वस्तावीदित्यादौ गुणस्य न वृद्धिसंभवः । ओकारान्ते वृद्धिनिषेधस्य स्थापितत्वात् । बाहुलकेनानिगन्तस्य वृद्धिर्नेतिपक्षे तु पूर्वोक्तेऽपि तथैवेतिचेद्, मैवम् । ओतो धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरितिपक्षे दोषाभावादिति केचित् ।

तच्चिन्त्यम् । तस्य दूषितत्वात् । न च वृद्ध्यवस्थाया-

मोदन्तो नामधातुरन्यधातुरत्रैव प्रसिद्ध इति वाच्यम् । प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां ह्योदन्तत्वमपेक्षितं न तु यदाकदाचित्, अविधावीदित्यादावपि निषेधापत्तेः । तस्यापि विधवतीत्यादौ ओदन्तत्वात् । सिच्यन्तरङ्गस्वीकारे तत्रैव ओदन्तत्वाच्च । न चेष्टापत्तिः । पूर्वोक्तदोषग्रस्तत्वात् । अन्यथा तत्कृतस्य कैयटमाधवयोरविरोधस्याप्यनुपपन्नत्वात् ।

तस्मादेवं व्याख्येयम् । "सिचि" इतियोगं विभज्य "ओत" इति "बहुलम्" इति चानुवर्त्य व्यवस्थितबाहुलकं चाश्रित्य सिचि ओदन्तस्य वृद्धिः स्यात् व्यवस्थितत्वाच्च बाहुलकस्य नामधातौ न भवतीति । एवं चाकवयीत् अकावीत् इति मतद्वयपुरस्कारेण रूपद्वयदर्शनं सिद्धान्तकौमुद्यां निर्युक्तिकमेव । तदंशे उभयोरप्येकमत्यस्यैव व्यवस्थापितत्वात् । न चैवम् अविधावीदित्यनुपपत्तितादवस्थ्यम् एतत्पक्षे तत्रापि प्रागेव गुणस्य वाच्यत्वादिति वाच्यम् । स्वाभाविकौदन्तस्यैव निषेधोपगमादिति । अकावीदित्यादौ गुणे कृते "वदव्रजहलन्तस्य" इति वृद्धिः ।

न चैवमतारीदित्यादौ गुणे कृते "नेटि" इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधात् "अतो हलादेर्लघोः" इति वृद्धिविकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । तदपवादभूताया "अतो ल्रान्तस्य" इतिनित्यवृद्धेः सम्भवात् । न च तथाऽपि अलावीदित्यत्र विकल्पापत्तिरेवेति वाच्यम् । "ल्रान्तस्य" इत्यत्र "लोपो व्योः" इति वकारं प्रश्लिष्य तदन्तस्यापि नित्यवृद्धिविधानस्य वाच्यत्वात् । न चैवं मा भवानवीदमवीदित्यादावपि नित्यवृद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् । "ह्म्यन्तक्षण" इतिसूत्रे णिश्विग्रहणमपहाय तत्स्थाने अविमव्योः प्रक्षेपेण निषेधसिद्धेः ।

एतत्पक्षे औनयीदश्वयीदित्यादावन्तरङ्गत्वाद् गुणयादेशयोः कृतयोः यान्तत्वादेव निषेधापत्त्या तत्रेष्टविकल्पासिद्धिरिति वाच्यम् । वकारप्रश्लेषनिबन्धननित्यवृद्धेरेव अविमव्योः प्रक्षेपेण निषेधात् । "अतो हलादेः" इति विकल्पस्य भवेः संभवात् । "मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्" इतिन्यायात् ।

नं चैवमजागरीदित्यत्रापि विकल्पापत्तिः, एकसूत्रोपात्ततया तदंशेऽपि "अतो हलादेः" इत्यस्य बाधायोगादिति वाच्यम् । तत्र बाध्यसामान्यचिन्तया स्वविषयप्राप्तस्य वृद्धिमात्रस्य बाधात् । अगत्या वैषम्यस्य सत्त्वात् । यद्वा "अतो ल्रान्तस्य" इति वृद्धेरेवास्तु निषेधः । न चैवमजागरीदमवीदित्युभयत्रापि "अतो हलादेः" इत्यस्यापत्तिः । तदपवादनित्यवृद्धिनिषेधेऽपि भवतौ उत्सर्गभूतविकल्पप्रवृत्तिः जागर्तौ तु नेति स्वीकारात् । अपवादनिषेधे पुनरुत्सर्गप्रवृत्तेर्लक्ष्यानुरोधेन वैकल्पिकत्वात् । तस्मात्सिद्ध्यप्यन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराद्वदेव । अनुवीदित्यादौ "क्ङिति च" इतिनिषेधप्रवृत्त्यर्थं सिचिवृद्धेरिग्लक्षणत्वसंपादकत्वेनापि नात्र वृद्धिग्रहणसार्थक्यमितिचेत् अत्राहुः—

अतो ल्रान्तस्य इत्यत्र वकारस्य प्रश्लेषे श्वधातोरपि नित्यं वृद्धिप्रसंगः । न च तत्र मानाभावः । श्वयिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु भाष्यते, विकारएनमार्या भाषन्ते इति भाष्यनिरुक्तकृद्भ्यामुक्तत्वात् । न च अविमविवत्तस्यापि तत्र पाठः कार्य इति वाच्यम् । णिश्वीतिद्वयं त्यक्त्वा त्रयप्रक्षेपे गौरवापत्तेरिति दिक् ।

अत्रेदं बोध्यम् । नैतदनुरोधेन "सिद्ध्यन्तरङ्गं नास्ति" इति

स्वीकारो न्याय्यः । वकारप्रश्लेपानभ्युपगमात् । न चाला-वीदित्यत्र विकल्पापत्तिः । "वदव्रज" इत्यत्र वदअव्रजेति प्रश्लिष्य अवादेशस्यापि वृद्धिविधानस्य व्याख्यातुं शक्य-त्वात् । न च धातुसाहचर्याद्धातोरेव अचो ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । "द्विस्त्रिचतुर्" इतिसूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणेन साहच-र्यस्य सर्वत्रानियामकत्वस्य ज्ञापितत्वात् । "नेटि" इतिनि-षेधस्य च हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रप्रतियोगिकत्वस्य सर्वसिद्ध-त्वात् । एतेन अविधावीदित्यादावपि नित्यवृद्ध्या प्रागुक्तग्र-न्थमतविरोधोऽपि निरसितुं शक्यः । एवं च "ह्म्यन्तक्षण" इति सूत्रे णिश्विग्रहणं न कर्त्तव्यमेव । सुतरां तत्स्थाने अवि-मव्योः प्रक्षेपः । प्रागेव तु शक्तेः, प्रयोजनाभावात् । गुणे कृते यान्तत्वेनैव णिश्व्योर्निषेधसिद्धेः । अव्यादिप्रक्षेपस्य च वकारप्रश्लेपकृतातिप्रसङ्गवारणमात्रमूलकत्वेन तत्परित्यागे मू-लोच्छेदेनैव छिन्नत्वात् । एवं च तत्रत्यम् अंशभेदेन बाध्य-सामान्यविशेषचिन्ताश्रयणवैषम्यमपि नापद्यते ।

यदपि कैयटादयः । चिरि जिरि इति हिंसायां स्वादौ पठ्येते । ताभ्यां सिचि अचिरायीदजिरायीदितीष्टम् । एवं चिनोतेर्नयतेश्च यङ्लुगन्तात्सिचि अचेचायीदनेनायीदिति । सिच्यन्तरङ्गस्वीकारे तु गुणायादेशाभ्यां यान्तत्वापत्त्या "ह्म्य-न्तक्षण "इति वृद्धिनिषेधे अचिरयीदित्यादिकमेव स्यादतः सिज्विषयेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्ततइत्यावश्यकमिति ।

तदपि चिन्त्यम् । इकारमकारसाहचर्येण यकारस्या-प्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन अयादेशे तन्निषेधो न प्रवर्त्ततइति कल्पयितुं शक्यत्वात् । णिश्विग्रहणं च तत्सूत्रे स्यात्पत्तए । तदेव च औपदेशिकयकारान्तस्यैव निषेध इत्यत्र ज्ञापकम् ।

अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोः यान्तत्वादेव निषेधसिद्धौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । एवं च साहचर्यस्य नियामकत्वं न सार्वत्रिकमित्यादि कुचोद्यमप्यनवकाशम् । एवं च णिश्विग्रहणस्य "सिच्यन्तरङ्गं नास्ति" इत्यत्र ज्ञापकत्वेनोपन्यासोऽप्यनुपपन्नः । अस्मद्रीत्याऽपि तद्वैयर्थ्याभावात् ।

एतेनोक्तलिङ्गोपष्टम्भेनैव "सत्यपि संभवे बाधनं भवति" इतिन्यायमाश्रित्य अन्तरङ्गं वृद्ध्या बाध्यते । अन्यथा तक्रेण दधि न बाध्येत । श्नमकजादिभिश्च शप्प्रत्ययाद्यो न बाध्येरन् । "मिदचोऽन्त्यात्परः" इति श्नमो धातोरन्त्यादचः शपश्च प्रकृत्यवयवमात्रात्परत्र संभवात् । अकचश्च टिमध्यगतत्वेन कप्रत्ययस्य च तद्बहिर्भावेन देशभेदसत्त्वात् । न च मध्येऽपवादन्यायेन उवङेव वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणः तस्य पश्चात्पठितत्वादिति वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषयप्राप्तस्यापवादभिन्नस्य सर्वस्य बाधाभ्युपगमात् । अन्यथा "अचि र ऋतः" इति तिसृचतसृ इत्यनयोर्ऋकारस्य रेफादेशः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं च बाधेत, न तु "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इतिगुणम् । परपठितत्वात् । बाध्यसामान्यविशेषचिन्ते च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवतिष्ठेते इत्यादिकमप्यपास्तम् ।

प्रकृते कल्पकस्यान्यथैवोपपादितत्वात्कल्पनाया मूलोच्छेदलक्षणबाधग्रस्तत्वात् । यदपि भगवद्भिर्भाष्यकारचरणैरुक्तम् ।

यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेऽपि इति ।

तस्यायमाशयः । "अतो हलादेर्लघोः" इत्यत्र अद्ग्रहणं तावत्र संध्यक्षरव्यावृत्त्यर्थम्, लघोरित्यत एव सिद्धेः । इकारोकारऋकारास्त्ववशिष्यन्ते अचेतीत् अमोषीत् अनर्त्ती-

दित्यादौ ।

यदि तु सिच्यन्तरङ्गं स्यात्तर्हि अन्तरङ्गत्वेनैव गुणसिद्धौ तत्र वृद्ध्यप्रवृत्त्यर्थम् "अत "इति व्यर्थं स्यात् । पारिशेष्यादेव तस्य कारमात्रविषयकत्वसिद्धेः । तत्रापीदं चिन्त्यम् । अकुटीदपुटीदित्यादौ "गाङ्कुटादिभ्यः "इति ङित्त्वेन गुणस्याप्रवृत्त्या तत्र वृद्धिर्मा भूदिति अद्ग्रहणं सार्थकमेव । न च तत्र वृद्धिरपि ङित्त्वेनैव न भविष्यतीति वाच्यम् । "लघोः" इति निर्दिष्टस्थानिकतया इग्लक्षणत्वाभावेन तदप्रवृत्तेः ।

यत्तु वृद्धावन्तरङ्गेण गुणेन बाधितायां ङित्त्वेन गुणबाधेऽपि न वृद्धेः प्रवृत्तिः । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायादिति । तन्न । यदि अकारसार्थक्ये आग्रहस्तर्हि अपवादनिषेधे पुनरुत्सर्गस्य प्रवृत्तिरित्याश्रीयताम् । अन्यथा तु तत्परित्यागेऽपि क्षतिविरहात् । अत एव "वदव्रज" इत्यत्रास्मत्पक्षे वकारप्रश्लेषाधिक्यमपि न दोषावहम् । वृद्धिग्रहणस्य त्यागेन लाघवात् । "नान्तःपादम्" इत्यत्र तु सुजातेऽश्वसूनृते इत्येतत्सिद्ध्यर्थं पूर्वरूपे निषिद्धे अयादीनामप्रवृत्तिरित्युक्तम् । अत्र त्वचिरायीदित्यादीनां फलानामन्यथैव साधितत्वेन वैषम्यात् । फलव्यतिरेकेणापि शब्दसार्थक्यमात्राय यत्किञ्चिदर्थज्ञापनोक्तेश्चानुचितत्वादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

तस्मादिह वृद्धिग्रहणं नोपयुज्यतएवेतिस्थितम् । इदं तु गुणग्रहणसाधारण्येन ।

वस्तुतस्तु सिद्धान्ते यथा तथाऽस्तु । इक्परिभाषायां वृद्धिग्रहणानुपादानपक्षे तु इग्लक्षणवृद्धेरप्रसिद्ध्या अकुटीदित्यादौ वृद्धिवारणायैवात इत्यस्य सार्थक्यम् । पूर्वपक्षे वृद्धिमात्रस्यैव

निषेध्यत्वात् । हलादेरित्यस्य च कुटादिभिन्नस्थले सावकाशत्वादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इदं तु गुणग्रहणसाधारण्येन वाच्यम् । उक्तरीत्याऽनेकसृष्टिकल्पनया गुणवृद्ध्योरिक्स्थानिकत्वसिद्धावपि तदपेक्षया "इको गुणवृद्धी" इत्येवाश्रयितुमर्हम् । "सेयं महतो वंशस्तम्बाल्लट्वाऽनुकृष्यते" इतिन्यायसाम्यादिति सूत्राभिप्रायः ।

परमप्रकृतमनुसरामः । शब्दव्यापाराश्रयणं किम् । द्यौः पन्थाः इममित्यादौ "दिव औत्" "पथिमथ्यृभुक्षामात्" "त्यदादीनामः" इत्यौत्वमात्वमत्वं च अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्यैव यथा स्यादिति ।

यत्तु भाष्ये स इममित्युदाहृतम्, तत्र स इमं मन्त्रमपश्यदितिब्राह्मणवाक्यावयवत्वेन स इत्यंशः संपातायातः । न तूदाहरणमविष्टः । तच्छब्दे इकोऽसंभवान्नियमप्रवृत्तिशङ्काऽनुत्थानादिति केचित् ।

अन्ये तु "त्यदादीनामः" इत्यत्र इक इत्यस्योपस्थितौ द्विशब्दे इदंशब्दे च अत्वं स्यान्न त्वन्येषाम् । गणनिर्देशस्य "तदोः सः सौ" इत्यत्रानुवृत्त्यर्थत्वसंभवात्स इत्यप्युदाहरणमेवेत्याहुः ।

वस्तुतस्तु तथा सति "इदमो मः" इतिसूत्रं व्यर्थं स्यात् । तस्य मकारस्थाने त्यदाद्यत्वबाधमात्रार्थत्वात् । उक्तरीत्या च मकारेऽत्वप्रसक्तिविरहात् । एवम् "इदोऽय् पुंसि" इत्यपि व्यर्थम् । इकारस्य त्यदादित्वादत्वे दो य् पुंसि इति विधानादेव सिद्धेः । द्विशब्दमात्रार्थत्वे तु अलोऽन्त्यपरिभाषयैव गतार्थत्वम् ।

अस्यां च परिभाषायां तच्छेषतदपवादपक्षौ पूर्वपक्षतया

संभाव्येते पदोपस्थितिपक्षस्तु सिद्धान्त इति । तत्राद्यो यथा "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इत्यत्र अङ्गगुणशब्दयोरनुवृत्त्या अङ्गस्येति पष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गादलोऽन्त्यपरिभापा गुणपदाच्च इक्परिभापोपतिष्ठते । तत्र इकूपदमङ्गस्य विशेषणम् इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवतीति । स च भवन् "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनयाऽन्त्यस्य भवतीति । तदाऽलोऽन्त्यपरिभापा अस्याः शेपः ।

अथ त्वङ्गस्येतिपष्ठी अलोऽन्त्यपरिभापया अन्त्ये अलि स्थापिता, अङ्गान्त्यस्य गुण इति, पश्चादिका अन्त्यो विशेष्यते अङ्गान्त्यस्य इको गुणः स्यादिति, तदा इयमेव तस्याः शेपः । सोऽयं तच्छेपपक्षः ।

तत्पदम् अलोऽन्त्यपरिभापापरमिति पक्षद्वयसंग्रहः । बहुव्रीहितत्पुरुपाभ्यामुभयपरत्वात् । तत्प्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तिकत्वं तच्छेपत्वमुभयसाधारणं वोध्यम् । एतेनोक्तपरिभापाद्वयैकवाक्यत्वस्य तच्छेपशब्दार्थत्वे राजकीयमित्यादौ अलोऽन्त्यपरिभापाप्रवृत्त्यनापत्तिः, भिन्नदेशयोः परस्परनिराकाङ्क्षयोर्विध्युपकारकयोरेकवाक्यताऽनुपपत्तिश्चेत्यपास्तम् । द्वयोरेकविधौ प्रवृत्तिसंभवे तदितरपरिपूकृतविधिपरिष्कारकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

अथ गुणवृद्धिविधौ अङ्गस्येति न स्थानपष्ठी, किं त्विक इत्यपेक्षयाऽवयवपष्ठी, अङ्गावयवस्य इक इति, तदा स्थानपष्ठीरूपलिङ्गाभावादलोऽन्त्यपरिभापा नोपतिष्ठते । ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्य इको गुणवृद्धी स्त इति तदपवादपक्षः । न हि वस्तुतः शास्त्रेण प्राप्तस्य वाधसंभवः, किं तु वाधकत्वाभिमतशास्त्रेण वाध्यत्वाभिमतशास्त्रस्य स्वविपये प्राप्त्यभाव एव ग्राह्यते असत्यस्मिन्नत्रापि तत्प्रवर्त्तेतेति । उत्सर्गस्य स्वविपयाविपयकत्वकल्पनमेव वाध इति सर्वसिद्धान्तः ।

समुच्चयस्तु न संभवति, अन्त्यस्य इकश्च द्वयोरपि गुणः परिभाषाद्वयप्रामाण्यात्, तथा च "मिदेर्गुणः" इत्यत्र अन्त्यस्य इकश्च द्वयोरपि गुण इति । अङ्गस्येति सकृदुच्चरितषष्ठ्याः स्थानेयोगावयवयोगरूपार्थद्वयबोधनासंभवात् । स्थानेयोगव्यतिरेकेण च लिङ्गाभावादलोऽन्त्यपरिभाषाऽनुपस्थानात् । आद्यस्यादौ च प्रमाणाभावात् ।

अत एव मिदेरन्त्यस्य इको वा गुण इति विकल्पोऽप्यनुपपन्न इत्याशयेन भाष्ये नैतावाशङ्कितौ । तत्राद्ये "मिदेर्गुणः" इत्यादौ दोषः । अन्त्यस्य इक्त्वाभावात् इकश्चान्त्यत्वाभावात् । ततश्च भवतीत्यादौ परिभाषाद्वयस्य सावकाशत्वादत्र विनिगमकाभावादुभयपरित्यागे गुणस्य सर्वादेशत्वापत्तिः । यद्वार्त्तिकम्—

वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येतिचेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । *सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्येति ।*

उक्तस्थलेषु सर्वादेशप्रसङ्गाच्चतत्स्थलेषु इग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । चकारस्य हेत्वर्थकत्वात् ।

यदि त्वत्रपूर्वोक्तकल्पनाऽनुसारेण सर्वत्र इकां स्थानित्वं परिशेष्येत, तदा प्रतिपत्तावत्यन्तं गौरवम् । भिन्नमित्यादौ इग्लक्षणत्वाभावाद्गुणनिषेधानापत्तिश्च ।

यदि तु क्ङोः क्त्विज्ञापकादिग्लक्षणत्वाभावेऽपि लघूपधलक्षणस्य निषेधः, न तु गुणमात्रस्य, अतो लैगवायन इत्यादौ गुणस्य न निषेध इति कल्प्यते, तर्हि तदपेक्षया लाघवात्त्यदोपस्थितिपक्ष एव स्वीक्रियताम् । तदपवादपक्षेऽपि अजुहवुरित्यादिवत् अनेनिजुः पर्यवेविषुरित्यादावपि "जुसि च" इति गुणः स्यात् । भवतीत्यादिवदीहितेत्यादावपि "सार्वधा-

तुकार्द्धधातुकयोः" इति गुणः स्यात् । अग्ने इतिवदग्निचिदित्यादावपि "ह्रस्वस्य गुणः" इति संबुद्धिगुणः स्यात् । अग्नय इतिवदग्निचित इत्यादावपि "जसि च" इति गुणः स्यात् । कर्त्तरीतिवत्सुकृतीत्यादावपि "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इति गुणः स्यात् । अग्नये इतिवदग्निचिते इत्यादावपि "घेर्ङिति" इति गुणः स्यात् । वाभ्रव्य इतिवत्सौश्रुत इत्यादावपि "ओर्गुणः" इति गुणश्च स्यात् । तथा च वार्त्तिकम्—

इक्प्रकरणस्येतिचेज्जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेषु अनन्त्यप्रतिषेध इति ।

ह्रस्वादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आदिपदं "जसि च" इत्यादिगुणत्रयपरम् । तथा च तदपवादपक्षे उक्तातिप्रसङ्गवारणायानन्त्यस्येको गुणो न भवतीति वचनान्तरं कल्प्यं स्यादिति गौरवमित्यर्थः ।

ननु सम्बुद्धिजसिगुणयोः " ऋतो ङि" इति गुणस्य च ह्रस्वस्येति ऋत इति च निर्दिष्टस्थानिकत्वात्कथमिक्परिभाषोपस्थितिः । अग्निचिते इत्यत्र च चिच्छब्दस्य घिसंज्ञाविरहादेव नातिप्रसङ्ग इतिचेत् अत्राहुः—

आद्ययोर्ह्रस्वेनेग्विशेषणात् । न चात्र परिभाषोपस्थानमेव दुर्लभम्, तस्या अनियमप्रसङ्गे नियमार्थत्वात्, अकारस्य गुणप्रवृत्तावपि वर्णान्तरापत्त्यभावेन क्षतिविरहादिति वाच्यम् । ह्रस्वस्याङ्गे विशेषणतया तस्य चावयवावयविभावसम्बन्धेन इग्विशेषणतया ह्रस्वान्तं यदङ्गं तदवयवस्य इको गुणः स्यादिति तदा सूत्रार्थः स्यात् । ततश्चाग्निचिदित्यादौ ह्रस्वान्तत्वाभावात् । अतिप्रसङ्गाभावेऽपि उपगोरित्यादौ उकारादेरपि गुणः स्यात् ।

यद्वा ह्रस्वाङ्गयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरासार्थमङ्गपदोत्तरपष्ठ्याः स्थानेयोगत्वबाधनायानन्त्यस्यापि गुणसिद्ध्यर्थमिक्परिभाषोपस्थितिः स्यात् । तथा च अङ्गं ह्रस्वं च इक एव विशेषणम् । आद्यस्यावयवत्वमन्त्यस्याभेदः संसर्ग इतिविशेषः । ततश्चाङ्गावयवस्य ह्रस्वाभिन्नस्य इको गुणः स्यादित्यर्थः । तथा च "ह्रस्वस्य" "जसि च" इत्युभयोरतिप्रसङ्गः सुघटः । एवम् "ऋतो ङि" इत्यत्र अङ्गावयवस्य ऋदभिन्नस्येति । *"ओर्गुणः" इत्यत्र अङ्गावयवस्य उकाराभिन्नस्य इक इत्यर्थः ।* अग्निचिते इत्यादौ तु वर्णनिष्ठैव घिसंज्ञा न तु पदनिष्ठेतिपक्षे "घेर्ङिति" इत्यस्यातिप्रसङ्ग इति ।

नन्वङ्गावयवस्य इको गुण इतिपक्षे भेत्तेत्यादावपि गुणे सिद्धे "पुगन्तलघूपधस्य" इति नियमार्थम्, तथा च ईहितेत्यादौ न दोष इति चेत्, अत्राहुः—

यदि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेतिनियमः, तर्हि "ह्रस्वस्य गुणः" "ओर्गुणः" इत्यत्र अतिप्रसङ्गदोष एव । न हि तत्र गुणः सार्वधातुकादिनिमित्तः ।

अथ लघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति, तर्हि ईहितेत्यादौ दोष एव । न ह्यत्र गुणो लघूपधस्य । न च नियमद्वयेन निस्तारः । एकस्मिन्वाक्ये तदलाभात् ।

अथाष्टम्यादिकमाश्रीयते, तथाऽप्यनेनिजुरित्यत्रातिप्रसङ्गः । लघूपधाङ्गस्य सार्वधातुकस्य च तत्र सत्त्वात् । हे बुद्धे बुद्धयः पिचव्य बुद्धये इत्यादीनां लघूपधत्वाभावात् तत्रातिप्रसङ्गस्य सर्वथैव दुर्वारत्वाचेति कैयटः । तस्मात्तदपत्रादपक्षो दुष्ट एवेति स्थितम् ।

अत्र वदन्ति—अङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेन अङ्गमेव विशेष्यतइति

तदभिप्रायात् । तस्मात्प्रथममवान्तरवाक्यार्थबोधः । तत इक्परिभाषोपस्थितिः । तत इक्पदैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधः । तत्र तु प्रथमं विधिवाक्यार्थबोधः । ततः स्थानषष्ठ्या अलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थितिः । ततो विधिवाक्ये श्रुतायाः स्थानषष्ठ्या अन्त्ये अलि उपसंहारः । न तु शाब्दमेकवाक्यत्वम् । तथा चावान्तरवाक्यार्थबोध उभयोरप्युपजीव्यः ।

नन्वेवम् " मिदेर्गुणः " इत्यादौ इक्परिभाषाया एव बहिरङ्गत्वापत्त्या अलोऽन्त्यपरिभाषाया एवोपस्थितिः स्यात्, सत्यम् । स्थानत्वस्यादेशनिरूपिततया तत्रापि विधेयविशेषस्य लिङ्गान्तर्भावावश्यकत्वात् । आदेशविशेषानवगाहिनः स्थानत्वमत्ययस्यानुपपत्तेः तत्परिभाषामवृत्त्यनुपयोगित्वाच्च । न चैवमपि इक्परिभाषामात्रस्य तत्र प्रवृत्तौ नियामकाभाव इति वाच्यम् । उक्तरीत्या अन्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावेऽपि अलोऽन्त्यपरिभाषाऽपवादस्य वाच्यत्वात् तावदपवादपरिहारपूर्वकप्रवृत्तिकतया तावदपवादप्रवृत्तिनिश्चयं विना तद्विषयपरिहारज्ञानस्यानुपपत्त्या तदधीनत्वादलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिनिश्चयस्य तस्या बहिरङ्गत्वानपायात् । एतेन "अलोऽन्त्यस्य" इत्यत्रापि पदोपस्थितिपक्षस्वीकारे उभयोः साम्यमिति निरस्तम् । तत्पक्षस्य भाष्याद्यनारूढत्वाच्च।

केचित्तु तत्पक्षे "आदेः परस्य" इत्यत्राल्पदस्यार्थपरत्वं न स्यात् । तथा चासमासनिर्देशवैयर्थ्यम्, द्वीपमित्यत्र समस्तापूशब्दस्य ईत्वापत्तिश्च, "आदेः परस्य" इत्यत्रापि पदोपस्थितिपक्षस्यैव तेन वाच्यत्वात् अल्पदस्यार्थपरत्वानुपयोगात् न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । तथाऽपि पदद्वयान्वयस्य वाच्यतया बहिरङ्गत्वानपायादित्याहुः ।

तत्र इकोऽङ्गस्येतिसामानाधिकरण्यान्वयस्य न्याय्यत्वादिक्पदार्थस्याङ्गविशेषणत्वे इगन्तस्याङ्गस्येतिवाक्यार्थे स्थानेयोगार्थकषष्ठीरूपलिङ्गस्य तादवस्थ्यादलोऽन्त्यपरिभाषोपतिष्ठतएव । " मिदेर्गुणः " इत्यादौ तु हलन्तत्वात् इको मिद इतिसामानाधिकरण्यायोगात् मिदेरवयवस्य इक इति वैयधिकरण्येनान्वये स्थानेयोगषष्ठीरूपलिङ्गाभावादलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थित्यभावात् अनन्त्यस्यैव गुण सिद्धिः । न चात्रापि इक इति स्थानषष्ठ्यैवालोऽन्त्यपरिभाषोपस्थितिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र इक इत्यस्योपस्थित्यनन्तरमलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थाने अन्त्यस्य इक इत्यस्य इगवयवस्यान्त्यस्येत्यस्य चार्थस्य बाधितत्वात् । मिदेरन्त्यस्य इक्त्वाभावात् । अन्त्यस्य दकारस्य इगवयवत्वासम्भवाच्च । इकः स्थानित्वबोधे स्वातन्त्र्येणान्त्यस्य गुणविधाने चोपजीव्यविरोधात् । अङ्गस्येत्यादौ स्ववयवद्वारा अङ्गस्य स्थानित्वनिर्वाहान्नोपजीव्यविरोध इति वैषम्यम् । तस्मात्प्रकृत्यर्थनिष्ठस्थानित्वाविरोधिन्येव षष्ठी अलोऽन्त्यपरिभाषायां लिङ्गमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न धातुलोपआर्द्धधातुके ४ ।

धात्ववयवलोपप्रयोजकमार्द्धधातुकं निमित्तीकृत्य प्राप्ते इको गुणवृद्धी न स्तः । लोलुवः पोपुवः मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यच् । "यङोऽचि च" इति यङो लुक् । तत्र "सनाद्यन्ता धातवः"इति यङन्तस्य धातुसंज्ञतया तदवयवयकारलोपनिमित्तमच्प्रत्ययं निमित्तीकृत्य "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति गुणः प्राप्तः स एतद्वचनेन निषिध्यते । ऐक्यंचात्र निमित्तीभूतव्यक्तेरेव, न तु निमित्ततावच्छेदकस्यापि । अन्यथा धात्ववयवलोपेऽचत्वं गुणे त्वार्द्धधातुकत्वमच्प्रत्ययस्य निमित्ततावच्छेदकमिति निषेधाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

इह धातुपदं तदवयवे लाक्षणिकम् । यद्यपि दुःखेन ईयते गम्यते इति "दुरीणो लोपश्च"इति दुःशब्दे उपपदे इण् गतावित्यस्मात्क्रुप्रत्ययः,धातोश्च लोपः,ततः"रो रि"इति उपसर्गान्त्यरेफलोपे "ढ्रलोपे"इति दीर्घं च दूरमित्यत्र समस्तस्यापि धातोर्लोपोऽस्ति, तथाऽपि तत्र गुणादिप्राप्तिविरहेण तन्निषेधवैयर्थ्यात् । धातुलोप इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषपक्षे त्रयः कल्पाः सम्भवन्ति। आर्द्धधातुकपदद्वयस्य लोपविशेषणत्वं निषेध्यविशेषणत्वमुभयविशेषणत्वं वेति। तत्राद्ये आर्द्धधातुकनिमित्ते धात्ववयवस्य लोपे गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थः । तत्रान्यनिमित्तयोरपि गुणवृद्ध्योर्निषेधापत्त्या मपूर्वादिन्धे क्तप्रत्यये "अनिदिताम्"इति नलोपस्य क्तप्रत्ययरूपार्द्धधातुकनिमित्तकत्वेन प्र इद्ध इति आद्गुणो न स्यात् । त-

स्योभयस्थानिकत्वेऽपि इक्स्थानिकत्वानपायात् । न चेकइति-शब्दमुच्चार्य विहितत्वाभावान्न निषेधः । उत्तरत्र चशब्दबला-त्तथात्वेऽपि इह शब्दस्वरूपपरत्वे मानाभावात् । इक इत्यस्या-र्थमात्रपरत्वात् । अन्यथा तु तृतीयपक्षीयमेव दूषणं योज्यम् ।

नन्वत्र "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण" इति-पक्षे प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षो नलोप एवान्तरङ्गः, पूर्वमुपसर्गेण पश्चात्साधनेनेतिपक्षे तु गुण एव तथा, सर्वथाऽपि गुणो निरप-वादः, "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इतिन्यायेन गुणस्या-सिद्धतया निषेधानर्हत्वात्, बहिरङ्गतया निषेधस्यासिद्धत्वे गुणस्य निरपवादत्वात्, सत्यम् । नास्त्येवायं प्रकृते दोषः, किं तु भेद्यते इत्यादि तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणमेव दूषणमत्रापि बोध्यम् इति कैयटानुसारिणः ।

हरदत्तानुयायिनस्तु "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः" इति निषेधाद् "असिद्धं बहिरङ्गम्" इत्यस्य नेह प्रवृत्तिः । द्वयोर्मध्ये एकत्र अजानन्तर्यापेक्षायाम् "असिद्धम्" इति न प्रवर्त्ततइति तदर्थात् । अत्र च आद्गुणे पौर्वापर्यस्य अज्घटितत्वेन अजा-नन्तर्यापेक्षणात् । अतः भेद्धमित्यस्यासिद्धिरप्यत्र दूषणमित्या-हुः । इदं च "अचः परस्मिन्" इतिसूत्रे विवेचयिष्यामः ।

आर्द्धधातुकस्य निषेध्यविशेषणत्वे तु यत्किञ्चिन्निमित्तके धातुलोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्तके गुणवृद्धी न स्त इति स्यात् । ततश्च कनूयी शब्दे इत्यस्माण्णिचि पुकि "लोपो व्योः" इति यलोपे च पुगन्तलक्षणो गुणोऽपि न स्यात् । "चेले क्नोपेः"इत्या-दिज्ञापकेन निषेधवारणं तु गौरवम्, वक्ष्यमाणदोषश्च । तन्त्रादि-नोभयविशेषणत्वे तु तदेव गौरवम् ।

आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे आर्द्धधातुकनिमित्ते गुण-

वृद्धी न स्त इत्यर्थे कृतेऽपि यत्रार्द्धधातुकसंज्ञं व्यक्तिद्वयं लोपस्य गुणादेश्च निमित्तं तत्रापि निषेधः स्यात् । ततश्च भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिद् इ य इति स्थिते नित्यत्वाद् "णेरनिटि" इति यकं निमित्तीकृत्य णिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन लुप्तं णिचमाश्रित्य क्रियमाणो लघूपधगुणोऽपि न प्रवर्तेतेति भेद्यतइति न स्यात् । णेर्यकश्चोभयोरार्द्धधातुकत्वात् ।

न च प्रत्ययमात्रसापेक्षस्य गुणस्य तद्विशेषार्द्धधातुकसापेक्षणिलोपापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्प्रागेव गुणः स्यादिति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया तदप्रवृत्तेः । णिलोपस्य जनिष्यमाणतया गुणनिमित्तस्यार्द्धधातुकस्य विनाशोन्मुखत्वात् । "उपसंजातनिमित्तोऽप्युत्सर्ग उपसंजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यते" इतिन्यायाच्च । णिलोपे सति धात्ववयवलोपसम्पत्त्या एतन्निषेधस्य प्रवर्तिष्यमाणत्वात् ।

केचित्तु उक्तन्यायोऽप्यकृतव्यूहन्यायएवान्तर्भूतः । अपवादविषयाभावस्यापि निमित्तकोटिप्रवेशादित्याहुः ।

तस्माद्धातोर्लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्त इत्येवार्थः । लोपगुणाद्योरेकार्द्धधातुकव्यक्तिनिमित्तकत्वलाभादिति सिद्धमिष्टम् ।

अत्र यद्यपि पदोपस्थितेः पूर्ववाक्यार्थत्वेनात्र निषेधप्रतियोग्याकाङ्क्षायां तस्या एवान्वयापत्त्या उक्तस्थले इक्पदं नोपतिष्ठतइति सूत्रार्थः[१] स्यात्, तथा च लोलुवादौ गुणनिषेधो न स्यात्, प्रत्युत भेद्यत इत्यादौ व्यञ्जनस्य गुण एव प्रसज्येत, तथाऽपि "दीधीवेवीटाम्"इतिसूत्रस्य तत्र इक्पदोपस्थितिनिषेधकत्वे इक्परिभाषाऽलोऽन्त्यपरिभाषयोः फले विशेषाभावेन पदो-

१ इकौ गुणवृद्धी इत्येतत्सूत्रघटकवाक्यार्थत्वेनेत्यर्थः ।

पस्थितिनिषेधस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽत्रापि पदोपस्थितेर्न निषेध्यत्वम् । किं त्वौत्सर्गिकतया भवत इत्यस्योपस्थितौ गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थः । धातुलोपइति किम् । आर्द्धधातुकएव विहितप्रतिषिद्धत्वादगत्या विकल्पो मा भूत् । आर्द्धधातुकइति किम् । तोतोर्त्ति मोमोर्त्तीत्यादौ सार्वधातुकसंज्ञे तिपि परे "राल्लोपः" इति छ्वोर्लोपात्तत्र तिबाश्रयस्य लघूपधगुणस्य निषेधो मा भूत् । रेफात्परयोश्छकारवकारयोर्लोपः स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये परे इत्यर्थे इदमुदाहरणम् । यदा तु तत्र झलादावित्यस्य क्ङितीति विशेषणमितिपक्षः, तदा तोतोर्मीत्यादि । तत्रानुनासिकादिप्रत्ययपरत्वेन तत्प्रवृत्तेः । इक इति स्थानिविशेषानिर्देशः किम् । अभाजि रागः इत्यत्र भञ्जिरञ्जिभ्यां चिण्घञोः कृतयोः "भञ्जेश्च चिणि" "घञि च भावकरणयोः" इति च नकारलोपे कृते "अत उपधायाः" इति वृद्धिनिषेधो मा भूत् ।

इदन्त्वत्रधेयम् । यङन्तात्पचतेः पापच्य इत्यस्माद् ण्वुलि "यस्य हलः" इत्यनेन हलः परस्य यस्य लोपविधाने "आदेः परस्य" इतिपरिभाषया परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यमित्यर्थिकया व्यञ्जनमात्रस्य लोपे "अतो लोपः" इत्यकारस्य पृथग्लोपे "अचः परस्मिन्" इति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावे धात्वकारस्योपधात्वव्याघाताद् वृद्ध्यभावे पापचक इतिरूपम् । यङ्लुकि तु समुदायलोपस्वीकारेण अज्झलादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावाद्भवत्येव वृद्धिः पापाचक इति । इग्लक्षणत्वाभावात्प्रकृतनिषेधस्यापि तत्राप्रवृत्तेः । यथा नोनावेत्यत्रेति ।

अत्र भाष्यकृतः— इदं सूत्रं नारभ्यमेव । यङ्लुक्यपि पृथग्लोपं स्वीकृत्य स्थानिवद्भावे अङ्गस्य इगन्तत्वाभावादेव

गुणवृद्धिविरहसिद्धेः । न च "यङोऽचि च" इति लुक् येनना-प्राप्तिन्यायेन अतोलोपस्य बाधकः स्यादिति वाच्यम् । "यस्य हलः" इत्यत्र यस्येतियोगं विभज्य अतोलोप इति चातुवर्ण्यं यशब्दाकारस्य लोपविधानेन् व्यञ्जनमात्रलोपस्य "यङोऽचि च" इत्येतद्विधेयत्वात् । ततश्च अकारस्य लोपः यकारस्य लुगिति विषयभेदेन येननाप्राप्तिन्यायाभावात् । एवं चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनैव निर्वाह इति सूत्रं व्यर्थमेव । न चैवं कृष्णो नोनाव वृषभमित्यत्र नोनावेत्यस्य वृद्धिर्न स्यात्, एवं पापाचक इत्यपि न स्यात्, अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम् । आङ्गनिमित्तकस्यैव लुको व्यञ्जनमात्रप्रतियोगिकत्वस्वीकारात् ।

यस्तु चकाराद्बहुलग्रहणेन अच्प्रत्ययव्यतिरेकेणापि यङो लुक् स त्वनैमित्तिकत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । प्रत्ययापेक्षप्रवृत्तिकेभ्यो बहिरङ्गेभ्योऽतोलोपादिभ्योऽन्तरङ्गत्वात् । स तु समुदायप्रतियोगिक एव । तस्य च न स्थानिवद्भावः । अज्झलादेशत्वात् । अज्मात्रस्थानिकस्यैवादेशस्य स्थानिवद्भावविधानात् ।

अथैवं गुणवदुवङादयोऽपि न स्युः । अकारस्य स्थानिवत्त्वे अच्प्रत्ययस्याव्यवहितपरत्वाभावादिति चेत्, अत्र कैयटादयः—

स्थानिवद्भूतमकारमेवाश्रित्य तत्र उवङादयः, न तु पचाद्यचं निमित्तीकृत्य । उक्तयुक्तेः । न च यङवयवस्य केवलाकारस्य प्रत्ययत्वं नास्तीति वाच्यम् । यकारलोपोत्तरं तस्यापि प्रत्ययत्वात् । न च यकारस्थितिकाले अकारस्य प्रत्ययत्वाभावाद्यकारापेक्षया प्रागेव लुप्ततया यकारलोपोत्तरमपि प्रत्ययत्वानन्वयात् कथं तस्य प्रत्ययत्वम्, स्थानिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनो धर्मस्यातिदेशेनाप्यलाभादिति

वाच्यम् । सम्भवमात्रेणाप्यतिदेशस्वीकारात् । यकारलोपोत्तरं यथकारस्य लोपो न स्यात्तदा तस्य स्यादेव प्रत्ययत्वमिति योग्यतया लुप्तेऽपि तत्र सम्भावितस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशे बाधकाभावात् ।

वरे निषेधश्चेह लिङ्गम् । यङन्ताद्यातेर्वराचि "अतो लोपः" इति "लोपो व्योर्वलि" इति अल्लोपयलोपयोः कृतयोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाकारं निमित्तीकृत्य प्राप्तः "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपो मा भूदित्यतस्तत्र स्थानिवद्भावनिषेधारम्भात् । स्थानिनि दृष्टस्यैवातिदेशे तु अकारस्य स्थानिवद्भावेऽपि प्रत्ययत्वाभावे सुतरामार्द्धधातुकत्वाभावात् वरप्रत्ययस्य चानजादित्वादकारेण व्यवधानाच्च आतोलोपस्यैवाप्रसक्तया तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

अत्र हरदत्ताद्यः । ह्रस्वदीर्घान्तेषु इयङुवङोः कृतयोर्लघूपधगुणो दुर्वारः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन उकारस्योपधात्वव्याघात इति वाच्यम् । उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । अल्लोपानन्तरमेवोवङः प्रवृत्तेः । तथा जङ्गम इत्यत्र "गमहन"इत्युपधालोपः स्यात् । यदि त्वनङीति निषेधः, तर्हि दरीदृश इत्यत्र "ऋदृशोऽङि" इति गुणः स्यात् । देय इत्यत्र "दीङो युडचि" इति युट् स्यात् । सनीस्रंसो दनीध्वंसः । "अनिदिताम्" इति लोपः स्यात् । याया वावा इत्यादौ "आतो लोप" इत्याकारलोपः स्यात् । तस्मात्समुदायलोपस्वीकारस्यावश्यकतया लोलुवादिसिद्धये सूत्रमारभ्यमिति ।

यत्तु स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात्स्थानिवद्भावान्न गुणप्रसङ्ग इति, तन्न । स्थानिद्वारा उवङोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वेऽप्युकारस्यातथात्वात् । लोलुय इत्यस्यामवस्था-

यामुकारे ,दृष्टस्य अकारात्पूर्वत्वस्योषढि सम्भवेऽपि तस्यात्र कस्यचिद्विधेरप्रवर्त्तनीयत्वात् । उकारमात्रस्य त्वादेशत्वपर्याप्त्यनधिकरणतया ऊकारनिष्ठस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य तस्मिन्नतिदेशायोगात् ।

यदप्युक्तम्—" सर्वे सर्वपदादेशाः " इतिन्यायेनार्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रामादुवङ्द्वारा लोलू इत्यस्य स्थाने लोलुव् इत्यादेशः, स च स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वः, तस्य गुणद्वारा लोलोव् इत्यादेशे कर्त्तव्ये अल्लोपः स्थानिवदिति युक्तमेवेति, तदप्यसत् । तथा सति लोलूय इत्यस्य स्थाने यलोपाल्लोपद्वारा लोलू इत्यादेशपर्यवसाने विशिष्टस्यैव स्थानिकोटिप्रवेशाद् अकारापेक्षया स्थानिद्वारकस्यापि पूर्वत्वस्य दुर्लभत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य स्थानिवद्भावो निर्बीज इति तत्रैव वक्ष्यामः ।

यदप्याहुः—"अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः"इतिपरिभाषया उवङि कृते न गुणप्राप्तिरिति,तदप्यसत् । चेक्षियः तोष्टुवः इत्यादेस्तथाऽप्यसिद्धेः । तथा हि "अन्तरङ्गानपि" इतिन्यायेन "अकृत्सार्वधातुकयोः" इति दीर्घं बाधित्वा यङो लुक् । ततोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपि चेक्षि अ अ तोष्टु अ अ इति स्थान्यकारमन्त्यं कृत्वा लघूपधमङ्गमचूप्रत्ययपरं जातमिति लघूपधगुणः स्यादित्याशङ्क्य अन्तरङ्गत्वेन इयङुवङोः प्रवृत्तिरिति स्वयमप्युक्तम् । यस्मिन्नङ्गकार्ये सत्येवाङ्गकार्यमन्यत् प्राप्नोति तत्र कृते तन्न भवतीति चोक्तपरिभाषाऽर्थः । न चात्र लघूपधगुण उवङि सत्येव प्राप्नोति । पूर्वमपि तत्प्राप्तेः ।

यदपि जङ्गम इत्यत्रोपधालोपो नापादनीयः । अनङीतिपर्युदासेनाङ्सदृशे श्रूयमाणाजादौ तद्विधानादिति, तन्न । तत्र

प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवावश्यकत्वात् । न त्वडीति स्वयमेव व्याख्यातत्वाच्च । अन्यथा श्रूयमाणत्वस्यैवानर्थकत्वस्यापि तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्वीकारापत्त्या जग्मेत्यादौ मध्यमपुरुषबहुवचनादावप्युपधालोपानापत्तेः । स्वाभाविकाजादित्वस्यापि तथात्वापत्त्या जग्मुष इत्यादावपि तदनापत्तेश्च । भेदप्रतियोगिताश्रयवृत्तीनां तत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तानां धर्माणां मध्ये श्रूयमाणत्वस्यैव भेदानुयोगितावच्छेदकत्वमित्यत्र नियामकाभावात् ।

यदप्युक्तम्–देध इत्यत्र "दीङः" इत्यनुबन्धनिर्देशान्न युडागमापत्तिः, तदुक्तम्—

श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥

इति । तदप्यसत् । अत्र यङो लोपप्रतियोगित्वेन निर्देशात् तन्निमित्तस्य कार्यं न भवतीत्यर्थप्रतीतेः । निमित्तकोटिप्रविष्टस्य कार्यानन्वयात् । प्रवेशश्च साक्षादन्यथा वेत्यन्यदेतत् ।

अत एव "सुप्तिङन्तम्" इतिसूत्रे कृत्तद्धितेत्यत्र तदन्तग्रहणाभावे "केवलानामेव कृत्तद्धितानां संज्ञापत्त्या भिदित्यादीनां संज्ञा न स्यात्, अधातुरिति निषेधाद् अर्थवत्सूत्राप्रवृत्तेः । नापि क्विबादीनाम्, अश्रूयमाणत्वात्" इत्यनन्तरं कैयटेनोक्तम्–"नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति, प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत् कार्यं विधीयते तत् प्रत्ययलोपे भवति, न तु प्रत्ययस्यैव यत् कार्यं तदपि, न ह्यसत् कार्यित्वेन वचनशतेनापि शक्यमाश्रयितुमिति"।

तत्र विधिरत्र निषेध इति परं विशेषः । श्तिपेत्यादिज्ञापकस्यापि यङ्भिन्नकार्यविषयकत्वात् । तच्च 'एकाचः" इत्येकग्रहणं तत्तदंशे तत्तन्निर्देशो वेत्यन्यदेतत् ।

एतेन " दीङः " इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति तत्रत्यहरदत्तोक्तेरत्रत्यतदुक्तिविरोधोद्भावनमप्यपास्तम् । प्रत्ययान्तरसम्बन्धियुडागमवारणार्थतायास्तत्रोक्तत्वात् । यङव-यवमकारमाश्रित्यात्र तदापादनस्याविरुद्धत्वात् ।

नन्वेवमपि यङकारमाश्रित्य युडापत्तिरसङ्गतैव,दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्द्धधातुकस्य युटो विधानादस्यापि यङ्कार्यत्वानपायात्, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च इति चेत्, सत्यम् । भवदीयस्य " दितपाशपा " इत्यादिवचनोपन्यासस्याप्यसङ्गतितादवस्थ्यात् ।

मिश्राणां त्वयमाशयः—अल्लोपानन्तरं यलोप इत्यत्र मानाभावः । लुकः सर्वापेक्षया बलवत्त्वमितिस्वीकारात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सोर्लुगेव, न तु हल्ङ्यादिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुमादिप्रसङ्गादिति सिद्धान्तः ।

न च अप्रत्ययस्य यङकारेण व्यवधानात्कथं पूर्वं यस्य लुगिति वाच्यम् । निर्देश्यतावच्छेदकयङ्त्वावच्छिन्नापेक्षया व्यवधानस्य सत्त्वात् । योगविभागसामर्थ्याच्च यलोपो व्यञ्जनमात्रे पर्यवस्यतीत्यन्यदेतत् । वस्तुगत्या यत्र कार्यविश्रामस्तदपेक्षस्यैवाव्यवधानस्योपादाने तु "क्ङिति च" इतिसूत्रस्थकैयटग्रन्थविरोधात् । स्थानिवद्भूतेनाकारेण व्यवधानात्पश्चादपि कथमिति तुल्यत्वाच्च । श्रुतिकृतमेवाव्यवधानं वचनप्रामाण्यादाश्रीयतइति चेत्, तर्हि यलोपस्य परनिमित्तकत्वं कुतो निर्णीतम् । अचीतिसप्तम्याः सतिसप्तमीत्वेनैवोपपत्तेः । अल्लोपस्य तु स्थानिवद्भावार्थं परनिमित्तकत्वस्वीकार इति वैषम्यम् । प्रयोजनं विनाऽपि परसप्तमीत्वस्वीकारे प्रमाणाभा-

वात् । लोलूयतइत्यादावपि यकारलोपापत्तिवारणार्थमचः स-त्तामात्रस्वीकारात् ।

न च तथाऽपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानं दुर्वारमिति वाच्यम् । "श्नान्नलोपः" इतिसूत्रे क्ङितीत्यनुवृत्तिपक्षे हिनस्तीत्यत्र नलोपो न स्यादित्यापत्तेः सतिसप्तम्या भाष्ये समाधानात् । ननु तत् पूर्वपक्षाभिप्रायवर्णनमात्रम्, परत्वाभिमतसप्तमीस्थलेऽपि सप्तम्या भावलक्षणत्वात्, परत्वार्थकसप्तम्या विशिष्य विध्यभावात् "इको यणचि"इत्यादावपि निर्दिष्टपरिभाषाऽनुपस्थानमसद्भावात् । सत्यम् । तथाऽपि विषयसप्तमीत्वस्वीकारात् तत्र तदनुपस्थानस्य सिद्धान्तासिद्धत्वात् । तथा च श्रूयमाणतादशायामेव युडापत्तिः ।

न च तदपेक्षया लोपस्यैव पूर्वं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । ङिदुद्देशेन विहितस्य युडागमस्यानवकाशतया बलवत्त्वात् । दीङः परस्याजादेर्ङित आर्द्धधातुकस्यान्यस्य दुर्लभत्वात् । न च ङिदित्यंश उत्तरार्थ एवेति वाच्यम् । सति सम्भवे केवलोत्तरार्थत्वस्य दुर्वचत्वात् । अत एवाकृतव्यूहपरिभाषाया अपि नावतारः । कार्यिणो निमित्तत्वाभावाच्च ।

नन्वेवं चेक्षिय इत्यादौ गुणोऽपि श्रूयमाणतादशायामेवापाद्यताम्, किं स्थानिवद्भूतमकारमाश्रित्य तदापादनेनेतिचेत्, सत्यम् । सार्वधातुकेत्यादिगुणस्य "क्ङिति च"इति निषेधात्, लघूपधगुणस्य च तमाश्रित्यापादयितुमशक्यत्वात् । तमादायैव लघूपधत्वसम्पत्तेः । अनयोरन्यत्र चरितार्थतया तत्र लोपस्यैव प्राथम्याच्चेति वैषम्यात् ।

प्रकृतमनुसरामः । यत्तु वदन्ति—"यस्य हलः" इति लोपस्य त्वयाऽप्यवयवमात्रमविपोगिकत्वं स्वीकृतम् । तत्र यद्यपि

देयक इत्यत्र युट् स्यादिति नापादनार्हम्, हलः परत्वाभावेन यलोपानुपपत्त्या देदीयक इति रूपाभ्युपगमात्, सनीस्रसक इत्यादौ नलोपोऽपि सर्वसंमतत्वादेव नापाद्यः, यायायकः, वावायकः, इत्यादावातो लोपोऽपि नापाद्यः। यलोपविरहेणा-जादिक्ङिदार्द्धधातुकपरत्वाभावात्, तथाऽपि गमेर्यङन्तात् ण्वुलि जङ्गमक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्ध्यभावो यथा तथा उपधालोपोऽपि स्यात्।

अथात्र "अनङि" इति प्रतिषेधः, तर्हि दरीदृशक इत्यत्र "ऋदृशोऽङि" इति गुणः स्यात्।

अथात्राङ्गवृत्तपरिभाषया "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति वा समाधानम्, तर्हि यङ्लुक्यपि सनीस्रंस इत्यत्र नलोपो याया वावा इत्यादावातो लोपश्च न शङ्क्यः। समाधानस्य तु-ल्यत्वादिति।

तदपि चिन्त्यम्। "यस्य हलः" इति लोपेऽपि सङ्घातप्रति-योगिकत्वस्यैव स्वीकर्तव्यत्वात्। न च हलः परस्य यस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके इत्यस्य "आदेः परस्य" इतिपरिभाषया व्यञ्जन-मात्रे व्यवस्थापितत्वात् कथं समुदायलोप इति वाच्यम्। येनना-प्राप्तिन्यायेन "यङोऽचि च" इति लोपस्यातोलोपापवादत्वात्तत्रापि तत्र कथमवयवलोप इत्यस्य तुल्यत्वात्। न चोक्तयोगविभागेन निर्वाहः। अत्रापि "अतो लोपः" इत्यस्मादत इत्यनुवर्त्य अकारा-न्तस्य यस्येतिव्याख्याने विशेषणसामर्थ्याद् "आदेः परस्य" इति न प्रवर्त्तत इति समाधेरुक्तत्वात्। व्यञ्जनाकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा द्वयोर्लोपविधानसामर्थ्याचदप्रवृत्तेरपि च सुवचत्वात्। यस्येतिसङ्घातग्रहणमितिग्रामनग्रन्थदर्शनाच। बेभिदिता मरी-मृजिता इत्येतत्सूत्रोदाहरणतया प्राचीनलेखनस्वारस्याच्च।

निषेधे इक इत्यनुवृत्त्या पापाचक इत्यत्र "अत उपधायाः"
द्धिर्नायं निषेध इत्युक्तत्वाच । यङ्लोपस्य सङ्घातमति-
करत्वं विना तत्रोक्तवृद्धिप्रसङ्गस्य दुरुपपादत्वात् ।
यत्तु यकाराकारसमुदायान्तर्गतस्यैव यकारस्य लोपो न तु
वे अमव्यीदित्यादौ केवलस्यापीति वामनवाक्यव्याख्या-
तच्चिन्त्यम् । निर्देशे तादृशत्वस्य वारणीयत्वाभिमतेऽपि
र् । लोपप्रवृत्तिवेलायां तथात्वस्य संग्राहेऽप्यभावात् ।
ऽप्यतो लोपस्य प्रागेवोपगमात् ।
हरदत्तीयतथाव्याख्यानस्य च परकीयव्याख्यानानुवाद-
पा तदभिमतत्वाभावात् । अत एव प्रकाशकारैः "यस्य"
लोपस्यावयवलोपत्वे यङ्लुकोऽवयवलोपपक्षे हरदत्तोक्तदो-
दिश्योपसंहृतम् । तस्मात्सूत्रं स्थापयितुं प्रवृत्तैर्लुकीव लो-
समुदायनिवृत्तिरेवेष्टव्या । उक्तयुक्तीर्वामनवाक्यं चोपष्टभ्य
ादिग्रन्थोपमर्दार्थमेव प्रवृत्तत्वादिति ।
षां ह्ययमभिप्रायः–हरदत्तांशे ग्रन्थोपमर्दो "यस्य" इति
यावयवलोपत्वे तात्पर्याभाव इति व्याख्यानम्, उभयत्रा-
वलोपवादिनां तु दूषणमेवोपमर्द इति ।
तेन पापाचक इति यङन्ताण्वुलि वृद्धिर्भाष्यविरुद्धे-
तम् । एतत्सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यविरहे "यस्य"
संघातलोपे अज्झलादेशस्य स्थानिवत्त्वाविरहात् "अत
या" इति वृद्धेः सुस्थत्वात् । एतन्निषेधस्तु इग्लक्षणत्वा-
त्र प्रवर्त्ततइत्युक्तम् ।
किं च "अचः परस्मिन्" इतिसूत्रेऽनाश्रीयमाणायां प्रकृतौ
वद्राव इति पक्षे नपदान्तसूत्रे द्विर्वचनवरेयलोपानां ग्र-
र्थमिति भाष्ये वक्ष्यते । आश्रीयमाणायां प्रकृतावविति

पक्षे हि द्विर्वचनेऽनचीतिपर्युदासेन तत्सदृशस्य हल एवाश्रयणम्, न त्वचः । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितेवाचि क्ङितीति, तत् 'कथं वरेशब्दग्रहणमापाद्यते इत्याशङ्क्य कैयटेनोक्तम्—

यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येति । अजादौ प्रत्यये परे आकारलोपस्य विधानादत्रामसङ्ग एवेति । तथा चात्र कथं तदाश्रय उवङ्, कथं वा सम्भावितस्याप्यतिदेश इत्यत्र भाष्यकारादीनां तात्पर्यम् ।

अपि च जङ्गम इत्यादावुपधालोपादीनां ङित्त्वोपजीविनामापादनमुभयेषामप्यनुपपन्नम् । ङकारस्य यङि समुदायानुबन्धत्वात् । अकारमात्रस्य स्थानिवद्भावेऽपि तस्य यङ्रूपताया दुर्लभत्वात् । अत एव रमायै इत्यादौ "वृद्धिरेचि" इत्येव वृद्धिर्न तु " आटश्च " इति दीक्षितैरेवोक्तमित्यवहितैर्विभावनीयमिति दिक् ।

क्ङिति च ५ ।

इग्लक्षणे गुणवृद्धी यं प्रत्ययमाश्रित्य ते तस्य गित्त्वे कित्त्वे ङित्त्वे च सति न स्तः । ककारात्पूर्वं चर्त्वेन गकारस्यापि प्रश्लेषात् ।

यत्तु किदादिकं निमित्ततयाऽऽश्रित्य ये प्राप्नुत इति व्याख्यानम्, तच्चिन्त्यम् । निमित्तादिपदान्वयिपदजन्यबोधे प्रकारतया भासमानस्य धर्मस्य निमित्ततावच्छेदकत्वेन प्रतीतिनियमात् । दण्डः कारणमित्यादौ दण्डत्वादेः कारणतावच्छेदकत्वस्य, घटः कार्यमित्यादौ घटत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वस्य च प्रत्ययात् । अन्यथा तादृशशब्दात्कारणत्वाद्यग्रहापत्तेः । ततश्च कित्त्वाद्यवच्छिन्नकारणतानिरूप्यकार्यत्वस्य गुणवृद्ध्योः

शब्दविषयत्वे वृत्तेरप्रमाणत्वापत्तेः । तत्र शास्त्रस्यापि तात्पर्ये तु षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पापत्तेरित्यास्तान्तावत् ।

गित् । जिष्णुः । "ग्लाजिस्थश्च" इति ग्स्नुः । कित् । स्तुतः स्तुतवान् । ङित् चिनुतः सुनुतः । " सार्वधातुकमपित् " इति ङित्त्वम् । इग्लक्षणे इति किम् । लैगवायनः । "ओर्गुण." इति निर्दिष्टस्थानिकत्वात् इक्पदानुपस्थित्या फकः कित्त्वेऽपि तन्निमित्तको गुणो यथा स्यात् । अत एव कामयतइत्यत्र कर्मणिङो ङित्त्वेऽपि तमाश्रित्य " अत उपधायाः " इति वृद्धिर्धात्वकारस्य भवत्येव । आश्रित्येति किम् । छिन्नम् भिन्नम् इत्यादौ लघूपधगुणोऽपि यथा न स्यात् ।

अत्र इक इत्यनुवर्त्तते गुणवृद्धी इति च । तत्र क्ङितीत्यनेन इको विशेषणे क्ङिति परतो य इगित्यर्थे " तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य " इतिपरिभाषोपस्थितौ निर्दिष्टशब्दस्याव्यवहितोचारितार्थकतया चितम् स्तुतम् इत्यादौ किदाद्यव्यवहितपूर्ववर्तिन एव इको गुणनिषेधः स्यात्, न तु भिन्नमित्यादौ । दकारेण व्यवहितत्वात् । तस्मात्क्ङितीति गुणवृद्धिविशेषणमेव । ततश्च नेयं परसप्तमी, क्ङिति परे गुणवृद्ध्योरविहितत्वात्, अन्यथा विकल्पापत्तेः, किं तु निमित्ततामात्रे । तच्च इगन्तेऽव्यवधानेन लघूपधे व्यवधानेनेति यथाप्राप्तं गृह्यते । अनवादस्य यथाप्राप्तपरत्वनियमात् । निमित्तत्वमपि सार्वधातुकत्वादिना तत्तद्विधौ श्रूयमाणेन धर्मेण । क्ङिदादौ निषेधसामर्थ्याद्विधिवाक्येषु तदनुल्लेखाच्च । यद्यपि निमित्तत्वं सप्तम्यर्थो विशिष्य नोक्तः, तथाऽपि क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति सम्बन्धे अर्थात्तत्प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवस्यतीत्याहुः ।

रलो व्युपधाद् इत्यादिना किस्वातिदेशश्चात्र मानम्। अन्यथा व्यवधानेन गुणनिषेधाप्रवृत्तौ तदर्थकित्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

वस्तुतः क्ङितीत्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रस्थार्द्धधातुकपदेन तिङ्शिद्भिन्नत्वे सति धात्वधिकारोक्तप्रत्ययत्वेन रूपेण तत्समर्पणेऽपि विशिष्टस्यात्र विशेष्यत्वस्वीकारे "सार्वधातुकमपित्" इत्यादीनां व्यर्थत्वापत्त्या सत्यन्तम्परित्यज्य धात्वधिकारोक्तप्रत्ययत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकम् विशिष्टवाचकपदानां सति बाधके विशेष्यमात्रपरत्वस्य लक्षणां विनैव स्वीकारात्। "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः" इत्यत्र श्रुतिशब्दस्य प्रमाणशब्दमात्रपरत्वस्वीकारात्। ततश्च प्रत्ययेनाङ्गस्योपस्थित्या लघूपधस्याङ्गस्याव्यवधानादुभयत्रापि निषेधसिद्धिः। अङ्गापेक्षस्यैवाव्यवधानस्य स्वीकारात्। इदञ्चात्रैव कैयटे स्पष्टम्।

इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते क्ङिदर्थाचे वा इति पूर्वसूत्रे भाष्यम्। संक्रमो गुणवृद्धिप्रतिषेधहेतुभूतः क्ङित्प्रत्ययः। पूर्वाचार्यसङ्केतात्। अजादौ क्ङिति प्रत्यये परे मृजेर्विकल्पेन वृद्धिर्भवतीति तस्यार्थः। मृजन्ति मार्जन्ति।

अत्र हरदत्तः—"यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति परिभाषयैव सिद्धौ अजादाविति वचनं मुख्याजादिग्रहार्थम्। तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ न भवति। यथा यूयं ममृज त्वया ममृजे इति।

अत्र केचित्। तथाऽपि ममृजेत्यत्र विकल्पो दुर्वारः। "लिटि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य स्थाने विधीयमानोऽकारादेशोऽन्त्यस्य प्राप्नोति। न चैवं विधिवैयर्थ्यम्, थकारोत्तराकारस्य यत्र स्थत एव सत्त्वादिति वाच्यम्। णलादीनां य-

१०

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] (वेदान्त) १
) मीमांसा [illegible] श्रीमद्भट्टनारायण [illegible]
महाशङ्कर [illegible] । (मीमांसा) ५
(१७) [illegible] प्रमाण [illegible] मी-
मांसदर्शनम् । महामहोपाध्याय [illegible]
[illegible] श्री [illegible]
मीमांसा [illegible] सम्पूर्ण (मीमांसा) ।
(१८) अद्वैत [illegible] सिद्धान्त [illegible]
श्रीमद् [illegible]
[illegible] । (वेदान्त) १
(१९) कात्यायन [illegible] । महामहोपाध्याय
श्री [illegible] चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ११
(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
चितं सम्पूर्णम् (वेदान्त) २
(२१) श्रीहर्षप्रणीत खण्डनखण्डखाद्यम् । आ-
नन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकावि-
भजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति
प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्त) १२
(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् बालबोधिनीव्याख्य
याऽवतरणिकया च सहितम् । ८
(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मरीचिका श्रीव्रजनाथ-
भट्टकृता (वेदान्त) १
(२५) कौडपत्रसमह । अत्र श्रीकालीशङ्कर-
सिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजा
गदीश्या प्रत्यक्षानुमानगादाधर्यो प्रत्य
क्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्ति
वादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि
काया कुसुमाञ्जलेश्च कौडपत्राणि २
(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
ट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहित
श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
(२७) षड्दर्शनसमुच्चय । बौद्धनैयायिकसा
ङ्ख्यजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसङ्क्षेप ।
मणिभद्रकृतटीकया सहित । हरिभद्र
सूरिकृत । १
(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्ड प्रकाशाख्यव्याख्य सहित ।
[illegible] १
(२९) [illegible]
[illegible] टीका । २१
(३०) [illegible] । महामहोपाध्याय मित्र-
मिश्रविरचित [illegible] —
[illegible] । १०
(३१) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्याय-
मित्रमिश्रविरचित [illegible] १
(३२) स्मृतिसार [illegible]
[illegible] । ४
(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषो-
त्तमाचार्यकृता । १
(३४) [illegible] । [illegible]
[illegible] महाराजविरचित १
(३५) वेदान्ततत्त्वबोध [illegible] नाम [illegible]
[illegible] श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
काऽभिधाख्यया व्याख्यया सवलितम् । २
(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
श्रीराम [illegible] स्वामिकृत [illegible]
[illegible] व्याख्यासवलितम् । ४
(३८) विश्वप्रकाश । कोश । विद्वद्वरश्रीम-
हेश्वरसूरिविरचित । १
(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता
श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठल-
नाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । १
(४०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमि-
त्रमिश्रविरचित पूजाप्रकाश । . ४
(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रह । श्रुतिसिद्धा-
न्तापरनामक । ब्रह्मचारिवनमालि-
मिश्रविरचित । द्वैताद्वैतदर्शनानुगत । १
(४२) स्वानुभवादर्श । श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
काचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविर-
चित । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १
(४३) याज्ञवल्क्यस्मृति । बालम्भट्टीसमाख्य व्या-
ख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्य-
वहाराध्याय १०
(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्र

तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता । २

(४८) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्या-सभ्याख्ययाऽथ सोमनाथकृतया मयूखमालिकया च व्याख्यया समलङ्कृता । २

(४९) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा । श्रीमदुपाध्यायोपनामक श्रीनागेशभट्टविरचिता । श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्जिकाटीका-श्रीमद्बालम्भट्टविरचितकलाटीका-इति टीकाद्वयसंवलिता । . . २

(५०) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचित । २

पत्राद्विप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी ।

March 1914.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 195.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः।

व्याकरणोपाध्यायदधिरामशर्मणासंशोधितः।

VYÂKARANA SIDDHÂNTA SUDHÂNIDHI

BY

Visvesvar Sûri,

Edited by

Vyâkaranopâdhyaya Dadhi Râm Sarmâ.

FASCICULUS III—१

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT
BENARES.
AGENTS— OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG
PANDITA JYESHTHA RAMA MUKUNDJI BOMBAY
PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLER, LONDON
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.
BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:o:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चोखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१९०

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्रा० ७ आनकाः०

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं .. .. " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । . ... .

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे .. . २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाष्यप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्त) ३

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता । तर्कपाद (मीमांसा) ०

(७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णा (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रम् । यस्य ब्रह्मसूत्रनिवृत्ताजनुस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्त) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २

(१०) सिद्धित्रयम् विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णं (वेदान्त) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्यायुतः (वेदान्त) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायमुक्तावलीप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णः (न्याय) ... ५

(१३) विधिरसायनम् । श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) . . ३

(१४) मणिप्रभा (तन्त्ररहस्यटीका) भन्तेमिश्रविरचिता । (मीमांसा) १६

थासङ्ख्यसम्पादनेन सार्थक्यादित्याशङ्क्य अकारद्वयात्मकोऽय-मादेशोऽनेकाल्त्वात्सर्वस्य, यद्वा–धातोरित्यधिकाराद्धातोः पर-स्य थस्याकारविधाने "आदेः परस्य" इति परिभाषया थकारस्यैवाकारः, उभयथाऽपि "अतो गुणे" इति पररूपमिति भाष्ये स्पष्टम् । तस्य स्थानिवद्भावेन मुख्याजादित्वमस्त्येवेति ।

अन्ये त्वाहुः–व्यपदेशिवद्भावनिबन्धनाजादित्वस्येव स्था-निवत्त्वनिबन्धनस्यापि तस्य गौणताया वक्तुं शक्यत्वान्नेदं साधीयः । किं तु अजादाविति न विधिवाक्यशरीरम्, येनोक्त-मर्थं ज्ञापयेत् । किंतु "क्ङित्यचि वा" इति तदुत्तरभाष्यपठितमेव । पूर्वभाष्यस्थमजादिपदं तु अचीत्यस्य "यस्मिन्" इतिपरिभाषा-सिद्धार्थानुवादमात्रम् । अतो न हरदत्तोक्तं युक्तम् । अत एव ममृजेत्यत्र गणपाठादेव वृद्ध्यभाव इति आत्रेयः । धातुवृत्तिष्व-पि यूयं ममृज ममार्ज इत्युदाहृतमिति ।

इदं चान्यदवधेयम् । क्ङित्येव विकल्पारम्भात् धात्वंश-लोपनिमित्तत्वेन वृद्धिनिषेधहेतावचूप्रत्यये नायं विकल्प इत्यत्रो-क्तम् । तत्सूत्रप्रत्याख्यानप्रस्तावे तु अतोलोपस्य स्थानिवद्भावमा-श्रित्य यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन वृद्धिविकल्पो भवत्येवेत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम् । सूत्रारम्भपक्षे यथारूपं तथैव तत्प्रत्याख्यानेऽपीति तत्र भाष्याभिप्रायस्यावश्यकत्वात् । तस्य चात्र हरदत्तोक्ताभि-प्रायेणैव सिद्धेरिति दिक् ।

नन्वाचिनोत् अमार्ट् इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिबादेर्ङि-त्त्वाद् गुणवृद्धिनिषेधापत्तिः । न चानल्विधाविति तन्निषेधः शङ्क्यः । अनुबन्धकार्येषु तदप्रवृत्तेः । युक्तं चैतत् । अनुबन्धा-नामित्संज्ञकत्वेन आदेशात्पूर्वमेव लोपेन स्थानिन्यसंनिधानात् । आदेशप्रयोज्यनिवृत्तिप्रतियोगिन एव स्थानित्वात् । लकारा-

नुबन्धनिवृत्त्योश्च भावाभावरूपादेशप्रयोज्यत्वात्। "अनेकान्ता अनुबन्धा" इति पक्षे तु तेषां स्थानिकोटिप्रवेशस्य दूरापास्तत्वात्। ज्ञापकं चात्र "न ल्यपि" इति ईत्वनिषेधः। क्त्वानिष्ठकित्त्वस्य स्थानिवद्भावेन ल्यप्यप्रवृत्तौ कित्त्वाभावादेव ईत्वाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् अत्र वार्त्तिकं तावत्—

लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेत्, यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धमिति।

अन्यथा लिङ्वद्भावप्रयुक्तङित्त्वेन तदादेशानां ङित्त्वे तदवयवस्य यासुटोऽपि तत्त्वात् "यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" इति ङिद्वचनं व्यर्थं स्यात्। न च स्तुयादित्यादौ "उतो वृद्धिर्लुकि हलि" इत्यस्या उत इति निर्दिष्टस्थानिकत्वेनानिग्लक्षणाया वृद्धेः, चिनुयुरित्यादौ "क्ङिति च" इतिनिषेधापवादस्य "जुसि च" इति गुणस्य च प्रतिषेधार्थं ङिद्वचनमस्तु, पुनर्ङित्त्वसामर्थ्यं विना स्थानिवत्त्वप्रयुक्तङित्त्वमात्रेण तन्निषेधस्यानुपपत्तेरिति कथं तस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। उत औदित्येव सिद्धे वृद्धिग्रहणेन "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति वृद्धिनिषेधसिद्धेः। "वसस्याचि" इत्यस्मादचीत्यनुवर्त्य अजादौ जुसि गुणविधानात् यासुटि कृते च जुसो हलादित्वसंपत्तेः। यद्वा "मिदेर्गुणो जुसि च" इति, संहितापाठे अजुसीति छित्वा अजादावुसि गुणविधानात्।

यत्त्वेवं चक्रुः जह्रुः इत्यादावतिप्रसङ्ग इति, तन्न। तस्य अजादित्वव्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्येन जुस्येव पर्यवसानात्।

वस्तुतस्तु अचासावुस् चेति न कर्मधारयः। उकारसकारात्मकसमुदाये अजभेदस्य बाधितत्वात्। न च अच्पदमजादौ

लाक्षणिकम् । गौरवात् । न चात्र "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति निर्वाहः । यस्मिन्निति सप्तम्यन्तानुकरणेन अलः सप्तम्यन्तत्वएव तत्प्रवृत्तेः । अत्र च विशेष्येणान्वये तद्विभक्त्याऽस्य सप्तम्यन्तत्वे परिभाषाप्रवृत्तिः । तस्यां चाजादिपरत्वेन योग्यतासंपत्त्या विशेष्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । एतेन उजुसीतिच्छेदोऽपि निरस्तः । अत एवाचीति सप्तम्यन्तानुवृत्तिपक्ष एव सप्तमे भाष्यकृता सिद्धान्तित इति दिक् ।

न चैवं जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेध इति तत्रत्यवार्तिकवैयर्थ्यम् । उक्तरीतावेव तस्य तात्पर्यस्य तत्रोक्तत्वादिति । न चैवमपि ब्रूतादित्यत्र "ब्रुव ईट्" इतीडागमापत्तिः, तातङः स्थानिवत्त्वेन पित्त्वादिति वाच्यम् । "अनित्यमागमशासनम्" इति परिहारात् ।

भाष्यमते तु "सार्वधातुकमपित्" इत्यत्र अपिदिति योगो विभज्यते, ङिदिति चानुवर्त्तते । पर्युदासवृत्तिं नञं च पृथक्कृत्य ङित् पिन्न भवतीति आवृत्त्या वाक्यद्वयं कल्प्यते । तथा च ङित्त्वपित्त्वयोः परस्परात्यन्ताभावव्याप्यत्वलाभे अर्थादौपदेशिकेनातिदेशिकस्य बाधः फलति । तेन ब्रूतादित्यत्र इण्न । तातङ औपदेशिकेन ङित्त्वेनातिदेशिकस्य पित्त्वस्य बाधात् । अचिनोदित्यादौ तु पित्त्वस्यौपदेशिकत्वाद्विपरीतमिति गुणादिसिद्धिः । अत्र यासुटो ङिद्वचनं लिङाश्रयातिदेशिकङित्त्वस्य तिबाद्याश्रयपित्त्वेन बाधितत्वया पुनर्ङित्त्वस्य विधानार्थमेव । ततश्चोभयोरप्यौपदेशिकत्वे सावकाशनिरवकाशन्यायेन चिनोतीत्यादौ सावकाशस्य पित्त्वस्यानवकाशेन ङित्त्वेन बाधः । प्रायणीयादिभिन्नाग्नीषोमीयप्राचीनपदार्थविषये सावकाशस्य यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीत्यस्येव निरव-

काशैर्यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयान्मन्द्रम् प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीये इत्येतैः। अतः स्तुयादित्यत्र पिति हलि विहिता वृद्धिर्न। चिनुयुरित्यत्र तूक्त एव समाधिः।

नन्वेवं भविषीष्टेत्यत्र ङित्त्वं स्यात्। आतिदेशिकङित्त्वबाधकाभावात्। एवं करिष्यमाणेत्यत्र लृडादेशस्य शानचोऽतिदेशेन उगित्त्वाट्टित्त्वाच्च ङीबापत्तिः, इति चेत् अत्राहुः— "हलः श्नः" इत्यत्र शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते। अतो नोक्तदोषः। एवं च भूतादित्यत्र वार्त्तिकमतेऽपि न ईडागमापत्तिरिति।

दीधीवेवीटाम् ६।

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः। आदीध्यनम् आदीध्यकः आवेव्यनम् आवेव्यकः अकणिषम् अरणिषम् कणिता श्वः रणिता श्वः अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणेन सिजादेशमपं प्रति सिजन्तमङ्गं तिबादेशं डाशब्दं प्रति च कणित् इत्यङ्गम्। तत्रोक्तादेशद्वयसार्वधातुकं निमित्तीकृत्य प्रसक्तस्य लघूपधगुणस्यायं निषेधः। तृजन्तादौ इटः प्रत्ययावयवत्वेन तदुत्तरप्रत्ययान्तराभावादङ्गानन्तर्गतत्वेन च गुणाप्रसक्त्या लुडन्तत्वद्योतनाय श्व इत्युक्तम्। डादेशं प्रति तास्यन्तस्याङ्गतया तास्यवयवस्य इटो गुणप्रसक्तिसंभवात्।

न च दीङ् क्षये पीङ् अनादरे वेञ् तन्तुसन्ताने धी गत्यादिषु एषामेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। "अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी" इतिन्यायात्। तन्मात्रतात्पर्यग्राहकानुपूर्व्यन्तरपरित्यागसामर्थ्याच्च। इट् चागम एव। न तु इट गता-

विति धातुः । क्त्वोऽर्थग्रहणेन साहचर्यस्य नियामकत्वानिय-मभङ्गस्य ज्ञापितत्वात् ।

अत्र वदन्ति । दीध्यको वेव्यक इति शुद्धयोरेव दीधी-वेव्यो रूपम्, न तु ण्यन्तयोः । आदीधकः आवेवकः इत्येव रूपयोस्तत्र स्वीकारात् ।

यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—वर्णग्रहणसामर्थ्यात् श्रूयमाणएव इवर्णे लोपो न लुप्ते, तेन ण्यन्ताभ्यां ण्वुलि णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेऽपि श्रूयमाणत्वाभावाल्लोपाभावे यणि कृते दीध्यको वेव्यक इति शुद्धसमानाकारकमेव रूपमिति, तच्चिन्त्यम् । "नाग्लोपि" इतिसूत्रगतभाष्यविरोधात् । तत्र वर्णग्रहणं लुप्तेऽपीवर्णे यथा स्यादित्येवमर्थमित्याशङ्क्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरन्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्प्राग् "यीवर्णयोः" इति लोपसिद्धेश्च वर्णग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । भाष्यकारानुरोधेन च साधुत्वस्वीकारादिति ।

भाष्यवार्तिकयोस्त्वेतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । दीधीवेव्योश्छान्दसत्वेन लोके प्रयोगानर्हत्वात् । छन्दसि च गुणदर्शनात् । तथा च—प्रजापतिर्वै मनसा यत्किञ्चिनादीधेत, हौत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्, अदीधयुर्दासराज्ञे वृतास इत्यादि । छान्दसत्त्वेनैतत्समाधानापेक्षया च क्वचिच्छ्रूयमाणगुणाभावस्यैव तेन साधयितुं युक्तत्वात् ।

इटोऽपि ग्रहणं व्यर्थम् । इड्विधौ "नेड्वशि कृति" इतिसूत्रादिड्ग्रहणमनुवर्त्य एकस्य इट्पदस्य विकाराभाववत्परत्वेन इट् विकाराभाववानेवेति व्याख्यानेन गुणाभावस्य सिद्धत्वात् ।

न चैवं पिपठीरित्यादौ "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" इति दीर्घोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमं प्रत्यसिद्धत्वात् । यद्वा नियमस्याङ्गाधिकारीयत्वात्तत्रत्यस्यैव विकारस्य निय-

मेन व्यावृत्तिरित्युक्तदीर्घद्वयं निर्बाधमिति भाष्यकृतः ।

अपाठीदित्यत्रापि " सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः " इति ज्ञापकात्सवर्णदीर्घः । न च "ग्रहो लिटि" इत्यस्याप्याङ्गत्वान्निषेधापत्तिः । आरम्भसामर्थ्यादिति कैयटादयः ।

वस्तुतस्तु विकारपदस्य इकारवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिमत्परतया तादृशविकारस्य एकारादिरूपस्यैव निषेधो न तु दीर्घस्य । इत्वावच्छिन्नत्वात्तस्यापीति रहस्यम् ।

स्यादेतत् । पिपठीपि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र " सान्त महतः संयोगस्य " इति दीर्घो न स्यात् । सिद्धत्वात्, आङ्गत्वात्, अन्यत्र चरितार्थत्वाद्, वैजात्यानवच्छिन्नत्वाच्चेति ।

अत्राहुः— असाधुरेवोक्तप्रयोगः । अतोलोपस्य स्थानिवद्भावेन झलन्तत्वाभावात्तल्लक्षणस्य नुमो दुर्लभत्वात् । न च तर्ह्यजन्तत्वादेव नुम् स्यादिति वाच्यम् । अजन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमः सकारोत्तरमेव प्रसक्तेः । सान्तसंयोगाभावेन तथाऽपि दीर्घाप्रसक्तेः । अनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेन तस्य स्थानिवत्त्वासम्भवात् । पिपठिप इत्यजन्तस्य लोपपूर्वदशायामकारापेक्षया पूर्वत्वाभावात् । न ह्यकारविशिष्टस्याकारात्पूर्वत्वम् । वाधात् ।

न च "क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्" इतिअतोलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाज्झलन्तलक्षणो नुम् स्यादेवेति वाच्यम् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैवार्थस्य व्यवस्थितत्वात् । लवमाचक्षाण इत्यर्थे तत्करोतीति ण्यन्तात् लवशब्दात् क्विपि "णेरनिटि" इति णिलोपे कृते वकारस्य ऊठि कर्तव्ये णिनिमित्तकस्यातोलोपस्य स्थानिवद्भावो मा भूदित्यर्थकत्वात् । सुधीयतिसुतीयतिभ्यां

१ अचारकाले सर्वनामस्थानपरकत्वाभावेन नुमोऽप्राप्तेः । अल्लोपस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्तेरिति भावः ।

क्विपि अल्लोपयलोपयोः कृतयोः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणादेशो मा भूदित्येतदर्थं क्वौ लुप्तमित्यस्याश्रयणेऽपि तस्यासार्वत्रिकत्वात् इति नपदान्तसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । प्रकृते च नुमः क्विन्निमित्तकत्वाभावेन क्वौ विधिमित्यस्याप्रवृत्तेः ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ७ ।

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । प्रदेशाः "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यादयः। हलः किम्। तितउपदे संयोगान्तलोपो मा भूत् । न च " तनोतेर्डउः सन्वच्च " इत्यत्र उकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तदभावसिद्धिरिति वाच्यम् । भसंज्ञास्थले संयोगान्तलोपप्रसक्त्यभावेन तत्र तत्सार्थक्यात् ।

ननु अन्तरशब्देन सहायं बहुव्रीहिरन्तराशब्देन वा। आद्ये अन्तरशब्दस्याधेयवाचितया हलपेक्षया विजातीयवर्णशून्यस्य संज्ञायामवग्रहेऽपि संयोगसंज्ञासिद्धिः । तत्र हि मतद्वयम् । मात्राकालव्यवधानेन वर्णान्तरमुच्चार्यते इत्येकम्, अर्द्धमात्राकालव्यवधानेनेत्यपरम्, उभयथाऽपि काल्व्यवधानेऽपि वर्णान्तरव्यवधानाभावात् । द्वितीये तु आधारस्य कालस्यापि व्यवधाननिषेधात् अवग्रहे संयोगसंज्ञा न स्यात्, हलुच्चारणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानाधिकरणसमयवृत्त्युच्चारणप्रतियोगित्वस्य अज्व्यवधाने इव कालव्यवधानेऽपि विरहात् इति विशेषसत्त्वादिति चेत्—

अत्र भाष्यकाराः-नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति। पक्षद्वयमप्यदोषमिति तस्यार्थः। न चाप्सु इत्यादौ संयोगसत्त्वे गुरुत्वाद् "गुरोरनृतः" इति प्लुतो न त्वन्यथेति कथमुभयाभाव इति वाच्यम् । अधिकरणवृत्तेः तस्य दूराद्धूतसंबन्धाभावात् । विचार्यमाणाना-

मित्यादौ तु वाक्यस्य टेरेव प्लुतविधानेन गुरुसंज्ञाया अनपेक्षितत्वात्। न चाप्सु भवोऽप्सव्यः दिगादित्वाद्यत् "अपो योनियन्मतुपु" इति सप्तम्या अलुक्, तत्संबुद्धौ दूराद्धूतसंबन्धात्फलभेदापत्तिरिति वाच्यम्। एवंविधे विषये अवग्रहस्य पदकारैरकरणात्तथैव संप्रदायात्। न चाप्सु योनिर्वाऽश्व इत्यत्र विशेषः स्यादिति वाच्यम्। समासपदानामन्तोऽवगृह्यतइति पदकारसंप्रदायात्तत्रापि सुशब्दात्पूर्वमवग्रहाभावादिति कैयटादयः।

इयं च संज्ञा समुदायस्य, नावयवमात्रस्य, संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। अन्यथा निर्यायादित्यादौ रेफयकारयोः प्रत्येकं संयोगसंज्ञायां यकारस्यापि संयोगादित्वाद् "वाऽन्यस्य संयोगादेः" इत्येत्वं स्यात्, ग्लेयादित्यादिवत्। न च सिद्धान्तेऽपि "अचो रहाभ्याम्" इति द्वित्वेन यकारद्वयसम्पत्त्या स्यादेवोक्तदोष इति वाच्यम्। तस्यासिद्धत्वेन संयोगसंज्ञाया अनिष्पत्तेः।

किं च प्रत्येकसंज्ञापक्षे संहृषीष्टेत्यत्र "ऋतश्च संयोगादेः" इति इट्, संह्रियतइत्यत्र "गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः" इति गुणश्च स्यात्। चरमवर्णस्य संयोगतया ऋकारेकारयोः संयोगादित्वसंम्पत्तेः। दृषत्करोतीत्यत्र ककारस्य संयोगान्तस्य लोपः स्यात्। दकारस्य संयोगत्वे तदन्तत्वस्य सत्त्वात्। शक्ता वस्ता इत्यत्र "स्कोः" इति संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। तकारस्य झलः परतः सत्त्वात्। निर्यातः इत्यादौ "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः" इति निष्ठानत्वं च स्यात्।

यदि तु"वाऽन्यस्य संयोगादेः"इत्यत्र संयोगादित्येतावतैव संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्य एत्वमित्यर्थलाभादादिग्रहणसामर्थ्यादभेदैकत्वसंख्यैव इत्तौ भासतइति नियमं वि-

रस्कृत्य संयोगादादी यस्येत्युपसर्जनार्थस्यापि द्वित्वावगतिरिति संयोगद्वयादेरेव एत्वमिति सूत्रार्थान्निर्णयादित्यत्र नातिव्याप्तिः । एवम् "ऋतश्च संयोगादेः" "गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः" इत्यत्रापि व्याख्येयम् । "संयोगान्तस्य" इत्यत्रापि पूर्वन्यायेन संयोगद्वयान्तस्य लोपविधानान्न दृषत्करोतीत्यत्र दोषापत्तिः । "स्कोः संयोगाद्योः" इत्यत्रापि सकारककारगतद्वित्वापेक्षया संयोगयोरित्येव सिद्धे आदिग्रहणबलाद् झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगः तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोपविधानम् । तेन शक्ता वस्ता इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । "संयोगादेरातः" इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोः परस्य निष्ठातकारस्य नत्वमित्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणवशात्संयोगद्वयादिलाभान्नियति इत्यत्र नोक्तदोष इति कल्प्यते । तथाऽपि प्रतिपत्तिगौरवम्, प्रत्येकं संयोगसंज्ञायाः क्वचिदप्यनुपयोगे तत्स्वीकारवैयर्थ्यं चेत्यवधेयम् ।

हल इति बहुत्वं चाविवक्षितम् । अन्यथा शिक्षेत्यादौ "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययानुपपत्तेः । न चैवमजव्यवहितस्यैकस्यापि संयोगसंज्ञापत्तिः । अवयवार्थानुरोधेन द्वयोरवश्यमपेक्षितत्वात् । यत्र तु बहूनां हलामव्यवधानं तत्राविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञा ।

न चैकाज्द्विर्वचनन्यायः । समुदायकार्येणावयवानां कार्यसंपत्तेरेव तद्बीजत्वात् । निज् इत्यस्य द्विरुक्तौ तदन्तर्गतानां सर्वेषामेकाचां द्विर्वचननिर्वाहात् । इह च बहूनां संज्ञया द्वयोस्तत्कार्यासिद्धिरिति वैषम्यात् । तथा हि । संस्वर्यतइत्यत्र "गुणोऽर्ति" इति न स्यात् । गोमान्क्रोतीत्यत्र गोमान् त् स् क-

रोति इति स्थिते तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यात् । मङ्क्तेत्यत्र "मस्जिनशोर्झलि" इति नुमागमे मन् स् ज् इति स्थिते सकारस्य संयोगादित्वाभावात् "स्कोः" इति लोपो न स्यात्। निर्ग्लेयादित्यादौ रेफघटितसंयोगस्याङ्गादित्वाभावात् अङ्गादेश्च गकारलकारसमुदायस्य संयोगसंज्ञत्वाभावादेत्वं न स्यात् । एवं निर्ग्लान इत्यत्र नत्वं न स्यात् ।

अथैवम् इन्द्रिद्रीयिषतीति न सिध्यति । तथा हि—तत्र नकारदकारघटित एकः दकाररेफघटितश्चान्य इति द्वौ संयोगौ उक्तरीत्या च नकारस्येव दकारस्यापि संयोगादित्वाद् "नन्द्राः संयोगादयः" इति द्वित्वनिषेधे रीशब्दस्यैव द्वित्वे इन्द्रिरीयिषतीति रूपं स्यादिति चेत्, सत्यम् । तत्र हि कर्मधारयोत्तरपञ्चम्यन्तमजादेरितिपदम् "अजादेर्द्वितीयस्य" इति सूत्रादनुवर्त्तते । आदिभूतादचः परे संयोगादयो नदरा द्विर्नोच्यन्तइति सूत्रार्थः। ततश्च दकारस्य संयोगादित्वेऽप्यादिभूतादचः परत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तौ द्रीशब्दस्य द्वित्वे हलादिःशेषेऽभ्यासस्य ह्रस्वे च सिद्धमिष्टम् । एवं च आदेरचः परस्यैकाचो द्वितीयत्वव्याप्यत्वात्तत्सूत्रे द्वितीयपदं नोपादेयमेवेति निष्कर्षः ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ८ ।

मुखयुतनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । अभ्र आँ अपः । "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" इति आ इत्यस्यानुनासिकः । प्राण्यङ्गत्वेन समाहारद्वन्द्वे क्लीबत्वेन नासिकवचन इत्यापत्तिवारणाय मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणम् ।

निपातनाद्यथाश्रुतस्य साधुत्वे तु मुखनासिकवचन इत्यसाधु । "अबाधकान्यपि निपातनानि" इति पक्षे तु तदपि साधु ।

यद्वा— मुखनासिकपदं कृत्वा ईषदर्थकनञ्समासव्युत्पन्नेन तादृशाद्पूर्वेण वा वचनपदेन समासः । भागस्य मुखेन भागस्य नासिकया चोच्चारणादीषत्त्वम् । इदं च पूर्वपरयोर्भागयोर्मध्ये एको भागो मुखेनोच्चार्यते द्वितीयस्तु नासिकया । तत्र नासिका-वचनभागोपरागवशान्मुखवचनभागस्यापि नासिकावचनत्वज्ञा-नम् । यथा सय्यन्तेत्यादौ अनुनासिकयकारायुपरागादकार-स्याप्यनुनासिकत्वेन प्रतीतिरिति मतमाश्रित्योक्तम् ।

यदा तु मुखस्य नासिकायाश्चान्तरालवर्तिस्थानान्तरमेवैत-दुच्चारणे निमित्तम्, तदा मुखोपसंहिता नासिकेति समासः । प-दद्वयस्य स्वार्थान्तरालदेशे लक्षणात् । अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीत्यस्येव तदन्तराले । तत्राद्यपक्षे प्रासादवासिन्यायः । यथा प्रासादवासिनस्तद्ग्रहणेन भूमिवासिनस्तद्ग्रहणेन केवलं गृह्यन्ते । उभयवासिनस्तु प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च गृह्यन्ते । ग्राहकतावच्छेदकधर्मद्वयावच्छिन्नत्वात् । उत्तरमतद्वये तु न तदवतार इति स्पष्टमेव ।

अत्र पदसंस्कारपक्षे वचनपदं करणल्युडन्तम् । उच्यतेऽ-नेनेति व्युत्पाद्य पश्चान्मुखनासिकापदेन सम्बध्यते । अन्तरङ्ग-त्वात्प्रवृत्तश्च पदसंस्कारो बहिरङ्गेण पदान्तरान्वयदशायां प्रती-यमानेन स्त्रीत्वेन न बाध्यतइति ङीप्प्रत्ययो न भवति । प्रथ-ममेव स्त्रीत्वविवक्षायां तु मुखनासिकावचनीक इत्यपि निर्बा-धम् । एवं च मुखनासिका वचनं यस्य मुखनासिकमवचनं यस्येति वा बहुव्रीहिरिति भाष्यमतम् ।

केचित्तु राजभोजनाः शालय इतिवत् कर्मणि ल्युमत्ययं

वाहुलकात् स्वीकृत्य कर्मषष्ठ्या समास इत्याहुः ।

अत्र मुखग्रहणं किम् यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यम् । अस्यार्थः— मध्यमदर्शने नासिकावचनपदेन उभयस्थानको वर्णो न गृह्येत, किं तु यमानुस्वारा एव । तेषां मतविशेषे एव केवलनासिकास्थानत्वात् । तथा च तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्—"नासिक्या नासिकास्थाना मुखनासिक्या वा" इति । तथा च "आङोऽनुनासिकः" इत्यादौ विधिस्थले तएव विधीयेरन् । "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इत्याद्यनुवादस्थले तु अनुवादस्य यथाप्राप्तविषयकत्वानियमात् यमानुस्वारपरस्य च विडादिप्रत्ययस्यासिद्धेरप्रतिपत्तिरेव स्यात् । अतस्तद्दर्शने मुखपदं सार्थकम् ।

आद्यमते तु नासिकावचनपदेनैव ग्रामादवासिन्यायेन मुखवचनानामपि ग्रहणसंभवात्तदर्थमेव । न च यमानुस्वारानादायातिप्रसङ्गः । अनुवादे यमानुस्वाराणामसंभवात्, विधौ च स्थानिनो मुखनासिकावचनत्वात् तदन्तरतमत्वेन मुखनासिकावचनस्यैवादेशत्वात्केवलनासिकावचनानां यमादीनामान्तरतम्याभावादेवातिप्रसङ्गभङ्गात् । तदुक्तं भाष्यकृता—

नैव दोषो नैव प्रयोजनम् इति ।

तथा च तेषामपि संज्ञाविधाने दोषाभावात् मुखपदं न देयमेवेति स्थितम् । नासिकापदत्यागे तु कचटतपानामपि स्यात् । ततश्च शक्त इत्यत्र ककारस्य पक्क इत्यत्र चकारस्य तप्तमित्यत्र पकारस्य च लोपः स्यात् । ओदनपागित्यादौ "अनुनासिकस्य क्विझलोः" इति दीर्घश्च स्यात् ।

अत्र वदन्ति । वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णान्तरं प्रातिशाख्ये स्वागमत्वेन विहितं यम-

संज्ञम् । यमलजातयोः प्रायेण सारूप्यदर्शनाद्यम इव यम इति गौण्येयं संज्ञा । यथा पलिक्क्नी चख्ख्नतुः अग्ग्निः अग्ग्नन् इत्यत्र कखगघेभ्यः परभागे तत्तत्सदृशोऽयमागमः ।

इयन्तु यमोत्पत्तिरखण्डपदे एवेति तु प्रमाणाभावादुपेक्ष्यम् । परभागे इति मूलग्रन्थेन पूर्वावयवत्वस्यैव लाभात् । अत एव छान्दोग्यलक्षणप्रणेतुरौदव्रजिसञ्ज्ञस्याचार्यस्य सूत्रम् " अनन्त्यान्त्यसयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुणः " इति । अनन्त्या आद्याश्चत्वारः । अन्त्या ङकारादयः । गुणः पूर्वस्य भक्तः, तदव यव इति यावत् ।

यत्तु विवरणकारैरुक्तम्–वर्गपञ्चमयुक्ताः प्रथमादयो यमा इति, तच्चिन्त्यम् । अयोगवाहत्वप्रतिपादकहयवरट्सूत्रीयभाष्यविरोधात् । केवलनासिकास्थानत्वपरोक्तभाष्यविरोधाच्चेति ।

अत्रेदं विचारणीयम् । चतुर्णामाद्यवर्णानामेवानुनासिकगुणत्वेन भेदात्तज्जातीयत्वेऽपि सानुनासिकयकारादिवदण्सूपदिष्टैः स्वसवर्णैरगृहीतत्वाद्युक्तमेवायोगवाहत्वम् । न हि निरनुनासिकाः कादयोऽण्मध्ये पठ्यन्ते, येनैषामपि ग्रहणकशास्त्रेणैव संग्रहसिद्धौ अयोगवाहत्वप्रतिपादनविरोधः स्यात् । तस्मात्सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन कादीनां द्वैविध्यमित्येव भाष्यादितात्पर्यम्, न तु कादिवृत्तिवर्णत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यभाववत्तायाम् । मानाभावात् ।

अत एव कुँ खुँ गुँ घुँ इति न्यासादिग्रन्थाः सङ्गच्छन्ते । कुँ इत्यस्य तत्तद्वर्गाद्यक्षरपरत्वात् । खुँ इत्यादेश्च वर्गद्वितीयाद्यक्षरपरत्वात् । अनुनासिकत्वमात्रस्य चाधिकस्योपादानात् । नापि द्वितीयो विरोधः । अँ इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यम् । यमानुस्वाराणां तु मुखनासिकयत्नेऽपि प्रासादवासिन्यायेनानुना-

सिकत्वमप्यस्ति, न तु तदीयं भागमात्रं तथा, इत्येवं परत्वस्य भवद्भिरेवोक्तत्वात् । एतेनादितश्चतुर्णां तदसम्भव एवेत्यपास्तम् । प्रमाणसत्त्वे बाधकाभावात् ।

ननु गुणानामभेदकत्वादेव तेषां प्रत्याहारान्तर्भावसम्भवादयोगवाहानामद्भुपदेशपरभाष्यवार्त्तिकविरोध एवेति चेत्, नैवम् । अयोगवाहपदेन तेषां संग्रहेऽपि विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वाराणामेव तत्रोपदेशप्रयोजनस्योक्तत्वेन यमानां प्रयोजनस्य तत्र क्वाप्यनुक्तत्वात् तथाऽपि प्रत्याहारविशेषपुरस्कारेणैव तान्नियमसम्पादनार्थकत्वेन तदविरोधाच्च यमानां तत्रोपदेशे तात्पर्याभावनिर्णयात् ।

यत्तूक्तम्-नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति भाष्यविरोधः, स्वन्मते यद् ग्रन्तीत्यादौ "यरोऽनुनासिके" इत्यस्य प्रवृत्त्या दोषस्योद्भटत्वादिति, तदप्यसत् । द्विर्वचनविध्येकवाक्यतापन्नयत्त्वस्यैव तेषु नियतत्वेन सत्यपि यमानां यरन्तर्भावे अनुनासिकत्वादिविध्येकवाक्यतापन्नयत्वस्य बाधाभ्युपगमात् । एवं च यमानां व्यञ्जनपरत्वनियमेन " अनचि च " इत्यस्य तत्र कदाचिदप्यप्रवृत्त्या फलतो यमांशे यत्वादिबाध एव पर्यवस्यतीति सिद्धम् । गुणानामभेदकत्वेऽपि यमानां न तत्तत्कार्यप्रवृत्तिरिति । तस्माद्यमानामयोगवाहत्वप्रतिपादकभाष्यस्य तेषां तत्तत्प्रत्याहारविशेषान्तर्भावप्रयुक्तकार्यानुदाहरणव्याजेन तत्तत्प्रत्याहारानन्तर्भावविधानएव तात्पर्यम् । अन्यथा अन्तर्भावप्रयुक्तकार्याभावे तद्विधानवैयर्थ्यात् । अप्रसक्तस्य च निषेधानर्हत्वात् । प्रसक्तेश्च वर्णान्तरत्वपक्षे वर्णसमाम्नायमध्यानुपदेशेनानुपपन्नत्वात् । ककारादिमध्यपाठान्तर्भावः संमतः । तथा सति हि गुणानामभेदकत्वेन खफछठेत्यादिभिस्तत्संग्रहे प्रसक्ते

भवति निषेधोपपत्तिः । तस्मादन्यथाऽनुपपन्नमुक्तभाष्यग्रन्थमेव पुरस्कृत्य वक्ष्यमाणवाक्यानां वर्णान्तरत्वतात्पर्येण व्याख्यानं मत्यादेश्यम् ।

एकं ग्रन्थमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥

इति न्यायात् । तथा हि—स्पर्शा यमा अनुनासिकाः स्वात्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु इति प्रातिशाख्ये स्वपदस्य वर्गाद्यक्षरचतुष्टयपरत्वात् तत्परेष्वनुनासिकस्पर्शे वर्गान्त्यवर्णेषु अनुनासिकत्वविशिष्टाः स्पर्शाः प्रथमाद्याः यमसंज्ञा भवन्तीत्यर्थस्य स्पष्टतया स्पर्शसंज्ञया च कुत्र वर्णान्तरत्वे तात्पर्यम् । एतेन "प्रदो॒ऽग्नुवच्छ्वद्युषु" इत्यत्रोष्मसंज्ञकशकारादिपूर्वस्थानीयस्य छकारादेर्यमवारणाय प्रवृत्तेन "स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः परस्ताद्यमापत्तिः" इतिसूत्रे परस्ताच्छब्ददर्शनाद्वर्णान्तरत्वमित्यपास्तम् । परस्ताच्छब्देनागमत्वमात्रलाभेऽपि वर्णान्तरत्वस्य लाभे उक्तिसम्भवाभावात् ।

यदपि नारदीयाशिक्षायाम्—
अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि ।
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥

सवर्णः सदृशः । द्वित्वमपि विवक्षितम् । यज्ञ इत्यादौ जकारद्वयसत्त्वेऽपि "ज्मया अत्र वसवो रन्तिदेवा" इत्यादौ जकारद्वयाभावादिति तद्व्याख्यातार इति, तदप्यकिञ्चित्करम् । आगमे आगमिवृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यभाववत्त्वरूपस्य वर्णान्तरत्वस्य ततोऽनवगमात् सावर्ण्यस्य गुणभेदेनैव निर्वाहात् । औद प्रजिसूत्रेऽपि गुणत्वस्यैव लाभात् । "अशरीरं यमं प्राहुः" इति गौतमशिक्षायाश्चार्थस्तैरेवोक्तः । अशरीरं स्वरभक्त्यादिवद्-

व्यञ्जकलिपिविशेषशून्यम् । लक्षणवशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसम्भवाल्लिपिसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्यापि व्यञ्जकीभूता लिपिर्न कल्पितेति यावत् । "रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिः" इति शिक्षादिप्रसिद्धेः ।

यत्र तु नैवंविधलक्षणेन स्थलावधारणं कर्त्तुं शक्यते, तत्रागत्या लिप्यन्तरं प्रवर्त्तितम्, यथा विसर्गादाविति । न त्वेतावता वर्णान्तरत्वसिद्धिः । अन्वयदृष्टान्ते वर्णान्तरत्वेऽपि व्यतिरेकदृष्टान्ते तदभावात् । अन्यथा तदनुक्त्या शिक्षादौ विभागस्य न्यूनत्वापत्तेः ।

यदपि पाणिनीयाशिक्षायाम्—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
अनुस्वारविसर्गौ च ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ ।
दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेया ऌकारः प्लुत एव च ॥

तत्र अइउऋवर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् द्वादश,ऌकारस्य ह्रस्व एव, एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टाविति अचामेकविंशतिः । स्पर्शाः कादयो मावसानाः । यरलवशषसहेत्यष्टौ । यमाश्चत्वारः । प्रथमत्वद्वितीयत्वतृतीयत्वचतुर्थत्वोपाधिभेदात् । अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पष्टाः । दुस्पृष्टस्तु वाह्वृच्ये प्रसिद्धः । एवं त्रिषष्टिः, ऌकारस्य प्लुतत्वसम्भवाचेन सह चतुःषष्टिरिति ।

अत्र यमानां पृथग्गणनात् स्पष्टमेव वर्णान्तरत्वमिति, तदप्यसत् । न ह्यत्र एकसंख्येयवृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यभाववत्त्वं संख्येयान्तरस्य नियतम् । ह्रस्वाद्यकारादौ तादृश्या अत्वादिजातेः

सत्त्वात् । तथा च कुत्रचिज्जातिभेदेन कुत्रचिद् गुणभेदेन गणनस्यात्र दर्शनात् यमांशेऽपि कादिष्टत्विजात्यभावे प्रामाण्यम-स्त्येवेति वक्तुमशक्यत्वात् ।

न चैवं यादीनामष्टत्वानुपपत्तिः, यवलानां गुणभेदेन द्वैवि-ध्यादिति वाच्यम् । तत्रोभयसाधारणजातेरेव विभाजकत्वेना-भिमतत्वात् । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् । तात्पर्यस्य चोक्तरीत्या विचारितत्वात् । तस्माद्विवरणमतमेव रमणीयमिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ९।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्युभयं ययोर्वर्णयोस्तु-ल्यं तयोः परस्परं सवर्णसंज्ञा स्यात् । प्रदेशाः "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यादयः । उत्तरपदे द्वन्द्वगर्भः, तत्पुरुषगर्भः, पूर्वपदे तत्पुरुषगर्भः, त्रिपदो वा बहुव्रीहिरिति चत्वारोऽत्र पक्षाः । तत्राद्यो व्याख्यातः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तौ तुल्यावस्येत्यर्थस्योक्तेः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । न च "अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे" इति सप्त-म्या अलुगापत्तिः । तद्धितान्तस्यास्यशब्दस्य स्वाङ्गमात्रवा-चित्वाभावात् । स तुल्योऽस्येति द्वितीयः । तुल्य आस्ये तु-ल्यास्यः, मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः । तादृशः प्रयत्नो यस्येति तृतीयः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति चतुर्थः । अनेकपदो-पादानसामर्थ्येन त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरङ्गीकारात् । तुल्यशब्द-स्य तुलया संमित इति व्युत्पत्तावपि सदृशमात्रे रूढिः, प्रवी-णादिवत् ।

व्यञ्जकलिपिविशेषशून्यम् । लक्षणवशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसम्भवाल्लिपिसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्यापि व्यञ्जकीभूता लिपिर्न कल्पितेति यावत् । "रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिः" इति शिक्षादिप्रसिद्धेः ।

यत्र तु नैवंविधलक्षणेन स्थलावधारणं कर्तुं शक्यते, तत्रागत्या लिप्यन्तरं प्रवर्त्तितम्, यथा विसर्गादाविति । न त्वेतावता वर्णान्तरत्वसिद्धिः । अन्वयदृष्टान्ते वर्णान्तरत्वेऽपि व्यतिरेकदृष्टान्ते तदभावात् । अन्यथा तदनुक्त्या शिक्षादौ विभागस्य न्यूनत्वापत्तेः ।

यदपि पाणिनीयशिक्षायाम्—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
अनुस्वारविसर्गौ च ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ ।
दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेया ऌकारः प्लुत एव च ॥

तत्र अइउऋवर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् द्वादश,ऌकारस्य ह्रस्व एव, एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टाविति अचामेकविंशतिः । स्पर्शाः कादयो मावसानाः । यरलवशषसहेत्यष्टौ । यमाश्चत्वारः । प्रथमत्वद्वितीयत्वतृतीयत्वचतुर्थत्वोपाधिभेदात् । अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पष्टाः । दुस्पृष्टस्तु वाहृच्ये प्रसिद्धः । एवं त्रिषष्टिः, ऌकारस्य प्लुतत्वसम्भववाचेन सह चतुःषष्टिरिति ।

अत्र यमानां पृथग्गणनात् स्पष्टमेव वर्णान्तरत्वमिति, तदप्यसत् । न ह्यत्र एकसंख्येयवृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यभाववत्त्वं संख्येयान्तरस्य नियतम् । ह्रस्वाद्यकारादौ तादृश्या अत्वादिजातेः

सत्त्वात् । तथा च कुत्रचिज्जातिभेदेन कुत्रचिद् गुणभेदेन गणनस्यात्र दर्शनात् यमांशेऽपि कादिवृत्तिजात्यभावे प्रामाण्यमस्त्येवेति वक्तुमशक्यत्वात् ।

न चैवं यादीनामष्टत्वानुपपत्तिः, यवलानां गुणभेदेन द्वैविध्यादिति वाच्यम् । तत्रोभयसाधारणजातेरेव विभाजकत्वेनाभिमतत्वात् । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् । तात्पर्यस्य चोक्तरीत्या विघटितत्वात् । तस्माद्विवरणमतमेव रमणीयमिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ९।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्युभयं ययोर्वर्णयोस्तुल्यं तयोः परस्परं सवर्णसंज्ञा स्यात् । प्रदेशाः "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यादयः । उत्तरपदे द्वन्द्वगर्भः, तत्पुरुषगर्भः, पूर्वपदे तत्पुरुषगर्भः, त्रिपदो वा बहुव्रीहिरिति चत्वारोऽत्र पक्षाः । तत्राद्यो व्याख्यातः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तौ तुल्यावस्येत्यर्थस्योक्तेः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । न च "अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे" इति सप्तम्या अलुगापत्तिः । तद्धितान्तस्यास्यशब्दस्य स्वाङ्गमात्रवाचित्वाभावात् । स तुल्योऽस्येति द्वितीयः । तुल्य आस्ये तुल्यास्यः, मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः । तादृशः प्रयत्नो यस्येति तृतीयः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति चतुर्थः । अनेकपदोपादानसामर्थ्येन त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरङ्गीकारात् । तुल्यशब्दस्य तुलया संमित इति व्युत्पत्तावपि सदृशमात्रे रूढिः, प्रवीणादिवत् ।

आस्यशब्दे च नानाविधा व्युत्पत्तिः। अस्यन्ते उच्चार्यन्ते वर्णा अनेनेत्यास्यम्। बाहुलकात्करणे ण्यत्। यद्वा—आस्यन्दतेऽन्नं प्राप्य द्रवीभवतीत्यास्यम्। "अन्येष्वपि" इति डः। अथ वा अन्नेन द्रवीक्रियते इत्यास्यम्। अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि डः।

स्यादेतत्। एवमनियतावयवार्थप्रदर्शनपरेण भाष्येणास्यशब्दस्य मुखे रूढिर्विवक्षिता। तथा च रूढेर्बलवत्त्वाद् अवयवार्थमात्रेण ताल्वादीनां ग्रहणं न सम्भवति। "लौकिकमास्यम् ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्" इति भाष्योक्तेः। एवं च तदुपादानं व्यर्थम्। सर्ववर्णानामास्यएव निष्पत्तेः। न च नासिक्येषु व्यभिचारः। नासिका हि न बाह्या वर्णोत्पत्तौ निमित्तम्, तत्र जिह्वाग्रादिसंयोगाभावात्, किं तर्हि आस्यान्तश्चर्म विततमस्ति, तत्सम्बद्धा रेखा नासिका, तस्यां वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्। विसर्गस्य कैश्चिदुरःस्थानस्वीकारेऽपि तस्य सावर्ण्याभावेऽपि दोषाभावात्। प्रयत्नमात्रसाम्यविवक्षायां च जबगडदानां स्पृष्टप्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्यापत्तिः। भाष्ये चकारस्याप्युपादानं तु संपातायातम्। विवृतत्वेन प्रयत्नभेदात्। ततश्च ऊर्ज्ज इत्यादौ "झरो झरि सवर्णे" इति लोपः स्यात्। ऊर्गदम्। "पञ्चम्यामजातौ" इति डः। एवं प्राप्ते न्यासभेदेन सिद्धान्तमाह वार्त्तिककारः—

सिद्धन्त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् इति।

अस्यार्थः—आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञाः। उक्तस्थले तु देशभेदान्नातिव्याप्तिः। आस्येति प्रयत्नविशेषणार्थम्। तेन बाह्यप्रयत्नव्यावृत्तिः। तथा च देशांशे तस्य वैयर्थ्येऽपि न क्षतिः। बाह्यप्रयत्नाश्च विवारादयो महाप्राणान्ता अष्टौ भाष्ये कण्ठोक्ताः।

नन्वेवमप्यकारस्य सवर्णसंज्ञा न स्यात्, काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्येति कैश्चिदङ्गीकारात्, तस्य चोक्तास्यबहिर्भावात् । मैवम् । सर्वमेव मुखमवर्णनिष्पत्तौ व्याप्रियत इत्यभ्युपगमात् । न च तथाऽपि तस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देश इत्युक्तानुपपत्तिसाम्यम् । व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धेः । आस्यशब्दस्य सर्वावस्थाविशिष्टास्यपरत्वात् । देशशब्दस्य तु अवर्णोत्पत्तिहेत्ववस्थाविशिष्टतत्परत्वादिति ।

भाष्यकारास्त्वाहुः— आस्ये भवमास्यम्, शरीरावयवाद्यत् । "हलो यमाम्" इति यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । यलोपे तन्निषेधात् । तथा चास्यपदादेव स्थानलाभे सूत्रभङ्गो न युक्तः । न च बाह्यप्रयत्नभेदे सावर्ण्यानापत्तिः । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति व्युत्पत्त्यैव तद्व्यावृत्तेः । बाह्यानां वर्णोत्पत्तिपश्चाद्भावित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अस्तु वा प्रयत्नपदं यथाश्रुतमेव । बाह्यभेदेऽप्याभ्यन्तरसाम्येन सावर्ण्यसिद्धेः । यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां प्रयोजनाभावात् । स्थानैक्ये सति यत्किञ्चित्प्रयत्नसाम्यस्यैवानतिप्रसक्तत्वात् । न चैवमपि अवर्णस्य एङोश्च सावर्ण्यापत्तिः । पांसूदकवद्भागज्ञानाभावात् । न चैचोस्तेन सावर्ण्यापत्तिः, तत्र भागविवेकस्य सुस्थत्वादिति वाच्यम् । तयोरवर्णस्य विवृततरत्वात् एङामैचां च स्थानभेदादेव तदनापत्तेः । "एओङ्" इत्यादिसूत्रे पृथगनुबन्धसामर्थ्यादैचोः पृथङ्निर्देशाच्चेति तत्रैवोक्तम् । एतेन ऐचावपि व्याख्यातौ । स्थानभेदाच्च ।

न च तथाऽप्युदात्तानुदात्तानां सावर्ण्यं न स्यात्, प्रयत्नभेदादिति वाच्यम् । स्वरूपमात्रसतां गुणानामभेदकत्वमिति स्वीकारात् ।

यत्तु भाष्यकारस्य प्रौढिमात्रमेतत् । तथा हि– एजवयवावर्णेन सह सावर्ण्यमापाद्यतउत एज्भिरेव । नाद्यः। गव्यं नाव्यमित्यत्र "यस्येति च" इति लोपापत्तिरितिकैयटविवरणादिग्रन्थविरोधात् । उत्तरभागेन व्यवधानात् । कर्त्तॄणामित्यादौ णत्वार्थं "व्यवायेऽपि" इति योगविभागस्य भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् । न चोत्तरभाग एवावर्णसदृश इति वाच्यम् । अग्ने एहीत्यादौ पूर्वरूपस्य भाष्यएवापादितत्वात् तद्विरोधात् । जात्यन्तरत्वस्यैव तत्र सिद्धान्तितत्वाच्च । नान्त्यः । प्रश्लिष्टावर्णावित्यादिहेत्वनुपपत्तेः । हेत्वन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । अत एव इवर्णोवर्णयोरेचश्च न सावर्ण्यमिति ।

तत्रेदं वाच्यम्— किमवयवस्य सावर्ण्यमिति शङ्कैवानवकाशा । अवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोतीति स्पष्टमेव भाष्ये उक्तत्वात् । ननु सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभागस्थाकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति कैयटोक्तायामापातनिकाया तथा प्रतीयतइति चेन्न । तद्द्वाराऽप्यवर्णस्य सादृश्यमस्तीति तद्भावमुक्त्वा नाव्यमित्यत्र यस्येतिलोपापत्तेः तदुक्ताद्यविवरणएव सङ्गमितत्वात् । तथा च कैयटाद्युक्तयस्येतिलोपप्रसङ्गविरोधेन भाष्यस्य प्रौढिवादत्वमुपपादयता कैयटोक्तापातनिकाया अवर्णपरत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । प्रश्लिष्टावर्णाविति हेत्वनुपपत्तिस्तु एङशे ऐजशे वा । नान्त्यः। एङोश्चेति प्रक्रम्यैव तदुक्तेः । ऐजंशे विवृततरावर्णावेताविति हेत्वन्तरस्यैवोक्तत्वात् । नाद्यः । तत्रावयवस्य पृथक्त्वेन ग्रहो नास्तीति हेतोः सुस्थत्वात् । ऐचोस्तु स्फुटोऽकारस्य प्रतिभासोऽस्तीति मत्याक्षराह्निके भाष्यकैयटयोरेव स्थितत्वात् । एतेन तदवयवाकारस्यापि सावर्ण्यापत्तिर्निरस्ता । एवमिकारोकारयो-

रपीति बोध्यम् । तथा च तत्र भाष्यम्—

यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णात् ये अपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यामिति ।

कैयटेनाप्युक्तम्— तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणम् , सन्ध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यात् , ऋकारस्थस्तु भेदेन प्रतिभासाद् गृह्यतइति तुडादिसिद्धिरिति ।

आकारादीत्यादिपदमेङ्परम् । सन्ध्यक्षरपदमैच्परम् । गृह्यते रेफग्रहणेनेत्यर्थः ।

नन्वेवमवयवीभूताकारस्य सावर्ण्यापत्तिपरिहारेऽपि एचां तदापत्तौ समाधानानुक्तितादवस्थ्यमेवेति चेद्,मैवम्।तर्हि एचाम् अकारेण सावर्ण्यापत्तिरेव नास्तीत्युच्यताम्, कृतं समाधानानुक्त्युद्भावनेन । अवयवसावर्ण्यद्वारा तेषां सावर्ण्यापत्तिरस्तीति चेत्, तर्हि तत्परिहारद्वारा तेषां तत्परिहार इति सुस्थम् । तदेवं द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिपक्षो व्याख्यातः ।

ननूत्तरस्मिन्पक्षत्रये तुल्यपदस्य आस्यपदेन समन्वयाभावाद्भिन्नस्थानानामपि प्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्यं स्यात्, मैवम् । तद्धितान्तास्यपदोपादानसामर्थ्यादास्यइत्येकत्वविवक्षायामेकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्यर्थलाभात् । अन्यथा स्थानानामास्यवृत्तित्वनियमादास्यपदेनैव सर्वस्थानलाभे स्थानभेदेऽपि प्रयत्नैक्यमित्यर्थस्य सिद्धेः ।

नन्वेवमपि अन्येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नस्यान्येन सावर्ण्यं स्यात्, प्रतियोगिविशेषस्यानुपात्तत्वात्, तद्वारणाय " तस्य " इति वक्तव्यम्, यो यस्य तुल्यस्थानप्रयत्नः स तस्य सवर्ण इत्यर्थलाभादुक्तातिप्रसङ्गसमाधानात्, मैवम् । तथा सति सवर्णसंज्ञाविधानवैयर्थ्यात् । सर्वेण सह सर्वस्य सावर्ण्यप्रसङ्गे च

व्यावर्त्त्यालाभात्। न च रेफोष्मणां किञ्चिन्निरूपितसावर्ण्याभावात्तन्निवृत्त्यर्थतया सार्थक्यम्। स्वनिरूपितसावर्ण्यस्य तत्रापि स्वीकारात्। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति प्रवादस्य विजातीयसवर्णाभावपरत्वात्।

वस्तुतस्तु तुल्यशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वादेवोक्तार्थसिद्धिः। "पिता शुश्रूषितव्यः" इत्यादौ यन्निरूपितं पितृत्वं तस्यैव शुश्रूषकत्वलाभात्। अत एव "तुल्याय कन्या देया" इत्यादौ यज्जात्यवच्छिन्ननिरूपितकन्यात्वं तज्जात्या तुल्यत्वं सम्प्रदानस्य लभ्यते।

स्थानग्रहणं किम्, कचटतपानां मा भूत्। स्पृष्टप्रयत्नस्य तुल्यत्वात्। अन्यथा तर्पेत्यत्र "झरो झरि सवर्णे" इति पलोपः स्यात्। प्रयत्नग्रहणं किम्, चकारशकारयोर्मा भूत्। तालुस्थानस्य तुल्यत्वात्। स्पृष्टविवृतप्रयत्नभेदात्तु नातिव्याप्तिः। अन्यथा वाक्श्च्योततीत्यत्र पूर्वसूत्रेण शकारलोपः स्यात्। अत एवाभ्यन्तरत्वविशेषणस्यापि सार्थक्यम्। अन्यथा श्वासाघोषविवाररूपबाह्यप्रयत्नत्रयसादृश्यसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यात्। सर्वप्रयत्नसाम्यविवक्षायां कङ्योरपि बाह्यप्रयत्नभेदादङ्कित इत्यादौ परसवर्णाद्यभावापत्त्या तस्याश्रयितुमशक्यत्वात्। चकारशकारयोरल्पप्राणमहाप्राणरूपबाह्यप्रयत्नभेदस्याकिञ्चित्करत्वात्।

किं च "झरो झरि" इत्येवोक्ते "हलो यमां यमि" इतिवत् यथासंख्यापत्तौ शिण्ढीत्यादौ डलोपो न स्यादिति तत्र सवर्णपदग्रहणं कृतम्। यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां च डढयोरप्यल्पप्राणमहाप्राणरूपप्रयत्नभेदेन सावर्ण्यानुपपत्त्या डलोपाभावतादवस्थ्ये सवर्णपदमपि व्यर्थं स्यात्।

वस्तुतस्तु अभित्था इत्यादौ सकारलोपार्थतया तत्र सवर्ण-

पदं सार्थकमेव। सकारथकारयोर्महाप्राणत्वेनापि साम्यात् । किन्तु निश्छद्मम् निष्ठुरम् निस्स्थानम् मधुलिट् स्थानम् इत्यादावपि लोपः स्यादिति बोध्यम् ।

अथ तथाऽपि ताद्धितान्तास्यशब्दबलादेव स्थानप्रयत्नोभयलाभसम्भवात् प्रयत्नपदं व्यर्थम्, ताल्वादिस्थानवत् प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादिति चेन्न । प्रत्येकव्यापारानिरासार्थमुभयोरुपादानात् । तेनोभयसाम्ये सत्येव सावर्ण्यम् । न त्वन्यतरमात्रसाम्येऽपीति न दोषः ।

अथ स्थानप्रयत्नविवेकः— अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशाना तालु। ऋटुरषाणां मूर्द्धा। लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ।

केचित्तु वर्गपञ्चमानां स्वस्ववर्गापेक्षया नासिकास्थानमधिकमित्याहुः । अन्ये तु—

अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमिष्यते ।

इति पाणिनीयशिक्षायां पञ्चमानां नासिकास्थानानुक्तेर्न तथेत्याहुः । तदग्रे विचार्यम् ।

यत्नो द्विधा— आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्द्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगदशायां संवृतत्वम्, प्रक्रियादशायां तु विवृतत्वं प्रतिज्ञायतइति प्रागुक्तम् । आभ्यन्तरत्वं चैषां वर्णोत्पत्तिपूर्वभावित्वात् । तथा हि— नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनामन्यतमे स्थाने प्रयत्नेन विधार्यमाणः स्थान-

माहन्ति, ततो वर्णस्य तद्व्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः । तत्र वर्णोत्पत्तेः पूर्वं जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां तत्तत्स्थानैस्ताल्वादिभिः सह यदा सम्यक् स्पर्शः तदा स्पृष्टत्वम्, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टत्वम्, सामीप्यमात्रे संवृतत्वम्, दूरत्वे तु विवृतत्वमिति। इदं चात्र तत्त्वम्—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णाञ्जनयते, इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया अवच्छेदकतासम्बन्धेन वर्णं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वं स्थानत्वमिति लभ्यते । अवच्छेदकता च कण्ठे अकार इत्याद्यभियुक्तप्रतीतिनियामकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, भेर्यां शब्द इत्यादिवत् । न हि तिष्ठन्त्यस्मिन्स्थानमिति व्युत्पत्त्या तदतिरिक्तः सम्बन्धो वक्तुं शक्यः । उत्पत्तिपक्षे वर्णानामाकाशसमवेतत्वात्, अभिव्यक्तिपक्षे च विभुत्वादवृत्तित्वात् । एतेन "आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नम्" इत्यधिकरणत्वबोधकदेशपदगर्भं वार्त्तिकमपि व्याख्यातम् ।

करणपदं च किं पुनरास्ये भवं स्थानं करणं चेति भाष्यमुपादाय स्पृष्टतादिजिह्वाग्रमध्यमूलानि वेति कैयटेन व्याख्यातम् । तत्राद्यं स्पृष्टप्रयत्नेत्यादि व्यवहाराभिप्रायम् । न तु तात्त्विकम् । तथाहि— जिह्वाग्रादिप्रतियोगिकताल्वादिसंयोगस्य स्पृष्टादिपदात्प्रतीयमानस्य करणत्वमनुपपन्नम् व्यापाररहितत्वात् । न ह्युक्तसंयोगेन किञ्चित् जनयित्वा वर्णा जन्यन्ते । मानाभावात् । एतेन तदभिव्यञ्जको ध्वनिरपि व्याख्यातः । जिह्वाग्रादीनां तु यथोक्तसंयोगं व्यापारमाश्रित्य युक्तमेव करणत्वम् । आत्ममनःसंयोगेनात्मनो ज्ञानकरणत्वस्य, चक्षुर्घटादिसंयोगेन च-

क्षुरादीनां चाक्षुषादिकरणत्वस्य च प्रसिद्धत्वात् । अत एव कण्ठाद्यभिघातस्य फलं फलसाक्षात्कारत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति तान्त्रिकाणामुद्घोषः । अत्रावच्छेदकता कार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः, समवायस्तु कारणतावच्छेदकः । भवति चावच्छेदकतया वर्णवति ताल्वादौ समवायेन जिह्वाग्रादिसंयोगः ।

एवं संयोगसम्बन्धेन जिह्वाग्रादीनां हेतुत्वम् । न चैवं करणैक्यापत्तिः । यद्वर्णोत्पत्तौ यत् स्थानमवच्छेदकं तदनुयोगिकजिह्वाग्रादिसंयोगस्य तत्र व्यापारतया तद्भेदेन करणतानां भेदात् । एवं च यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यम्, तस्याप्यास्यभवत्वात्, सत्यमेतत्, प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानम्, तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवतीतिग्रन्थोत्थानमपि सङ्गच्छते । न युक्तसंयोगस्यास्यभवत्वम् । आस्यसमवायनिरूपकत्वरूपस्य तस्य तदवयवे ताल्वादावेव सम्भवात् । उक्तसंयोगस्य त्वास्यावयवे एव समवेतत्वात् ।

यद्यपि जिह्वाग्रादीनामपि न साक्षादास्यसमवायनिरूपकत्वम्, जिह्वयैव सह तेषामवयवावयविभावात्, तथाऽप्यास्यनिरूपितसमवायनिरूपकत्वमुभयसाधारणं वाच्यम् । आस्यप्रतियोगिको यः समवायस्तदनुयोगित्वं ताल्वादौ, तदनुयोगिजिह्वाप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वं च जिह्वाग्रादाविति । न चैतत्पूर्वोक्तसंयोगे । जिह्वाग्रप्रतियोगिकसंयोगस्य अधिकस्य दानं विना तत्सङ्ग्रहाभावात् । यदि तु दन्तानां शरीरानवयवत्वाचदस ङ्ग्रह इति विभाव्यते, तदाऽऽस्यप्रतियोगिकेत्यत्र समवायस्थाने साक्षात्सम्बन्धेति वाच्यम् । संयोगसमवाययोरेव तथात्वात् । पक्षान्तरेऽप्येवमेव वाच्यत्वाच । तस्माद्यथोक्तमास्यभवत्वं तद्धितान्तस्य आस्यपदस्य लक्ष्यतावच्छेदकमिति शब्दार्थः ।

प्रत्येकसाम्ये सवर्णत्ववारणाय पृथक्प्रयत्नग्रहणावश्यकत्वे च आस्यपदस्य न यथोक्तं लक्ष्यतावच्छेदकम्, मानाभावात्, किंतु स्थानमात्रसाधारणम्। संग्राह्यानुरोधेनैव तथास्वीकारात्।

वस्तुतस्तु आस्यसमवायनिरूपकत्वं लक्ष्यतावच्छेदकसम्बन्धः। लक्ष्यतावच्छेदकं तु अवच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्नवर्णनिष्ठकार्यत्वप्रतियोगिककारणताशालित्वमेव। अन्यथा आस्यरूपादौ तदवयवान्तरे च तस्यातिप्रसक्तत्वात्।

प्रकृतमनुसरामः। बाह्यप्रयत्नास्त्वेकादश—विवारः संवारः श्वासो नादो घोषः अघोषः अल्पप्राणो महाप्राण उदात्तः अनुदात्तः स्वरितश्चेति। एते च वर्णोत्पत्त्यनन्तरं मूर्द्ध्नि प्रतिघातान्निवृत्ते प्राणे जायन्त इति बाह्या उच्यन्ते। वायुना कण्ठे अभिहन्यमाने गलबिलस्य विकासाद्विवारः। तत्संकोचात् संवारः। अत एव दूरसमीपावस्थानात्मकाभ्यामाभ्यन्तरविवृतसंवृताभ्यामनयोर्भेदः। अन्येषां स्वरूपमाह न्यासकारः—

संवृते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दो नादः, विवृते श्वासः। उपरिवर्तिनौ श्वासनादावनुप्रदानमिति केचिदाचक्षते। वर्णनिष्पत्तेरनु पश्चात्प्रदीयते इत्यनुप्रदानम्।

अन्ये तु ब्रुवते—अनुप्रदानमनुस्वानम्। घण्टानिर्ह्रादवत्स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते, तदा नादध्वनिसद्भावाद् घोषो जायते। यदा श्वासोऽनुप्रदीयते, तदा श्वासध्वनिसद्भावादघोषः। महति वायौ महाप्राणः। अल्पे वायावल्पप्राणः। यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति, तदा गात्रस्य निग्रहः, कण्ठविवरस्य चाणुत्वम्, स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद्रौक्ष्यं भवति, तमुदात्तमाचक्षते। यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तदा गात्रस्य स्रंसनम्, कण्ठबिलस्य महत्त्वम्, स्वरस्य

वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति, तमनुदात्तमाचक्षते । उदात्तानुदात्तसंनिकर्षात्स्वरितगुण इति ।

एषाञ्च सवर्णसंज्ञायामनुपयोगेऽपि आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतयोपस्थितत्वादान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोगाच्चात्र व्युत्पादनमिति न दोषः । तदयं संग्रहः—

खरः ×क×पौ विसर्गश्च श्वासाघोषाविवारकाः ।
हानुस्वारझशन्तस्था घोषवन्नादसंवृताः ॥
जश्चयोऽल्पासवोऽन्तस्था महाप्राणाः परेऽखिलाः ।
पञ्चमा जश्वदेव स्युरनुनासिकताऽधिकाः ॥

अयमर्थः—वर्गाणां प्रथमा द्वितीयाः शषसाश्च खरः, जिह्वामूलीयोपध्मानीया विसर्गाश्च श्वासाघोषविवारप्रयत्नाः । हकारानुस्वारौ वर्गाणां तृतीयचतुर्थौ यरलवाश्च घोषनादसंवारप्रयत्नाः । वर्गाणां तृतीयप्रथमा यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये सर्वे महाप्राणाः । वर्गपञ्चमास्तु तत्तद्वर्गतृतीयतुल्यप्रयत्नाः । अनुनासिकत्वं पुनरेषामधिको गुण इति ।

स्यादेतत् । उदात्तादीनां त्रयाणां कथं बाह्यत्वम् । तत्र विवारादीनामष्टानामेव भाष्ये पठितत्वात् । उदात्तादीनां सावर्ण्यप्राप्त्यभावमाशङ्क्य गुणानाममेदकत्वेन परिहृतत्वाच्च । उदात्तादीनां बाह्यत्वे च तत्साम्याभावेन सावर्ण्याभावस्यापादयितुमशक्यत्वात् । अभेदकत्वपक्षानुसारवैयर्थ्याचेति चेन्न । यद्यप्युदात्तादीनां बाह्यत्वमुक्तम्, तथाऽप्यभ्युपेत्याभ्यन्तरत्वशङ्केति विवरणकारैरेवोक्तत्वात् । "विवारादय एकादश प्रयत्नाः" इति कैयटोक्तेश्चेति दिक् ।

अत्र केचित्—आभ्यन्तरत्वमभ्युपगम्यापि सावर्ण्याभावशङ्कापरभाष्यमनुपपन्नमेव । उदात्तादिरूपप्रयत्नभेदेऽपि विवृतरूप-

तदैक्यात्सावर्ण्योपपत्तेः । यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षायां च बाह्यप्रयत्नसाम्येऽप्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदे सावर्ण्यं मा भूदित्येतदर्थमाभ्यन्तरग्रहणमित्याकरविरोधात्।आपत्तिस्थले यावत्प्रयत्नैक्यविरहात्तदनुपपत्तेः । तदर्थकप्रशब्दवैयर्थ्याच्च । स्थानेऽन्तरतमसूत्रस्थभाष्यादिबलात् अकारादिवद्वर्गद्वितीयचतुर्थानामप्यूष्मत्वप्रतीत्या विवृतमूष्मणामिति वाक्येऽपि तद्ग्रहणस्य दुर्वारतया स्पर्शविवृतोभयप्रयत्नानां वर्गद्वितीयचतुर्थानां केवलस्पृष्टप्रयत्नान् वर्गप्रथमतृतीयान् अपेक्ष्य प्रयत्नाधिक्येन सावर्ण्याभावे "चोः कुः" इत्यादौ तद्ग्रहणानुपपत्तेश्च । ककाराद्यपेक्षया ङकारादीनां नासिकास्थानाधिक्यात्सावर्ण्यानापत्तेश्च । प्रयत्नवत् स्थानेऽपि यावत्त्वस्य विवक्षणीयत्वापत्तेः। वैषम्ये बीजाभावात्।

अस्मन्मते तु यावत्त्वविवक्षायां प्रमाणाभावान्नासिकास्थानसाम्येन ञमङणनानां परस्परं सावर्ण्ये त्वञयतीत्यादौ पर्यायेण पक्षे " वा पदान्तस्य " इति ञादयः प्रवर्त्तन्ते इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्– अयं ह्याकराभिप्रायः । आभ्यन्तरत्वमनन्तर्भाव्य प्रयत्नसाम्याविवक्षायां यो वर्णो यद्वर्णसमानस्थानकत्वे सति यद्वर्णसमानप्रयत्नकः स तस्य सवर्ण इति फलितम्।

तत्र प्रयत्ने यावत्त्वं विवक्षितं न वा । नाद्यः। प्रथमतृतीयानां द्वितीयचतुर्थानां च सावर्ण्यानुपपत्तेः । अल्पप्राणमहाप्राणत्वाभ्यां भेदात् । नान्त्यः। खकारहकारादेः सावर्ण्यप्रसङ्गात् ।कण्ठ्यत्वान्महाप्राणत्वाच्च । एवमन्यत्राप्यापाद्यम्। यदि त्वाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यमपि निवेश्यम्, ततस्तेनैवानतिप्रसङ्गे बाह्यप्रयत्नसाम्यनिवेश एव व्यर्थोऽप्रसङ्गसम्पादकश्चेति । एवं चास्यभवत्वमात्रेण बाह्यव्यावृत्तिविरहादाभ्यन्तरमात्रलाभाय प्रशब्दविशिष्टयत्नपदोपादानमावश्यकमिति ।

आस्यपदं स्थानमात्रपरम् । प्रयत्नपरत्वे प्रयोजनाभावात् । तथा च वाह्यप्रयत्नसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वं विकल्प्य दूषयत आकरस्य प्रयत्ने यावत्त्वाविवक्षायां तद्विरहे वा तात्पर्याभावात् । उदात्तादीनामाभ्यन्तरत्वे तद्भेदेन सावर्ण्याभावशङ्कायास्तद्विरुद्धत्वात् ।

ननु तथाऽपि सिद्धान्ते आभ्यन्तरप्रयत्नस्यैव सवर्णसंज्ञोपयोगेऽपि तत्र यावत्त्वविवक्षणं किमर्थम् , येनोदात्तानुदात्तादीनां सावर्ण्याभावशङ्का स्यात्, तद्वर्णसमानस्थानत्वे तद्वर्णवृत्त्याभ्यन्तरप्रयत्नवत्त्वे च सति तद्वर्णवृत्त्याभ्यन्तरप्रयत्नान्तरवतो व्यावर्त्यवर्णस्याभावात्, उदात्तानुदात्तादीनां तु सावर्ण्यस्येष्टतया व्यावर्त्यत्वायोगात् , इति चेन्न । देवदत्तयज्ञदत्तौ तुल्यधनावित्यादावसति बाधकेऽन्यूनानतिरिक्तत्वस्यैव धनादौ प्रतीत्या तस्यौत्सर्गिकतया विवक्षानधीनत्वात् । राजमन्त्रिणौ तुल्यावित्यादौ तु प्रत्यक्षादेर्बाधकत्वात् । अत एवोक्तं भाष्ये—

किं सति भेदे, सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत्, भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात् सवर्णसंज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् इति।

अस्य ह्ययमर्थः— आस्यपदेन वाह्यप्रयत्नस्यापि संग्रहे यावद्बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं सवर्णसंज्ञानिमित्तम् इति लभ्येत, ततश्च स्वस्यैव स्वसावर्ण्यं स्यान्न तु वर्णान्तरस्येति संज्ञावैयर्थ्यम् । तत्परिहाराय विधानसामर्थ्यादौत्सर्गिकार्थत्याग इति ।

अत एव सति सङ्कोचे किञ्चिन्मात्रसाम्येऽपि स्यादित्याशङ्कापरः " यदि तर्हि सति भेदे किञ्चित् समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति शकारच्छकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति, एतेषां हि सर्वमन्यत्

समानं करणवर्जम्" इति ग्रन्थः सङ्गच्छते। श्वासाघोषविवारमहाप्राणरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयस्य ताल्वादिस्थानस्य च तुल्यत्वात्। आभ्यन्तरप्रयत्नस्तु शरां विवृतत्वम्, छादीनां तु स्पृष्टत्वमिति भेदः।

एवं च प्रयत्नपदेनाभ्यन्तरस्य तस्यास्यपदेन च स्थानमात्रस्योपादाने तु नोक्तदोषः। औत्सर्गिकरीत्या प्रयत्नपदस्य यावदाभ्यन्तरपरत्व तु दुर्वारम्। बाधकस्य दुर्वचत्वादिति। उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीति शङ्काऽभिप्रायः। अत एव गुणानामभेदकत्वेनैव निर्वाहे यत्किञ्चित्प्रयत्नपरत्वकल्पनयौत्सर्गिकार्थबाधो न युक्त इतिपरिहारोपपत्तिः। एतेन "अनुदात्तादेरञ्"इत्यादाविव भेदकत्वपक्षस्यैव युक्तत्वादित्यपास्तम्। वृद्ध्यादिसूत्रस्थसर्वग्रन्थविरोधात्। "आमुदात्तः" इत्यादिसूत्रविरोधाच्च। "अनुदात्तादेः" इत्यादौ त्वनन्तानुदात्तादिव्यक्तिपरिचायकत्वेन तद्विवक्षा। तावद्व्यक्तीना विशिष्य निर्देशासंभवादनुदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च।

यत्तु "स्थानेऽन्तरतमे" इत्यादि, तन्न। विवृतमूष्मणामित्यत्र हि किं पदे जुहोतीत्यनेन आहवनीये जुहोतीत्यस्येव सामान्यविशेषन्यायेन वर्गद्वितीयचतुर्थानां स्पृष्टत्व बाधित्वा विवृतत्वं विधीयते उत सावकाशनिरवकाशन्यायेन स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानामित्यस्य प्रथमादिषु सावकाशत्वात् द्वितीयचतुर्थयोर्विवृतत्वं विधीयते स यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयादित्यादिनेव यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयाचेनोपांशु चरतीत्यादेः। नाद्यः। सामान्यविशेषभावो हि न विधेयांशे। स्पृष्टत्वविवृतत्वयोर्विरोधात्। नाप्यनुवाद्यांशे। शकारा-

दिषु वर्गप्रथमतृतीयेषु च स्पर्शत्वोष्मत्वयोः परस्परात्यन्ताभाव-समानाधिकरणत्वात् । न द्वितीयः । स्पृष्टत्वविधेर्वर्गविषमवर्णेष्विव विवृतत्वविधेरपि ऊष्मसु सावकाशत्वात् । न च द्वितीयचतुर्थानां स्पर्शत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । "स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशम्" इतिभागवतादिविरोधात् । "स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः" इतिशिक्षाविरोधाच्च । प्रथमतृतीयपञ्चमानां तत्सावर्ण्यानापत्तेश्च । न च स्पृष्टत्वमबाधित्वैव विवृतत्वं विधीयत इति वाच्यम् । तयोर्विरुद्धत्वेन समुच्चयानर्हत्वात् । "न हि बाधितमर्थमागमोऽपि बोधयति" इति न्यायात् इति न किञ्चिदेतत् ।

यदप्युक्तम्—कडादीनां सावर्ण्यं न स्यादिति । तत्र केचित् तावदाहुः—वर्गपञ्चमानां नासिका स्थानं न भवति, शिक्षायां यमानुस्वाराणामेव तदुक्तेः, किं तु करणम् । तद्व्यापारेण तदुच्चारणात् । तावन्मात्रेण स्थानत्वे अकारादीनामपि नासिकास्थानत्वापत्तेः । तदकथनेन न्यूनतापत्तेश्च ।

यत्तु करणरूपाया अपि नासिकायास्तद्धितान्तास्यपदेन ग्रहणात्तद्भेदे सावर्ण्यमनुपपन्नमेव । आस्यपदस्य स्थानमात्रपरतया संकोचे बीजाभावादिति, तन्न । आस्यपदस्य करणपरत्वे मानाभावात् । संकोचस्य दूरापास्तत्वात् । वृत्तिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नकिञ्चिद्व्यक्तिविषयकतात्पर्याभावकल्पनस्यैव संकोचत्वात् । एतेन किं पुनरास्ये भवं स्थानं करणं चेति भाष्यविरोध इत्यपि निरस्तम् । न हि करणमास्यभवं नेति ब्रूमः । किं तु आस्यपदार्थतावच्छेदकं प्रकृते स्थानत्वमेवेति ।

यदप्युक्तम्—एतेन तुल्यशब्दसंकोचापेक्षया पश्चादुपस्थितास्यशब्दसंकोच एव न्याय्य इत्यपास्तम् । कखगघङादीनां

स्वरूपतो भेदार्थं स्थानादाववान्तरभेदस्यावश्यकत्वेन सर्वस्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेति पक्षेऽपि तुल्यशब्दसंकोचावश्यकत्वाच्चेति । तदप्यसत् । आस्यशब्दस्य संकोचः करणव्यावृत्तलक्ष्यतावच्छेदकव्यवस्थापनमेव । तस्य च न्याय्यत्वम्'। तत्साधारण्ये प्रमाणाभावात् । तुल्यशब्दसंकोचस्तु यत्किञ्चित्परत्वम् । तत्र चान्याय्यत्वम् । भाष्यादिभिरनुक्तत्वात् । कखेत्यादिकं तु व्यर्थमेव । स्थानतावच्छेदकरूपेण स्थानसाम्यविवक्षायां वस्तुसतोऽप्यवान्तरभेदस्य स्थानतानवच्छेदकतया दोषाभावात् । त्वन्मते उभयत्र संकोच इति वैषम्यसत्त्वाच्च ।

यदप्युक्तम्–तुल्यशब्दस्यान्यूनानधिकपरत्वेऽन्यतरैक्ये यावदास्यभवैक्याभावादप्राप्तौ प्रयत्नग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । एतेन प्रयत्नस्य पृथगुपादानात्ताद्धितान्तास्यशब्देन नासिकारूपं करणं न गृह्यते इत्यपास्तम् । उभयत्रापि तुल्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनाऽऽनुमानिकवचनकल्पनापत्त्या संकोचस्यान्याय्यत्वेन च विनिगमनाविरहात्सर्वत्र प्रवृत्तौ तात्पर्यग्राहकतया प्रयत्नपदस्य व्याख्यातुं युक्तत्वाच्चेति, तदप्यसत् । आस्यपदस्य स्थानमात्रपरत्वेऽयं दोषः उतास्यभवपरत्वे । नाद्यः । प्रयत्नपदवैयर्थ्यानापत्तेः । नान्त्यः । तत्परत्वस्यानङ्गीकारात् । न च पदान्तरोपादानापेक्षयाऽऽस्यशब्दस्य तदुभयपरत्वमेव सम्यगिति वाच्यम् । प्रत्येकसाम्ये संज्ञाया अप्रवृत्त्यर्थं प्रयत्नपदसार्थक्यात्र. श्यकत्वे आस्यपदस्योभयपरत्वकल्पनाया एव गुरुत्वात् । स्थानकरणोभयसाधारणस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य दुर्वचत्वाच्च ।

यत्तु त्वन्नयसीत्यादौ ञादयोऽपि भवन्तीति, तत् साहसमात्रम् । शाब्दिकपाशानभिमतत्वात् । अत एव कौस्तुभेऽपि यावत्स्थानसाम्यविवक्षायां ञमङणनानां स्ववर्ग्यैः सावर्ण्यानापत्ति-

रित्येवोक्तम् । अन्यथा तेषां परस्परं सावर्ण्याभावोऽप्यापादितः स्यात् । किं बहुना नासिकायाः स्थानत्ववादिभिरपि यावत्स्थानसाम्यमेव विवक्षित्वा नासिकास्थानं सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तमित्येव स्वीक्रियते । तथा च तद्ग्रन्थार्थः—

ननु "शात्" इति सूत्रे शकारात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वनिषेधो व्यर्थः "स्तोः" इत्यत्र तुशब्देन नकारस्यानुपादानात्, नासिकास्थानाधिक्येन तस्य सवर्णत्वाभावाद्ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्यविषयत्वात् । मैवम् । नासिकास्थानसाम्यं सवर्णसंज्ञायां नाद्रियते इत्यत्रेदं ज्ञापकम् । न च यत्किञ्चित्स्थानसाम्यं सावर्ण्यप्रयोजकमिति न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तथा सति स्वन्नयसीत्यादौ ङादीनां पर्यायेण प्रवृत्त्यापत्तेः ।

अन्ये तु अन्यूनस्थानत्वमेव तुल्यस्थानत्वम्, पञ्चमानां परस्परं नासिकास्थानसाम्येऽपि ताल्वादिसाम्याभावात् । स्ववर्ग्यैः समं त्वाधिकस्थानत्वेऽपि न्यूनस्थानकत्वाभावात्सावर्ण्यम् । तेन त्वङ्करोषीत्यादौ ङकारादिसिद्धिः । न चाद्यानां पञ्चमसावर्ण्यं तथाऽप्यसिद्धमिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावादिष्टापत्तेः । न च गौरि एहीत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात्, प्रकृतिभावश्च न स्यादिति वाच्यम् । एकारस्य विवृततरत्वमाश्रित्य प्रयत्नभेदोपगमात् । न च "तोर्लि" इत्यत्र लकारेणाण्त्वाद्लकारोपस्थापने तद्लस्तु इत्यादौ दकारस्य वत्वापत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयलकारप्रश्लेषेण लकारस्वरूपस्यैवोपादानात् । नापि "रलो व्युपधात्" इत्यत्र रलन्तर्गतलकारेण वकारस्यापि ग्रहणे देवित्वा दिदेविषतीत्यादौ पाक्षिककित्त्वापत्तिः । हयवरट्सूत्रे रेफस्य यात्पूर्वमपकर्षप्रस्तावे भाष्योक्तरीत्या अरकारादिति पदच्छेदेन समाधानसम्भवात् ।

यद्वा— स्थानतावच्छेदकपर्याप्त्याश्रयत्वं स्थानत्वम् । वकारस्य दन्तोष्ठमित्यत्र च द्वन्द्वनिर्देशादुभयत्वं स्थानतावच्छेदकम्, तच्च न प्रत्येकविश्रान्तमिति न वकारस्य लकारसावर्ण्यम् । "लुग्वा दुह" इति सूत्रे "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इति सूत्रे च दन्त्यत्वमोष्ठ्यत्वं च दन्तादिभवत्वमात्रं निवेश्यते, न तु तत्स्थानत्वम् । तत्र योगार्थेनैवोभयपरतया ग्रहणकशास्त्रानुपयोगेन सावर्ण्यस्यानपेक्ष्यत्वात् । तेन अदुग्धामित्यादाविव अदुहहीत्यादावपि क्सलोपः, पुपूर्षतीत्यादाविव सुस्वूर्षतीत्यादावप्युत्वं च सिद्धम् । तेन यल्ँलोकमित्यादौ अनुस्वारस्य परसवर्णे सानुनासिकवकारापत्तिरप्यनाशङ्क्या इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसरामः । सर्वथाऽपि वर्गपञ्चमानां परस्परं सावर्ण्यं नेति सिद्धम् ।

यदप्युक्तम्—"वर्णोत्पत्तौ नासिकायाः पाके काष्ठादिवत्स्थाल्यादिवद्वा करणत्वम् । नाद्यः । "आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्" इत्यधिकरणत्वबोधकदेशशब्दसहितवार्त्तिकेन तद्भाष्येण च विरोधात् । अधिकरणरूपप्रासादवासिन्यायप्रतिपादकभाष्येण मुखनासिकयोराधिकरणत्वबोधनाच्च । नान्त्यः । करणत्वेऽपि स्थानत्वस्य दुर्वारत्वात्" इति, तदप्यसत् । कण्ठादेरेव ङकारादिदेशत्वेन तद्विरोधाभावात् । न हि तेन नासिकाया ङकारादिदेशत्वमपि बोध्यते । प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । नासिकायाः सवर्णसंज्ञायामनुपयोगात् । प्रासादवासिन्यायस्य समस्त एव च वर्णो द्वाभ्यामुच्चार्यत इत्याद्यपक्षेऽवतारेऽपि एको भागो मुखेनोच्चार्यते द्वितीयस्तु नासिकया, यद्वा—तदुभयान्तरालवर्तिस्थानान्तरमेव तदुच्चारणे निमित्तमित्युत्तरपक्षद्वये तदनव-

काशात् । इदं च कौस्तुभेऽपि स्पष्टम् । यदप्युक्तम्—"यथा—

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ।

इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादजादिग्रहणम् । "सुपां सुलुग्" इतिसूत्रस्थभाष्यादिप्रमाणादचामल्पप्राणत्वप्रतीतेः । यथा वा—"क्विन्प्रत्ययस्य" इतिसूत्रस्थकैयटादिप्रमाण्याद्वर्गचतुर्थानामल्पप्राणताऽपि दन्त्योष्ठ्यवकारस्य महाप्राणताऽपि । तथोक्तशिक्षायां चकारेण ञादीनामकारादीनां च ग्रहणं व्याख्येयम् । अत एव कौस्तुभे अकारादीनां नासिकास्थानत्वं साक्षादुक्तम्" इति । तदप्यसत् । प्रकृते कल्पकाभावेन वैषम्यात् । ञादीनां परस्परं सावर्ण्यस्यापि कौस्तुभानभिमतत्वाचेति दिक् ।

वस्तुतस्तु तेषां सावर्ण्ये लण्सूत्रात्पूर्वं ञमङणनेष्वन्यतममेव मकारानुबद्धं पठेत् । अन्येषां तेनैव ग्रहणसिद्धेः । न च स्ववर्ग्याणामपि ग्रहणापत्तिः । तेषां पृथक्पाठसामर्थ्यात् । न चैवं तच्छ्लोकेनेत्यत्र छत्वं न स्यात्, लस्य अमूवहिर्भावापत्तेरिति वाच्यम् । छत्वममीति वाच्यत्वात् अमीत्यस्मादधिकस्यान्तर्भावानापत्तेः । ग्रहणकशास्त्रादन्यत्र पूर्वेणैवाण्ग्रहणमित्यस्य यथाश्रुतपरत्वात् । न च यणि दोषः । आन्तरतम्येन व्यवस्थोपपत्तेः । भवदभिमतत्वाच । एतेन रमस्याहारोऽपि व्याख्यातः ।

न च नस्य इणन्तर्भावे सुहिन्सु इत्यादौ षत्वापत्तिः । सिद्धान्तेऽपि तत्र "नुम्विसर्जनीय" इति षत्वमसत्त्या नुम्ग्रहणं तत्स्थानीयानुस्वारोपलक्षणार्थमित्यत्र व्याख्यानातिरिक्तस्य बीजस्य दुर्वचतया तस्य च साक्षान्नुमः परस्य सस्य

१ आन्तरतम्येन व्यवस्थाया उपपन्नत्वेनेत्यर्थः ।

पत्वं नास्तीत्येतन्निश्चयं विनाऽनुपपन्नतयाऽत्रापि तेनैव संकोचोपपत्तेः । नुमः साक्षादुपादाने तदादेशलक्षणया संकोचः । प्रत्याहारान्तर्भावे तु तदतिरिक्तपरत्वेनेत्यन्यदेतत् ।

यद्वा–वर्णोपदेशे "लण्" इत्यस्मादनन्तरमेव आदिष्वन्यतमो मानुवद्धः पठनीयः । ग्रहणकसूत्रे तु अण्पदस्थाने अमित्येवास्तु, लाघवस्य भूयस्त्वात् । न चात्र "अचो ञ्णिति" "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्यादेर्मिदादावतिप्रसङ्गः । उभयोपादानसामर्थ्यात् । एवम् "ङ्णोः कुक्टुक् शरि" इत्यत्र योज्यम् । नापि "क्ङिति च" इत्यस्य । णलादौ वृद्ध्यर्थणित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च "मिदचोऽन्त्यात्परः" इत्यस्य णलादौ । "अत उपधायाः" इत्यस्य वैयर्थ्यात् । ननु "मिदचोऽन्त्यात्परः" इत्यस्य नित्यतिप्रसङ्गः, एवं मोऽनुस्वारस्य णान्तादौ, "णो नः" इत्यस्य नकाराद्यादौ, "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य" इत्यस्य नान्तादौ, "रषाभ्याम्" इति मादीनामपि णत्वं स्यात्, इति यथायोगमापाद्यमिति चेत्, सत्यम् । ङकारस्यैव पाठ्यत्वात् अणनमानां सवर्णग्राहकत्वापत्त्यभावात् ।

अथैवमपि ग्रहिज्यादिसूत्रेण जग्राह ग्राह्यमित्यादौ संप्रसारणं स्यात्, ङितीति ङकारेण णकारस्यापि ग्रहणात् । मैवम् । भृज्जतीनां ङिति चेति संहितया ङकारप्रश्लेषेण स्वरूपतो ङकारस्यैव ग्रहणात् । न च तथाऽपि "हलो यमां यमि लोपः" इत्यत्र अकाराद्यंशे यथासंख्यं न स्यात् इति वाच्यम् । तत्रातिप्रसङ्गस्थलाभावेन क्षतिविरहात् । न च "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्" इत्यत्र ङमुटोऽप्यापत्तिरिति वाच्यम् । ङणनानामिति स्वरूपेणैव पठितव्यत्वात् । ङमुडित्यत्र द्वे इत्येव पाठ्यम् ।

यद्वा–वर्णोपदेशे न ङम् इति पाठ्यम् । तेन ङकारमकारौ

परस्परं ग्राहकौ नेति फलितम् । तेन "ङमो ह्रस्वाद्" इत्यत्र न दोषः । नापि "मिदचोऽन्त्यात्" इत्यस्य अण्फिन्फिञादिष्वतिप्रसङ्गः । ङित्वस्यानन्यार्थकङित्वस्थलएव प्रवृत्तिस्वीकारात् । स्वरवृद्ध्यर्थतया नित्वादीनामुपक्षीणतया तेषां प्रत्ययत्वात् परत्वोपपत्तेः । न च तातङ्न्यायेन प्रवृत्त्यापत्तिः । तत्र ङकारस्य श्रूयमाणत्वात् प्रकृते सवर्णग्रहणं कृत्वाऽपवादबाधकल्पने मानाभावात् । यथान्यासमपेक्ष्य लाघवस्य भूयस्त्वात् । मय्प्रत्याहारस्थले ङयित्येव पठनीयम् । "तुभ्यमह्यौ ङयि" इत्यत्र तत्प्रकृतिकयञादिप्रत्ययबाधाद्विभक्तिप्रकरणाच्चानतिप्रसङ्गात् । बहूर्ज्जि इत्यादौ "अचो रहाभ्याम्" इति द्वित्वस्य सिद्धान्तेऽपीष्टतया "यणो मयः" इत्यस्य प्रवृत्तावप्यदोषात् ।

न च ञकारस्याधिकस्य संग्रहापत्तिः । पदान्ते ञकारस्याप्रसिद्धतया "मय उञः" इत्यत्राप्यदोषात् । तस्मात् ञादीनां मिथः सावर्ण्यं नेति सिद्धम् । अन्यथा सानुनासिकयवलानामपि मिथस्तदापत्तौ सय्यँन्ता इत्यादौ स्थलत्रयेऽपि पर्यायेण तेषामापत्तेः ।

किं च विवरणकारादिमते सानुनासिककादीनामपि यमत्वात्तेषां सावर्ण्यप्रसङ्गे त्वन्नयसीत्यादौ ककारादिरूपयमानामप्यादेशत्वं प्रसज्येत । यावत्स्थानसाम्ये सावर्ण्यस्वीकारपक्षे तेषां केवलनासिकास्थानत्वमाश्रित्य समाधानेऽपि मुखनासिकोभयस्थानत्वमादाय तत्तद्वर्गीययमापत्तेर्दुष्परिहरत्वात् "नासिक्या नासिकास्थाना मुखनासिक्या वा" इति वचनान्मुखपदेन तद्वर्गस्थानस्यैवोपादेयत्वात् । वर्णान्तरत्वमतेऽपि स्थानान्तरानुक्त्या स्वप्रकृतिसादृश्यप्रतियोगिवर्णसमानस्थानप्रयत्नत्वस्यैव वाच्यत्वात् । तथा च "पञ्चमे परे यमोत्पत्तिः"

इत्यादिकमपि व्याकुलं स्यात्।

ननु तथाऽपि उक्तवचनान्नासिकायाः स्थानत्वं सिध्यत्येवेति चेत्, सत्यम्। अत्रत्यस्थानपदस्य तदुच्चार्यत्वमात्रपरत्वात्। मुखनासिकया इति वाक्ये तु मुखावयवकण्ठादीनां प्रमाणान्तरेण स्थानत्वनिर्वाहात्। "मुखनासिकावचन" इत्यत्र वचनपदस्वारस्यान्मुखनासिकोच्चार्यत्वस्यैव प्रतीतेः। अत एव बाह्यप्रयत्नाभिधानोत्तरं "यथा तृतीयाः तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् आनुनासिक्यं तेषामधिको गुणः" इति भाष्यं संगच्छते। अन्यथा बाह्यप्रयत्नसाम्यकथनप्रस्तावे स्थानवैषम्याभिधानस्यानर्हत्वात्। उक्तरीत्या तु आन्तरतम्यमात्रपरीक्षोपयोगित्वेन तदौचित्यात्। न चानुनासिकत्वनिर्मुक्तङकारादीनामनुपलम्भात्कथं गुणत्वमिति वाच्यम्। जलपरमाणुरूपादीनां तद्गुणत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्। तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य गुणलक्षणानुपयोगात्। "सत्त्वे निविशतेऽपैति" इत्यादेरन्यथैव व्याख्यास्यमानत्वात्।

अपि च अनुनासिकसंज्ञासूत्रे मुखस्य नासिकायाश्च तदुच्चारणे करणत्वं सर्वग्रन्थसिद्धम्। स्थानत्वं च करणप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वम्। तत्र करणप्रतियोगिकत्वमुपलक्षणं विशेषणं वा। नाद्यः। जिह्वाग्रादीनामपि स्थानत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। तत्साम्यमादाय समानप्रयत्नानां सावर्ण्यापत्तेः। यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्यैव भवन्मते ऽपेक्ष्यत्वात्। नान्त्यः। स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगित्वस्य स्वस्मिन्ननङ्गीकारात् नासिकायाः स्थानत्वानुपपत्तेः स्थिरत्वात्। इत्यास्तामतिविस्तरः।

प्रकृतमनुसरामः। ऋलृवर्णयोः स्थानभेदादप्राप्तां सवर्णसंज्ञां विधातुं वार्त्तिकमारभ्यते—

ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यमिति ।

अत्र व्याचक्षते—आ च आ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः, उश्च उल् च ऋलोस्तयोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तादिति ।

तत्राद्ये ऋ लृ औ इति स्थिते "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । "ऋतो ङि" इति लृकारस्य गुणः, तत ऋकारस्य यणादेशः । न चाकृतव्यूहन्यायात्प्रकृतिभावानुपपत्तिः । गुणे सत्यपि स्थानिवद्भावसंभवान्निमित्तविघाताभावात् । न चैवं यणोऽपि दौर्लभ्यम् । "ऋत्यकः" इत्यत्र "प्लुतप्रगृह्याः" इत्यतोऽचीत्यनुवर्त्य ऋकाररूपमचमाश्रित्य यत्कार्यं तस्यैव वारणात् । यणादेशस्तु अच्सामान्यमुपजीवतीति तद्व्याप्तिविरहात् ।

न च "अचः परस्मिन्" इत्यनेनाभावोऽप्यातिदिश्यतइति सिद्धान्तात् ऋकारकालीनस्य यणभावस्य गुणेऽप्यतिदेश इति वाच्यम् । "न पदान्त" इति तन्निषेधात् । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पूर्वपदस्य सुबन्ततया पदसंज्ञत्वात् । द्वितीये तु ओसि गुणस्य दौर्लभ्यादकारोत्तरमुच्चारणार्थमकारं तन्निमित्तकयणं च स्वीकृत्य योज्यम् ।

ऋलोरिति वा पाठ इति । अत्रेदं बोध्यम्— ऋकाररूपाज्निमित्तकत्वं न तावदत्वावच्छिन्ननिमित्तताकत्वम् । सवर्णदीर्घयणोरयादीनां च वारणानुपपत्तेः । तत्र ऋत्वेन निमित्तत्वविरहात् । "उपसर्गादृति धातौ" इत्यत्रैव प्रकृतिभावस्य कथंचित्प्रवृत्त्यापत्त्या धातुग्रहणं पाक्षिकप्रकृतिभावनिवृत्त्यर्थमित्यादिसकलग्रन्थाकोपप्रसङ्गात् । नापि ऋकारविश्रान्तनिमित्तताकत्वं यणादेशसाधारण्यात् ।

अथ यस्यां लक्ष्यव्यक्तौ ऋकारपरत्वाभावप्रयुक्तो यत्का-

र्याभावस्तदैव कार्यं प्रकृतिभावेन व्यावर्त्यते, इति चेन्न । गुणात्पूर्वं प्रकृते यणादेशस्याप्येतादृशत्वात्प्रवृत्त्यापत्तेः । तद्व्यक्तौ ऋकारपरत्वाभावस्याप्रसिद्ध्या यद्यत्र ऋकारपरत्वं न स्यात्तदा यणादेशो न स्यादित्येवंरूपस्यैव प्रयुक्तत्वस्य वाच्यत्वात् । तस्य चान्यत्र ऋकारपरत्वाभावेऽपि दध्यत्रेत्यादौ यणादेशाभावस्यादर्शनादापादकत्वानुपपत्तेः । एवं ब्रह्मऋषिरित्यादौ गुणस्यापि दुर्वारत्वं योज्यम् । एवं च प्रकृते गुणोत्तरम् ऋकारपरत्वव्यतिरेकप्रयुक्तो न यणादेशाभावः, आकारपरत्वेनापि तदुपपत्तेरिति कथञ्चित् आशङ्काऽपि निरवकाशा । आदेशाभावस्थले सवर्णदीर्घव्यावृत्तावपि यथायोगमादेशान्तरस्य दुर्वारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादचीत्यनुवृत्तावपि यणादेशव्यावृत्तस्य निवर्त्यतावच्छेदकस्य दुर्वचत्वादुपरञ्जकत्वमात्रं तस्य, न तूपयुक्तत्वमपीति न किञ्चिदेतत् ।

यदप्युक्तम्—प्रकृतिभावाभावपक्षे "वार्णादाङ्गं बलीयः" इति गुणे कृते यणादेशसौलभ्यमिति, तदपि न । तयोर्युगपत्प्रवृत्तौ समाननिमित्ततायां च तन्न्यायप्रवृत्तेः कौस्तुभादौ स्पष्टत्वात् । एतेन तथात्वे न किञ्चिन्मानमिति निरस्तम् । व्याश्रयत्वे लक्ष्यानुरोधात्तत्प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि प्रकृते लक्ष्यनिश्चयाभावेन औत्सर्गिकीं समानाश्रयप्रवृत्तिमाश्रित्य तदप्रवृत्तेरेव स्वीकर्तुमुचितत्वात्, क्वौ लुप्तं क्वौ विधिं प्रति वा न स्थानिवदित्यादिवत् । तस्मात्प्रकृतिभावपक्षे ऋअलाविति ऋलोरिति च, तदभावे तु राविति रोरिति च रूपं यथायोगं बोध्यमित्यलं बहुना ।

सावर्ण्यप्रयोजनं तु होतृ ऌकार इति स्थिते सवर्णदीर्घो यथा स्यात्, होतॄकारः । उभयान्तरतमस्य ऌकारान्तरतमस्य च दीर्घस्यासम्भवादृकारान्तरतमो दीर्घॠकारः ।

अथ "अकः सवर्णे" इति सूत्रे "ऋति ॠ वा" "लृति लृ वा" इति पठ्यते। अकः सवर्णे ऋति परे पूर्वपरयोः स्थाने ॠ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ईषत्स्पृष्टो द्विमात्रश्चायम्। मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा, उभयतोऽज्भक्तेर्द्वितीया। एवं द्वितीयवचनाविधेये लृकारेऽपि बोध्यम्। तत्र मध्ये द्वौ लकाराविति विशेषः। उभयोरपि प्रयत्नभेदादल्वर्णाभ्यामगृहीतत्वेनाच्त्वाभावादमात्रयोरेव विधानम्।

तत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वमङ्गीकृत्याप्राप्त एव दीर्घो विधीयताम्, किं सावर्ण्येन। न च द्वितीये सवर्णपदस्यानुवृत्तौ तत्संज्ञाया अप्यावश्यकत्वम्, अननुवृत्तौ तु दध्य्लृकार इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। प्रथमवार्त्तिके ऋतीत्यपनीय "ऋतः" इति पञ्चम्यन्तस्य पाठ्यत्वात्। न च धात्रंश इत्यादावतिप्रसङ्गः। सवर्णे इत्यस्यानुवृत्तेः। द्वितीये तु ऋत इत्यस्यानुवृत्तिः, सवर्णइति निवृत्तम्। अतः सवर्णसंज्ञाविधानं व्यर्थम् इति चेत्, मैवम्। पाठ्यवचनद्वयस्यैव प्रत्याख्यातुमुचितत्वात्। तदारम्भपक्षेऽपि हि तद्विधेययोरीषत्स्पृष्टयोरच्त्वमवश्यमपेक्षणीयम्। अन्यथा विधानमात्रं तयोः स्यान्न तु प्लुतः। तस्याज्मात्रकार्यत्वात्। सति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद्ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञायां सत्यां प्लुतसिद्धिः।

न च विवृतस्थाने आन्तरतम्याद्विवृतावेव दीर्घौ स्याताम्, न त्वीषत्स्पृष्टाविति वाच्यम्। रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनस्तादृगेवादेशः सुसदृश इत्यस्यापि सम्भवात् विनिगमकाभावेन उभयोः पाक्षिक्या प्रवृत्तौ विवृतेषत्स्पृष्टयोरिष्टयोः सिद्धेः। न चैवं सावर्ण्यविधानपक्षे लृकारस्थानिकादेशस्यापि रपरत्व-

प्रसङ्गः । रमत्याहारग्रहणस्य व्याख्येयतया लपरत्वासिद्धेः । न च तथाऽपि "नाग्लोपिशास्वृदिताम्" "पुषादिद्युताद्यॢदितः" इत्यादीनामनुबन्धकार्याणां सङ्करापत्तिः । भिन्नानुबन्धनिर्देशसामर्थ्यात् ।

नाज्झलौ१० ।

तुल्यस्थानप्रयत्नावप्यज्झलौ मिथः सवर्णसंज्ञौ न स्तः। अप्यन्तं प्रसक्तिप्रदर्शनमात्रार्थम् । सवर्णपदं संज्ञापरम् । पूर्वं विधेयतयोपस्थितत्वात् । तुल्यास्यप्रयत्नत्वस्य वस्तुधर्मतया निषेधानर्हत्वाच्च । तेन आनडुहं चर्म वैपाशो मत्स्य इत्यत्र हकारशकारयोर्लोपो न । अन्यथा "यस्येति च"इत्यत्र अकारेकाराभ्यां ग्रहणकसूत्रेण दीर्घादीनामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणापत्तेः । ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोरपि सावर्ण्यं प्राप्तमत्र निषिध्यतइति कौस्तुभकृतः ।

कैयटादयस्तु अकारहकारयोरिकारशकारयोश्चेति स्थलद्वयमेव दर्शयन्ति । तेषां चायमाशयः—बह्वृचप्रातिशाख्योक्तरीत्या ऋकारऌकारयोर्जिह्वामूलस्थानत्वात् मूर्द्धदन्तस्थानाभ्यां षकारसकाराभ्यां सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्ति । न च तत्प्रातिशाख्यमात्रोक्तत्वादनादृत्यम् । पूर्वोक्तरीत्या सूत्रवार्त्तिकसंमतत्वात् । अत एव नाण्शलावित्येव सूत्रयितुं युक्तमिति प्रामाणिकाः ।

एवं च "ग्रहणकशास्त्रादन्यत्र पूर्वेणैवाण्ग्रहणनियमात् कर्त्तृपदकमित्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात् । परेणाण्ग्रहणेऽपि अजपेक्षया व्यक्तिगौरवमेव । तस्मान्नाकूशलाविति सूत्रं युक्तम्" इत्यलग्नकं वेदितव्यम् । अत एवाग्रे पूर्वपक्षवार्त्तिके ऋकारसावर्ण्यप्रतिषेध

एवोक्तो न तु षकारादेः । एतेन "शकारग्रहणं शरामुपलक्षणम्" इत्युक्त्वा रामष्षष्ठः यशस्सारमित्युदाहरणान्तरकल्पनं च तेषामपास्तम् । आद्यन्तभाष्ये शकारमात्रस्यैव श्रवणादुपलक्षणत्वे मानाभावात् ।

स्यादेतत् । शकारस्यापि परस्परं सावर्ण्यनिषेधः स्यात् । स हि इकारादिभिर्गृहीतत्वादच्, स्वरूपतस्तु हल् । न चास्मादेव निषेधादिकारेण शकारग्रहणं नेति वाच्यम् । एतद्वाक्यार्थबोधौपयिक्यां पदार्थबुद्धौ पूर्वसूत्रप्राप्तसंज्ञामुपजीव्य ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । न हि तदानीं सावर्ण्यनिषेधधीरस्ति । तदुत्तरभावित्वात् । न चैतद्वाक्यार्थबोधात्पूर्वं तुल्यास्यसूत्रार्थबोध एव न भवतीति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रसक्तिविरहे निषेधानुपपत्तेः । "यस्येति च" इत्यादौ तु एतद्वाक्यार्थबोधास्सावर्ण्याभावज्ञानान्न तद्ग्रहणमिति वैषम्यम् । अत एव ग्रहणकसूत्रस्थमणूपदं न सवर्णग्राहकम्, सूत्रान्तरस्थं तु सवर्णग्राहकमेवेति सिद्धान्तः । एवं "नाज्झलौ" इत्यस्यापि निषेधस्य न स्वस्मिन्प्रवृत्तिः । स्वात्मनि व्यापारविरोधस्य तुल्यत्वात् ।

परिहृत्यापवादविषयमित्यस्यापि नायं विषयः । अपवादस्यैवानवगतत्वात् । न चेष्टापत्तिः । परश्शतानि कार्याणीत्यत्र दोषापत्तेः ।

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

इत्यमरः । "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति बहुलोक्तेः शतात्पराणीति समासः । पारस्करादित्वात्सुट् । श्चुत्वेन शकारः । "अनचि च" इति तस्य द्विर्वचनं च । तत्र "झरो झरि सवर्णे" इति लोपाप्रवृत्त्या शकारत्रयश्रवणं स्यात् । न च "अनचि" इति "शरोऽचि" इति वा

द्वित्वनिषेधो भविष्यतीति वाच्यम्। तत्र "नाज्झलौ" इति सावर्ण्यनिषेधेन ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्त्या अच्पदेन शरामुपस्थानासम्भवात्। उक्तनिषेधयोर्नित्यत्वात्। तथा च वार्त्तिकम्—

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वादिति।

प्रतिषेधे प्रकरणवशात्सावर्ण्यस्य प्रतियोगित्वेनान्वयः। सावर्ण्यप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादित्यर्थः।

किं च अवर्णस्य स्वभेदैः सह सावर्ण्यं न स्यात्। हकारेण तद्ग्रहणे सति हल्त्वात्स्वरूपेण स्वचूत्वात् इति प्राप्ते सिद्धान्तवार्त्तिकम्—

सिद्धमनच्त्वात्, वाक्यापरिसमाप्तेर्वा इति।

सूत्रप्रत्याख्यानाभिप्रायं प्रथममुत्तरम्। तथा हि—विवृतमूष्मणामिति योगे ईषदित्यनुवर्त्तते। स्वराणां चेत्यत्र विवृतमित्यस्यैवानुवृत्तिः, ईषदिति तु निवृत्तम्। तथा च प्रयत्नभेदात्सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः। एवं चाकारस्य हल्त्वमपि नास्तीति दण्डाग्रमित्यादावपि न दोषः।

यथाश्रुतमभ्युपेत्याप्याह–वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। प्रथमं हि वर्णानामुपदेशः, तत इत्संज्ञा, ततः प्रत्याहारः, ततोऽपवादपरिहारेण सवर्णसंज्ञानिष्पत्तिः। ततो ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः। यद्यपि निषेधप्रतियोगिप्रवृत्त्यर्थम् "नाज्झलौ" इति वाक्यार्थबोधात्प्राक् सवर्णसूत्रार्थबोध आवश्यकः, तथाऽपि अपवादविषयांशे तद्वाक्यतात्पर्यज्ञानस्य अपवादवाक्यार्थबोधोत्तरमप्रामाण्यज्ञानसम्पादनद्वारा तदंशे उत्सर्गवाक्यस्य तात्पर्याभावव्यवस्थापनात्स बोधो न शास्त्रप्रवृत्तावुपयोगी। यदंशे शास्त्रतात्पर्यं तद्विषयकबोधस्यैव प्रमाणत्वात्। अन्यथा सर्वत्र बोधस्यानियतत्वेन व्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गात्। तथा च भ्रमरूपम-

तियोगिप्रसिद्धिमादाय निषेधप्रवृत्तावपि न ग्रहणकशास्त्रस्य प्रवृत्तिसम्भवः । अतो निषेधोपयोगितुल्यास्यसूत्रार्थबोधदशाया-मिकारेण शकारस्यानुपस्थानाच्छकारस्याच्त्वं नास्तीति न तस्य तेनैव समं सावर्ण्यनिषेधापत्तिः । निषेधप्रवृत्युत्तरकाले च सावर्ण्याभावादेवानुपस्थानमिति समाधानतात्पर्यम् । अत एव भाष्ये प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा, सवर्णसंज्ञोत्तरकालं सवर्णग्रहणमिति उक्तम् । " नाज्झलौ " इत्यस्य सवर्णसंज्ञाया-मेवोपयोगात् । हरिणाऽप्युक्तम्—

अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यं न्यायापवादयोः ।
एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥

इति । न्याय उत्सर्गः । भिन्नरूपमिव परस्परानपेक्षबोधजनक-मिव । अपवादज्ञानाभावे उत्सर्गस्य तात्पर्यभ्रमेण स्वतात्पर्यावि-षयकस्यापि बोधजनकत्वादप्रामाण्यापत्तौ स्वतात्पर्यविषयमा-त्रबोधजननार्थमपवादज्ञानस्य तेनापेक्षणीयत्वात् प्रमाणताव-च्छेदकरूपसम्पत्तिः पश्चादेव भवतीति तदर्थात् । न चैवं " नाज्झलौ " इति सूत्रे सवर्णदीर्घोऽपि न स्यादिति शङ्क्य-म् । तत्प्रकारकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् । तदेवं द्वेधा समाधानम् ।

भाष्ये तु एकवाक्यतयाऽपि हेतुद्वयम् अपर आहेत्यादिना व्याख्यातम् । तथा हि—अनच्त्वादिति पूर्वोक्तदोपनिवृत्ति-सिद्धौ हेतुः, अनच्त्वे तु वाक्यापरिसमाप्तेरिति । सा च यथो-क्तरीत्यैव ।

नन्वेवं वाशब्दोऽसंगतः स्यात्, एकस्मिन्साध्ये हेतुद्व-यस्य साधकत्वएव तत्संगतेः, इह तु साध्यभेदोक्त्या एकत्र द्वयोरसमावेशात् । न हि भवति पर्वतो वह्निमान् धूमात् आर्द्रेन्ध-

नाद्वेति । भवति तु धूमादालोकाद्वा इति चेत्, सत्यम् । अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषमध्याहृत्य प्रतिज्ञाविकल्पार्थत्वेन वाशब्दोपपत्तेः । शकारस्य शकारेण समं सावर्ण्यनिषेधे इष्टापत्तिरिति तदर्थः । न चात्र पक्षे शकारयोः सावर्ण्यनिषेधात्परश्शतादावुक्तदोष इति वाच्यम् । रूपद्वयं हि तत्र इष्टमेव । तच्च "अनचि च" इति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वादेव सिध्यति । तत्र "यरोऽनुनासिके" इत्यतो विकल्पानुवृत्तेः ।

न च "झरो झरि" इति लोपस्य नित्यत्वात् द्विशकारकमेव रूपमिष्यतइति वाच्यम् । तत्रापि "झयो होऽन्यतरस्याम्" इत्यतो विकल्पानुवृत्तेः । एतत्पक्षे स्वपरितोषो दण्डाग्रमित्यत्र सवर्णदीर्घासिद्धिरित्याहुः ।

नन्वगृहीतसवर्णानामेवायं निषेध इति स्थिते दीर्घस्य ईकारस्य शकारेण सह सावर्ण्यनिषेधाभावात् कुमारी शेतइत्यत्र सवर्णदीर्घः स्यात् इति चेन्न । तत्राचीत्यनुवृत्त्या समाधानात् ।

अथ तथाऽप्याकारस्य दीर्घस्य प्लुतस्य च हकारेण सह सावर्ण्यं स्यात् । तथा च विश्वपाभिरित्यत्र "होढः" इति ढत्वं स्यादिति केचित् ।

अन्ये तु संयोगान्तलोप एवापाद्यः । ढत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धे विप्रतिषेधाभावादित्याहुः । एवं मालास्वित्यत्र षत्वम्, वागाशीरित्यत्र "झयो होऽन्यतरस्याम्" इत्याकारस्य घत्वम्, गासीध्वमित्यत्र "इणः षीध्वम्" इति धस्य ढत्वम्, दासीष्टेत्यत्र "दादेर्धातोः" इति घत्वम्, राम आयाहीत्यादौ "हशि च" इत्युत्वम्, देवा आयान्तीत्यादौ "हलि सर्वेषाम्" इति यलोपः, चाखायितेत्यादौ "यस्य हलः" इति यलोपः । श्येनायितेत्यादौ "क्यस्य विभाषा" इति यलोपः, निचाय्ये-

स्यादौ "हलो यमाम्" इति यलोपश्च स्याद् इति चेद्—

अत्राहुः—आकारस्य अइउण्सूत्रोदाहृतशिक्षोक्तरीत्या विवृततरत्वाद्विवृतेन हकारेण न सावर्ण्यम् । मतान्तरे तु दीर्घप्लुताकारयोः सवर्णदीर्घं कृत्वा तत्सहितोऽच् आच् इति व्याख्याय दीर्घप्लुताकारयोरपि सावर्ण्यनिषेधो व्याख्येयः । अत्र लिङ्गं च "कालसमयवेलासु" इत्यादिनिर्देशः । प्लुतस्यापि प्रश्लेषात् पियासो इत्यादौ "गुरोरनृत" इति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं नेति ।

वार्त्तिकमते तु हलामचां चोभयसाधारणैकवर्णत्वव्याप्यजात्यभावात् कुत्रापि नातिप्रसङ्गशङ्केति ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ११।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । प्रदेशाः "प्लुतप्रगृह्या" इत्यादयः । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । नन्विह तपरत्वं किमर्थम् । व्यक्तिपक्षे ईदूतोर्दीर्घत्वादनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावेन तत्कालग्रहणार्थत्वायोगात् । न च उदात्तानुदात्तस्वरितगुणयुक्तानां दीर्घाणामीदूतां ग्रहणार्थमिति वाच्यम् । गुणानामभेदकत्वादेव तदुपपत्तेः । जातेः पदार्थत्वपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव ह्रस्वव्यावृत्तेः । प्लुतव्यावृत्तेश्च सिद्धान्तेऽप्यनिष्टत्वाद् इति चेत् । अत्र भाष्यम्—

व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षे उदात्तादिगुणयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहाय तपरत्वमिति ।

न च व्यक्तावेव पदार्थे एकारस्याण्त्वाद् ग्रहणकशास्त्रेण प्लुतग्रहो मा भूदित्येतदर्थं तपरत्वमिति वाच्यम् । तपरसूत्रेऽणूपदमनुवर्त्य तथाऽर्थस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ।

अत्र वदन्ति—तथाऽपि तात्परत्वेनैव ऊकारस्य गुणान्तरयुक्तदीर्घसंग्राहकत्वसिद्धेरेकारस्य तु अणूत्वादेव तत्सिद्धेरुभयत्र तपरत्वमसन्देहार्थमेव । तद्वरं गुणानामभेदकत्वपक्षमाश्रित्य इकारांशे तपरत्वमसन्देहार्थमेवास्तु इत्याशयेन सर्वत्र तपरत्वमसन्देहार्थमिति वृत्तिकृतः ।

वस्तुतस्तु पञ्चमीसमासेन तात्परस्य तत्कालग्राहकत्वे मानाभावादूकारे तपरत्वम्, एकारस्त्वतपर एव निर्दिष्ट इति सुवचमिति ।

तत्र एकारः केवल एवेत्येतत् " किमर्थम् ईदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा " इतिभाष्यविरुद्धम् । तेन त्रयाणामपि तपरत्वनिर्देशप्रतीतेः ।

ननु प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वात् द्विमात्र एव प्रगृह्यसंज्ञेति प्लुतानुपसंग्रहेऽपि न क्षतिः । न च "प्लुतप्रगृह्या अचि" इति प्रकृतिभावेन स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनाद्दोषो दुर्वार इति वाच्यम् । प्लुतशब्दस्य लक्षणया तत्स्थानिपरत्वसम्भवे ज्ञापकत्वायोगात् । श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एव युक्तत्वात् । प्लुतत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावे प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावेऽसिद्धत्वात् । मैवम् । प्लुतस्यासिद्धत्वे "अप्रगृह्यस्य" इतिपर्युदासाप्रवृत्तौ " अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" इत्यनुनासिकस्य दुर्वारत्वात् ।

अथाग्रेकारस्याणत्वेन प्लुतग्राहकत्वेऽपि ईदूतोः कथं तत्, दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावात् । न च जातिपरो निर्देशः । ह्रस्वेष्वतिप्रसङ्गापत्तेः । दीर्घव्यक्तिसमवेतैव जातिर्विवक्षितेति चेद्, न । प्लुतानुपग्रहतादवस्थ्यात् । न चेष्टापत्तिः । अग्नी ३ इति इत्यादौ "अप्लुतवदुपस्थिते" इत्यनेन लौकिकइतिशब्दे परे प्लुतस्याप्लुतवद्भावविधानेन प्लुतनिमित्तकप्रकृतिभावनिषेधेऽपि प्रगृह्यत्वनिबन्धनस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वात् । तथा च षष्ठे वार्तिकम्—

वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतनिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् इति ।

प्लुतकार्यप्रकृतिभावनिषेधे स्वरसन्धेरावश्यकतया प्लुतस्य श्रवणाभावध्रौव्यात् प्लुत एव निषिध्यताम् , किमतिदेशा-

र्थवद्वचनेनेति तत्र शङ्काऽर्थः । उभयनिमित्तकप्रकृतिभावप्राप्त्या प्लुतप्रयुक्ततन्निषेधेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावसत्त्वात्प्लुतश्रवणासिद्धिः, प्लुतनिषेधे तु श्रवणं न स्यादिति समाधानार्थः । न चैवम् "अप्लुतवद्" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः, प्लुतनिमित्तकप्रकृतिभावमात्रनिषेधस्य विशेषानुपपादकत्वादिति वाच्यम् । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति तत्र चरितार्थत्वात् । यथा सुश्लोका३इति सुश्लोकेति । अत्र भाष्यम्—

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धतया द्विमात्रत्वबुद्धेरविघातात्सिद्धा प्रगृह्यसंज्ञा, कार्यकालपक्षे तु प्रगृह्यसंज्ञायाः "अणोऽप्रगृह्यस्य" इत्येतत्समानदेशतया तां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वाभावादनुनासिकप्रवृत्तिः स्यात् ।

ननु संज्ञापरिभाषस्य कार्यार्थत्वात् कार्यकालपक्ष एव न्याय्य इति चेत्, अत्राहुः—"प्रयोजनविशेषानवगमेऽपि सामान्यतः किञ्चित्प्रयोजनवत्ताज्ञानमात्रेण यथोद्देशपक्षोपपत्तिः । यथा—विशिष्याश्रूयमाणभाव्यकेषु विधिषु इष्टसामान्यस्य भाव्यत्वमादायांशत्रयवैशिष्ट्यं भावनायाः सम्पाद्य तदुत्तरमार्थवादिकः कल्पितो वा इष्टविशेषो व्यवस्थाप्यते तद्वत्, महावाक्यार्थपर्यालोचनया तु कार्यकालपक्ष" इति ।

अत्र हरदत्तः— संज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि अनुनासिकपर्युदासं प्रति न तथा । ततश्च यस्यानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोऽनुनासिकविधौ स्थानी, किं तु त्रिमात्रः । न च स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रस्यापि प्रगृह्यत्वम् । अल्विधौ तदयोगात् । ईकारान्तद्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञतया विशेषणतया ईकारादिरूपाल्सापेक्षत्वात् ।

किं चावश्यं "सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु" इत्याश्रयणीयम्,

दण्ड आढकमिति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । अत एव सुश्लोका३ इति सुश्लोकेति इत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तयति, न स्थानिनम् । आदेशे प्लुतश्रवणप्रसङ्गात् । तत्कथं यथोद्देशपक्षेऽपीष्टसिद्धिरिति । अत्र कैयटः—

"शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्त्तते" इति ।

अयमर्थः—द्विमात्रस्य त्रिमात्रेणापहारेऽपि "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन शास्त्रासिद्धत्वबोधनात् त्रिमात्रएव द्विमात्रत्वबुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते, न तु द्विमात्रे कृतां प्रगृह्यसंज्ञां त्रिमात्रे अतिदिशामः, येनाल्विधित्वात्तदभावशङ्का स्यात् । एवं च त्रिमात्रएव प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तिः । द्विमात्रत्वबुद्ध्या संज्ञाप्रवृत्तावपि वस्तुतो धर्मिणास्त्रिमात्रतया तत्रैव विश्रामात्, रजतभ्रमजन्यप्रवृत्तेः शुक्तिविषयकत्ववत् । न चाहार्यारोपेण कथं शास्त्रप्रवृत्तिः । शास्त्रेणैव तस्य शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकत्वोक्तेः । शास्त्रस्य वस्तुतोऽसिद्धत्वासम्भवात् । एतेन सुश्लोकेतीत्यादावादेशे प्लुतः श्रूयेतेत्यप्यपास्तम् । द्विमात्रबुद्ध्यैव क्रियमाणेन गुणेन तद्बुद्धिविशेष्यप्लुतस्यैव निवृत्तेरर्थसिद्धत्वादिति दिक् ।

चत्वारोऽत्र पक्षाः सम्भवन्ति । ईदादीनां विशेष्यत्वं द्विवचनस्य च विशेषणत्वम्, द्विवचनसंज्ञं यदीदादि तत् प्रगृह्यमित्यर्थ इत्याद्यः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया द्विवचनपदं द्विवचनान्तपरम्, ईदादीनां विशेषणत्वात्तदन्तविधिः, ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति द्वितीयः । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमिति तृतीयः । द्विवचनमेव संज्ञि वक्ष्यमाणयुक्तेः, ईदाद्यन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञमिति वाक्यार्थ इति चतुर्थः ।

तत्राद्ये पचेते इत्यादौ संज्ञा न स्यात्, एकारस्य द्विच-

नावयवत्वेऽपि द्विवचनत्वाभावात् । न च मुख्यानुपपत्त्या शास्त्र-प्रामाण्याद्गौणे प्रवृत्तिः । गङ्गे इत्यादौ " अन्तादिवच " इत्यादिवद्भावेन एकारस्य मुख्यद्विवचनत्वेन तत्र चारितार्थ्यात् । द्वितीयेऽपि कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् वध्वोरगारम् वध्वगारमित्यादावतिप्रसङ्गः । प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वात् । स्वरूपेन ईदूदन्तत्वाच्च । तृतीयेऽपि अशुक्ले शुक्ले सम्पद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र प्रथमाद्विवचनस्य "नपुंसकाच्च"इति शीभावे च्विप्रत्यये " सुपो धातुप्रातिपदिकयोः " इति शीलोपे "अस्य च्वौ" इति शुक्लशब्दान्त्याकारस्य ईत्वे तद्धितान्तत्वादुत्पन्नस्य सुप्रत्ययस्याव्ययत्वाल्लुकि कृते शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं प्रत्ययलक्षणेन च पदं तदन्तमित्यतिप्रसङ्गः ।

ननु पक्षद्वयेऽपि न दोषः । " ईदूतौ च सप्तम्यर्थे " इत्यत्र सप्तमीत्येवोक्तेऽपि प्रत्ययलक्षणेन "सोमोगौरी अधिश्रित" इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञासिद्धौ अर्थग्रहणेन प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । शुक्ल्यास्तामित्यत्र " अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते"इति न्यायादौकारस्यैव लोपेन शीभावाप्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणे सत्यपि दोषाभावाच्च । ईदाद्यन्तत्वस्य तावताऽप्यलाभाद् इति चेत्, मैवम् । तथाऽपि तदन्तग्रहणदौर्लभ्यादेव पक्षद्वयस्य दुष्टत्वात् । " संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति " इति " सुप्तिङन्तं पदम् " इत्यन्तग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । तस्मादीदूदेदन्तं यद्द्विवचनमित्येव युक्तम् । सन्निधानेन द्विवचनस्यैव संज्ञित्वप्रतीतेः ।

न चैवं यथोक्तोदाहरणेषु ईदादिस्वरूपेषु तदन्तत्वं नास्तीति वाच्यम् । व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वसम्भवात् ।

अत्र "मणीवादीना प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति पठित्वा म-

णीव रोदसीव दम्पतीवेति वृत्तिकृतः ।

कैयटादयस्तु भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् । मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसीवेत्यादिस्तु छान्दसः प्रयोग इत्याहुः ।

एवं च न्यायसाम्यान्मुनित्रयानुक्तानां "तुरीयस्येष्टिः" "शंसिदुहिगुहिभ्यो वा" "क्रमेके छन्दसि भाषायां च" इत्यादीनां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानामियमेव गतिः । नन्वेवम्—

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया ।
निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुः ॥

इति नैषधस्य का गतिः, वाशब्दस्याग्रासङ्गतेः पौरुषेयत्वाच्चेति चेत्, अत्राहुः— इवार्थस्य वाशब्दस्यायं प्रयोगः । न च तत्र मानाभावः ।

वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम् ।

इतिविश्वदर्शनात् । "कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि" इत्यादिप्रयोगात् । "व वा यथा तथैवैवम्" इत्यमरव्याख्यायाम् "शात्रवं व पपुर्यशः" इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातृभिरुदाहृतत्वाच्च ।

यत्तु अमरे अयमेव पाठो युक्तः, न तु वद्वेति क्षीरस्वाम्युक्तः । प्रातिपदिकप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये अण्फिञ्वुञादीनामनुक्तेश्चेति । तच्चिन्त्यम् । तद्धितत्वमात्रेण प्रक्रमविरोधे यथेत्यादीनामप्यनुपादानमसङ्गात् । प्रकृतिनिर्मुक्तस्य तथात्वे तु प्रकृतिविशेषस्य नियतत्वस्योपाधित्वात् । थादीनां प्रकृतिविशेषोत्तरमेव विहितत्वात् । वतेस्तु तदभावात् । अत एव अणादीनामित्यादिकमपास्तम् । तेषामपत्यसमूहाद्यर्थविशेषासाधारणरूपाभावात् ।

प्रकृतिविशेषगर्भतया तु "गार्भिणं गणे" इत्यादिना तत्तत्प्रकरणे बहुशो दर्शितत्वात् । वतेश्च सादृश्यएव विधानात् ।

अदसो मात् १२ ।

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । न चात्र एकारस्यानुवृत्तेरेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । माद्ग्रहणसामर्थ्यादेवैकारानुवृत्तिलाभात् । अदश्शब्दसम्बन्धिमकाराव्यवहितोत्तरस्य तस्यासम्भवात् । न च अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धिरिति वाच्यम् । तत् प्रति मुत्वस्यासिद्धतया औकारान्तत्वात् । न चैवमनेनाप्यनिर्वाहः । आरम्भसामर्थ्यादत्र मुत्वस्यासिद्धत्वाभावात् । यद्वार्त्तिकम्—

आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्वे इति ।

किं च स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वमेवाश्रित्य पूर्वेण प्रगृह्यत्वासिद्धिः । तत एव प्रकृतिभावानुनासिकपर्युदासावपि सिद्धौ । कार्यकालपक्षे तु "अणोऽप्रगृह्यस्य" इत्यत्रोपस्थितेन सूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्य सिद्धत्वाल्लिङ्गत्रयेऽपि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणैव सिद्धः । एतत्सूत्रं तु बहुवचनार्थं पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थं चेति विवेकः ।

शे १३ ।

अयं प्रगृह्यः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । न युष्मे वाजबन्धवः । आद्ये चतुर्थीबहुवचनस्य द्वितीये द्वितीयाबहुवचनस्य च

स्थाने " सुपां सुलुग् " इत्यादिसूत्रेण शे आदेशः । शित्त्वात्सर्वादेशत्वम् । "शेषे लोपः" इति टिलोपः । न चान्त्ये संज्ञावैयर्थ्यम् । पदपाठकाले इतिशब्दप्रयोगे सार्थक्यात् । एवम् " अस्मे धत्त वसवो वसूनि " इत्यादिकमपि बोध्यम् । काशे कुशे वंशे इत्यादौ लोमादित्वात् शप्रत्ययान्ते हरिशे बभ्रुशे , इत्यादौ च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः ।

निपात एकाजनाङ् १४ ।

आङ्भिन्न एकाच् स्वरूपो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः । अ अवद्य । इ इन्द्रः । उ उमेशः । अ निषेधाधिक्षेपयोः । इ विस्मये । उ जुगुप्सादिषु । अत्रैकाच्शब्दे कर्मधारयः, लाघवात् । "व्याहरति मृगः" इत्यादिनिर्देशाच्च । तेन मेदं व्रह्मेत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।

नन्वेवं एकग्रहो व्यर्थः । निपातस्याचः संज्ञयैव सिद्धेः । न चाजन्तस्य निपातस्येत्यर्थवारणाय तदिति वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । हलन्तस्य प्रगृह्यत्वे सत्यपि क्षत्यभावात् । न च पुरोऽस्तीत्यादौ सकारान्तस्य प्रकृतिभावे रोरुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । संज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वात् । न चैकदेश विकृतन्यायेन रेफान्तस्य संज्ञाप्रसङ्गः । प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सिद्धकाण्डस्थकार्यात्परस्य च सकारान्ते प्रसक्त्यभावात् । न चाजन्तस्यैव संज्ञा, न त्वज्मात्रस्येत्यर्थलाभाय विशेषणं स्यादिति वाच्यम् । " आद्यन्तवदेकस्मिन् " इति अज्मात्रस्याप्यजन्तत्वात् ।

न च विशेषणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावपरित्यागः । तदन्तविधिपरित्यागेनापि तस्य चारितार्थ्यसम्भवात् । न च विनिगमकाभावः । "अनाङ्"इत्यस्यैव तत्त्वात् । व्यपदेशिवद्भाव-

मात्रबाधे हि तदर्थं स्यात् । आङः केवलाच्स्वरूपत्वेन मा-प्तेरेवाभावात् । अचो विशेष्यत्वे तु तदन्तविधिशङ्काऽपि नेति किमेकपदेनेति प्राप्ते । भाष्यकृतः—

अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासायैकग्रहणं कुर्वन्नाचार्यो ज्ञापयति—वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते, किं तु जातिरेव निर्दिश्यतइति ।

तेन " हलन्ताच " इति सूत्रे यद्वक्ष्यति वार्तिककारः—

दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति,

तत् सूत्रेणैव संगृहीतं भवति । तस्यार्थो हि दम्भेः सिद्ध-मित्यन्वयः । कित्त्वमिति शेषः । तत्र हेतुः हल्ग्रहणस्य जा-तिवाचकत्वादिति । दम्भेः सन् । "सनीवन्त" इत्यादिविकल्पा-दिडभावः । "दम्भ इच्च" इति इत्वम् । पक्षेईत्वञ्च । "अत्र लोप" इत्यभ्यासलोपः । दिन्भसति दीन्भ्सति इति स्थिते—" हल-न्ताच " इति सनः कित्त्वमिष्यते । इकः समीपो यो हल् ततः परः सन् कित्स्यादिति तस्यार्थः । प्रकृते च इकः परत्वं नकारे, न तु ततः परः सन् । भकारेण व्यवधानात् । भशब्दात्तु परः सन्, न तु भशब्द इकः परः । नकारेण व्यवधानादिति कित्त्वं न स्यात् । जातिवाचकत्वे तु नकारभकारयोर्हल्त्वरू-पैकधर्मावच्छिन्नतया इष्टसिद्धिः । ततः कित्त्वान्नलोपः । भष्भावेन दस्य धत्वम् । भकारस्य चर्त्वेन पकार इति धिप्सति धीप्सतीति सिद्धम् ।

ननु अच्समुदायनिवृत्त्यर्थमेवैकपदं स्यात् । अइउ अपेही-त्यत्र हि समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, न तु पूर्वयोरिति तत्र गुणादिकं स्यादिति चेत्, अत्राहुः—

संज्ञाया विधेयत्वात् प्राधान्यम्, संज्ञिनस्तु गुणत्वमिति प-

शुना यजेतेतिवदेकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरास इति ।

यद्यपि समुदायकार्येणावयवानां कार्यनिर्वाह एकाज्द्विर्वच-नन्याये बीजम्, न चात्र तथा, समुदायसंज्ञयाऽवयवानां प्रकृति-भावानिर्वाहादिति न तस्यात्र विषयः, तथाऽपि समुदायग्रहण-शङ्कानिरासायैव कृतमेकग्रहणं ज्ञापकमिति बोध्यम् । निपात इति किम् । चकारात्र । णलोऽकारस्य प्रकृतिभावो मा भूत् । न चार्थवद्ग्रहणन्यायेन निर्वाहः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्या-प्यर्थवत्त्वात् । केवलयोः निपातप्रत्यययोरप्रयोगस्यापि तुल्य-त्वात् । एवम् अत सातत्यगमने "अन्येभ्योऽपि" इति डप्रत्य-यः, टिलोपः, अ आगच्छेत्येतदपि प्रत्युदाहरणम् । यद्यपि नञिवयुक्तन्यायेनापि आङ्भिन्नो निपात एव गृह्यते, तथाऽपि तन्न्यायस्य व्यभिचारित्वान्न दोषः । भेदप्रतियोगितावच्छेदक-तया ङकारनिवेशस्तु ङितः प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यादित्येतदर्थः । तद्विवेकस्तु भाष्ये—

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

आ उष्णम्, ओष्णम् । आङीषदर्थ इति ङिन्निर्दिष्टः । आ इतः, एतः । प्रादौ ङित्पठितः । आ उदकान्तात्, ओदकान्तात् । आ अ-हिच्छत्रात्, आहिच्छत्रात् । "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" विना तेने-ति मर्यादा । सह तेनेत्यभिविधिः । परिच्छेद्यमध्ये अवधेरनन्तर्भावे अन्तर्भावे चोभयम् । तथा चावधित्वार्थकपदसमभिव्याहृतपदस्य स्वार्थतदुत्तरोभयव्यवच्छेदपरत्वे मर्यादा, स्वार्थोत्तरमात्रव्यव-च्छेदपरत्वेऽभिविधिरिति बोध्यम् । अत्र ङित्त्वात् न प्रकृ-तिभावः ।

अङित्तु यथा—आ एवं नु मन्यसे । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्या-

न्यथात्वद्योतनार्थ आकारः। पूर्वमेवं नामंस्थाः, सम्प्रति त्वेवं म
न्यसे इत्यर्थः। वाक्यारम्भसूचनायाकारः इत्यपरे। आ एवं कि
तत्। स्मृतेः सूचक आकारः। ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते
अत्र च वाक्यस्मरणयोरङित्त्वे एव तात्पर्यम्। तेन ईषदर्थादि
चतुष्टयानन्तर्भावेऽपि उभयभिन्ने ङित्त्वमेव। तेन अभ्र आँ अ
इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य "आङोऽनुनासिकः" इति सि
ध्यतीति ग्रन्थकृतः। अत एवैतच्छब्देन पूर्वार्द्धोक्तार्थचतुष्टयपरा
कारपरामर्शात् ङिद्विधानुद्देश्यपरामर्शकत्वाभावान्नान्वादेशत्व
मित्येनादेशविरहः सङ्गच्छते। उभयभिन्नार्थे ङित्वस्यैव चतु
र्थचरणानुसारेणार्थसिद्धत्वात्।

केचित्तु पूर्वमेतच्छब्देनानुपादानान्नान्वादेशत्वमित्याहुः। तन्न
शब्दान्तरेणाप्यन्वादेशत्वस्य भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात्। त
स्मादीपदर्थादिषु वर्ततइति वृत्तिर्न विधेया, किन्तु परिचायक
तामात्रेणोपात्तेति न तथेति दीक्षिताः इत्यन्यत्र विस्तरः।

अत्र वदन्ति--"अनाङ्"इत्यस्य पर्युदासत्वं न युक्तम्। त
था हि। अशब्दो वासुदेवार्थकः। "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः"
इत्यव्ययीभाव। आ आत् अं "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य"
इति ह्रस्वः। अशब्दस्य स्वाभाविकमाङ्भिन्नत्वं स्थानिवद्भाव
कृतं निपातत्वं चाश्रित्य अ इतः एत इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गात्
"आसमुद्रक्षितीशानाम्" इतिवत्समासः। न च आङ्भावाति
देशे आङ्भिन्नत्वव्यपदेशनिवृत्तिः। गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्य
मित्यत्र गुरुत्वस्येव आङ्वद्भावेन आङ्त्वस्यानातिदेशात्। अति
देशे वा "आङयमकारः" इत्याहार्यबुद्धेराङ्भिन्नोऽयमिति शुद्धा
बविरोधात्। अतिदेशानां च स्वाश्रयानिवर्त्तकत्वात्। ब्राह्मण
पदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यत्र क्षत्रियत्वव्यपदेशनिवृत्त्यभावात्।

अस्तु वा एकादेशेऽपि स्थानिवद्भावेनैव परावर्णगतस्याऽभिन्नत्वस्याश्रयणम् । कैयटादावपि परादिवद्भावेनैकादेशस्याऽभिन्नत्वाश्रयणात् । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एव युक्तः । वाक्यभेदासमर्थसमासाश्रयणस्य कार्यानुरोधेनादोषत्वात्, "अनचि" "आशिति" इत्यादिवत् । अत एवोत्तरसूत्रे प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति भाष्यं सङ्गच्छते इति ।

इदं त्ववधेयम् । पर्युदासपक्षे नञिवयुक्तन्यायबलादेव निपातलाभसम्भवेऽपि निपातपदोपादानं स्वयमेव यो निपात स्तस्यैव प्रगृह्यत्वम्, न तु स्थानिवद्भावप्रयुक्तनिपातत्वकस्येत्येतदर्थकम् । तेन नोक्तदोषः । अतिदेशेनैव तत्र निपातत्वस्यानीयमानत्वात् । निपातग्रहणस्य चोत्तरार्थत्वेऽपि "इहकिञ्चित्रपो इति" इति न्यायेनात्रोपादानस्यापि प्रयोजनसम्भवे सति त्यागायोगात् । एवम् एकग्रहणस्याप्यत्र पूर्वोक्तरीत्या प्रयोजनाभावान्मुख्यार्थकमेवैकपदं व्याख्यायताम् । "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरोक्तेः । तच्चौपदेशिकत्वरूपमत्र ग्राह्यम् । तेन मुख्यत्वस्य सामानाधिकरण्येन निपातत्वलाभादातिदेशिकनिपातत्वमाश्रित्य नोक्तदोषः । न चैवं "वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्" इत्यत्र ज्ञापकानुपपत्तिः । अपृक्तसंज्ञासूत्रे एकग्रहणस्यापि भाष्यएव तज्ज्ञापकत्वोक्तेः । एतेन तत एव सिद्धावत्रत्यमेकग्रहणं व्यर्थमित्यपि शङ्काऽन्तरं परास्तम् । विनिगमकाभावाच्च । वक्ष्यति तत्र तथैव कैयटः ।

नन्वेवमपि "प्रतिषिद्धार्थम्" इति भाष्यविरोधो दुर्वार इति वाच्यम् । अदोऽभवदित्यत्रातिप्रसङ्गशङ्काया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया समाधानस्य च तदुक्तस्यानुपपत्त्या तद्ग्रन्थस्य प्रौढिवादत्वात् । न चोत्तरग्रन्थ एव प्रौढिवादो लक्षणप्रतिपदोक्तप-

रिभाषाया वर्णग्रहणेष्वप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । तथाऽपि गोऽभव-दित्यत्रातिप्रसङ्गशङ्कादेरनुपपत्तेः। "अनाङ्" इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषे-धपक्षे वाक्यभेदासमर्थसमासाश्रयणापत्तेश्च । आङ्भावातिदेशेन तद्भिन्नत्वव्यपदेशानिवृत्तावपि तत्कार्याणां निवृत्तेश्च । गुरौ गुरु-भिन्नत्वव्यपदेशसत्त्वेऽपि गुरुत्वप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेः । आहार्यबु-द्धेरपि शास्त्रप्रामाण्येन कार्यनियामकत्वात् । असिद्धस्थले तथै-व क्लृप्तत्वात् ।

ओत् १५ ।

ओकारान्तो निपातः प्रगृह्यः । आहो इति । उताहो इति । निपात इति किम् । "नियुत्वान्वायवायाहि" "विष्णवुरु-गायेव ते सोमः" इत्यादौ मा भूत् ।

वृत्तिकृतस्तु गवित्ययमाहेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति ।

अत्र वदन्ति—"तत्र प्रगृह्यसंज्ञासत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रकृति-भावविधौ पदान्ताधिकारादेव तदप्रसक्तेः । गवित्ययमाहेत्यत्र च विभक्तिश्रवणाभावादनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽर्थ-वत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तेरनुत्पत्त्या पदान्तत्वा-भावात् । "अपदं न प्रयुञ्जीत" इत्यस्य चापरिनिष्ठितप्रयोगनि-षेधार्थत्वात् । प्रकृते च गो इति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् । अत एवेह "लोपः शाकल्यस्य" इति न प्रवर्तत इति । न चैवं "हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्त" इत्यत्र कथं रुत्वयत्वयलोपा इति वाच्यम् । तत्र भेदविवक्षया सुप्रत्ययं कृत्वा "हल्ङ्याब्भ्यः" इति विभक्तिलोपेन "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन वा पदा-न्तत्वात् । तस्मात्प्रकृतिभावविधौ पदान्तग्रहणानुवृत्तिर्नास्तीत्य-भिप्रायेण वृत्तिग्रन्थो योज्यः" इति । नन्वाहो इत्यादयो निपा-

तसमुदायाः, आह उ आहो, उत आह उ उताहो इत्यादि, ततः पूर्वेणैव संज्ञा सिद्धा आदिवद्भावेन । न च आहो इतीत्यादौ " उञ ऊँ " इत्यस्यापत्तिः । ञकारानुबन्धस्यैव तत्र ग्रहणात् । न च निरनुबन्धउकारे मानाभावः । तत्रैव भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । न च आ उ इत्यनयोरेकादेशे ओ इत्यत्रान्तवद्भावेन आङ्ग्रहणेन तद्ग्रहणेन "अनाङ्" इति प्रतिषेधः स्यादतस्तन्निरासायेदम् । अन्यथा "ओपु यातं मरुतः" "ओपु यातं बृहती शक्करी च" "ओचित्सखायं सख्यावहत्याम्" इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञाऽनापत्तेः । न चाच्परत्वाभावात्तत्सत्त्वेऽपि न विशेप इति वाच्यम् । कस्याञ्चिच्छाखायाम् ओ अयातमिति पाठे विशेषसम्भवात् । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ इति भाष्यस्यैव च तत्र प्रमाणत्वात् । न च नैतद्भाष्यकृतो विवक्षितम्, अदोऽभवदित्यादावतिप्रसङ्गस्याग्रे शङ्कितत्वात्, प्रतिषिद्धार्थत्वे तत्र प्रसक्तेरेवाभावादिति वाच्यम् । उभयार्थत्वेऽप्यविरोधात् । विध्यर्थत्वात्परत्वाद् "अनाङ्" इति प्रतिषेधबाधकत्वस्य च सम्भवादिति समाहितत्वात् ।

अस्तु वा "अनाङ्" इति पर्युदास एव, तथाऽपि आङ्नाडोरेकादेशस्यादिवद्भावेन अनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात् । तत्किमर्थमिदं सूत्रमिति चेत्, अत्र भाष्यम्—

एकनिपाता इमे इति ।

अखण्डा एव, न तु निपातसमुदायाः । अतोऽपूर्वविधिरेवायम् । अत एव "ओपु यातं मरुतः" इत्यादौ पदपाठकाले ऐकपद्येनैव पाठः । एवम् आम् आहो देवदत्तेतीत्यत्र " आम एकान्तरमामन्त्रितम् " इति निघातप्रतिषेधोऽपि ।

अथ तथाऽपि अदश्शब्दात् च्विप्रत्यये " ऊर्यादिच्विडाचश्च " इति गतिसंज्ञायां " कुगतिप्रादयः " इति समासे

अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत् इत्यत्रातिप्रसङ्गः । गतिसंज्ञाविधेः "प्राग्रीश्वरान्निपाताः" इत्यधिकारान्तर्भावेन च्विप्रत्ययान्तानां निपातत्वात् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निर्वाहः । वर्णग्रहणेषु तदप्रवृत्तेः । अन्यथा हरये इत्यादौ "एचोऽयवायावः" इत्यस्याप्रवृत्त्यापत्तेः । चक्रे इदम् इत्यादौ चारितार्थ्यात् ।

किञ्च तथाऽपि अगौर्गौरभवत् गोऽभवद् इत्यादौ दोषो दुर्वारः । "गमेर्डोः" इति ओकारस्य स्वरूपत उच्चारणेन प्रतिपदोक्तत्वात् इति चेत्, अत्र भाष्यम्—

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति ।

तद्यथा—"गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः" इति न वाहीकोऽनुबध्यतइति । अयमर्थः । "स्वं रूपम्" इत्यत्र रूपग्रहणेनार्थग्रहणस्यापि ज्ञापितत्वात् अर्थवतः कार्येण भवितव्यम् । अर्थश्च द्वेधा, मुख्यो गौणश्च । तत्पदशक्तिविषय आद्यः । गौणस्तु सादृश्यनिमित्तकवृत्तिविषयः । गुणानिमित्तकवृत्तिसम्बन्धित्वेन शब्दवदर्थेऽपि स्वारसिकगौणपदप्रयोगात् । तत्र प्राथम्यान्मुख्यार्थस्यैव ग्रहणम् । वृत्त्यन्तरस्य तद्बाधएव समुल्लासात् । शक्यार्थभानस्यापि तत्राभ्युपगमेन तत्पूर्वकत्वाच्च । शक्यसमवेतगुणप्रकारकबोधत्वस्यैव स्वशक्यगुणवत्तारूपवृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । ततश्च गोऽभवदित्यत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । "सद्वीभवन्ति ब्राह्मणाः" "पटीभवन्ति तन्तवः" इत्यादौ वचनव्यवस्थायाः "त्वद्भवति देवदत्तः" "मद्भवसि त्वम्" "त्वद्भवाम्यहम्" इत्यादौ पुरुषव्यवस्थायाश्च तत एवोपपत्तेः ।

प्रकृतित्वमत्रारोपविषयत्वं बोध्यम् । तत्र च गोत्वादिकमारोपितमेव, न मुख्यमिति । न च गौणे-

ऽपि गुणानामेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगमात्कथं वाहीकादौ गोत्वारोप इति वाच्यम् । स्वोत्प्रेक्षाप्रभवारोपविषयीभूतार्थवृत्तित्वं गौणत्वमिति मतेन तदुक्तेः । अत्र हि शब्दस्य स्वाभिधेयं विनाऽन्यत्र गुणयोगमात्रेण प्रवृत्त्यभावात् । आरोपविषये विषयितावच्छेदकधर्मस्यैवारोपः । न च विविक्तत्वेन तदनुपपत्तिः । शुक्तिकादौ चाकचक्यादिसादृश्येन रजतत्वाद्यारोपवत् "योषा वाव गौतमाग्निः" इति पञ्चाग्निविद्यायां रेतोमयहविःप्रक्षेपरूपहोमाधिकरणत्वसादृश्येन योषायामग्नित्वारोपवत् जाड्यक्रूरत्वादिसादृश्येन वाहीकमाणवकादौ गोत्वसिंहत्वाद्यारोप इत्यास्तां प्रासङ्गिकम् । तस्मान्न गौणे प्रगृह्यसंज्ञेति । नन्वेवं गौस्तिष्ठति गामानयेत्यादौ गौणे वृद्ध्यात्वादिकमपि न स्यादिति चेत्, अत्र कैयटहरदत्तादयः—

पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येषु इति ।

तथा हि । स्वार्थे वृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते । गोऽभवदित्यत्र तु गौणत्वं विना च्विप्रत्यय एव दुर्लभ इति वैषम्यम् ।

किञ्च गुणक्रिययोः श्रौतः क्रियासम्बन्धः "श्वेतं छागमालभेत" इत्यादौ वाक्यीयात्तु न्यायात्परस्परेण श्वेतस्य आश्रयापेक्षायां व्यक्तिवचनन्यायेन छागपरत्वम्, छागस्य च गुणाकाङ्क्षायां श्वेतपरत्वमिति पार्ष्ठिकः परस्परावच्छेदः । शाब्दान्वयस्तु क्रियायामेवेति भाट्टसिद्धान्तः । एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियासम्बन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां पश्चात्सामानाधिकरण्याद् गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति । तदेतदुक्तं भाष्यकृद्भिः—

यत्तु शब्दाश्रयं तच्छब्दमात्रे भवति, शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति।

यत्तु वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वमवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः आद्यमयुक्तमिति, तदसत्। गौणार्थावगतिमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात्। तस्य कार्यप्रवृत्त्यावनुपयुक्तत्वात्। अन्यथा गामानयेति मुख्यार्थे वृद्ध्यादेरप्रवृत्तिप्रसङ्गात्।

यदपि "किञ्चेत्यादिकं न युक्तम्, मृते पाठयेत्यादिक्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात्" इति, तदप्यसत्। "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इत्यादावपि अरुणया क्रीणातीति वाक्ये गुणमात्रस्य क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या तदर्थं प्रागेव क्रयसाधनद्रव्यसम्बन्धेन क्रयान्वयापत्तौ तत्सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्। अयोग्यताज्ञानस्य शाब्दधीप्रतिबन्धकतया तदभावेन स्वरूपसतैवारुण्यस्य क्रयभावनायामन्वये ज्ञाते पश्चादेव योग्यताकाङ्क्षायाममूर्तत्वेन साक्षादयोग्यत्वेऽपि द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारद्वारा करणत्वयोग्यतानिर्णयः। प्रथमं तु कारकान्तरवदेव भावनायामारुण्यस्य सम्बन्ध इत्यादेस्तत्र निरूपितत्वात्। प्रकृतेऽपि तद्रीत्या पूर्वं गौणत्वप्रत्यये बीजाभावात्।

यदप्युक्तम्, "कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि" इति पक्षे उक्तिसम्भवेऽपि सामानाधिकरण्याद्भीष्मादेर्द्वितीयेति भाष्योक्तपक्षान्तरे त्वदुक्तन्यायावतारो नास्तीति, तदप्यसत्। पार्ष्ठिकपरस्परावच्छेदावस्याभिप्रायेणैव तदुपपत्त्या पूर्वं गौणत्वप्रत्ययस्यानावश्यकत्वात्। एतत्पक्षे पूर्वं सामानाधिकरण्यस्यैवानङ्गीकारात्।

यदप्याहुः— महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादौ "आन्महतः" इत्यात्वं विशिष्टरूपग्रहणेन क्रियमाणं गौणे न भवतीति युक्तम्,

इह तु "ओद्" इति वर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत्। निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव। अत एव श्वशुरसंज्ञस्य कस्यचिदपत्ये श्वाशुरिरित्यत्र "अत इञ्" प्रवर्त्तते। वर्णाश्रयत्वात्। न तु "राजश्वशुराद्" इति यत्। विशिष्टरूपोपादानात्। अन्यथा इञ्यतोस्तुल्ययोगक्षेमतैव स्यात्। गोशब्दे वृद्धात्वे अपि वर्णाश्रयत्वादेव, न तु प्रातिपदिककार्यत्वात्। "गोतः" इति तपरत्वस्य ओकारान्तोपलक्षणार्थत्वात् इति, तदपि चिन्त्यम्। अकारादीनामैक्यपक्षे बाहुक इत्यादौ चरितार्थानां "नौड्वचः" इत्यादीना घटिक इत्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्कापराणाम् अइउण्सूत्रस्थभाष्यादिग्रन्थानां विरोधात्। प्रकृतसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधाच्च।

यत्तु "राजश्वशुरात्" इत्यादि, तदसत्। श्वशुरपदस्य हि भार्याभर्त्रन्यतरजनकत्वे सति पुंस्त्वं शक्यतावच्छेदकम्, संज्ञाश्वशुरस्य तु व्यक्तिस्वरूपं शक्यम्, शब्दस्वरूप च शक्यतावच्छेदकम्। आद्यं प्रसिद्धिवशाच्छीघ्रोपस्थितिकम्, न त्वन्त्यमिति विशेषः। श्वशुरशब्दस्य स्वरूपेणोपादानस्थले शीघ्रोपस्थित्यर्थवाचके चरितार्थं शास्त्रं द्वितीये न प्रवर्तते। "अत इञ्" इत्यत्र त्वकारान्तस्य संज्ञाश्वशुरेऽपि सत्त्वात्कथं न इञ् प्रत्ययः प्रवर्त्तेत। तदुपस्थितौ प्रथमश्वशुरपदार्थबोधस्यानपेक्षितत्वेन तच्छब्दस्य प्रथमोपस्थितत्वाभावात्।

प्रकृते तु ओकारान्तनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधाने ओदन्तत्वविशिष्टनिपातत्वावच्छिन्नतया च्विप्रत्ययान्तगोशब्दोपस्थितौ गौणार्थज्ञानस्य शक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वनियमेन च्व्यन्तगोशब्दस्य गौणत्वं प्रागेव प्रतीयतइति वैषम्यम्। ननु तथाऽप्युद्देश्यतावच्छेदकरूपानपायाद् दुर्वारैव संज्ञेति चेन्न। निपातत्वं ह्यत्रोद्दे-

श्यतावच्छेदकम्, ओदन्तत्वं तूद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकम्। तद्घटकसम्बन्धो यदि सामानाधिकरण्यमात्रं तर्हि "अथोपयन्त्रा सदशेन युक्ताम्" इत्यत्रैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादोकारान्तत्वं निपातत्वं चास्तीति "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादावप्यथशब्दस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। तथा च यस्यां व्यक्तौ ओदन्तत्वनिपातत्वयोः समनियतत्वं तत्रोक्तविधिप्रवृत्तिरिति वक्तव्यम्। गोशब्दे च निपातत्वाभावदशायामप्योदन्तत्वमस्त्येवेति न प्रवृत्तिः। अहो इत्यादौ उभयमप्यस्तीति नाव्याप्तिः। एतेन निपातसंज्ञा तस्यापि मुख्यैवेत्यपास्तम्। उक्तरीत्या उद्देश्यतावच्छेदकरूपवैकल्यात्। संज्ञामात्रस्याकिञ्चित्करत्वात्। एतेन "गौणमुख्ययोः" इति भाष्यं व्याख्यातम्। यस्य ओदन्तस्य निपातत्वाभावः कदाऽपि नास्ति सोऽत्र गृह्यतइत्यर्थात्।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येता-वनार्षे १६।

ऋषिर्वेदः। "तदुक्तमृषिणा" इत्यादिदर्शनात्। "ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ" इत्यभिधानाच्च। अवैदिके इतिशब्दे परे सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यः। विष्णो इति। विष्णविति। अनार्षे किम्। ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्। इतौ किम्। विष्णोऽत्र।

उञ ऊँ १७।

इह त्रैरूप्यमिष्टम्। आदेशविकल्पे प्रगृह्यत्वविकल्पे च ऊँ इति। उ इति। विति। उभयाभावपक्षे यणादेशः। तच्चैकस्मि-

न्सूत्रे न सिध्यति । उञ इत्यस्य श्रुतेनादेशेन सम्बन्धे शाकल्यपदानुवृत्त्या आदेशविकल्पे तदभावपक्षे "निपात एकाजनाङ्" इति प्रगृह्यसंज्ञाया नित्यतया रूपद्वयस्यैवापत्तेः । अतो योगविभागं कृत्वा व्याख्येयम् । "उञः" शाकल्यस्येति इतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । अस्य इतिशब्दे परे प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् । उ इति । विति । ततः "ऊँ" इति द्वितीयो योग । अत्र यदि प्रगृह्यस्य शाकल्यस्येत्युभयमपि नानुवर्त्तेत, तदा प्रगृह्यस्य उञ ऊँ आदेशे उञ इति समुदायाश्रयेणाल्विधित्वाभावेन स्थानिवत्त्वेन तस्य प्रगृह्यत्वे ऊँ इतीत्येकमिष्टम् । अप्रगृह्यस्य ऊँ आदेशे यणि कृते आन्तरतम्येन सानुनासिकवकारयुक्तं द्वितीयं त्वनिष्टमपि रूपं स्यात् ।

यदि तु प्रगृह्यस्य उञ इत्येवानुवर्त्तेत, तदा प्रगृह्यस्य उञो नित्यमादेशविधाने ऊँ इति विति इति च द्वे एव रूपे स्याताम्।

यदि तु शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत, तदा प्रगृह्याप्रगृह्ययोरादेशविकल्पे ऊँ इति उ इति द्वे प्रगृह्यस्य । अप्रगृह्यत्वपक्षे च आदेशस्य यणादेशे सानुनासिकवकारयुक्तं शुद्धस्य यणादेशे च निरनुनासिकवकारयुक्तं चेति द्वे रूपे इति मिलित्वा रूपचतुष्टये सानुनासिकवकारयुक्तं रूपमनिष्टं स्यात् । अत उभयानुवृत्त्या प्रगृह्यस्यादेशविकल्पे सति इष्टरूपत्रयसिद्धिः । तेन प्रगृह्यस्य उञ ऊँ आदेशो वा स्यादित्यर्थः । ननु शाकल्यस्यैव मते प्रकृतिभावः, तत्रैव ऊँ इत्यादेशः । ततश्च उ इति इत्येतद्रूपं न स्यात् । आदेशानिर्मुक्ते प्रगृह्यसंज्ञायां मानाभावादिति चेत्, मैवम् । शाकल्यपदस्य विकल्पमात्रतात्पर्यकत्वात् । एतदर्थमेव योगविभागाश्रयणात् । अत एव "ऊँ वा शाकल्यस्य" "शाकल्यस्याचार्यस्य मते वा ऊँ अयमादेशः" इति भाष्यं शाकल्य-

श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति व्याख्यातम्।

केचित्तु शाकल्यग्रहणस्य यथाश्रुतत्वेऽपि "निपात एकाज्" इत्येव सिद्धे "उञः" इति सूत्रं नियमार्थम्, शाकल्यभिन्नमते उञः प्रगृह्यत्वं नेति तदर्थः। "ऊँ" इति सूत्रे च प्रगृह्यस्य उञ इत्येतावतैव शाकल्यलाभे पुनः शाकल्यानुवृत्त्या इतरेषामपि मते पाक्षिकप्रगृह्योऽस्तीत्यनुमीयते। अत उ इतीति सिद्धमित्याहुः, तच्चिन्त्यम्। श्रौतनियमविरुद्धानुमानस्य मूलोच्छेदपराहतत्वात्। तद्विरोधेनानुवृत्तावपि मानाभावप्रसङ्गात्।

यदप्याहुः। "ऊँ" इति सूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् शब्दाधिकाराश्रयणात् पूर्वसूत्रानुवृत्तशाकल्यादन्य एव शाकल्यो गृह्यते। शकलस्य ऋषेरपत्यद्वयसत्त्वे बाधकाभावात्। न च द्वितीयशाकल्यमते प्रगृह्यसंज्ञाया अनुक्तत्वात् आदेशस्य प्रगृह्यत्वं न स्यादिति वाच्यम्। प्रगृह्यस्य उञ आदेशविधानेऽनुवादसामर्थ्यादेव तल्लाभात्। "ढ्रलोपे" इत्यादौ अगत्याऽनुवादसामर्थ्यादपि पदार्थप्राप्तेः स्वीकारादिति, तदपि चिन्त्यम्। श्रुत्यैव लाभे तत्पर्यन्तानुसरणानौचित्यात्। "यदेतन्ँ इति पदकारैरुच्यते" इत्यनुकरणे "यरोऽनुनासिके" इत्यनुनासिकादेश इति हरदत्तः।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १८।

विकल्पस्य इतिशब्दस्य च निवृत्तिः। सप्तम्यर्थे वर्तमानम् ईदूदन्तं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। अध्यस्यां मामकीतनू। उभयत्र "सुपां सुलुक्" इति सप्तम्या लुक्। पदपाठकाले इतिशब्दस्य तदुत्तरं प्रयोगादुदाहरणत्वम्। "सोमो गौरी अधिश्रितः"

इति। संहितायामप्युदाहरणत्वम्। ईदूताविति किम्। मियः सूर्ये मियो अग्ना भवाति। अग्निशब्दात्सप्तम्या डादेशः। सप्तम्यर्थे किम्। धीती। मती। सुष्टुती। तृतीयाया ईकाररूपः पूर्वसवर्णः। अत्र वार्त्तिकम्—

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्॥

अयमर्थः। ईदूतौ सप्तम्यामित्येवास्तु किमर्थमर्थग्रहणम्, सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तम्, यद्वा—सप्तम्या परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञमित्यर्थे "सोमोगौरी अधिश्रितः" इत्यादौ लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यत्वसिद्धेरिति प्रश्नः। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादर्थग्रहणं विना सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वाल्लुप्तायाश्च कार्याभावात् प्रत्ययं निमित्तीकृत्यान्यस्य कार्यविधानएव प्रत्ययलक्षणानुशासनात्स्वकार्ये तदभावाच्च गौरी इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा न स्यादतोऽर्थग्रहणम्। तेन च संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वेन प्रत्ययश्रवणानपेक्षत्वाल्लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रकृतिभावस्य संज्ञेत्यभिप्रायेणोत्तरं लुप्तइति।

ननु गौरी इत्यत्र न सप्तम्या लोपः, किन्तु धीती मती सुष्टुतीत्यादाविव "अकः सवर्णे" इति एकादेशः। तस्य चादिवद्भावाद्भवत्येव ईकारः सप्तमीति नेदं प्रयोजनमित्याह— पूर्वस्यचेदित्यादि। दूषयति— आडाम्भाव इति। एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्स्याच "आण्नद्याः" इत्याद्। "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" इति सप्तम्या आमित्यादेशश्च स्यादित्यर्थः। ननु सप्तमीलोपं विना ईदूदन्तत्वाभावादन्यत्र च संज्ञा-

याः प्रयोजनाभावादेतादृशस्थले तल्लोपस्य सार्वत्रिकत्वात्तत्र प्रवृत्तिं विना संज्ञाया वैयर्थ्यप्रसङ्गात्तत्सामर्थ्यादेव लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यत्येवेत्याह—वचनादिति । यत्र सप्तम्याश्छान्दस ईकारादेशः, तत्रैव संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वापत्त्या सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात्सप्तमीलोपस्थले संज्ञा न स्यादेवेत्याह–यत्र दीर्घत्वमिति । यथा—"दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्" इत्यत्र सरःशब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य "इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्" इति ई इत्यादेशः । तत्र सप्तम्याः श्रूयमाणत्वेन संज्ञाविधानस्य चारितार्थ्यादिति ।

ननु तत्रापि न सप्तम्या ईकारादेशः । प्रयोजनाभावात् । किन्तु सरसीशब्दोत्तरसप्तम्या लोप एवेति संज्ञाविधेः सामर्थ्यमस्त्येवेत्याह–तत्रापीति। यदि इत्यसंदेहे सन्देहः, "शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युः" इत्यादिवत् । "सरसी तु महासरः" इति शब्दार्णवात् । "दक्षिणापथे महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते" इति भगवदुक्तेः । "साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः" इत्यादिदर्शनाच्च। ननु तथाऽपि सरसीशब्दस्यैव लुप्तसप्तमीकस्यायं प्रयोगो, न तु सरःशब्दस्येत्यत्र किं मानम्, तन्मात्रार्थमर्थपदोपादानस्य सन्दर्भविरुद्धत्वादिति चेत्, अत्राहुः—

सरसीशयानमित्यत्रान्तोदात्तपाठ एव मानम् । गौरादिमध्ये "पिप्पल्यादयश्च"इति पाठात्तदन्तःपातिनो ङीपन्तसरसीशब्दस्यैव अन्तोदात्तत्वात् । असुन्प्रत्ययान्तस्य सरःशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वापत्तेरिति । तस्मादर्थग्रहणं माऽस्त्विति सिद्धम् । ननु प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनार्थमेतत्स्यादित्याह–ज्ञापकं स्यादिति । उक्तार्थस्येति शेषः । तस्य प्रयोजनमाह–तदन्तत्वे इति। "ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्"इति सूत्रे ईदूदेद-

न्तं द्विवचनान्तमिति, ईदूदेदन्तं यत् द्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च सिद्धो भवतीत्यर्थः । ननु तत्र तदन्तविध्यभावादेव तत् पक्षद्वयं-निरस्तम् । अत एतदर्थज्ञापनमनुपयुक्तमेवेत्यत आह—मावेति । पूर्वपदस्येति । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्यामातिर्नद्यातिरिति-समासे लुप्तसप्तमीकयोः वापीनदीशब्दयोः प्रत्ययलक्षणेन सप्त-म्यन्तत्वात्प्रगृह्यत्वं मा भूदित्यर्थं सार्थकमेवार्थग्रहणमित्यर्थः । न-न्वर्थग्रहणेऽपि तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारा । सप्तम्यर्थस्य प्रतीयमान-त्वात् इति चेत्, मैवम् । जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे समासे विशिष्टशक्ति-स्वीकारेण पूर्वपदस्यानर्थकत्वात् ।

अजहत्स्वार्था वृत्तिरितिपक्षेऽपि पूर्वपदे सप्तम्यर्थे लक्षणै-व । अर्थपदोपादाने तु विशेष्यतासम्बन्धेन सप्तमीपदजन्यो-पस्थितिमत्त्वस्य लाभात् । समासे प्रतीयमानस्याधिकरणत्वादे-स्तथात्वाभावादेव तद्वारणं बोध्यम् ।

अत्रेदमवधेयम् । अयं योगश्छान्दस एव । तेन ययीपपीवा-तप्रमीशब्दानां सप्तम्येकवचने ईकारान्तानामपि न प्रगृह्यसंज्ञा । अन्यथा एषामेव श्रूयमाणसप्तमीकानामीदन्तत्वसम्भवेन "तत्रा-पि सरसी यदि " इत्येतत्पर्यन्तानुधावनवैयर्थ्यापत्तेः । एतेन ऊकारान्तस्य भाषायामसम्भवात्तदनुसार इत्यपि निरस्तम् ।

हरदत्तोऽप्येवम् । अत एव प्रसादकारेण वैदिकप्रक्रियाया-मेवेदं सूत्रमुपन्यस्तम् ।

दाधा घ्वदाप् १९ ।

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युः दाप्दैपौ विना । प्रदेशाः " नेर्गदनद " इत्यादयः । दारूपाश्चत्वारः । डुदाञ्

दाने। दाण्। दो अवखण्डने। देङ् पालने। धारूपौ द्वौ। डुधाञ् धारणपोषणयोः। धेट् पाने। एजन्तानाम् " आदेच उपदेशे " इत्यात्वेन दारूपत्वम्। अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धान्तात्। न चानुकरणस्य धातुत्वं नास्तीति वाच्यम्। "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन तत्सम्भवात्। न च प्रकृतावेव कृतात्त्वानामनुकरणमस्तु किमतिदेशेनेति वाच्यम्। तेषामात्वाभावस्थले प्रणिदयति प्रणिदयतइत्यादौ घुसंज्ञाऽनापत्तेः। ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषोत्तरं द्वन्द्वः। प्रातिपदिकसंज्ञां प्रति अतिदेशाप्रवृत्त्याश्रयेण विभक्त्यन्तरवात्। " निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य " इत्यस्या लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्च नेह प्रवृत्तिः। विशिष्यैव सर्वेषामुपादानात्। अदाविति किम्। दाप् लवने। दातं बार्हिः। छिन्नमित्यर्थः। "दो दद् घोः" इति ददादेशाभावः। दैप् शोधने। अवदातं मुखम्। घुत्वाभावाद् " अच उपसर्गात्तः " इत्यस्य न प्रवृत्तिः। उद्देश्यसमर्पके दा इत्यत्र अनयोरप्यनुकरणशङ्कानिरासार्थश्चेदम्। तेनानयोरनुकृतत्वाभावेऽपि न क्षतिः। न च दीङोऽपि कथमत्र नोपादानम्, " मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च " इति तस्याप्यादन्तत्वादिति वाच्यम्। तत्स्वरूपानुकरणे आत्वानुपपत्तेः। तेन हि गुणोत्तरमात्त्वं विधीयतइति वार्तिकमतम्।

गुणादिनिमित्ते प्रत्यये परे इति तु भाष्यमतम्।

उभयथाऽपि नैमित्तिकतया अनुकरणे प्रवृत्त्यभावात्। " आदेचः " इत्यात्वं तु अनैमित्तिकत्वादनुकरणेऽपि प्रवर्ततइति वैषम्यम्।

वार्तिककृतस्तु एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावाद्गौरवाय

प्रयोगएव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामेवायमेकशेषेण निर्देशः, "दाधा" इति पृथक्पदं वा सामान्यानुकरणम् । नन्वेवं प्रणियति प्रणिदयते इत्यादौ घुसंज्ञाऽभावे णत्वं न स्यात् । शिति आत्वनिषेधात् कृतात्वानामेव च त्वया घुसंज्ञास्वीकारात् इति चेत्, सत्यम् । वचनेनैव समाधेयत्वात् । तथा च कात्यायनवार्त्तिकम्—

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति ।

भारद्वाजीयास्तु शिद्विकृतार्थमिति पठन्ति । अयमर्थः—"दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञाः" इति सूत्रं कार्यम् । दाधा इत्यंशेन प्रयोगे आदन्तानां घुसंज्ञा । प्रकृतिपदं च सन्निधानात् दाधाप्रकृतिपरम् । तथा च तत्स्थले आत्वाभावेऽपि येषामात्वं यत्र क्वचिद्विहितं तेषामपि घुसंज्ञा । आत्वानुपधानेऽपि तत्प्रकृतित्वस्य आत्वादेशस्थानितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वात् । तेन प्रणियति इत्यादि सिद्धम् ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—"नेर्गद" इति सूत्रे घुमास्यतीत्यत्र घुशब्दाव्यवहितोत्तरप्रकृतिपदमवश्यं पठनीयम्, घुप्रकृतिमेति । अन्यथा प्रणिमयतइत्यत्र णत्वानुपपत्तेः । लाक्षणिकत्वेन मेङो माशब्देन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । प्रकृतिग्रहणे तु प्रकृतिपदस्य सन्निधानान्माप्रकृत्यर्थकत्वेन मेङ्ग्रहणसिद्धेः । न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि " मीनातिमिनोति " इत्यादिना क्वचिदात्वविधानेन तयोरपि माप्रकृतित्वाण्णत्वापत्तिः । माङिति ङकारानुबन्धस्यापि पाठ्यत्वात् । अन्यथा मा माने इत्यस्यापि ग्रहणापत्तेः । एवं घुमाङ्प्रकृतीति पाठमपहाय"घुप्रकृतिमाङ्"इत्यादि पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वे प्रकृतिपदं सन्निहितत्वात्पूर्वोत्तरोभयप्रकृतिपरम् । एवं च घुप्रकृतीत्युक्ते घुश-

ब्देन दाधारूपाणामुपस्थितौ तत्प्रकृतित्वेन धातुस्वरूपलाभात् प्रणिदयति प्रणिदयतइत्यादौ घुसंज्ञां विनाऽपि णत्वं सिद्धमिति घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं व्यर्थम् ।

यत्तु भारद्वाजीयैरुक्तम्, "विकृतार्थम्"इति, तदपि न । "गामादाग्रहणेष्वविशेषः" इति परिभाषया लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्यां च दैपः पित्त्वमेव लिङ्गम् । तद्धि अदाबित्यत्र पर्युदासप्रतियोगिकुक्षौ दैपोऽपि निवेशोऽस्तु इत्यर्थम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दाग्रहणेऽप्रवृत्तौ तु दैप आत्वस्य लाक्षणिकतया तस्य प्रतियोगिबहिर्भावस्तदवस्थ एव स्यादिति तद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । ननु तथाऽपि धेटो घुसंज्ञा न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । प्रकृतिशब्देन णत्वसिद्धावपि घुसंज्ञाप्रयुक्तकार्यान्तराणामसिद्धिप्रसङ्गात्, सत्यम् । "दो दद् घोः" इत्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं कृतेन द इत्यनेन तस्यापि घुसंज्ञाज्ञापनात् । घुत्वाभावे स्थानितावच्छेदकानाक्रान्तत्वादेव तस्य दद्भावाप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थयत्नानौचित्यात् । न च दधाति निवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यम् । "दधातेर्हिः" इति तस्य ह्यादेशविधानात्सामान्यविशेषन्यायेनैव घुशब्दस्य दधात्यन्यपरत्वोपपत्तेः । न च दृङ्धृङोर्णिचि दारयति धारयतीत्यत्र दाधारूपत्वात् तत्रातिप्रसङ्गः, वृद्ध्या आकारे कृते दाधा इत्येतयोरर्थवत्त्वात्,रपरत्वस्य पश्चादेव प्रवृत्त्या तदङ्गभूतत्वेन तदन्यत्वाप्रवर्तकत्वात् इति वाच्यम् । "सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वाद्"इति वार्त्तिकरीत्या आर् इत्यादेशस्यैव वृद्ध्या विधानात् दार् धार् इत्यनयोरेवार्थवत्त्वात् तदवयवयोर्दाधा इत्यनयोस्तत्राग्रहणात् । "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य" इति न्यायात् । दापयति धापयतीत्यादौ तु पुगागमात्पूर्वमेव घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि

घुग्रहणेन ग्रहणम् ।

अभ्युपेत्यापि ब्रूमः—दार् धार् इत्येतदवयवयोर्दाधा-रूपयोर्घुसंज्ञायामपि प्रनिदारयतीत्यादौ न णत्वमसङ्गः । घुसंज्ञानिरूपितं यस्योपसर्गत्वं ततः परस्य नेर्णत्वविधानात् । तत्र च रेफविशिष्टं प्रत्येवोपसर्गत्वम्, न तु तन्निर्मुक्तपूर्व-भागनिरूपितम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्ग-संज्ञा इति नियमात् ।

नन्वेवं दापयतिधापयत्योरपि तन्न स्यादिति चेत्, न । पूर्व-प्रवृत्तसंज्ञाया आगमोपजनेऽपि तदवस्थत्वात् । यदा तु उप-सर्गस्य ण्यर्थविशेषकत्वम्, तदा दाधारूपं प्रत्युपसर्गत्वाभावान्नित्यं णत्वं न भवत्येव, किन्तु " शेषे विभाषा " इति वैकल्पिकमे-वेति । तदेवं मतत्रयं पर्यवसन्नम् । "पूर्वोक्तास्त्रय आदन्तास्त्रयश्च एजन्ता विशिष्य घुसंज्ञाः" इति सूत्रकारस्य, "प्रयोगे आकारान्ता-नां दाधारूपाणां तत्प्रकृतीनां च" इति वार्त्तिककारस्य, "प्रयोगे आकारान्तानामेव संज्ञा, तत्प्रकृतीनां तु णत्वविधौ प्रकृति-ग्रहणाण्णत्वमात्रम्, न तु घुसंज्ञा" इति भाष्यकारस्य मतमिति । एवं स्थिते उपदिदीपतइत्यत्र दीङस्सन्प्रत्यये " सनि मीमाघुरभ " इत्यादिना इस्भावः स्यात् । " मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च " इति दीङ आत्वविधानेन तस्य दाप्रकृतित्वात् वार्तिक-मते घुसंज्ञत्वात् । अन्यमतद्वये तु नायं दोष इति स्पष्टमेवेति चेत्, उच्यते—

यदि ईकारान्तस्यैव दीङ आत्वविधानम्, तदाऽयं दोषः स्यात्, न त्वेवम्, किन्तु गुणे कृते एकारान्तस्यैव आत्वं विधी-यते । ततश्च दाप्रकृतित्वं दे इत्यस्यैव, न तु दी इत्यस्य । उपादिदीपतइत्यत्र च एजन्तत्वाभावेन दाप्रकृतित्वं नास्तीति

घुसंज्ञाविरहात् । दामावनिरूपितस्थानित्वस्य तत्प्रयोज्यनिष्ठत्तिप्रतियोगित्वरूपस्य एजन्तएव विश्रान्तेः ।

न चैवम् आदन्तत्वनिमित्तकयुच्प्रत्ययाद्यसिद्धिः। "आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिः" इति विशिष्यैव वार्तिककृता तस्य विहितत्वात् । नन्वेवमपि वार्तिकभाष्यकारयोर्मते उपादास्तेत्यत्र "स्थाघ्वोरिच" इति इत्वं स्यात्, प्रयोगे आदन्तत्वस्यात्र सत्त्वेन भाष्यमतेऽपि घुसंज्ञत्वात्, इति चेत्, अत्र वार्त्तिकं तावत्-

दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति ।

तथा च वाचनिक एव तदभावः ।

भाष्यकृता तु संनिपातलक्षणन्यायेन समाहितम् । तथा हि-पूर्वोक्तरीत्या एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमे युच्प्रत्ययादिसिद्ध्यर्थं वार्तिकान्तरकरणे गौरवात् एज्विषये आत्वं विधीयते । गुणवृद्धिनिमित्तकप्रत्यये विवक्षिते इति यावत् । तथा च प्रत्ययोत्पत्तिपूर्वमेव दीङादीनामादन्तत्वात्सिद्धस्तल्लक्षणप्रत्यय इति लाघवम् । एवं सति आत्वे अकित्त्वसन्निपातो निमित्तम् । कित्त्वे सति गुणवृद्धिनिषेधेन एज्विषयानुपपत्तेः । ततश्चाकित्त्वसंनिपातकृतमात्वं सिचः कित्त्वप्रवर्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्तयति । कित्वेन एज्विषयापहारे घुसंज्ञानिमित्तस्य आत्वस्य निमित्तविघातापत्तेः ।

स्यादेतत् । सूत्रमते प्रणिदातेत्यादौ दीङ आत्वे कृते णत्वं न भवति, घुसंज्ञाविरहात् । भाष्यवार्तिकमते तु णत्वापत्तिः, प्रयोगे आदन्तत्वात् दाप्रकृतित्वाच्च घुसंज्ञासत्त्वादिति द्वयोः सूत्रकृता सह विरोधः । एवं प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादौ भाष्यमते "नेर्गद्" इति नित्यं णत्वम्, तत्र प्रकृतिग्रहणेन घुसंज्ञाया अनपेक्षितत्वात् ।

वार्त्तिकमते तु "शेषे विभाषा" इति वैकल्पिकम्। एजन्तानामेव दाप्रकृतित्वोपगमेन ईदन्तस्याप्रकृतित्वादिति द्वयोः परस्परविरोधो दुर्वार इति चेत्, अत्राहुः—

भाष्यरीत्या सर्वत्र दीङो नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेऽपि "शेषे विभाषा"इत्यस्य दीङंशे व्यवस्थितविकल्पत्वमाश्रित्य नित्यणत्वमेव स्वीकार्यम् । "यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्" इति सिद्धान्तात् इति । नन्वदाविति पर्युदासप्रतियोगित्वं दाप् लवनइत्यस्यैव स्यान्न तु दैपः, पकारविशिष्टस्यात्वायोगादिति चेत्, मैवम् । अनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे पकारस्यानवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपायात् । एकान्तत्वपक्षेऽपि "उदीचां माङो व्यतीहारे" इति कृतात्वस्य मेङो निर्देशेन "नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्"इत्यस्य ज्ञापितत्वात्। उभयथाऽप्यात्वप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । न चायं माङ् माने इत्यस्यैव निर्देशः स्यादिति वाच्यम् । तस्य कर्मव्यतीहारविवक्षायामेव व्यतीहारे वृत्तेः । मेङस्तु स्वभावादेव तद्वृत्तित्वात् । तस्मादेव व्यतीहारे क्त्वाप्रत्ययस्यानेन विधानात् । प्रणिदानव्यतीहारशब्दयोरेकार्थत्वात् । भाष्यबलात्पूर्वकालान्यार्थक्त्वाप्रत्ययस्य मेङोऽनभिधाननिर्णयाच्च । एवं च मेङ इति पठनीये माङ इति पाठस्य ज्ञापकत्वमव्याहतम् ।

वस्तुतस्तु दैपः पित्त्वमेवात्र ज्ञापकम् । तद्धि पर्युदासे दैपो ग्रहणार्थमेव । आत्वाप्रवृत्त्या तत्पर्युदासाभावे तु तद्वैयर्थ्यापत्तेः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनेनैव तच्चरितार्थमिति चेन्न । उद्देश्यासिद्धितादवस्थ्ये तावन्मात्रस्य व्यर्थत्वात् ।

भाष्यकृतस्तु दावेवायं न दैबस्तीत्याहुः । न चैवं दायतीति रूपं न स्यादिति वाच्यम्। दिवादिषु पाठात् श्यन्प्रत्ययेन

तत्संभवात् । न ह्यत्र स्वरे भेदः । दायतीत्यादौ उभयथाऽप्याद्युदात्तत्वात् । "तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः" इति सूत्रेण अदुपदेशाभ्यां शप्श्यन्भ्यां परस्य तिबादेरनुदात्तत्वविधानात् । न च ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरभेदः स्यात्, चानशो लादेशसार्वधातुकत्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावात्, श्यनि नित्स्वरेण धातोराद्युदात्तत्वम्, शपि तु पित्त्वात्तस्यानुदात्तत्वम्, चानशस्तु चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वमिति वाच्यम् । श्यन्स्वरस्य सतिशिष्टत्वेऽपि "अन्यत्र विकरणेभ्यः" इति पर्युदासेन तत्राप्यन्तोदात्तत्वात् । "सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधते, यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति, लसार्वधातुक एव तज्ज्ञापकं स्यान्नेत्याह, अविशेषेण ज्ञापकम्" इति "आत्ममाने खश्च" इति सूत्रे भाष्यदर्शनात् । ततश्च यथा तत्र खश्स्वरेण श्यन्स्वरस्य बाधः, एवमिह चानश्स्वरेणापि इत्यर्थप्रतीतेरित्याहुः ।

न चैवमपि दापयतीत्यस्यापि पर्युदासापत्तिः । यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गत्वात्पुगागमात्पूर्वमेव घुसंज्ञाप्रवृत्तेः । ननु कार्यकालपक्षे , परत्वघुसंज्ञयोः समानदेशत्वात्पुकं प्रति तयोरसिद्धत्वेन "अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः" इतिन्यायानवतारात् प्रागेव पुक्, ततो घुसंज्ञा न स्यादिति चेत्, अत्र भाष्यम्—

दाधा घ्वपिदिति वक्ष्यामीति ।

तथा च भेदप्रतियोगितावच्छेदकपित्त्वस्य दापयतीत्यत्राभावान्न दोषः ।

यद्वा— उक्तधातू वकारान्तावेव । सूत्रमपि वकारान्तम् । चर्त्वेन तु पकारश्रवणम् । अतो न दोष इति ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् २० ।

असहायेऽपि आदाविवान्तइव च कार्यं स्यात् । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनादाद्यन्तवदिति सप्तमीसमर्थाद्वतिः । मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ तथादर्शनात् । एकशब्दश्चासहायवाची, न तु सङ्ख्यावाची । एकत्वस्य वस्तुमात्रे सत्त्वेनाव्यावर्त्तकत्वात् । असहायत्वं चात्र तत्कार्योद्देश्यतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वे सत्येकत्वरूपं ग्राह्यम् । न संख्यावाचीत्यस्य चोक्तविशेषणांशविनिर्मुक्तसंख्याया वाच्यत्वव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । भवति हि आद्युदात्तविधानुद्देश्यतावच्छेदकस्य प्रत्ययत्वस्य पर्याप्त्याश्रयः औपगव इत्यादौ अकारादिः । तव्यदादौ तु तावद्वर्णा इति विशेष्यदलेन तद्वारणम् ।

तत्रादिवत्त्वे प्रयोजनानि । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, तैत्तिरीय इत्यादौ इव औपगव इत्यादावपि यथा स्यात् । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" आह्निचुम्नकायनिः आग्निवेश्य इत्यादाविव गार्ग्यः कृतिरित्यादावपि स्यात् । "आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः" इतीट् करिष्यतीत्यादाविव जोपिपदित्यादावपि स्यात् । "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति अजादौ विधीयमानौ इयङुवङौ श्रियो भ्रुव इत्यादाविव श्रियौ भ्रुवौ इत्यादावपि स्याताम् । "आङजादीनाम्" ऐक्षिष्टेत्यादाविव अध्यैष्टेत्यादावपि यथा स्यात् ।

अथान्तवत्त्वे प्रयोजनानि । "ईदूदेद् द्विवचनम्" इति प्रगृह्यत्वं पचेते इत्यादाविव खट्वे इत्यादावपि यथा स्यात् । "नपुंसकस्य झलचः" इति नुम् "मिदचोऽन्त्यात्परः" इत्यनेन कुण्डानीत्यादाविव यानीत्यादावपि अन्ते यथा स्यात् । "अचोऽन्त्यादि टि" इति संज्ञया "टित आत्मनेपदानां टेरे"

इत्येवं कुर्वाते इत्यादाविव कुर्वे इत्यादावपि स्यात्। "सुपि च" इत्यकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घत्वं घटाभ्यामित्यादाविव आभ्यामित्यादावपि यथा स्यात्। "येन विधिः" इत्यजन्तस्य विधीयमानो यत् जेयमित्यादाविव अध्येयमित्यादावपि यथा स्यात्।

तथा हि—"परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वं नास्ति स आदिः" "पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परं नास्ति सोऽन्यः" इति निरूढो व्यवहारः। एतदनुसारेण वर्णानामाद्यन्तत्वयोर्निरूप्यमाणयोः स्ववृत्तिधर्माश्रयप्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वे सति तद्धर्माश्रयध्वंसानधिकरणकालवृत्तित्वम् आदित्वम्। स्ववृत्तिधर्माश्रयध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वे सति तद्धर्माश्रयप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वं चान्तत्वं फलति। स्वपदं लक्ष्यत्वाभिमततत्तद्व्यक्तिपरम्। तद्वृत्तिधर्मश्च तद्विधायुद्देश्यतावच्छेदकीभूतो ग्राह्यः। तद्धर्माश्रयश्च तत्तत्समस्ययव्यक्त्यन्तर्गत एव ग्राह्यः। अन्यथा तदप्रसिद्ध्यापत्तेः। मध्यस्थेऽतिव्याप्तिवारणाय उभयत्र विशेष्यम्। तच्च इयादावस्ति न त्वकारमात्रे। अतो मुख्ये चरितार्थं शास्त्रम् अनुत्तरत्वापूर्वत्वरूपं गौणमादित्वमन्तत्वं चादाय केवले न प्रवर्त्तेत। अत इदं सूत्रम्। यत्तु वार्त्तिकम्—

अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्निति।

अपूर्वत्वमेवादित्वम्, अनुत्तरत्वमेवान्तत्वम्, तेन सर्वत्रापि मुख्यत्वादेव सिद्धेः सूत्रमेतद्व्यर्थमिति, तत्र भाष्यम्—

सोऽनर्थकस्त्वाह—

सत्यमेतत्, सति त्वन्यास्मिन्निति।

तथा च स्वारसिकप्रतीत्यनुरोधादुक्तविशिष्टधर्म एव आद्यन्तपदशक्यतावच्छेदक इत्युक्तवार्त्तिकमयुक्तमित्यर्थः। एकस्मिन्निति किम्। सभासंनयने भवः साभासंनयनः। अत्र

भशब्दोत्तरमाकारमाश्रित्य " वृद्धिर्यस्याचामादिः " इति वृद्ध-संज्ञा मा भूत् ।

अथ " वृद्धिर्यस्याचामादिः " इतिवृद्धसंज्ञासूत्रस्थेनैव आदिपदेनात्र दोषो नास्तीति चेन्न । तत्रत्यादिशब्दस्य मुख्या-दिपरत्वाभावात् । अन्यथा जानातीति ज्ञा ब्राह्मणी इत्यादौ ज्ञापदस्यापि वृद्धत्वानापत्त्या ज्ञीय इत्यत्र छप्रत्ययानापत्तेः । इहैकग्रहणे तु मध्यावसानस्थानां आदित्वातिदेशविरहात् त-द्व्यावर्त्तकतया तत्रत्यस्य आदिशब्दस्य सार्थक्यात् ।

अत्र न्यासकारः– अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसं-ज्ञासूत्रगतमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सत् असहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेत् । सभासन्नयने तु स्यादेव, स्वो-त्तरगतानामचां चतुष्टयमपेक्ष्य अनातिदेशिकस्य आदित्वस्य तत्र सत्त्वादिति ।

तत्र वदन्ति– अत्रैकग्रहणाभावे यत्र मुख्यमादित्वं नास्ति स सर्वोऽप्यतिदेशविषयः स्यात् । ततश्च यथा ज्ञादीनां न वृद्धत्वं तथा सभासन्नयनस्यापि न स्यात् । असहायवन्मध्यगतेऽपि मुख्यादित्वव्यवहाराभावात्, तत् कथमुक्तवैषम्यमिति ।

न्यासकृतस्त्वयमभिप्रायः— व्यवहारानुरोधेन लक्षण-करणम् । तदुक्तमाचार्यैः—

सिद्धानुगममात्रं हि कर्तव्यं तु परीक्षकैः ।
न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् ॥

इति । ततश्चायमादिरित्युक्ते तदुत्तरस्य अन्त इत्युक्ते च पूर्वस्य नियमत आकाङ्क्षा, न तु पूर्वाभावस्योत्तराभावस्य चेति सर्व-सिद्धम् । पूर्वत्वान्तत्वयोरुत्तरपूर्वत्वमात्रनिरूप्यत्वात्, कादाचि-त्कापेक्षायाश्च शब्दशास्त्रव्यवस्थापकत्वात् ।

एतच्च न्यासेऽपि स्पष्टमेवोक्तम्—"द्वितीयादिकं सहायमपेक्ष्याद्यन्तशब्दौ प्रवर्तेते । तथा हि— लौकिकः सति परस्मिन्सहाये पूर्वमादिरिति व्यवहरति" इत्यादिना । अत एव "दैशिकयोः परत्वापरत्वयोः तृतीयापेक्षत्वम्, कालिकयोस्तु परस्पराश्रयापेक्षत्वम्" इति दीधितिकारादयः । न हि भरतो लक्ष्मणात्पूर्वः लक्ष्मणो भरतात्कनिष्ठ इत्यनयोर्गौणत्वम् । न चैवमाद्युदात्तत्वं मध्यमस्यापि स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययादिपदसमभिव्याहारादेव प्रत्ययत्वाद्युपाध्यवच्छिन्नादिप्रतीतेः, दशरथस्याद्यपुत्र इत्यादौ तदन्यतत्पुत्रत्वावच्छिन्नापेक्षया तत्प्रत्ययवत् । इत्यास्तां प्रासङ्गिकम् ।

ननु "व्यपदेशिवदेकस्मिन्" इत्येव युक्तम् । इयाय आरेत्यादौ इणृधातोश्च धात्ववयवत्वं प्राथम्यं एकाच्त्वं चाश्रित्य इकारऋकारयोर्द्वित्वं यथा स्यात् । "एकाचः" इति हि बहुव्रीहिः । एवं "स देवान्यक्षद्" इत्यादौ यजेः पञ्चमलकारे "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप्, तस्य षत्वं च यथा स्यात् । प्रत्ययस्यावयवो यः सकारस्तस्य षत्वविधानात्, "आद्यन्तवद्" इत्युक्त्या च आदित्वान्तत्वप्रयुक्तकार्यसिद्धावप्युक्तकार्याणामसिद्धेः । व्यपदेशस्तु मुख्यो व्यवहारः, स यस्य निमित्तवशादस्ति स व्यपदेशी, यस्तु व्यपदेशहेत्वभावेऽपि कार्यं प्रति तद्वद्वर्तते स व्यपदेशिवत् । तथा च एकस्मिन्नपि मुख्यइव कार्यं स्यादिति वचनार्थः इति चेत्, अत्र भाष्यकाराः—

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति ।

वचननिरपेक्षाल्लोकव्यवहारात्सिद्ध्या "आद्यन्तवद्" इति "व्यपदेशिवद्" इति चोभयमपि नारम्भणीयम् । इण्धातुर्हि प्रयोगभेदाद्बहुरूपः, एति इतः यन्तीत्यादिः । इयायेत्यत्रत्य

इकारस्तदवयव इव भासते ।

यद्वा—अर्थवतो धातोर्वर्णरूपोऽयमेकोऽच् इति क्रियावाचकतावच्छेदकतदन्यधर्माभ्यां भेदव्यपदेशः । एवं सिप्रत्ययो जोपिपादित्यादावित्साहितः, वक्षदित्यादौ केवलोऽपीति प्रत्ययस्यायं सकार इति । लोकेऽपि बहुपुत्रवदेकपुत्रेऽपि अयं मे ज्येष्ठः पुत्रोऽयं मध्यमोऽयं कनिष्ठ इति । असूतायामसोष्यमाणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरन्ति ।

नन्विमे गौणा व्यवहाराः। आद्यस्य पुत्रान्तरव्यावृत्तितात्पर्यकत्वात्, द्वितीयस्य च तद्गर्भध्वंससमानकालीनगर्भेणेत्यर्थात् । शास्त्रं च मुख्ये चरितार्थे कथं गौणे प्रवर्त्तेतेति चेन्न । निरूढतया मुख्यतुल्यकक्षत्वात् । "ऋदोरप्" इति अनुदात्तार्थपित्वाच । आद्युदात्तत्वाप्रसक्तौ तद्बाधनार्थस्य तस्य वैयर्थ्यात् । "इट ईटि" इति ज्ञापकाच । अन्यथा सिचः सकारमात्रस्य वलूरूपत्वेन वलादित्वाभावादिटोऽनुपपत्तेः ।

तरप्तमपौ घः २१ ।

एतौ घसंज्ञौ स्तः । रचयति रुचिः श्रोणीमेतां कुमारितरा रवेः । घरूपेत्यनेन "तसिलादिषु" इति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः । नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र तु न । तमप्प्रत्ययसाहचर्यात् । तमशब्दस्यापि प्रातिपदिकस्य सम्भवे तु पकारानुबन्धसामर्थ्यात् ।

वस्तुतस्तु घसंज्ञायां सत्यामपि न क्षतिः । समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वविधानात् । सामानाधिकरण्यं च स्वार्थिकस्यैव, न तु तरतीति व्युत्पन्नस्य तरादेः ।

भाष्ये तु "यदा सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति"इत्यु-

क्तम्। तत्र भावे स्त्रियां क्तिन्प्रत्यये तीर्णिरिति भाव्यमित्याशङ्क्य कैयटः—"तीर्यते तर इति सामान्येन पदं व्युत्पाद्य पश्चान्नद्या विशेष्यते" इति। तत्र परिहारः—"स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्विरित्येवं तदू" इति। तरशब्दस्य च स्त्रीत्वाभावात्। अन्यथा महिषीव रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि ह्रस्वापत्तेः। "सुप्सुपा" इति समासः। महिषीवेयमाकृतिरित्यर्थः।

अत्र वदन्ति—आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणएव "तादी घः" "पितौ घः" इति वा सूत्रमपहाय प्रकरणपरित्यागेनोक्तसूत्रारम्भः स्वार्थिकोऽपि तरप्रत्ययोऽस्तीति ज्ञापनार्थः। तेन "अल्पाच्तरम्" इत्यादि सिध्यतीति।

केचित्तु सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोऽपि स्वार्थिकत्वम्। तेन "अहो महीयस्तत्र साहसिक्यम्" इत्यादि सिद्धमित्याहुः।

वामनस्तु काव्यालङ्कारे शब्दशुद्धिप्रकरणे प्रहत्वप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशायनिका इत्याह।

यदपेक्षयाऽतिशयः प्रत्याय्यते तदप्रयोगेऽपि तस्य गम्यमानत्वमात्रेण भवन्तीत्यर्थः। "देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे" इत्यत्र "छान्दसस्तमप्" इति भाष्यं तस्यानुकूलम्। अन्यथा स्वार्थिकत्वेनैवोपपत्तेः।

बहुगणवतुडति संख्या २२।

एते संख्यासंज्ञाः स्युः। बहुकृत्वः। संख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। बहुधा। संख्याया विधार्थे धा। बहुभिः क्रीतो बहुकः। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। बहुशः। "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इति शस्। एवमुत्तरेषु

"यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्" " आ सर्वनाम्नः " इत्यात्वम् । यावत्कृत्व इत्यादि । किमः संख्यापरिमाणे डति च । कतिकृत्व इत्यादि ।

ननु एकादिशब्दानामपि संज्ञेयं विधेया । अन्यथा प्रदेशेषु " कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः " इति न्यायेन पारिभाषिकसंख्यैव गृह्येत, न तु लोकसिद्धा । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तिमतः शब्दस्यार्थविशेषे व्यवहाराय नियमे तन्मात्रपरत्वात् । अन्यथा संज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवं " नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः " इत्यत्रापि तथापत्तिः । पौर्णमास्यादिशब्दोपादानसामर्थ्येन तत्र कृत्रिमनद्या अनुपादानात् । मैवम् । संख्याकार्यातिदेशार्थत्वादस्य सूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वाभावात् । वतिमन्तरेणापि बहुशस्तदर्थप्रत्ययात् ।

यद्वा—अत्रापि तथानियमाभावात् । " कर्तरि कर्मव्यतिहारे " " शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे " इत्यादौ व्यभिचारात् । न च तत्र सामर्थ्यात्तथात्वम् । अत्रापि यत्नविशेषसद्भावात् । " संख्याया अतिशदन्तायाः कन् " इत्यत्र तिशब्दान्तायाः शच्छब्दान्तायाश्च संख्यायाः पर्युदासेन लौकिकसंख्याग्रहणस्य ज्ञाप्यत्वात् । विंशतीत्यादेः त्रिंशदित्यादेश्चापारिभाषिकत्वात् । पारिभाषिक्यास्तस्यास्तदन्तत्वविरहात् । न च कतीति पारिभाषिक्येव संख्या तिशब्दान्ताऽस्तीति वाच्यम्। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया डतिप्रत्ययैकदेशतिशब्दस्य भेदप्रतियोगित्वेनानुपादानात् । तदुक्तम्—

उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति ।

अत एव बहुगणशब्दयोर्वैपुल्यसङ्घार्थयोर्नेह ग्रहणम्, किन्तु संख्यार्थयोरेव । स च नियमार्थः—अनियतबहुत्ववाचकानां

मध्येऽनयोरेव संख्यासंज्ञा, न तु भूर्यादीनाम्। तेन बहुत्ववाचकत्वाभाववतोरेकद्विशब्दयोर्नियतबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्याप्तिः। विशेष्यविशेषणभावाभ्यां तेषां निर्धारणप्रतियोगितावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—"बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्" "वतोरिथुक्" "षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्" इति सूत्रैः डटि परे आगमानां विधानसामर्थ्यात्तेषां संख्यात्वं ज्ञाप्यते। अन्यथा संख्यात्वं विना डट एवानुपपत्तेः। तथा चेदं सूत्रं न कर्तव्यमेवेति।

न चैवं पूगादीनामपि कृत्वसुजादिकमपि संख्याकार्यं स्यात्, बहुगणशब्दयोः कार्यसामान्ये संख्यात्वं ज्ञाप्यते, पूगादीनां तु विशेषापेक्षमेवेति वैषम्ये मानाभावादिति वाच्यम्। लक्ष्यानुरोधेन तदङ्गीकारात्।

एतदनुरोधात्सूत्रमेतदावश्यकमिति कौस्तुभकृतः।

अत्र शब्दान्तराणामपि संख्याकार्यविशेषसिद्ध्यर्थानि वार्तिकानि।

अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम्।

अर्द्धेनाधिकमध्यर्द्धम्। एकदेशार्थकार्द्धशब्दस्याधिशब्देन समासे यौगिकार्थप्रत्ययेन संख्याप्रत्ययाभावात्त्रिभागादिशब्दवत्संख्यावाचित्वाभावादिदं विध्यर्थम्। अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतम् अध्यर्द्धशूर्पम्। "दिक्संख्ये" इत्यनुवर्तमाने "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति क्रीतार्थकतद्धितविवक्षायां शूर्पशब्देन सह समासः। ततः "शूर्पादञन्यतरस्याम्" इति अञ् ठञ् वा। "अध्यर्द्धपूर्व" इति तस्य लुक्। अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकम्। "संख्याया अतिशदन्तायाः" इति कन्। समासविध्यर्थमिति,

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासस्य समासनिमित्तककार्यस्य वा विधेयत्वे इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि सिद्धः । एवं च "अध्यर्द्धपूर्वाच्च द्विगोः" इत्यत्राध्यर्द्धग्रहणं प्रत्याख्येयम् । द्विगुत्वादेव सिद्धेः । तदुक्तम्—

लुकि चाग्रहणमिति ।

अन्ये तु एकः अध्यर्द्धः द्वौ इत्यादिरीत्या लोके गणनदर्शनादध्यर्द्धशब्दोऽपि संख्यार्थ इत्याहुः ।

तद्रीत्या सार्द्धादीनां शब्दानां संख्यात्वव्यावृत्त्यर्थतया "अध्यर्द्ध" इति वार्तिकं नियमार्थम् । वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमः—उक्तकार्यद्वयएव संख्यात्वं न तु कार्यान्तरेषु । तेन क्त्वसुजादयो नेति कैयटः ।

अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ।

संख्यापदं समासकन्विध्यर्थमिति चानुवर्तते । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अर्द्धशब्दे च पूर्वपदे यत्र तादृशसमासरूपपूर्वपदस्य शब्दान्तरेण समासे कनि च कार्ये संख्या संज्ञा इत्यर्थः । अर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतम् अर्द्धपञ्चमशूर्पम् । अर्द्धपञ्चमेन क्रीतम् अर्द्धपञ्चमकम्, पूर्ववत्समासादि ।

अधिकग्रहणश्चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ।

अधिकपदस्य संख्याविशेषणत्वेऽपि संख्यात्वाभावादयमप्यपूर्वविधिः । अधिकया षष्ट्या क्रीतोऽधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । "तद्धितार्थे" इति समासः । प्राग्वतेष्ठञ् । अलुकीति वचनात् लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति "संख्यापूर्वो द्विगुः" इति न द्विगुसंज्ञा । तेनाध्यर्द्धपूर्वेति ठञो न लुक् । "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" इत्युत्तरपदवृद्धिः । अन्यथा षष्टिशब्दस्य संख्यापरत्वाभावात्तदप्रवृत्तेः । ननु उत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्यत एव

लुगभावस्याक्षेपसम्भवात्पृथक् तद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, अत्राहुः—

अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्रसङ्गेन तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशतया तन्मात्रेणालुक आक्षेप्तुमशक्यत्वादिति।

ष्णान्ता षट् २३।

पान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात्। षट् तिष्ठन्ति। षट् पश्य। पञ्च सप्तेत्यादि। "षड्भ्यो लुक्" इति जश्शसोर्लुक्। सङ्ख्येति किम्। विप्रुषः। पामानः।

नन्वत्र संख्यापदं नास्ति। न च पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तिः। तस्य संज्ञात्वेन लौकिकसंख्यावाचकत्वाभावात्। उच्यते—

अतिदेशपक्षे संख्यापदानुवृत्तेः सुस्थत्वात्। संज्ञापक्षेऽपि "ष्णान्ता" इत्यत्र स्त्रीलिङ्गविशेष्यस्याकाङ्क्षितत्वादस्वरितस्यापि सङ्ख्यापदस्यानुवृत्त्या शब्दाधिकारेणात्र तस्याभिमतार्थपरत्वसिद्धेः। एतच्च पूर्वसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

नन्वत्र "उपदेश" इति वक्तव्यम्। प्रत्ययोत्पत्तिकाले इति तदर्थः। अन्यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नुमः पूर्वावयवत्वेन संख्याया नान्तत्वसम्पत्त्या षट्संज्ञायां जसादेर्लुक्प्रसङ्गादिति चेन्न। सर्वनामस्थानसंनिपातकृतस्य नुमस्तल्लोपप्रवर्तकषट्संज्ञा प्रति निमित्तत्वानुपपत्तेः।

अथ तथाऽपि अष्टन् आम् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यात्वे कृते नान्तत्वाभावात् षट्संज्ञाऽनुपपत्त्या "षट्चतुर्भ्यश्च" इति नुडागमो न स्यादिति तदर्थमेवोपदेशग्रहणमावश्यकमिति चेन्न। यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गतया विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव षट्संज्ञाप्रवृत्तौ तस्या एव स्थानिवद्भावेनाकारान्ते सुलभत्वात्।

अथ कार्यकालपक्षे नुड्विध्येकवाक्यतापन्नायाः पदसंज्ञाया अपि विभक्तिसापेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वाभावादात्वस्यैव प्रथमं प्रवृत्तेर्दोषतादवस्थ्यम्, यथोद्देशपक्षेऽपि पदसंज्ञायां नकारस्योपजीव्यत्वादल्विधित्वादतिदेशदौर्लभ्यामिति चेत्, सत्यम् । "अष्टनो दीर्घात्" इति स्वरसूत्रे दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि पदसंज्ञाज्ञापनात् ।

तथा हि–अष्टन्शब्दस्य "त्रेः संख्यायाः" इत्याद्युदात्तप्रसङ्गेऽपि घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वम् । तस्य अष्टभिरिति मध्योदात्तम्, अष्टाभिरित्यन्तोदात्तं चेति रूपद्वयमिष्टम् । तत्र च "षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः" इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तम्, तद्बाधित्वा च "झल्युपोत्तमम्" इति मध्योदात्तत्वं प्राप्तम्, षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति तस्यार्थः । तद्बाधनार्थम् "अष्टनो दीर्घात्" इति सूत्रम् । दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानभिन्ना विभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः । आत्वाभावपक्षे तत्प्रवृत्तिर्मा भूदिति दीर्घपदोपादानम् । यदि त्वात्वपक्षे पदसंज्ञा न स्यात्तदा "अष्टनः" इति विभक्त्युदात्तस्य तत्रैव सावकाशतया आत्वाभावपक्षे "झल्युपोत्तमम्" इत्यनेन परत्वादेव विभक्त्युदात्तत्वबाधोपपत्तौ दीर्घादित्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । आत्वपक्षेऽपि पदसंज्ञायां तु विभक्त्युदात्तस्य "झल्युपोत्तमम्" इत्येतन्निर्मुक्तविषयाभावाद् येननाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वादात्वाभावपक्षेऽपि मध्योदात्तबाधः स्यात्, अतो "दीर्घाद्" इत्युक्तम् । तथा चाष्टभिरित्यत्र विभक्त्युदात्तस्य प्राप्त्यभावात् "झल्युपोत्तमम्" इति मध्योदात्तसिद्धिः ।

न चाष्टावित्यत्रान्तोदात्तत्वं सावकाशम्, तत्र विभक्तेर्झलादित्वाभावेन मध्योदात्तप्रसक्त्यभावादिति वाच्यम् । "एका

लुगभावस्याक्षेपसम्भवात्पृथक् तद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, अत्राहुः—

अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्रसङ्गेन तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशतया तन्मात्रेणालुक आक्षेप्तुमशक्यत्वादिति।

ष्णान्ता षट् २३।

पान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात्। षट् तिष्ठन्ति। षट् पश्य। पञ्च सप्तेत्यादि। "षड्भ्यो लुक्" इति जश्शसोर्लुक्। सङ्ख्येति किम्। विप्रुषः। पामानः।

नन्वत्र संख्यापदं नास्ति। न च पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तिः। तस्य संज्ञात्वेन लौकिकसंख्यावाचकत्वाभावात्। उच्यते—

अतिदेशपक्षे संख्यापदानुवृत्तेः सुस्थत्वात्। संज्ञापक्षेऽपि "ष्णान्ता" इत्यत्र स्त्रीलिङ्गविशेष्यस्याकाङ्क्षितत्वादस्वरितस्यापि सङ्ख्यापदस्यानुवृत्त्या शब्दाधिकारेणात्र तस्याभिमतार्थपरत्वसिद्धेः। एतच्च पूर्वसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

नन्वत्र "उपदेश" इति वक्तव्यम्। प्रत्ययोत्पत्तिकाले इति तदर्थः। अन्यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नुमः पूर्वावयवत्वेन संख्याया नान्तत्वसम्पत्त्या षट्संज्ञायां जसादेर्लुक्प्रसङ्गादिति चेन्न। सर्वनामस्थानसंनिपातकृतस्य नुमस्तल्लोपप्रवर्तकषट्संज्ञां प्रति निमित्तत्वानुपपत्तेः।

अथ तथाऽपि अष्टन् आम् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यात्वे कृते नान्तत्वाभावात् षट्संज्ञाऽनुपपत्त्या "षट्चतुर्भ्यश्च" इति नुडागमो न स्यादिति तदर्थमेवोपदेशग्रहणमावश्यकमिति चेन्न। यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गतया विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव षट्संज्ञाप्रवृत्तौ तस्या एव स्थानिवद्भावेनाकारान्ते सुलभत्वात्।

अथ कार्यकालपक्षे नुड्विध्येकवाक्यतापन्नायाः पदसंज्ञाया अपि विभक्तिसापेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वाभावादात्वस्यैव प्रथमं प्रवृत्तेर्दोषतादवस्थ्यम्, यथोद्देशपक्षेऽपि पदसंज्ञायां नकारस्योपजीव्यत्वादल्विधित्वादतिदेशदौर्लभ्यमिति चेत्, सत्यम् । "अष्टनो दीर्घात्" इति स्वरसूत्रे दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि पदसंज्ञाज्ञापनात् ।

तथा हि—अष्टन्शब्दस्य "त्रः संख्यायाः" इत्याद्युदात्तप्रसङ्गेऽपि घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वम् । तस्य अष्टभिरिति मध्योदात्तम्, अष्टाभिरित्यन्तोदात्तं चेति रूपद्वयमिष्टम् । तत्र च "षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः" इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तम्, तद्बाधित्वा च "झल्युपोत्तमम्" इति मध्योदात्तत्वं प्राप्तम्, षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति तस्यार्थः । तद्बाधनार्थम् "अष्टनो दीर्घाद्" इति सूत्रम् । दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानभिन्ना विभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः । आत्वाभावपक्षे तत्प्रवृत्तिर्मा भूदिति दीर्घपदोपादानम् । यदि त्वात्वपक्षे पदसंज्ञा न स्यात्तदा 'अष्टनः' इति विभक्त्युदात्तस्य तत्रैव सावकाशतया आत्वाभावपक्षे "झल्युपोत्तमम्" इत्यनेन परत्वादेव विभक्त्युदात्तबाधोपपत्तौ दीर्घादित्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । आत्वपक्षेऽपि पदसंज्ञायां तु विभक्त्युदात्तस्य "झल्युपोत्तमम्" इत्येतन्निर्मुक्तविषयाभावाद् येननाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वादात्वाभावपक्षेऽपि मध्योदात्तबाधः स्यात्, अतो "दीर्घाद्" इत्युक्तम् । तथा चाष्टभिरित्यत्र विभक्त्युदात्तस्य प्राप्त्यभावात् "झल्युपोत्तमम्" इति मध्योदात्तसिद्धिः ।

न चाष्टावित्यत्रान्तोदात्तत्वं सावकाशम्, तत्र विभक्तेर्झलादित्वाभावेन मध्योदात्तप्रसक्त्यभावादिति वाच्यम् । "एका

देश उदात्तेनोदात्तः" इत्यनेनैव गतार्थत्वात्। अष्टन्शब्दोऽन्तोदात्त इत्युक्तत्वात्। "अष्टनः" इति सूत्रे अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यतोऽन्तोदात्तपदानुवृत्तेराकरसंमतत्वात्। एतेन "कदष्टन्नित्यस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात्कदष्टाभिरिति शासि विभक्त्युदात्तत्वं सावकाशम्" इति शङ्काऽप्यपास्ता। तत्रान्तोदात्तत्वाभावेन "अष्टनः" इति विभक्त्युदात्तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः।

यद्यपि मनोरमादौ "अष्टनो दीर्घात्" इति सूत्रे अन्तोदात्तपदं नानुवर्तते, उत्तरत्र मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्त्युपपत्तेः" इत्यप्युक्तम्, तथाऽपि तदभ्युपेत्यवादमात्रं बोध्यम्।

एतेन पदसंज्ञापेक्षया लाघवात्कृतात्वस्याष्टनः पदस्वरस्यैव ज्ञाप्यताम्, ज्ञापकस्य स्वरप्रकरणस्थत्वात्, तत्र पदसंज्ञाया अनुपस्थितत्वात्, बाधकपदस्वरनिमित्ततया तदुपस्थितौ तु पदस्वरस्यैव प्रथमोपस्थितत्वाच्च। अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयतया औत्सर्गिकत्वात्, इत्यपि निरस्तम्। यद्व्यतिरेकेणानुपपत्तिप्रतिसन्धानं तस्यैवार्थापत्त्या कल्प्यत्वात्। तदुक्तम्—

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः।

इति। आत्वपक्षे यदि पदसंज्ञा न स्यात्तदा दीर्घादिति व्यर्थं स्यात् इत्येवोपपत्तेः। न च यदि पदस्वरो न स्यादित्येवापादकमस्त्विति वाच्यम्। पदसंज्ञानिमित्तकस्वराभावस्य पदसंज्ञाव्यतिरेकप्रयुक्ततया तस्या एव प्रथमोपस्थितत्वात्। पदस्वराभावस्यापादकत्वे तु तदभावस्यैव साध्यत्वं स्यात्। अन्यथा विपर्ययपर्यवसानात्। आपादकव्यतिरेकसाध्यकप्रमाणएव तर्कस्य सहकारित्वात्। तच्च प्रमाणमनुमानमर्थापत्तिर्वेत्यन्यदेतत्।

तथा च यदि पद्स्वर एव अर्थापत्तिविषयस्तदा "दीर्घाद्" इत्यस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । आत्वपक्षे मध्योदात्तरूपस्य पद्स्वरस्यानिष्टत्वात् । इष्टत्वे "अष्टनः" इति सकलस्यैव सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात्पट्संज्ञैव ज्ञाप्यते । तन्निबन्धनस्वरप्रसक्तेः "अष्टनः" इतिसूत्रोपयुक्तायास्तत एव निर्वाहात् । नुट्प्रवर्तकतया तद्वैयर्थ्याभावाच्चेति सर्वनिर्वाहात् । अत एव "भवत्यात्वे कृते पट्संज्ञा"इत्येव भाष्यकारैरुक्तम् । अत एव च पूर्वसूत्रे "डति परे विधीयमाना आगमा डत्ये निर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयन्ति" इत्येवोक्तम् । अन्यथा तत्र डट एव ज्ञापनापत्तेः । आकारान्ते पट्स्वरसत्त्वाज्ञापने प्रयोजनाभावाच्च । अष्टाभिरित्यादौ "अष्टनः" इति विभक्त्युदात्तस्यैव प्रवृत्तेः । प्रियाष्टाभिरित्यादौ च गौणत्वात्पट्स्वरानुपपत्तेः । "पट्त्रिचतुर्भ्यः" इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा समाहारे द्वन्द्व कृत्वैकवचनमेव ब्रूयात् । "झल्युपोत्तमम्" इत्यत्राप्यर्थाधिकारेण पडर्थप्राधान्यएव प्रवृत्तेरुचितत्वात् । अत एव "चतुरः शसि" इति सूत्रे "षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लोपविधानाद् बहुवचनान्तराणां च हलादित्वनियमात् तदर्थं "पट्त्रिचतुर्भ्यः" इतिसूत्रस्थस्य हलादिरित्यस्य नोपयोगः" इत्युक्तं भाष्यकृद्भिः । गौणेऽपि तत्प्रवृत्तौ स्वजादिवचनान्तरव्यावृत्त्यर्थत्वसम्भवात्तदसङ्गत्यापत्तेः । परमाष्टाभिरित्यादावपि पडादिभ्यो विहितत्वाभावादप्रवृत्तेः । "पट्त्रिचतुर्भ्यः" इत्यत्र विहितविशेषणस्य हरदत्तेनोक्तत्वात् इत्यादेः स्वयमेवोक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्थले पट्स्वरसत्त्वाज्ञापनपक्षे प्रियाष्टाभिरित्यादि प्रयोजनं स्यादेव । एतज्ज्ञाप्यस्वरप्रवृत्तौ पडर्थप्राधान्यादेरनपेक्षितत्वात् । "झल्युपोत्तमम्" इत्यनेन स्व-

रविधानएव तस्यापेक्षितत्वात् ।

अथ पट्संज्ञैवानेन ज्ञाप्यते, ततो " झल्युपोत्तमम् " इत्यनेनैव स्वरप्रवृत्तिराशङ्क्यते इति चेत्तर्हि सिद्धमस्मदिष्टम् । तस्मादुक्तयुक्त्यैव पट्स्वरप्रवृत्तिर्न ज्ञाप्यतइति बोध्यम् ।

यत्तु आत्वपक्षे पट्स्वरस्यैव तदभावे तदभावज्ञापनेनापि "दीर्घाद्" इत्यस्य सार्थक्याद्विनिगमनाविरहादुभयज्ञापनापत्तिरिति, तच्चिन्त्यम् । "स्वरतिसूतिसूयति" इत्यत्र लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्" इत्यस्यैव "लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्" इत्यस्यापि ज्ञापनापत्तेः । तेनाप्युभयनिर्देशवैयर्थ्योद्धारात् । इष्ट एवार्थो ज्ञाप्यते इत्यस्याप्युभयसाधारणत्वात् । यत्किञ्चिदर्थज्ञापनेन सर्वज्ञापकानामपि सार्थक्यसम्भवात् । सर्वत्रापि ज्ञापकानां तत्तदर्थविशेषविषयकत्वोच्छेदापत्तेश्च ।

यदप्युक्तम् । "दीर्घाद्"इत्यस्य योगविभागार्थतया सार्थक्यम् । तत्र हि दीर्घेति लुप्तपञ्चम्यन्तम् । आदिति प्रथमान्तम् । दीर्घादित्यनुवृत्तस्याष्टनो विशेषणम् । अत एव "दीर्घादष्टनः" इति न सूत्रितम् । आदिति प्रथमान्तेन विशेषणविशेष्ययोर्दीर्घाष्टनोर्व्यवधानापत्तेः । " दीर्घाद् " इति सूत्रेऽष्टनो ऽनुवृत्तेरसम्भवाच्च । दीर्घान्तादष्टन्शब्दात्परस्य असर्वनामस्थानविभक्तेराकार उदात्त इत्यर्थः । इदञ्चाष्टानामित्यत्रान्तोदात्तार्थमिति । तदत्यन्तमसत् ।

इदं हि " अष्टन आ विभक्तौ " इत्यत्र हलीत्यपकर्षपक्षे तदभावे वा । नाद्यः । नान्तत्वसन्निपातकृतस्य नुटस्तद्विघातकमात्वं प्रति निमित्तत्वानुपपत्तेः । न च तस्या अनित्यत्वान्न दोषः । अकृतव्यूहपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् । भा-

विना आत्वेन निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात् । " नोपधायाः " इति दीर्घेण नकारलोपेन च पञ्चानामित्यादिवदष्टानामित्यस्यापि सिद्ध्या संनिपातन्यायाप्रवृत्तिस्वीकारवैयर्थ्याच्चेति तस्य दूष्यत्वात् । एतेनोक्तयोगविभागोऽपि निरस्तः । " षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः " इत्यनेनैव विभक्त्याकारस्योदात्तत्वसिद्धेः ।

यत्तु उक्तयोगविभागआदित्यनेन "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यात्वस्य ग्रहणम्, प्रतिपदोक्तत्वात्, न तु " नोपधायाः " इत्यस्य, विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । तच्च संनिपातपरिभाषायाः प्रवृत्तौ दुर्लभमिति नात्र सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति, तदसत् । " अष्टनः " इत्यात्वपरत्वानुरोधेन सन्निपातन्यायो बाध्यताम् उत " नोपधायाः " इति दीर्घेऽप्येतत्प्रवृत्त्याऽसिद्धत्वं बाध्यतामित्यत्र विनिगमकाभावात् । न चैवं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया असिद्धत्वस्य चेत्युभयोर्बाधापत्तिः । त्वन्मतेऽप्यकृतव्यूहसन्निपातपरिभाषयोर्बाधात् ।

यदप्युक्तम् । नलोपस्यासिद्धत्वेनाष्टनो दीर्घान्तत्वाभावात् "नोपधायाः" इति दीर्घपक्षे नोक्तयोगप्रवृत्तिरिति, तदप्यसत् । "नलोपः सुप्स्वर" इत्यादिनियमात् । न चायं स्वरविधिर्भवत्येवेति वाच्यम् । नकारान्तस्य स्वरे विधेयएव तदङ्गीकारात् । पञ्चार्ममित्यादौ तथैव दृष्टत्वात् । कार्यान्तराणामपि तत्राङ्गसम्बन्धित्वात् । अत्र च विभक्त्याकारस्य स्वरविधानेन वैषम्यात् । नापि द्वितीयः । तत्र "नोपधायाः" इति दीर्घस्यैव वाच्यतया प्रतिपदोक्तस्य आत्वस्य दुर्लभत्वात् । स्वेच्छया योगविभागे छान्दसत्वकल्पने बीजाभावात् । असर्वनामस्थानविभक्तिपदयोः प्रथमान्तयोः षष्ठीकल्पनेऽपि प्रमाणाभावात् ।

इदं चाभ्युपेत्योक्तम्। अष्टानामित्यत्र विभक्त्याकारोदात्तस्योक्तरीत्यैव सिद्धत्वादुक्तयोगविभागएव बीजाभावात्। तत्प्रवृत्तिविचारस्य निरवकाशत्वात्।

यत्तु आम्पराष्टन्शब्दे पद्स्वराप्रवृत्तिज्ञापनमस्य फलम्। तस्याष्यात्वाभावपक्षेऽन्तोदात्तत्वाभाव इति। तदसत्। अप्रामाणिकफलानुरोधेन कल्पनाऽनुल्लासात्। अन्यथा स्वेच्छया योगविभागं कृत्वाऽनेकेषां फलानां ज्ञापयितुं शक्यत्वात्। तस्मात्क्तात्वस्य षट्संज्ञैव ज्ञाप्यते इति सिद्धम्।

नन्वेवं दीर्घग्रहणेन आत्वविकल्पज्ञापनानुपपत्तिः। उक्तरीत्या चरितार्थत्वात्। मैवम्। स्ववैयर्थ्यप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिन एकस्यानेकस्य वा ज्ञाप्यत्वात्। उभयज्ञापनं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादात्वाभावपक्षे मध्योदात्तबाधो मा भूदित्येतदर्थस्य दीर्घग्रहणस्य आत्वाभावपक्षं विना वैयर्थ्यतादवस्थ्यादिति दिक्।

यद्वा आकारप्रश्लेषोऽप्यत्र बोध्यः। षकारो नकार आकारश्चान्ते यस्य इत्यर्थः। नन्वेवं द्वाभ्यामित्यादौ "झल्युपोत्तमम्" इत्यस्य त्र्यचि पदे प्रवृत्त्यभावात् "षट्त्रिचतुर्भ्यः" इति विभक्त्युदात्तेनान्तोदात्तत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। "आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि" इत्यादावाद्युदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात्। मैवम्। नकारस्थानिकस्यैवाकारस्य संज्ञायामुपादानात्। न चात्र प्रमाणाभावः। संनिधानस्यैव तथात्वात्। अत एव घुसंज्ञासूत्रे "नेगद" इत्यत्र "घुप्रकृतिमाङ्" इति पाठे प्रकृतिपदेन पूर्वोत्तरप्रकृतिपरामर्श इति सिद्धान्तः।

वस्तुतस्तु "हलो यमां यमि लोपः" इति द्वितीयनकार-

प्रश्लेषेण नकारस्थानिक आकारोऽत्र व्याख्येयः । उक्तस्वरदोषोपन्यासपरभाष्य त्वभ्युपेत्यवादमात्रम् । एतेनैकादेशेऽतिप्रसङ्गशङ्कापरग्रन्थोऽपि व्याख्यातः ।

अथवा सप्तमे योगविभागः कर्त्तव्यः । "पड्भ्यो लुक्" इत्यत्र "पड्भ्यः" इति, "अष्टाभ्य औश्" इत्यत्राष्टाभ्य इति । पड्भ्यो यदुक्तं तत्कृताकारादष्टनोऽपि भवतीति तदर्थः । तेन लुट् सिद्धः । न च यदुक्तमित्यध्याहारे मानाभावः । भाष्यस्यैव मानत्वात् । न चैवं जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । औश्त्वविधानवैयर्थ्यापत्तेः । एतेनानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया आकारान्ते पदसंज्ञाविरहकल्पनमेव युक्तमिति निरस्तम् । अतिदेशस्य लुग्विषयकत्वं नास्तीत्यस्यैव कल्प्यत्वात् । नान्तत्वावस्थायामेव लुग्वारणार्थं त्वन्मतेऽपि विधिसामर्थ्यस्यावश्याश्रणीयत्वात् । न चाष्टनो यदुक्तं तत्पड्भ्योऽपि स्यादिति विपरीतार्थापत्तिः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वानियमात् । अन्यथा योगविभागमात्रोच्छेदापत्तेः ।

यद्वा "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यनन्तरं "रायः" इति योगं विभज्य "हलि" इत्युभयशेषतया व्याख्येयम् । तेन हलादावेव विभक्तौ परत आत्वविधानात् लुट एव प्राथम्यम् । न चैवं जश्शसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । "अष्टाभ्यः" इत्यात्वविशिष्टनिर्देशेन तत्र तदनुमानात् । अन्यथा अष्टा इति अष्ट इति वा ब्रूयात् ।

न चैवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यत्रानुपपत्तिः । प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यादेरेव साधुत्वादिष्टापत्तेः । यद्भाष्यम्—

यथालक्षणमप्रयुक्ते इति ।

तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थ इति कैयटः ।

केचित्तु भवत्येवात्रात्वमिति भाष्यार्थ इत्याहुः, तच्चिन्त्यम्। शङ्काया अपकर्षपक्षविषयकत्वेन तत्रैव समाधानस्य युक्तत्वात्। तत्र च हलादित्वाभावेन आत्वप्राप्तिविरहेण कैयटव्याख्याया एव युक्तत्वात्। तदयं फलितार्थः। प्रथमं तु यथोद्देशादीर्घादाकारतो विभागाभ्याम् अष्टानामितिशब्दे समाधयः पञ्च पर्यवस्यन्ति। अयं चात्र विशेषः।

औडष्टान्तेष्वामुङिदोष्षु नात्वं गौणे मतेऽन्तिमे।
भवत्येव तु तत्रात्वमाद्ये पक्षचतुष्टये॥

तथा हि—हलादिविभक्तावात्वविधानमिति पक्षे प्रियाष्टा इति बहुव्रीहौ औडमारभ्य टापर्यन्तम् आमि ङेङसिङसुङिषु ओसुद्वये च आत्वं न प्राप्नोति। एषामजादित्वात्। न च "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन" तदन्तविधिनिषेधादत्रात्वप्रसक्तिरेव नेति वाच्यम्। "पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च" इत्यनेन तत्सत्त्वात्। न च लुङ्लुटोरिवात्वस्यापि गौणे न प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तद्विधौ बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यलाभः, आत्वविधौ तु एकवचननिर्देशान्नेति वैषम्यात्। तदिह कुत्र भाष्यतात्पर्यमिति चेत्, मैवम्। आत्वविधावेकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य, तेनोपसर्जनेऽप्यष्टनि भवति। "तत्रापि विकल्पितत्वात्प्रियाष्टा पियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति" इति वदता हरदत्तेन हलीत्यपकर्षे भाष्यस्य तात्पर्यं नास्तीति स्पष्टमेवोक्तत्वात्।

यत्तु "अष्टाभ्यः" इति सूत्रे "तदन्तग्रहणात्परमाष्टौ इत्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश् न भवतीतिवृत्तिग्रन्थविरोधाद्यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति। तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति तत्रत्यहरदत्तग्रन्थविरोधाच्चोक्तहरदत्तग्रन्थो न युक्त इति। तच्चिन्त्यम्। वक्ष्यते इत्यत्र वृत्तिकारेणेत्यस्य विवक्षित-

स्वात् । आत्वाभावप्रयोजकश्च हलीत्यपकर्षस्तत्र स्पष्ट एव। यथा-श्रुतवृत्तिग्रन्थस्य चानुपपन्नत्वात् । "अष्टाभ्यः" इत्यर्थप्राधान्य-निर्देशेन बहुव्रीहौ गौणत्वमेवौस्त्वाभावप्रयोजकम्, न त्वात्वा-भाव इत्यस्य स्पष्टत्वात् । आत्वाभावस्यौशभावं प्रत्यप्रयोजक-त्वात्। ननु तथाऽपि हलीत्यपकर्षे भाष्यतात्पर्यं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिरिति चेत्, उच्यते—

पक्षचतुष्टयविरोधस्यैव तत्र हेतुत्वात् । बहुभिर्गम्यमा-नस्य तात्पर्यस्यैकेन बाधानुपपत्तेः । जघन्यानामपि भूयसामनु-ग्राहतया समानकक्षाणां सुतरामेव तथात्वात् । न हि चरमोक्तं बलवदित्ययं नियमः । "कर्तुः क्यङ्" इति सूत्रे "सलोपो ऽप्सरस एव पयस्यतइत्येव भवितव्यम्" इत्यस्य पश्चादुपन्यासे-ऽपि "न त्वयं स्थितः पक्षः" इति कैयटेनोक्तत्वात्। लाघवानुगृहीते प्रमाणतात्पर्यस्य कपिञ्जलाधिकरणादौ व्यवस्थितत्वाच्च । हली-त्यपकर्षपक्षे च सन्निपातपरिभाषादिबाधस्योक्तरीत्या स्पष्ट-त्वात् । दीर्घग्रहणेन कृत्वात्वस्य पदसंज्ञा ज्ञाप्यते इति पक्षे च त-दभावात् ।

यत्त्वाकारान्ते पदसंज्ञायां फलाभावः। न च नुडेव फलम् । हलीत्यपकर्षेण नुटः पूर्वमात्वाप्रवृत्तेः । प्रियाष्ट्न इत्यर्थं तस्या-वश्यकत्वादिति । तदसत् । हलीत्यपकर्षे विप्रतिपद्यमानं प्रति उक्तयुक्तेरुद्भावयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा आकारान्तस्य पद-संज्ञयैव सिद्धौ "हलि" इत्यपकर्षे फलाभाव इत्यस्याप्यनिवा-र्यत्वात् । प्रियाष्ट्न इत्यस्य आत्वाभावपक्षउपपत्तेः ।

वस्तुतो "हलि" इत्युभयशेषत्वविवक्षायाम् "रायष्टनोरा हलि विभक्तौ" इत्येकमेव सूत्रं कुर्यात् । भाष्यस्याप्येतत्पक्षे नि-र्भरतायां तथैव न्यासः कार्यत इत्येवावक्ष्यत् ।

यत्तु "रैशब्दश्छान्दसः" इति पक्षे अष्टनोऽपि छन्दस्येवात्वं स्यादिति, तन्न। छान्दसशब्दसहचरितशब्दान्तरस्यापि छन्दस्येव कार्यमित्यत्र मानाभावात्। सम्बुद्धौ नलोपनिषेधस्यापि छन्दस्येवापत्तेः। "क्यजन्त एव रैशब्दः छान्दसः" इति कैयटोक्तेश्च।

यदपि रैशब्देऽप्यात्वविकल्पापत्तिरिति। तदप्यसत्। विकल्पबोधकपदाभावात्। दीर्घादिग्रहणेन ज्ञाप्यमानस्य त्वात्त्वविकल्पस्य लिङ्गलिङ्गिनोः सामानाधिकरण्यनियमात् अष्टन्शब्दमात्रविषयकत्वात्। गौरादिषु मातामहशब्दपाठेन "पितॄ ङीपनित्यः" इति ज्ञापितेऽपि गौरादिङीपस्तथात्वानङ्गीकारात्। एते न "अष्टन आ विभक्तौ" इति सूत्रे "हलि" इत्युपादाने "रायः" इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न स्यात्। "योऽचि" इत्यज्ग्रहणेनोत्तरत्र हल्पदानुवृत्तेर्ज्ञापितत्वात्। "युष्मदस्मदोरनादेशे" इत्यात्वस्य हलादिविभक्तिविषयकत्वार्थं तदुपादानादित्यपि निरस्तम्। एकयोगत्वे उक्तदोषानवतारात्।

वस्तुतो यत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादावात्वमपवाद इति तत्रत्यमज्ग्रहणं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकारेण "युष्मदस्मदोः" इत्यत्र हल्पदानुवृत्तिरेव ज्ञाप्यतइति बोध्यम्।

यदप्याहुः। आत्वाभावपक्षे अल्लोपे ष्टुत्वे च प्रियाष्ट्ण इति रूपमिति हरदत्तोक्तिरपि चिन्त्या। पूर्वस्माद्विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावादकारेण व्यवधानात् ष्टुत्वस्य दुर्लभत्वात्। न च "पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्" इति वाच्यम्। "तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु" इति निषेधाणत्वविधौ तदप्रवृत्तेः। न च तत्र "रषाभ्याम्" इति प्रतिपदोक्तमेव णत्वं गृह्यते, ष्टुत्वविधिलभ्यस्य विलम्बितप्रतीतिकत्वादिति वाच्यम्। मूर्दन्य-

ग्रहणानुवृत्त्या तत्रत्यणग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । न चैवं पूष्ण इत्यादावपि णत्वानुपपत्तिः । "अट्कुप्वाङ्" इत्यनेनैव तत्र णत्वसिद्धेरिति । तच्चिन्त्यम् । णत्वमात्रविश्रान्तविधेयतावच्छेदकताकत्वेन तथाऽपि प्रतिपदोक्तत्वस्य सुलभत्वात् । यस्य विधौ णशब्दोपादानं तस्यैव णत्वस्य प्रतिपदोक्तत्वम् इति णकारप्रत्याख्यानेऽपि सत्त्वाच्च । प्रत्याख्यानाभावविशिष्टोपादानस्याप्रयोजकत्वात् । वचनविशेषपरिचायकत्वमात्रेण तस्योपयोगात् । प्रत्याख्यातानामपि वचनानां ज्ञापकतया भाष्यकारैरुपन्यासात्सत्त्वनियमानपेक्षस्योपलक्षणत्वस्य सुतरामुपपत्तेः । "निष्ठायां सेटि" इति सूत्रस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातस्यापि तत्रत्यसेटीतिपदस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यमित्येतज्ज्ञापकतायाः सर्वसंमतत्वात् । अपदान्तस्यानिकादेशसाहचर्याच्च । संयोगस्य पदान्तत्वापेक्षायामपि स्कोपस्य तत्प्रतियोगिनोः सकारककारयोश्चापदान्तत्वात् ।

न च निलयतइति लत्वं पदान्तस्थानिकमपीति वाच्यम् । तत्र स्थानिवद्भावतत्प्रतिषेधयोरप्रवृत्तेः । साहचर्यस्य नियामकत्वमनित्यमित्युक्तौ तु पञ्चमीसमासस्यापि तथात्वमिति तुल्यत्वात् । प्रवृत्तेरौत्सर्गिकत्वमित्यस्याप्युभयसाधारण्यात् । "पूर्वविधौ" इति पञ्चमीसमासस्य "तस्य दोषः" इत्यत्र णत्वग्रहणस्य च भवद्भिरेव निरस्तत्वाच्च । न च "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वात्तथाऽपि न प्लुत्वमिति वाच्यम् । यथोद्देशपक्षे तस्याः प्लुत्वविधावप्रवृत्तेः । प्लुतस्य तां प्रत्यसिद्धत्वात् ।

यत्तु फलैक्याय कार्यकालपक्ष एवेह न्याय्य इति । तन्न । फलैक्यं हि "रषाभ्याम्" इत्यत्र णग्रहणतत्प्रत्याख्यानयो-

र्वा। "तस्य दोषः" इत्यत्र णत्वग्रहणतत्प्रत्याख्यानयोर्वा। "अचः परस्मिन्" इत्यत्र पञ्चमीसमासतत्प्रत्याख्यानयोर्वा। नाद्यः। णग्रहणेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तदभावे च "तस्य दोष." इति णत्वप्रत्याख्यानेन ष्टुत्वस्य सुलभत्वात्। न द्वितीयः। णत्वग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषया तदभावे च बाधकाभावादेव ष्टुत्वस्य निश्चितत्वात्। न तृतीयः। पञ्चमीसमासपक्षे प्रतिपदोक्तन्यायेन तदभावे च तत एव ष्टुत्वस्य प्रमितत्वात्। तदैक्यसंपादकतया यथोद्देशपक्षस्यैवात्र युक्तत्वात्।

वस्तुतस्तु "न पदान्त" इति सूत्रे "द्विर्वचनादीनि वरेयलोपस्वरवर्जम्" इति वार्तिकभाष्याभ्यां वक्ष्यते। तथा च णकारादिसाधारणधर्मो यत्र विधेयतावच्छेदकस्तस्यापि "तस्य दोषः" इत्यत्र णत्वपदेनोपादाने शिण्ढीत्यादावपि तत्प्रवृत्त्यापत्त्या "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इत्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तौ तदाश्रित्य सवर्णग्रहणप्रत्याख्यानं न स्यात्। "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" इत्यत्र णकारस्यापि विधेयत्वेन भवद्रीत्या णत्वविधिः स्यात्। तथा च यत्र णत्वावच्छिन्नव्यक्तिमात्रपर्यवसन्नमादेशत्वम्, तदेव णत्वपदेन गृह्यते। तच्च "रषाभ्याम्" इत्यत्र णकारग्रहणे मूर्धन्यानुवृत्तौ वा तुल्यमेवेति दिक्।

डति च २४।

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। कति सन्ति। कत्यग्राक्षीः। "षड्भ्यः" इति जश्शसोर्लुक्। अत्र भाष्यम्—

"बहुगणवतु संख्या" "डति च" "ष्णान्ता षट्" इति न्यासः कर्तव्यः। यथान्यासे उभयत्र डतिग्रहणेन गौरवात्।

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्त) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाश जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रह श्रीभट्टनारायणात्मज भट्टशङ्करविरचित । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्ण (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसार । पण्डितप्रवर श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृत । (वेदान्त) २

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । ११

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचित सम्पूर्णम् (वेदान्त) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीत खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्त) ११

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् -- बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मराचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) ‧

(२५) काण्डमसंग्रह । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्या प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्योः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च काण्डपत्राणि १

(२६) ब्रह्मसूत्रम् द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहित श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् १

(२७) षड्दर्शनसमुच्चय । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेप । मणिभद्रकृतटीकया सहित । हरिभद्रसूरिकृत । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्ड प्रकाशव्याख्यासहित ।

प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्याया शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १२

(३०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित परिभाषा--संस्कारप्रकाशात्मक । १०

(३१) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित आह्निकप्रकाश ६

(३२) स्मृतिसारोद्धार विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलित । . ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । . १

(३४) प्रस्थानरत्नाकर । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचित . १

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभ नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्य श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य नारायणतीर्थविरचित योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यसंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाश । कोश । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचित । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । १

(४०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायमित्रमिश्रविरचित पूजाप्रकाश । ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रह । श्रुतिसिद्धान्तापरनामक । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचित । द्वैताद्वैतदर्शनानुगत । २

(४२) स्वानुभवादर्श । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृति । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय १०

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्र-

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 215.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः ।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः ।

व्याकरणोपाध्यायदधिरामशर्मणासंशोधितः ।

VYÀKARANA SIDDHANTA SUDHÂNIDHI

BY

Viśveśvar Sûri,

Edited by

Vyâkaranopadhyâya Dadhi Râm Sarma.

FASCICULUS [illegible]

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT BENARES
AGENTS -
OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI BOMBAY
PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS, LONDON
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.
BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२१५

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः —

(१) सहस्ररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता खण्ड १
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः १०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतया न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम्। सम्पूर्णम्। १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीलोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थविरचनभाष्यप्रकाशसहितम् सम्पूर्णम् (वेदान्त) ०
(५) करणप्रकाशः। ब्रह्मदेवविरचितः १
(६) शान्तिनामाजिः। महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टापरनाम्ना विश्वेश्वरभट्टेन विरचिता (मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नम्। ... विरचितं सम्पूर्णम् (मीमांसा) ०
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रस्य यती श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्त) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरी ... निर्मिता सम्पूर्णा २
(१०) सिद्धित्रयम् विशिष्टाद्वैतमतनिरूपणपरम् भाष्यकृतां परमगुरुभिः श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्त) १
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्त) ४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः। सम्पूर्णः (न्याय) .. ५
(१३) विधिरसायनम्। श्रीमदप्पयदीक्षितकृतम्। सम्पूर्णम् (मीमांसा) . २
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १०

"डति च" इत्यत्र संख्येत्यनुवर्तते । "ष्णान्ता षट्" इत्यत्र तु संख्या डतीत्युभयम् । न चैवं "पातेर्डतिः" इत्यौणादिकस्यापि संख्याप्रसङ्गे पतय इत्यादौ विभक्तेर्लुक् स्यादिति वाच्यम् । संख्यासाहचर्येण तद्धितस्यैव डतेर्ग्रहणात् । यथान्यासेऽप्ययमेव वाच्यत्वात् ।

क्तक्तवतू निष्ठा २५ ।

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । कृतः । कृतवान् । "निष्ठा" इत्युभयोर्विधानम् । विहितयोः संज्ञा, संज्ञया च विधानमित्यन्योन्याश्रयं तत्रैव परिहरिष्यामः । सानुबन्धयोर्ग्रहणं किम् । क्तोतः गर्त इत्यादेर्मा भूत् ।

स्यादेतत् । अनुबन्धानां कार्यार्थमुपादानम्, न तु प्रयोगसमवायः । तथा चानुबन्धलोपे कृते यत्रावशिष्टभागस्यात्यन्तसारूप्यम्, तत्र तत्प्रयुक्तकार्यव्यवस्था न स्यात् । न च यथा उत्पतितेऽपि काके देवदत्तगृहस्येतरव्यावृत्तिबुद्धिः, तथात्रापि स्यादिति वाच्यम् । तत्र संस्थानविशेषादेरिवात्रोपलक्ष्यतावच्छेदकस्य रूपान्तरस्याभावात् । व्यावर्त्यवृत्तिधर्मान्तरोपस्थानद्वारा व्यावृत्तधीहेतोरेवोपलक्षणत्वात् । तदुक्तम्—

निष्ठासंज्ञाया समानशब्दप्रतिषेधः इति ।

मैवम् । कालकारकविशेषादयोऽर्था एवात्र संस्थानविशेषादिस्थानीयाः । तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ सत्यां तत्तदनुबन्धनिबन्धनानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तथा हि—"देवदत्तेन लूनः शालिः" इति प्रयुक्ते लक्षणज्ञस्य कर्मभूतकालावगमात् क्तप्रत्ययोऽयमिति धीरुदेति, "लोतमालभेत" इत्युक्ते तु मेषवाची लोतशब्द इति ।

"हसिमृग्रिणवाऽमिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्" इत्युणादिसूत्रात् । अथ "अञ्जिघृसिभ्यः क्तः" इत्युणादौ अक्तं घृतं सितमित्यत्र विहितस्य क्तस्यापि संज्ञा स्यात् । न चेष्टापत्तिः । "निष्ठा च द्व्यजनात्" इत्युदात्तापत्तेः । निष्ठान्तं द्व्यच्कं संज्ञायामाद्युदात्तम् न चेदाकार आदिरिति तदर्थः । न चेष्टापत्तिः । घृतं मिमिक्षइत्यादावन्तोदात्तपाठविरोधात् । अत्राहुः—

उणादयः क्वचिद् व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्ते ।

"अतः कृकमि" इति सूत्रे कमेः स इति व्युत्पन्नस्य कंसशब्दस्य कमेः पृथगुपादानात् । यद्वा "घृतादीनां च" इत्यन्तोदात्तमिति ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥ ५ ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि २६ ।

सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । प्रदेशाः "सर्वनाम्नः स्मै" इत्यादयः । ननु सर्वशब्दस्य संज्ञा न स्यात् । तदादौ सर्वशब्दपाठाभावात् । सत्यम् । सर्वं आदौ येषां तानि सर्वादीनीति बहुव्रीहिः । सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरिति कर्मधारयः । अत्रादिशब्दस्य प्रयोजनाभावेऽपि सारूप्यसम्पादनमात्रार्थमुपादानम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, कर्मधारये त्वन्तोदात्तत्वम् । "स्वरभिन्नानां यत्परं तच्छिष्यते" इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषे तत्पुरुषलोपः ।

वस्तुतस्तु तद्गुणत्वाद् बहुव्रीहेः सिद्धम् । अत एव "जन्माद्यस्य यत" इति सूत्रे "जन्मनोऽपि ब्रह्मलक्षणत्वम्" इति भगवत्पादादयः । अधिकं बहुव्रीहिसंज्ञासूत्रे वक्ष्यामः ।

अत्र हि उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः । तस्य च युगपत्प्रयोगाभावात्कार्यार्थत्वव्याप्यायाः संज्ञायास्तदवयवेषु निवेशादविशेषात्सर्वशब्देऽपि निवेशः । अत एव "सर्वादीनि" इति बहुत्वं सङ्गच्छते । समुदायस्य संज्ञित्वे एकवचनप्रसङ्गात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वविज्ञानार्थम् । तेन संज्ञोपसर्जनानां व्यावृत्तिः । तेषां धर्मिविशेषमात्रबोधकत्वात् ।

ननु किमिदं सर्वनामत्वम् । न यावदर्थबोधकत्वम् । पूर्वादिपदानां घटाद्यवाचकत्वात् । न च पूर्वत्वादिरूपेण तद्बोधजनकत्वात्तदर्थकत्वम्, केनचिद्रूपेण यावदर्थबोधजनकत्वस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । विशुद्धद्रव्याणां गुणादीनां च पूर्व-

स्वादिरूपेणाप्यबोधनात् । आत्मपरेषु स्वयुष्मदस्मत्पदेष्वव्याप्तेश्च । अत एव कैयटेन "सर्वेषां नामानि" इति भाष्यव्याख्यायां "स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वम्, यथा जात्यादेः स्वविषयापेक्षया सर्वगतत्वम्" इत्युक्तम् । नाप्यनेकार्थबोधकत्वम् । सर्वपदस्यापि संज्ञाभूतस्य तथात्वात् । तद्वाच्यव्यक्तीनामवस्थाभेदेन भिन्नत्वात् । नापि विजातीयानेकबोधकत्वम् । स्वादिपदेष्वव्याप्तेः । आत्मत्वेन तेषां साजात्यात् । प्रियसर्वौ चैत्रमैत्राविस्युपसर्जनसर्वपदस्यापि तथात्वादतिव्याप्तेश्च । तस्मात्संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तमवयवार्थतावच्छेदकं दुर्वचमिति चेत्, सत्यम् । अन्वर्थसंज्ञयैवोभयव्यावृत्तिरिति न भाष्याभिप्रायः, किन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकत्वमात्रम्, व्यावृत्तिस्तु "संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः" इति वार्त्तिकवचनादेव । न च तत्राप्युक्तानुयोगः । आधुनिकसङ्केतः संज्ञा, वृत्तिप्रवेश उपसर्जनत्वमित्युभयसंमतत्वात् । अत एवाग्रे कैयटो वक्ष्यति–

उपसर्जनप्रतिषेधो वार्त्तिककारस्य, न सूत्रकारस्य । "न बहुव्रीहौ" इत्यस्यारम्भादिति ।

संज्ञायास्त्वन्वर्थत्वाश्रयणादपि व्यावृत्तिरिति तदभिप्रायः । ननु सर्वनामपदे "पूर्वपदात्संज्ञायाम्" इति णत्वं स्यात् । निपातनस्वीकारे सणत्वस्यासाधुत्वापत्तेः । न चोभयप्रामाण्यादुभयोः साधुत्वम् । निषेधस्थलेऽपि विकल्पापत्तेः । विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रसङ्कोचस्य तुल्यत्वात् । सत्यम् । सणत्वस्यासाधुत्वमेव । उक्तन्यायात् । न च "क्रियासातत्ये" इत्यनेन सन्ततशब्दबाधापत्तिः । एकदेशानुमतिद्वारा "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये" इति पूर्वाचार्यवचनोक्तस्यैव ज्ञाप्यत्वात् । न च "पुराणप्रोक्तेषु" इति नुडागमाभावनिपातनात्पुरातनशब्दस्यासाधु-

स्वाप्रत्तिः । इष्टत्वादिति केचित् ।

पृषोदरादिषु तस्य पाठ्यत्वादिति कैयटः ।

कौस्तुभकारास्तु पुराणेति निर्देशेन आगमशासनस्य अव्ययानां भमात्रे टिलोपः"इत्यस्य चानित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यत इत्याहुः। तेन "पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः"इत्यादि सिद्धम् ।

संज्ञोपसर्जनयोः संज्ञाप्रतिषेधप्रकारमाह वार्त्तिककारः ।

पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणमिति ।

अयमर्थः—संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिमध्ये पाठो नास्तीति वचनमारभ्यते । तेषां पाठबहिर्भावं कृत्वा पठितानां संज्ञा विधेयेति । यद्वा–नेदं संज्ञासूत्रम्, किन्तु गणशुद्धिमात्रफलकम् । यथा "तिङ्श्च गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः"इति सूत्रे यानि कुत्सनाभीक्ष्ण्यवृत्तीनि गोत्रादिशब्दस्वरूपाणि तान्येव गोत्रादिगणे पठ्यन्ते, न त्वन्यादृशानीति । तेन "चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः" "कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ" इत्यत्र तादृशानामेव ग्रहणम्, न स्वर्थान्तरवृत्तीनाम् । एवमिहापि यानि सर्वादिवाचकानि तान्येव सर्वादिगणे पठितानि, न तु संज्ञोपसर्जनीभूतानि। तेषां विशेषवृत्तित्वात् । तथा च तेषां गणपाठाभावादेव न संज्ञाप्रसक्तिरित्यर्थः । न चैवं संज्ञाप्रयुक्तकार्यासिद्धिः । सर्वनाम्न इत्यादौ यौगिकार्थस्यैव ग्रहणात् ।

वस्तुत एवं सकलकृत्स्नादिशब्देष्वतिव्याप्तिः। तस्मात् "सर्वादीनि" इत्यत्रोभयत्राप्येकशेषः । यानि सर्वेषां नामानि तान्येव सर्वादीनीति गणशुद्ध्यर्थमेकवाक्यम् ।

वार्त्तिककृता वचनान्तरेण पूर्वं गणशुद्धिः कृता ।

भाष्यकृता त्वनेनैव प्रकारेणेति विशेषः । यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामसंज्ञानीति संज्ञार्थं द्वितीयमिति न कोऽपि दोषः ।

न चैवं सहविवक्षाविरहादेकशेषानुपपत्तिः, अर्थद्वयस्योद्देश्यविधेयभाववैपरीत्येनान्वयादिति वाच्यम्। जातिपक्षे प्रत्याख्यातस्य सरूपसूत्रस्य प्रक्रियादशायां सहभावविवक्षाविरहेऽप्येकशेषविधायकत्वस्वीकारात्। येषां सर्वनामत्वं नेष्यते तेषां "न बहुव्रीहौ" इत्यत्र नेतियोगविभागेन संज्ञानिषेधो व्याख्येय इति चतुर्थे वक्ष्यमाणं भाष्यारूढं समाधानमप्यत्र संचारणीयम्।

वार्त्तिकमते " एकद्रव्योपवेशिनी संज्ञा " इति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञा बाध्यते इति एकसंज्ञाधिकारे वक्ष्यमाणरीत्याऽपि संज्ञांशे समाधेयमिति दिक्।

तेन तेषां संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च न। संज्ञाकार्यं यथा—सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय। अन्तर्गणकार्यं यथा—तद् नाम कश्चित् "त्यदादीनामः" इत्यत्वं न। तमतिक्रान्तोऽतितत् "अद्ड्डतरादिभ्यः" इत्यद्ड्डादेशो न। न च संज्ञायां गौणमुख्यन्यायादेव वारणात्पर्युदासवैयर्थ्यम्। इष्टापत्तेरिति हरदत्तादयः।

तस्य पदकार्यमात्रविषयकत्वादिति कैयटः।

" युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् " इत्यादिकं त्वतियुष्मदित्यादौ भवत्येव। शब्दस्वरूपमात्राश्रयतया गणपाठानपेक्षत्वात्। न च " युष्मद्युपपदे " इत्यादावप्यापत्तिः। " अभिव्यक्तपदार्था ये " इति न्यायात्प्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः। तत्र च शब्दपरत्वात्। अत्र भाष्यम्—

संज्ञाप्रतिषेधो व्यर्थः, पूर्वपरावरेत्यत्रासंज्ञायामिति योगं विभज्य तस्य पूर्वोत्तरशेषतया व्याख्यानात्।

एवमुपसर्जनस्यापि "अनुपसर्जनात्" इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानात्, तदधिकारे प्रयोजनाभावात्। तच्च तत्रैव वक्ष्यामः।

किन्तु तदन्यथा व्याख्येयम् । "अनुपसर्जन" इति षष्ठ्यन्तम्, छान्दसत्वात्तल्लोपः । अथ अच आत् उक्तादेशौ अनुपसर्जनस्य भवत इत्यर्थः । न चैवम् अतियुष्मदित्यस्यासिद्धिः । अकारान्तरं मश्लिष्य तेन पूर्वोक्तादेशयोर्विशेषणात् अकारात्परौ यौ अकारात्कारौ इति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वमदृडादेशश्चाकारात्परतो विधीयेते इति तत्र परिभाषोपस्थानम्, न त्वतियुष्मदित्यत्र "पञ्चम्या अत्" इत्यदूभावस्य । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङस्यादेर्विधानात् । तयोश्चाकारान्तत्वाभावात् ।

नन्वेवं प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ प्रियद्विरित्यत्र त्यदाद्यत्वं स्यात् । इकारस्थानिकस्याकारादेशस्य वकारात्परत्वादकारात्परतो विधानाभावादुक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । एवम् "तदोः सः सावनन्त्ययोः" इति सत्वमप्युपसर्जने स्यात् । उक्तपरिभाषायां सकारस्यानुपादानात् । मैवम् । "त्यदादीनामः" इत्यत्रोक्तपरिभाषयाऽनुपसर्जनग्रहणे सिद्धे साहचर्यात्तथाभूतस्यैव द्विशब्दस्योपादानात् । सत्वविधावप्यर्थाधिकारेण तथाविधानामेव त्यदादीनां ग्राह्यत्वात् ।

यद्वा—अङ्गाधिकारेष्वर्थद्वारकविशेषणमाश्रयणीयम् । तदुक्तम्—

अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति ।

गृह्यमाणानां त्यदादीनाम् उत्तरादीनां चार्थद्वारेण सम्बन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मत्वादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः ।

गृह्यमाणाद्विहिता विभक्तिरित्यर्थे तु परमपञ्चेत्यादौ लुक् न स्यात् । तथा च सर्वनामार्थवृत्तिसंख्याकारकाभिधायिनो ङेः स्मै स्यादित्यादिरर्थः । मियविश्वायेत्यादौ त्वन्यपदार्थवृत्तय एव संख्यादयो विभक्त्योच्यन्ते, न तु सर्वशब्दार्थवृत्तय इत्यदोषः । परमसर्व इत्यादौ तु सर्वशब्दार्थवृत्तय एवेति नाव्याप्तिः ।

ननु "द्वन्द्वे च" इति ज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिरस्ति। तथा च तदन्तस्यापि प्रियविश्वादेः सर्वनामत्वात्सर्वनामार्थद्वारा संख्याद्यभिधायित्वं विभक्तेरक्षतमिति चेत्, सत्यम्। सर्वादिगणपठितत्वे सति सर्वनामत्वस्यात्र निवेशात्। तदन्तस्य च सत्यामपि संज्ञायां तदभावात्। न चैवं विहितविशेषणेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। उपायस्योपायान्तरानपवादकत्वात्।

अन्ये त्वेतदपरितोषादेवान्वर्थसंज्ञाश्रयणमित्याहुः।

वस्तुतस्तु अन्वर्थसंज्ञापक्षे उपसर्जनव्यावृत्तस्यावयवार्थस्य दुर्वचत्वात् तत्र भाष्यस्य न तात्पर्यम्। "द्वन्द्वे च" इत्यनेन ज्ञाप्यमानस्तदन्तविधिस्तु यत्र सर्वनाम्नः प्राधान्यं तत्रैव। लक्ष्यानुरोधात्। धर्मिग्राहकप्रमाणानुरोधाच्च। तेनातिसर्वे इत्यादौ नातिव्याप्तिः। "न बहुव्रीहौ" इति सूत्रं तु अलौकिकवाक्ये संज्ञानिषेधार्थं प्रत्याख्येयं वेत्यन्यदेतत्।

यस्त्वङ्गाधिकारलभ्यतदन्तविधिप्रयुक्तोऽतिप्रसङ्गः स तत्रैव विहितविशेषणेन परिहरिष्यते। अन्यथा तेनापि तत्परिहारानुपपत्तेः। तत्र विहितविशेषणेन तद्दोषपरिहारस्य च सर्वाभिमतत्वात्। अन्यथाऽवयवसंज्ञानिषेधार्थतयैव वचनोपपत्त्या तदन्तविधिज्ञापकत्वानुपपत्तेः। कैयटस्याप्ययमेवाभिप्रायः।

अतिसर्वायेत्यादौ स्वविशेषकार्यमपरिहृतमेवेति दोषस्य "अनुपसर्जनाद्" इति पूर्वोक्तपक्षमेव प्रक्रम्य तेन लिखितत्वात्। अर्थद्वारकविभक्तिविशेषणपक्षे तद्दोषाभावस्य तदभिमतत्वात्। अविशेषकार्यं सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तमित्यर्थः। तस्मादर्थद्वारकविभक्तिविशेषणएव भाष्यस्य तात्पर्यम्।

ननु पञ्चकाः शकुनय इत्यत्र प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वात् पदार्थप्राधान्यात् षड्भ्यो लुक् स्यादिति चेन्न। प्रत्ययविनिष्टस्य शब्दान्तर-

रत्वान्नान्तत्वाभावाच्च पदसंज्ञाविरहात् । ननु "युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्" इत्यादिकमप्युपसर्जने न स्यात्, युष्मदाद्यर्थनिष्ठसंख्याद्यनभिधायकत्वात्तत्रत्यविभक्तेरिति चेन्न । तत्प्रकरणे अङ्गस्यार्थद्वारा युष्मदस्मद्भ्यां च परत्वमात्रेण विभक्तेर्विशेषणीयत्वात् । अङ्गनिष्ठसंख्याभिधायिन्या युष्मदस्मद्भ्यां परस्या ङसादिविभक्तेरशादयो भवन्तीत्यर्थः । "अद्ड् डतरादिभ्यः" इत्यत्र त्वङ्गाधिकाराभावाद् डतरादिभ्यो यो विहित इत्यर्थद्वारकं विधानमाश्रयणीयम् । तेन परमकतरदित्यादौ अतिकतरमित्यादौ च नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । "अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः" "त्यदादीनामः" इत्यादौ तु "अङ्गस्य" इति षष्ठ्या अपि सम्बादस्थ्यादिभिरङ्गेन वा विभक्तिर्विशेष्यत इत्युभयसम्भवात् अस्थीत्यादौ अङ्गस्य विभक्तावस्थ्यादीनामनङ् स्यादिति वाक्यार्थः । तेन प्रियसक्थ्नेत्यादौ नाव्याप्तिः । अत्र शकटावयववाची सक्थिशब्दः । अन्यथा "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" इति षच्प्रसङ्गात् । "त्यदादीनामः" इत्यादौ तु त्यदादिकं विभक्तेर्विशेषणम्, अङ्गस्येत्यकारस्य । त्यदाद्यर्थनिष्ठसंख्याद्यभिधायिन्यां विभक्तावङ्गस्याकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः । तेन अतिस अतितद् इत्यादौ नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । लक्ष्यानुरोधेनैव व्याख्यानमङ्गीकर्तव्यमित्यास्तां विस्तरः ।

उभशब्दः पर्याप्त्या द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः ।

नन्वेवं सर्वादिपाठोऽस्य व्यर्थः । एकबहुवचनयोरेव सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तकार्यविशेषदर्शनात् । उभाभ्यां हेतुभ्यामिति तृतीययोश्च " निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् " इति हेताविति सूत्रस्थसर्वनामसंज्ञानपेक्षवार्तिकादेव सिद्धेः । काकचोश्च

विशेषाभावादिति चेत्, सत्यम् । उभकावित्यकजर्थोऽत्र पाठः । न ह्येतत्कप्रत्ययेनेष्टं सिद्ध्यति ।

अयचा उभयकावित्यापत्तेः । द्विवचनातिरिक्तस्थले उभशब्दादयजुत्पत्तिनियमात् । तथा हि—"उभादुदात्तो नित्यम्" इत्यत्र उभादिति योगो विभज्यते । अवयववृत्तेः सङ्ख्यावाचिनः उभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच्स्यात् । उभयो मणिः । श्यामलोहिताभ्यां भागाभ्यामारब्ध इत्यर्थः । ततो नित्यम् । उभशब्दादित्यमयच्स्यात्, अर्थविशेषानिर्देशात्स्वार्थे । उभौ पुत्रौ यस्यासावुभयपुत्रः ।

न चैवं द्विदण्ड्यादिषूभाहस्तीत्यस्यानुपपत्तिः । तत्र पाक्षिकायजभावनिपातनेन तत्सिद्धेः । तदुक्तं वार्त्तिककृता—

अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वाद्, उभयोऽन्यत्रेति ।

अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इत्यर्थः । तथा च कप्रत्ययेन व्यवधानाद्द्विवचनपरत्वाभावात् अयच् स्यात् । अकचि तु तस्य मध्यपातित्वादुभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमस्त्येवेति न तत्प्रसङ्गः ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—स्वार्थिकत्वादुभशब्दतुल्यार्थकत्वात्तद्रूपद्विवचनपरत्वमस्त्येवेति अवश्यं वक्तव्यम् । एवं च कप्रत्ययस्यापि द्वित्वार्थकप्रकृतिकस्य द्वित्वाभिधायकप्रत्ययत्वरूपद्विवचनत्वसद्भावात् तस्मिन्परे अयचो न प्रसङ्गः । पारिभाषिकद्विवचनमात्रस्योक्तवार्त्तिकेऽनुपादानात् । अत एव "णेरणौ" इत्यत्र कर्मशब्देन क्रियाग्रहणम् । अत उभयशब्दोऽत्र न पठनीय एवेति । एवं च "नित्यम्" इतियोगविभागस्य व्याख्याने वृत्तिमाने इत्यस्य प्रक्षेपो निर्मूल इति बोध्यम् ।

यस्त्वेवम्—उभयत उभयत्रेत्यादावप्ययचोऽनुपपत्तिः । न च तत्र तसो विभक्त्यन्ताद्विधानाद्विभक्त्यर्थस्याप्यधिकस्याभिधा-

नात् द्वित्वमात्रवाचकत्वं नास्तीति वाच्यम् । कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात् । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षेऽधिकवाचकत्वाच्च इति । तच्चिन्त्यम् । द्वित्वमात्रवाचकत्वं हि न द्विवचनत्वम् । कर्मत्वादेरपि ततो बोधात् ।

अथ द्वित्ववाचकतावच्छेदकरूपेण द्वित्वान्यावाचकत्वं द्वित्वमात्रवाचकत्वम् । तत्र तु द्वितीयात्वादिना कर्मत्वादिवाचकत्वम्, औत्वादिना तु द्वित्ववाचकत्वमिति चेत् कप्रत्ययस्यापि द्वित्वार्थकप्रकृतिकत्वेन द्वित्ववाचकत्वं तदर्थविहितत्वेनाज्ञाताद्यर्थवाचकत्वमिति साम्यात् ।

वस्तुतस्तु अतसोऽव्ययत्वाद्द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीति कैयटोक्तेर्न तयोर्द्विवचनत्वम् । स्वार्थिकत्वेऽपि स्वस्वभावविरोधिनोऽर्थस्याभिधानानर्हत्वात् । तत्प्रकृत्यर्थबोधस्य स्वार्थिकतायामनुपयोगात्प्रमाणाभावात् । प्रकृतभाष्यस्य बाधकत्वाच्च ।

उभयशब्दस्तु व्याख्यातः । स चावयवद्वयारब्धेऽवयविनि वर्तते ।

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।

मित्रत्वामित्रत्वरूपधर्मावच्छिन्ना इत्यर्थः । धर्मद्वयं च विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यक्तिभेदसामानाधिकरण्येन भासते, न तु परस्परसामानाधिकरण्येनेति विशेषः । "उभयमेव वदन्ति मनीषिणः" इत्यादौ तु इन्द्रदशरथरूपमवयवद्वयमादाय तदुभयसमुदाय उभयशब्देन विवक्षितः । यदा तु उभयो मणिरिति व्युत्पाद्य तादृशं मणिद्वयं सह विवक्ष्यते, तदा एकशेषेण द्विवचनं प्राप्तमनभिधानान्निवारणीयम् । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इति सूत्रे उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वमिति कैयटोक्तेः । तथा च तस्याव्ययत्ववार-

पाय परिगणनं कर्त्तव्यमिति तदर्थः ।

हरदत्तस्तु पचतिकल्पमित्यादिवारकत्वेन परिगणनसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् उभयशब्दाद्द्विवचनं भवत्येवेत्यूचे । ननु अयचस्तयप्प्रत्ययादेशत्वेन प्रथमचरमेत्यादिसूत्रेण जसि सर्वनामसंज्ञापत्तिरिति चेत्, मैवम् । व्यवस्थितविकल्पात् पूर्वविप्रतिषेधाद्वा तत्र नित्यैव संज्ञेति केचित् । विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गया नित्यसंज्ञया विभक्तिसापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा विभाषा बाध्यतइत्यन्ये ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—अयच् स्वतन्त्र एव प्रत्ययः । तद्विधौ तयपोऽनुवृत्तौ मानाभावात् । न चैवमुभयीत्यत्र "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रेण तयबन्तत्वप्रयुक्तो ङीप् न स्यादिति वाच्यम् । तत्रस्थे मात्रच्पदे मात्रशब्दमारभ्य अयचश्चकारपर्य्यन्तं प्रत्याहारग्रहणे तदन्तर्भावादयचोऽपि स्वातन्त्र्येण ङीप्सिद्धेः । एवं च तयग्रहणमपि तत्र न कर्त्तव्यम् । उक्तप्रत्याहारान्तर्भावादेव सिद्धेः ।

यद्वा—द्वयसजिति प्रत्याहारस्तेन दघ्नञ्मात्रचोर्ग्रहणमपि न कार्यम् । "प्रमाणे मात्रज्द्वयसज्दघ्नचः" इति सूत्रपाठे तु मात्र जित्येव प्रत्याहारः । न चैवं कति स्त्रिय इत्यादौ ङीबापत्तिः, डतेरपि तदन्तःपातादिति वाच्यम् । "न षट्स्वस्रादिभ्यः" इति निषेधात् । "टिड्ढाणञ्" इत्यत्र अत इत्यनुवृत्तेश्च । न चैवमपि तैलमात्रेत्यादौ अतिप्रसङ्गः, प्रत्याहारपक्षे चकारस्य मात्रशब्दं प्रत्यविशेषणत्वात् चकारान्तमात्रपदग्रहणे प्रमाणाभावेन "हुयामाश्रुवसिभसिभ्यस्त्रन्" इत्यस्य त्रन्प्रत्ययान्तमात्रपदस्यापि ग्रहापत्तेरिति वाच्यम् । सदृशस्यापि प्रत्याहारेऽनन्तर्भावात् । प्रमाणे वर्त्तमानाद्विहितस्य प्रमेयवृत्तेरेव मात्रशब्दस्य ग्रहणात् । प्रत्ययानुकरणतया मात्रशब्दस्य यथोक्तप्रातिपदिकपरत्वाभावात् ।

ननु "व्यर्था द्वयेषामपि मेदिनीभृताम्" इत्यत्र कथं सर्वनामसंज्ञेति चेत्, सत्यम् । उभयेत्यर्थपरो निर्देश इति केचित् ।

गुरुद्वयाय गुरुणोः इत्यादिविरोधान्नेदं युक्तम्, किन्तु द्वयं द्वैधमिष्णन्ति गच्छन्तीति द्वयेषस्तेषां द्वयेषामिति कथंचित्समाधेयमित्यपरे। चान्द्रवर्मणव्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताऽभ्युपगमात्तदिति त्वन्ये । युक्तं चैतदेव । "कर्तृकर्मणोः कृति" "गतिकारकोपपदाद्" इति च सूत्रे धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते इति महाभाष्यस्वारस्यात् । अत एव—

यवादिशब्दाः किं ह्यर्था नो वाऽऽर्यम्लेच्छसाम्यतः ।
दीर्घशूकप्रियङ्ग्वाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः ॥

इति यववराहाधिकरणे माधवाचार्यप्रयोगः । न च तयादेशत्वाद् "प्रथमचरम" इति तत्सिद्धिः । अयच्च प्रत्ययान्तरमेवेति भाष्यसिद्धान्तात् ।

डतरडतमौ प्रत्ययौ । ततश्च तदन्ताः शब्दाः ग्राह्याः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावेऽपि केवलयोः संज्ञाविधानवैयर्थ्यात् ।

अन्यपदमन्योऽन्याभाववदर्थकम् । तदेकदेशो समभिव्याहृतपदार्थस्य घटादेरन्वयाद् घटादन्य इत्यादौ बोधः ।

अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते इति पस्पशायां कैयटः । तत्र द्वितीयस्य सर्वनामसंज्ञाविरहात्र तत्कार्यम् । अत एव "न तावत्सामान्यादिष्वन्यतमं तमः" इत्यादिप्रयोगः । शाकटायनेन "डतरडतमान्तत्वेन तयोर्व्युत्पादनेऽपि अन्यतरशब्दपाठस्य नियामकत्वादन्यतमशब्दस्य गणकार्याभावः" इति व्याख्यानात् ।

इतरस्त्वन्यनीचयोः इत्यमरः। अथ कथं "पक्षेतरेऽतिव्याप्तेश्च"

इति उपाधिवादे नैयायिका इति चेत्, सत्यम्। पक्षमितरयतीति कृदन्तमितरपदमिति तत्र भाश्वः।

पक्ष इतरो यस्मादिति बहुव्रीहौ न सर्वनामत्वमित्यन्ये। पक्षेतरपदं पक्षेतरत्वे पारिभाषिकम्। ततश्च आधुनिकया इतरसंज्ञाया इहास्यापि न सर्वनामत्वमिति मिश्राः।

एतेन "वन्येतरा जानपदोपदाभिः" इत्यादि व्याख्यातम्।

त्व त्व इति द्वावप्यकारान्तौ अन्यपर्यायौ। "एतं त्वमन्ये दशयन्त्रमुत्तसम्" इत्युदात्तस्य "उत त्वः पश्यन्" इत्यादिरनुदात्तस्येति केचित्।

प्रथमस्तकारान्तः। "तरीरुव त्वद्भवति सूत उत त्वद्" इति मन्त्रे त्वादिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोऽन्यपर्यायः" इति वेदभाष्योक्तेः। "त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्" इति जयदेवप्रयोगाच्च। त्वत्तोऽन्यस्या अधर इत्येव तदर्थात्। "पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्" इति पूर्ववाक्यालोचनया तवाधरस्त्वदधर इतिविग्रहायोगादित्यन्ये।

एवमेषां प्रामाण्येऽपि "उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे" इत्यनुदात्तस्य स्मायादिदर्शनात्तस्य सर्वादित्वनिर्णयः।

उदात्ताकारान्तस्य तकारान्तस्य वाऽत्र पाठे तु सन्देहः। आद्यस्य स्मायादिकं उत्तरस्य त्वकजादिकं क्वचिच्छाखाया दृष्ट्वा तु निर्णेयम्।

वस्तुतो भिन्नस्वरयोरप्यकारान्तयोरेकश्रुत्या तन्त्रेणैव पाठसम्भवादुभयपाठसामर्थ्येन प्रथमस्य तकारान्तत्वमेव युक्तमिति केचित्।

नेम इत्यर्द्धार्थः। "प्रनेमस्मिन् ददृशे सोम" इति दर्शनात्। समसिमशब्दौ सर्वपर्यायौ। "मा नः समस्य दूढ्यः" "उरु-

ष्याणो अथायतः समस्मात्" इत्यादिदर्शनात् । " आद्रात्रीवासस्तनुते सिमस्मै" इति दर्शनाच्च । " त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानि " इति फिट्सूत्रादनुदात्तत्वे प्राप्ते "सिमस्याथर्वण उदात्तः" इति वचनादुदात्तत्वम् । आथर्वणपदस्योपलक्षणार्थतया व्याख्यातत्वात् । तुल्यपर्यायसमशब्दस्य तु नेयं संज्ञा । "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" इति ज्ञापकात् ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।

पूर्वादयः पञ्च दिक्कालयोः तदवच्छिन्ने च । पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्यां वाप्यां पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्मिन्गुरावित्यादि । दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवच्छिन्ने च । " दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः" । न चार्थनियमे मानाभावः । व्यवस्थायामित्यस्यैव मानत्वात् । स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो हि व्यवस्था । पूर्वादीनां चोक्तार्थस्य नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वात् । पूर्व इत्यादावुक्ते कस्मादित्याकाङ्क्षाया उत्पत्तेः । दक्षिणस्या इत्यत्रापि वस्तुतोऽवधिरस्त्येव, प्रसिद्धेस्तु तदप्रयोगः । न च संज्ञायामिति निषेधः । आधुनिकसङ्केत एव हि संज्ञा, न च दिक्षु साऽस्तीति पञ्चमे व्याख्यातारः । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणाः गाथकाः । प्रवीणाः । अधरे ताम्बूलरागः । ओष्ठे । उत्तरे शक्तः । प्रतिवाक्ये इत्यादिरर्थः ।

अथ कथम् "तथा परेषां युधि च" इति कालिदासादय इति चेत्, सत्यम् । व्यवस्थाविषयस्यैव परादिशब्दस्य लक्षणया वैर्यादौ प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । स्वार्थविशिष्टार्थान्तरपरत्वस्यैवोपसर्जनत्वात् । अत्र च लक्षणया वैरित्वादिप्रकारकबोधेऽपि शक्यार्थस्य तत्रानन्वयात् । अत एव

पक्षेतरे इत्यत्रेतरपदस्य भावप्रधानत्वेऽपि सर्वनामकार्यापा-
ताद् "बहुव्रीहिं कृत्वैव भावप्राधान्यमाश्रयणीयम्" इति दीधि-
तिव्याख्यातारः ।

यत्तु तस्माद्वह्निमानित्यादौ ज्ञानलक्षणापक्षेऽपि सर्वनामका-
र्यमिति, तच्चिन्त्यम् । धूमादितिहेतुघटकधूमपदेषु लक्षणा-
स्वीकारेऽपि तस्मादिति सर्वनाम्ना शक्त्यैव धूमज्ञानस्य बोधयितुं
शक्यतया तत्र लक्षणायां मानाभावात् । "तत् त्वमसि" इत्यत्र
तत्पदेन पूर्वोपक्रान्तस्यात्मन एव परामर्शात्तत्तदंशे लक्षणा नै-
यायिकैरुच्यत इत्यविरोधः ।

यत्तु चक्षुष्ट्वादिप्रकारकबोधो मानस एव, शाब्दस्तु देशा-
न्तरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेति । तच्चिन्त्यम् । तदुत्तरं मानस-
सामग्रीनियमाभावात् । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ।
सुमेरुमवधीकृत्योत्तरशब्दस्य कुरुषु वृत्तावपि संज्ञात्वान्न सर्व-
नामत्वम् । न च दिक्षु संज्ञा नास्ति कुरुष्वस्तीत्यत्र मानाभावः ।
अविच्छिन्नसम्प्रदायमूलकव्याख्यातृवचनस्यैव मानत्वात् ।

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ।

इत्यमरः । आत्मनीत्यस्य पुंल्लिङ्गशब्देनान्वयः । ज्ञातिधनयोः
संज्ञानिषेधादात्मन्यात्मीये च वाच्ये सर्वनामत्वम् । आख्या-
ग्रहणसामर्थ्यादात्मीयत्वेन ज्ञातिधनयोर्बोधतात्पर्ये सर्वनामत्व-
मेव । यथा स्वे पुत्राः । स्वे गावः । विशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञा-
तिधनयोः स्वपदजन्यबोधवत्त्वं यत्र तत्रैव तन्निषेधात् ।

यत्तु "निराकृतः स्वस्यां सततमितरस्यां प्रणयवान्" इति
कैश्चित्प्रयुक्तम्, तदपि तनावित्यादिस्त्रीलिङ्गविशेष्यपदाध्या-
हारेण आत्मीयार्थकतयैव कथञ्चिद्व्याख्येयम् ।

केचित्तु "स्वमात्मात्मीययोः" इत्येव पठनीयम् । न च "स्वा-

मिन्नैश्वर्ये" इति सूत्रे ऐश्वर्यस्यापि तदर्थत्वात्तदसंग्रहापत्तिः । तस्य तन्मात्रविषयकत्वात्तदर्थे मत्वर्थीयमामिन्प्रत्ययं विना प्रयोगानर्हत्वादित्याहुः ।

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥.

तस्यार्थद्वये संज्ञा । तत्र बहिरित्यनावृतो देश उच्यते । तेन सह योगो बाह्यस्य भवति । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । नगरबाह्याश्चण्डालादिगृहा इत्यर्थः । बहिःशब्दस्य तद्देशवृत्तिपरत्वे तु बहिर्वर्त्तिना सहाभ्यन्तरस्य योगात् नगराभ्यन्तरा गृहा इत्यर्थः । उभयस्याप्यत्र ग्रहणम् । उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयं कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयमभिधत्ते ।

अपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि । अत्र सर्वनामत्वाभावान्न तत्कार्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वाऽत्र प्रसक्तिः । न चैतद्वार्त्तिकं जसि विभाषाविधेरेव शेषः, तत्रैव पठितत्वादिति वाच्यम् । अदन्तत्वाभावादेव टाबन्ताज्जसः शीभावाप्रसङ्गात् । प्राकारादभ्यन्तरे बहिश्च देशभेदात् पुनः क्रियमाणत्वादुभयोपपत्तिः । उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेण कृतत्वात् । उत्तरीयपरत्वे बहिर्योगशब्दस्याद्यमर्थम् । अन्तरीयपरत्वे तु द्वितीयमर्थमादाय सिद्धमित्यर्थः ।

न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ।

समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमित्यनवबोधादपरिधानदशायां बहिर्योगेण अनिर्वाहादुपसंव्यानग्रहणमिति वार्त्तिकाभिप्रायः ।

भाष्यकारास्तु उपसंव्यानत्वमप्यपरिधानदशायां नास्ति,

बुद्ध्या व्यवस्थापनं तु बहिर्योगस्यापि तुल्यमित्युपसंख्यानग्रहणं व्यर्थमित्याहुः ।

केचित्तु शाटकानां त्रये शरीरे साक्षात्संयुक्तस्य स्वसंयुक्तसंयुक्तेन बाह्येन तृतीयेन सह योगो नास्ति । न च मध्यवर्तिनोऽपि तदपेक्षया बाह्यत्वात् तद्योगेनोपपत्तिः । यावान्समुदायो यत्र बुद्धिस्थः तदपेक्षया बाह्यत्वस्य ग्राह्यत्वात् । एवं बाह्यस्य शरीरसंयुक्तेनाभ्यन्तरेणापि योगो नास्ति । मध्यवर्तिन उक्तन्यायेनाभ्यन्तरत्वाभावात् । एवं चतुष्टयेऽपि योज्यम् । शाटकयुगाद्यर्थमिति आदिशब्दोपादानेन वार्तिकस्यैतादृशाभिप्रायलाभादित्याहुः ।

भाष्यस्य त्वयमाशयः—बहिर्योगेत्यस्य स्वरितत्वात् तेन च गौणार्थस्यापि ग्रहणात्परम्परासम्बन्धमादाय तत्रापि बाह्याभ्यन्तरयोगोपपत्तिरिति अन्तरशब्दस्यार्थद्वये सर्वनामत्वम् ।

त्यद् तद् एतौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ । आद्यश्छान्दसः "एषस्य वाजि" इत्यादिप्रयोगाल्लोके चादर्शनादिति केचित् । "स्यश्छन्दसि" इति सूत्रे छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपीत्यन्ये ।

यत्पदम् उद्देश्यार्थकम् । एतादिदमौ प्रत्यक्षोपस्थिते । अदस् व्यवहिते ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
साधारणे समाने च संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

"प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका" इत्यत्रान्यार्थः । "एकवीरः" इत्यादौ प्रधानार्थः।"एकेऽल्पप्राणाः" इत्यादौ प्रथमार्थः ।"अत एकहन्मध्ये" इत्यादौ असहायरूपकेवलार्थः । "एतावेकधनौ द्वौ" इत्यादौ साधारणार्थः । "तेनैकदिक्" इत्यादौ समानार्थः । "एको द्वौ" इत्यादौ संख्यार्थ इति । "ष्णान्ता

पद् ” इति सूत्रे संख्यायामसहायत्वे अन्यत्वे चेत्यर्थत्रयमस्य भाष्ये उक्तम् । “ एके मुख्यान्यकेवलाः ” इत्यमरे मुख्यत्वमप्युक्तम् । तदन्यत्र लक्षणया प्रयोगः । शक्तौ मानाभावात् । अत एवाद्वैतचन्द्रिकायाम् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यस्य व्याख्यायां समानाद्यर्थवाचकत्वं निरस्तम् । “तेनैकदिक्” इति सूत्रे एकजातीयत्वेन समाने गौणपदप्रयोगः । सुदाम्ना एकादिक् सौदामनी, सुदामाख्यपर्वतयुक्तादिक् । सदृशदिग्युक्तेति यावत् । चैत्रमैत्रावेकधनौ इत्यत्रापि यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपसादृश्येन चैत्रो मैत्रीययथेष्टविनियोगार्हधने यथेष्टं विनियोक्तेति यावत् । इत्युक्तत्वात् ।

सम्बोधनविषयो युष्मदर्थः । उच्चारयितृर्थस्तु अस्मच्छब्दः । आलिङ्गत्वन्तूभयत्र समानम् । उच्चारकत्वं च यत्र वाक्यमनन्यवक्तृतात्पर्यकम् तत्रैव । तेन “वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा ” इत्यादौ मच्छब्देन कालिदासपरामर्शाभावेऽपि न क्षतिः । सीताभिप्रायेण तद्वाक्यसमुल्लेखात् । अत एव कुसुमाञ्जली—

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसंख्या च वक्तृगा इत्याचार्यैः—

तदेक्षत बहु स्याम् इत्यादौ उत्तमपुरुषस्यास्मदर्थसामानाधिकरण्यनियमात्तदाक्षेपेऽहं बहु स्यामित्यनन्यतात्पर्यकास्मच्छब्दत्वेन हेतुना तस्य वक्तृपरत्वं साधयित्वा ईश्वरः साधितः । “ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम् ” इत्यादौ व्यभिचारवारणायानन्यतात्पर्यकत्वप्रवेश इति वर्द्धमानादौ स्पष्टम् ।

भवच्छब्दस्तु युष्मच्छब्दसमानार्थः । परन्तु लिङ्गयोगी । अत्रभवच्छब्दादौ सम्बोधनव्यभिचारी चेति विशेषः । “भातेर्डवतुः” इति व्युत्पादितः । नन्वस्य हलन्तत्वेन स्मायादीनामभावः, तृतीया तु “निमित्तकारण”इत्यादिनैव गतार्थेति चेत् । अत्राहुः—

फिञद्रिमयटः पूर्वनिपातः ठकूछसौ तथा आत्वशेषष्यञ्-विरहाः अकच्च भवतः फलम् ।

अत्राकजात्वैकशेषा भाष्ये कण्ठोक्ताः । अन्ये उपलक्षणतया संगृहीता इति । भवतोऽपत्यं भावतायनिः । त्यदादित्वेन वृद्धसंज्ञायाम् " उदीचां वृद्धाद् " इति फिञ् । भवन्तमञ्चतीति भवद्र्यङ् । " विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चताव-प्रत्यये " इति चकारेण सर्वनामग्रहणाट्टेरद्र्यादेशः । भवन्मय इत्यत्र " नित्यं वृद्धशरादिभ्यः " इति मयट् । भवन्मित्रः । " सर्वनामसंख्ययोः " इति पूर्वनिपातः । " भवतष्ठक्छसौ " इत्यत्र शतृप्रत्ययान्तभवच्छब्दनिवृत्त्यर्थं वृद्धाद् इत्यनुवर्त्तनात् । भवतोरिति पाठेनापि निर्वाहाच्चेदं नियतमिति तु बोध्यम् । भवानिव दृश्यते भवादृक् । "आ सर्वनाम्नः" इत्यात्वम् । देवदत्तश्च भवाँश्च भवन्तौ । " त्यदादीनि सर्वैः " इत्येकशेषः । भवतो भावो भवत्तेत्यत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधात् "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः" इति ष्यञभावः । "गुणवचनसंज्ञा ऽसर्वनामसंज्ञा" इत्येकसंज्ञाधिकारे वार्त्तिककृता पठितत्वात् । भवकानित्यत्र " अव्ययसर्वनाम्नाम् " इत्यकच् । कप्रत्यये भवत्क इत्येव स्यात् । " सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे " इति भाष्यवचनात्पुंवद्भावोऽपि फलम् । "भवन्मयो ध्यायति नाकनीपतिः " इति श्रीहर्षः ।

किंशब्दः प्रश्नाक्षेपयोः । प्रश्नो द्विविधः, जिज्ञासामूलको विमतिपत्तिमूलकश्च । आद्यो यथा—

किमेकं दैवतं लोके किं वाऽप्येकं परायणम् ।

इति । द्वितीयो यथा—ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति । अयमेव कथाप्रवृत्तिहेतुः । आद्यस्योपदेशमात्रेण जिज्ञासानिवृत्तौ

विश्रामात् । आक्षेपो यथा—"को नामायं सवितुरुदयः" इति । द्विर्याक्षेपः । "खट्वा ऽऽक्षेपे" इत्यादौ दर्शनात् । खण्डने तु किं प्रमाणमित्युपन्यस्य किंशब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा स्यादिति विकल्पचतुष्टयमुक्तम् । अभावप्रतिपादनार्थत्वं दुष्टत्वप्रतिपादनार्थत्वं सन्देहार्थत्वं जिज्ञासाविषयत्वप्रतिपादनार्थत्वमिति च क्रमेण तद्व्याख्यातम् । ईश्वरसद्भावे प्रमाणं नास्तीत्याद्ये, कुत्सितं प्रमाणमिति द्वितीये, प्रमाणमन्यद्वेति तृतीये, प्रमाणं जिज्ञासाविषय इति चतुर्थे अर्थपर्यवसानं तत्फलितार्थमादायेति बोध्यम् । वृत् सर्वादिगणो वृत्तः, समाप्त इत्यर्थः । गणपाठे वृच्छब्दस्य समाप्तौ परिभाषितत्वात् ।

यत्तु "यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां, मध्यमस्या, परमस्यामुतस्थ" इत्यादाववमादिपदानामपि सर्वनामकार्यं दृश्यते तच्छान्दसत्वादेवेति कैयटादयः । इतरेतरस्मात् अन्योऽन्येषामित्यादौ तु द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे तदन्तविधिना सिद्धम् । "द्वन्द्वे च" इति ज्ञापकेन सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरङ्गीकारात् । स्थानेद्विर्वचनपक्षे तु स्थानिवद्भावेन सर्वनामत्वम् । सन्नियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गमपि द्वित्वं बाधित्वा "अन्तरङ्गानपि" इति न्यायेन "समासवच्च बहुलम्" इति समासवत्त्वप्रयुक्तस्य लुकः पूर्वं प्रवृत्तेः । अन्यथा सुबन्तस्य द्वित्वे स्थानिनः सर्वनामत्वाभावेन तदादेशेऽपि तदनुपपत्तेः । न चैवं पदत्वाभावात्तदधिकारीयद्वित्वानुपपत्तिः । प्रत्ययलक्षणेन तथात्वात् । अङ्गाधिकारीयत्वाभावाद् "न लुमता" इति निषेधाप्रवृत्तेः । अन्योऽन्येषामित्यत्र तु समासवत्त्वाभावेऽपि पूर्वपदस्य "प्रथमैकवचनान्तत्वम् द्वितीयादयस्तु परपदस्य" इति वचनबलात्प्रकृति

प्रत्ययविभागसिद्धेः।

अत्रेदमधिकमनुसंधेयम्। तदादिसर्वनाम्नां बुद्धिस्थत्वरूपेण शक्तिः। न चैवं बुद्धिस्थत्वप्रकारक एव बोधः स्यात्, न तु घटत्वप्रकारकः, शाब्दबोधस्य शक्यतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति वाच्यम्। अत्र तत्परित्यागात्। कल्पनायाः फलानुरोधित्वात्। अत एव सर्वनाम्नि न लक्षणेति प्रवादः। शक्त्यैव तत्प्रकारकबोधादिति प्राञ्चः।

अन्ये तु घटत्वादयो धर्मा एव शक्यतावच्छेदकाः, नानार्थत्वस्येष्टत्वात्। न च लघुसमनियतगुरुधर्मप्रकारकशाब्दस्थले लक्षणापत्तावुक्तप्रवादविरोधः, कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य घटत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन स्वशक्यतानवच्छेदकत्वात्, तत्र निष्प्रकारकव्यक्तिबोधोपगमे च पदान्निर्विकल्पकानङ्गीकारनियमविरोधादिति वाच्यम्। पदान्निर्विकल्पकस्वीकारपक्षएव तदवतारात्। तद्भङ्गेऽपि क्षतिविरहाच्चेत्याहुः।

मिश्रास्तु हरिपदवन्नानार्थत्वे प्रमाणाभावाद् बुद्धिस्थत्वमुपलक्षणीभूय शक्यतावच्छेदकानामनुगमकम्। बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नमेषां शक्यमित्येव शक्तिग्रहात्। एवं च यद्धर्मे यदा यत्पुरुषीयबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं गृह्यते, तदा यथोक्तशक्तिग्रहजन्यसंस्कारस्य तद्धर्मांशउद्बोधात्तद्धर्मप्रकारकावेव पदार्थस्मृतिशाब्दबोधौ। एवं च घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानां बुद्धिविषयत्वरूपप्रकारतावच्छेदकैक्यादनुगमः। विशिष्य घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे तु तन्निष्ठप्रकारतानामानन्त्येन गौरवं स्यात्। शक्यतावच्छेदकैक्यवत् शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्यापि शक्त्यैक्यसम्पादकत्वादित्याहुः।

अन्ये तु एवमपि कदाचिद् घटत्वप्रकारको बोधः कदाचित्तु

घटत्वप्रकारक इत्येतदुपपत्त्यर्थं घटत्वप्रकारकबोधं प्रति बुद्धिस्थत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुता वाच्या । एवमन्यत्रापीत्युक्तहेतुताकोटौ बुद्धिस्थत्वावच्छिन्नत्वनिवेशे गौरवम् । तदपेक्षया नानार्थत्वमेव स्वीकृत्य बुद्धिस्थत्वस्य प्रयोगोपाधित्वकल्पनमेव युक्तमित्याहुः ।

नन्वेवमपि सर्वेषां सर्वनाम्नां पर्यायत्वं स्यादिति चेन्न । बुद्धिविशेषेण तदभावात् । सर्वपदस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वे सति यावतां प्रकाराणां बुद्धिविषयत्वम् तेषु शक्तिः । न चोद्देश्येत्यस्य वैयर्थ्यम् । विधेयानां तदर्थत्वाभावात् । न चैवमपि यत्पदपर्यायत्वापत्तिः । तत्र तत्पदघटितवाक्यसाकाङ्क्षाया अवान्तरवाक्योद्देश्यबुद्धेर्विवक्षितत्वात् । अत्र प्रकारस्यानेकत्वेन विशेषणाद्वा । य आकाशः स शब्दाश्रय इत्यादौ यत्पदजन्यबुद्धिप्रकारस्यानेकत्वव्यभिचारात् । एतेन तत्पदसाधारण्यमपि निरस्तम् । अत्र पदान्तरसमभिव्याहारस्यापि नापेक्षा । सर्वे ब्राह्मणा इत्यत्र ब्राह्मणत्वावच्छिन्नपरत्वस्य सर्वे इत्यादौ प्रमेयत्वावच्छिन्नपरत्वस्य च दर्शनात् ।

प्रश्नमत्येकबुद्धिविषयावच्छिन्ने किंपदस्य शक्तिः । न न्वज्ञाते इच्छानुदयात् ज्ञाते च जिज्ञासानुत्पत्तेः कथं प्रश्न इति चेन्न । "किमेकं दैवतं लोके" इत्यादौ प्रश्नजनकज्ञाने उत्तरवाक्यजन्यज्ञाने च विषयतावच्छेदकधर्म एक एव तथाऽप्येकदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकं ज्ञानं ममेच्छाविषय इति प्रश्नवाक्यार्थः । अत्र विष्णुत्वनिष्ठा प्रकारता एकदैवतत्वावच्छिन्ना, विष्णुर्दैवतमित्यत्र त्वनवच्छिन्ना । तथा च तद्धर्मांशे निरवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानेच्छया प्रश्नवाक्यं तदंशे किञ्चिदवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानजन्यमिति न दोषः । किमयं

स्थाणुः पुरुषो वेति संशयाभिलापे कोऽयमित्याक्षेपे च यद्यपि यथोक्तमव्याप्तम्, तथाऽपि तत्र शक्त्यन्तरं कल्प्यम्।

तत्पदघटितवाक्यसाकाङ्क्षावान्तरवाक्योद्देश्यबुद्धिविषयप्रकारावच्छिन्ने यत्पदस्य, यत्पदघटितवाक्यसाकाङ्क्षावान्तरवाक्योद्देश्यबुद्धिविषये तत्पदस्य शक्तिः। न च यो गतः स आगत इत्यादावव्याप्तिः। तच्छब्दसमानार्थकपदस्य विवक्षितत्वात्।

अयं तु विशेषः। प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकस्तच्छब्दो न यच्छब्दसाकाङ्क्षः। क्रमेण यथा—

कातर्यं केवला नीतिः शौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः॥

अत्रातिथिसंज्ञो राजा प्रक्रान्तः।

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतः
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥

अत्र चन्द्रकला प्रसिद्धा।

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं तरले क्षिपन्ती।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमाकुलेन दहनेन न वीक्षिताऽसि॥

सागरिकानेत्रे वत्सराजेन पूर्वमनुभूते।

इति काव्यप्रकाशे। किं च उत्तरवाक्यान्तर्गतो यच्छब्दो नियमेन पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं नापेक्षते।

उदपादि स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यद्।

इत्यादौ तत्सत्त्वेऽपि—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके ।

इत्यादौ तदभावात् । अत्र केचिदुक्तस्थलेऽपि तच्छब्दाक्षेप इत्याहुः ।

अन्ये तु अत्र पृथगेव शक्तिः । अवान्तरवाक्योद्देश्यविषये तत्पदमित्येव मिश्रैरुक्तम् । " साधु चन्द्रमसि " इत्यादौ यत्पदेनोद्देश्यबोधे तदुत्तरमेव प्रथमपादजन्यबोधान्महावाक्यार्थबोधः। तत्पदाक्षेपेण पुनः प्रथमपादजन्यबोधकल्पने गौरवात् । एवम्—

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ।

इत्यादावपि तत्पदाध्याहारे इन्दुत्वविशिष्टोपस्थितौ पौनरुक्त्यापत्तेः । न च विनिद्रनलिनीदर्शनाभावविशिष्टत्वेन तत्पदाद् बोधः । यत्पदार्थस्यैव दर्शनविशेषणत्वात् । यन्मीलितमित्यत्र यत्पदेनापि मीलितस्यैवोक्तेः । सम्भेदे चान्यतरवैयर्थ्याभावात् । न च यत्पदवैयर्थ्यम् । " यच्छब्दयोगः प्राथम्यम् " इति रीत्योद्देश्यत्वलाभार्थत्वादित्याहुः ।

समीपवर्तिनि प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने इदमेतत्पदयोः शक्तिः। अत एव "प्रत्यञ्जलि वाक्याद्व्याप्तिः। उपादास्यमानपयस इदमा निर्देशानुपपत्तेः " इति वर्द्धमानोपाध्यायः ।

तादृशप्रत्यक्षयोग्यधर्मावच्छिन्ने शक्तिः । उपादास्यमानाञ्जलीनामप्येतदिति निर्देश इति निबन्धकारोक्तेरेकमेव वाक्यमित्यन्ये ।

मानसप्रत्यक्षविषयेऽपीदानीं घट इत्यादौ काले इदम्पदप्रयोगादुपादास्यमानपयस इदमा निर्देशः सम्भवत्येव । परं तु तदातनत्यागेन तत्र स्वत्वध्वंसो न भवति । उपादानपूर्वकाले तत्र स्वत्वानुत्पत्त्याऽनुत्पन्नस्य ध्वंसायोगात् इत्यपरे ।

व्यवहितवर्तिनि प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने अदस्-

पदस्य शक्तिः। व्यवधानं तु देशकालाभ्याम्। इदमादिना यो बोध्यते ततो विप्रकृष्टे तत्प्रयोगात्। प्राथमिकप्रत्यक्षविषये अयमिति प्रयोगात्। द्वितीयप्रत्यक्षविषयेऽसाविति प्रयोगाच्च। उभयत्र यथायोगं प्राथमिकत्वं द्वितीयत्वं च प्रत्यक्षे विशेषणमिति केचित्।

यद्धर्मावच्छिन्ने सम्बोध्यत्वबुद्धिः तद्धर्मावच्छिन्ने युष्मत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्ने यद्वाक्योच्चारयितृत्वबुद्धिः तद्धर्मावच्छिन्ने अस्मत्पदस्य शक्तिः। अभिमुखीकरणानुकूलज्ञानविशेषविषयत्वं सम्बोध्यत्वम्। तत्तत्पदोच्चरत्वेन तत्तत्पदानुसन्धानमुच्चारणम्। तदनुकूलव्यापारवत्त्वमुच्चारयितृत्वम्। मौनिसाधारण्यात्। उच्चारणं च अतत्परतात्पर्यकत्वगर्भमिति प्रागेवोक्तम्।

अथैवं काव्यादावचेतने त्वत्पदप्रयोगो न स्यात्। एवं वयं गच्छाम इत्यादावपीति चेत्, सत्यम्। उच्चारयितृत्वविषयकं यदुच्चारयितृतात्पर्यं तद्विषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। उच्चारयितृत्वारोपस्य तत्रापि सम्भवात्।

अन्ये तु सम्बोध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने उच्चारयितृतावच्छेदकावच्छिन्ने च युष्मदस्मदोः शक्तिः। तदवच्छेदकत्वं च चैत्रादिशरीरावच्छिन्नात्मत्वम्। असम्बोध्यादेस्तद्भ्रमाच्छाब्दबोधस्तु शक्तिभ्रमेण समर्थनीयः। अत एव तस्याप्रामाण्यम्।

कस्त्वम्भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकम्।

इत्यादौ भ्रमासम्भवे लक्षणा, मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेः। "सर्वोऽप्यहं गृणाति वेत्ति" इत्यादावपि तथा। सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वप्रतिपत्तेर्यथायोगं प्रयोजनत्वात्। वयं गच्छाम इत्यादौ महार्णवोक्तो विरूपैकशेष इत्याहुः।

ननु चैत्रत्वादिना बोधे " अनयोरात्ममात्रशक्तत्वम् "

इतिग्रन्थविरोधः । "तत् त्वमसि" "अहमात्मा गुडाकेश" इति श्रुतिस्मृत्योरात्मन्येव प्रयोगाच । चैत्रत्वादेः शरीरवृत्तिजातित्वात् । जातस्य नाम कर्म करोतीति शरीरस्यैव नामकरणविधानात् । चैत्रः पण्डित इत्यादेश्च भाक्तत्वात् । अत एव मृतस्यापि चैत्रादिपदेन निर्देशः । गोत्रान्वयार्थमुक्तमकारस्यावश्यकत्वात् । सत्यम् । शरीरघटितपरम्परासम्बन्धेन चैत्रत्वादेरात्मवृत्तित्वोपपत्तेरिति दिक् । सर्वादिगणव्याख्यानं सम्पूर्णम् ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ २७।

अत्र सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् । उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम् उत्तरपूर्वा । "दिङ्नामान्यन्तराले" इति बहुव्रीहिः । तस्यै उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । प्रतिपदोक्तदिक्समासग्रहणान्नेह । या पूर्वा सोत्तरा यस्योन्मुग्धस्य स उत्तरपूर्वः । तस्मै उत्तरपूर्वाय देहि ।

यत्तु योत्तरा सा पूर्वा यस्येत्येव विग्रहो युक्तोऽन्यथा पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिरिति । तन्न । वस्तुतो या पूर्वा सा यस्योत्तरत्वप्रकारकज्ञानविषय इत्यत्र उत्तरेत्यस्यैव विशेषणत्वात् । उत्तरविशेष्यकपूर्वत्वप्रकारकभ्रमाविवक्षायां तु पूर्वोत्तरेत्यस्यापि इष्टत्वात् । एवं च बहुव्रीहाविति न कार्यम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वन्द्वस्य प्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारितत्वात् ।

ननूत्तरसूत्रे बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव निषेधो यथा स्यान्न त्वतिदिष्टबहुव्रीहावित्येतदर्थं तत् । अन्यथा एकैकस्मै देहीत्यादौ " एकं बहुव्रीहिवत् " "आबाधे च" इति द्विर्वचने-

ऽपि निषेधप्रसङ्गात् । मैवम् । समासपदानुवृत्त्यैव समास एव यो बहुव्रीहिरित्यर्थलाभात् ।

न बहुव्रीहौ २८।

बहुव्रीहिसंज्ञाप्रवृत्तिविषयीभूते पदे सर्वादेरुक्तसंज्ञा न स्यात् । न च तस्य बहुव्रीहिपदार्थत्वाभावः । तादर्थ्यात्तच्छब्दोपपत्तेः । न चैवं लौकिकविग्रहेऽपि निषेधापत्तिः । तस्य बहुव्रीह्यर्थप्रदर्शनपरत्वेऽपि तादर्थ्याभावात् । एकार्थीभावे ह्यनिरेव, व्यपेक्षायां तु वाक्यमेवेति सिद्धान्तात् । अलौकिकवाक्य एव समासप्रवृत्तिस्वीकारात् । तथा च कैयटेनोक्तम्—

अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं प्रतिषेधो न लौकिकवाक्ये प्रयोगार्हे तस्य पृथगेव प्रयोगादिति ।

नन्वेवम् अलौकिकविग्रहेऽपि प्रतिषेधवैयर्थ्यम् । उपसर्जनत्वादेव प्राप्त्यभावात् । न च तस्यान्वयबोधाजनकत्वात्तदर्थकस्य कथमुपसर्जनत्वमिति वाच्यम् । समासे उपसर्जनत्वदर्शनेन तत्रापि तदनुमानात् । अन्यथा सामर्थ्यस्याभावात्तत्र समासप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति वक्ष्यमाणत्वात् । न च सामर्थ्यमेव तत्रानुमीयते "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यादिशास्त्रीयानुवादसामर्थ्यात्, न तूपसर्जनत्वमपि, तस्य समासप्रवृत्त्यनुपयोगितयाऽर्थापत्त्यविषयत्वादिति वाच्यम् । एकार्थीभावातिरिक्तस्य सामर्थ्यस्य दुर्वचत्वात् । तदाक्षेपादेवोपसर्जनत्वस्याप्याक्षेपसिद्धेः । समासोत्तरं सामर्थ्यस्वीकारे प्रयोजनाभावात् । सत्यम् । समासान्यथा ऽनुपपत्त्याऽलौकिकवाक्येऽपि समुदायएव सामर्थ्यमनुमीयते न तु पदेषु प्रत्येकप्रयोज-

नकृत्पकृयोः । अन्यतरस्याप्यनवतारात् । तथा चावयव-
मात्रस्यानुपसर्जनत्वात्संज्ञाप्रसक्तौ प्रतिषेधोपपत्तेः ।

मुख्यएव बहुव्रीहावयं निषेध इति पक्षोऽपि भाष्ये प्रथममु-
पन्यस्तः । स्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता
यस्य मत्कपितृकः । अत्र सर्वनामसंज्ञायाम् "अव्ययसर्व-
नाम्नामकच् प्राक् टेः" इत्यकच् स्यात् । तस्य कप्रत्ययाप-
वादत्वात् । एवं द्वकौ पुत्रौ यस्य स द्विकपुत्र इत्यप्युदाहार्यम् ।
व्यञ्जनान्तेषु काकचोर्विशेष इति भाष्ये अकारान्तभिन्नत्व-
स्योपलक्षितत्वादिति कैयटः । तथा च त्वकत्पितृको मकत्पि-
तृको द्वकिपुत्र इत्यादिकं प्रसज्येतेति प्रतिषेधोऽयमारभ्यते ।

नन्वेवमपि अकच्प्रसङ्गः । संज्ञानिमित्तकत्वेन तस्यान्तरङ्ग-
त्वात् । पदान्तरसंनिधाने वर्त्तिपदार्थविशेषणान्यपदार्थविवक्षायां
प्रवर्त्तमानस्य बहुव्रीहेर्वहिरङ्गत्वात् । तथा च समासात्प्रागेव
प्रवृत्तस्याकचः समासानन्तरप्रवृत्तिकेनोक्तनिषेधेन बाधितुमश-
क्यत्वात् । न च यथा "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति लिङ्गाद् बहिर-
ङ्गोऽपि समासाश्रयो लुक् अन्तरङ्गानामपि बाधकः, एवमुक्त-
निषेधसामर्थ्यात्समासोऽप्यकचं बाधित्वा प्रवर्त्ततइति वाच्यम् ।
प्रियविश्वायेत्येतदर्थमप्येतदुपपत्तेः । "वा प्रियस्य" इति प्रियस्य
पूर्वनिपातः । एवं द्व्यन्याय त्र्यन्याय । "सर्वनामसंख्ययोः स-
न्निपाते परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः" इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
अत्र हि कार्यकालपक्षे सर्वनामसंज्ञायाः स्मायाद्यादेशविधि-
भिरेकवाक्यत्वात् विश्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञामुपजीव्य तदन्त-
विधिना प्रियविश्वशब्दस्य संज्ञा स्यात्, सा मा भूदिति विश्व-
शब्दस्यैव संज्ञा निषिध्यते । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञोत्तरकालं प्रसक्तसं-
ज्ञानिषेधेनोक्तवचनस्य चरितार्थत्वात् उक्तार्थज्ञापनानुपपत्तेः ।

मैवम् । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतावन्मात्रसिद्धेः यथोक्तज्ञापनस्य सुस्थत्वात् । इममेव पक्षमाश्रित्य प्राञ्चो व्याचख्युः—

बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामता न स्यात् । प्रियसर्वाय । सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता, भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे । त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनङ्कार्यत्वेनाकच् स्यात् स मा भूत् कप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति । अवयवस्य संज्ञानिषेधोऽत्र विवक्षितः । तेन किं समुदायस्यायं निषेध इति विकल्पकोटिर्निरस्ता । सर्वादेः सर्वनामता न स्यादिति ग्रन्थं प्रकृत्य तच्चछङ्काऽनवतारात्।

नन्ववयवस्यापि कथं संज्ञाप्रसक्तिः, उपसर्जनानां पाठात्पर्युदासस्य वार्त्तिककृतोक्तत्वात् । सत्यम् । सूत्रकारेण तदनङ्गीकारात् । तदाह—सूत्रकारमतइति । अत्र चैतत्सूत्रारम्भस्यैव ज्ञापकत्वात् । जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षेऽपि स्वार्थवाचकत्वस्य संज्ञोपयोगिनो वृत्तावपि सत्त्वात् । एतेन त्वत्कपितृक इत्यस्य व्याख्यायाम् "समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाकचकत्वेन" इति प्रसादग्रन्थः, "समुदायो हि विशेषे वर्त्तते, पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेव" इति न्यासग्रन्थश्च व्याख्यातः । एतेन "अन्वर्थसंज्ञाबलादेव सूत्राक्षरैरेवोपसर्जनपर्युदासलाभ" इत्यपि निरस्तम् । "ननु चात्रान्वर्थसंज्ञाकरणादेव संज्ञानिरासे कृतेऽकच् न भविष्यति, विशेषविषयत्वाद्" इत्याशङ्क्य नैतदस्ति समुदायो हीत्यादिग्रन्थावतारात् । उक्तरीत्या तु नावयवव्यावृत्तिरिति तदभिप्रायात् । तथा हि—किमिदं विशेषविषयत्वम् । न तावच्छक्यतावच्छेदकयावद्धर्मप्रकारकबोधानुपधायकत्वम्, त्वकं पिता यस्येत्यादावपि तथात्वात् ।

युगपत्तावत्प्रकारकबोधाभावात् । बुद्धिविषयतावच्छेदकीभूत-किञ्चिद्धर्मप्रकारकबोधस्याप्युभयत्रैव जायमानत्वात् । अत एव शक्यतावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नयावद्व्यक्तिबोधाजनकत्वमप्यनाशङ्क्यम् । सर्वे घटा आनीता इत्यादावभावात् । सर्वत्वमाधिकारिकमिति न्यायात् । नापि विशेषधर्मावच्छिन्नशक्यताकत्वम् । सर्वनाम्नां सर्वेषामेव तथात्वात् । नाप्यन्यधर्मानवच्छिन्नशक्यताकत्वे सति तत् । अवयवसाधारण्यात् । नापि संज्ञोपसर्जनोभयभिन्नत्वम् । पारिभाषिकत्वापरयाऽन्वर्थसंज्ञालभ्यत्वानिर्वाहात् ।

नन्वेकार्थीभावरूपायां वृत्तौ अवान्तरपदविभागानभ्युपगमात्कथमेवमिति चेत्, मैवम् । प्रक्रियादशायामेव व्युत्पत्तिकार्याणां प्रवृत्तिस्वीकारात् परिनिष्ठितपदे तदप्रवृत्तेः । अन्यथा परिनिष्ठितत्वव्याघातात् । "तद्धि अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वम् । निष्ठते तिङन्तादावव्याप्तिवारणाय अप्रवृत्तेति । वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धेत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येति" इति स्वयमेव निरूपितत्वात् । अत एव "द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्" इति वार्तिकं सङ्गच्छते । अन्यथा अवान्तरतत्पुरुषस्य महाविभाषया वैकल्पिकत्वापत्तेः । तदंशे वार्त्तिकं न्यायसिद्धार्थानुवादमात्रमिति तु तत्रैव निराकरिष्यामः।

"एतेन जहत्स्वार्थायां वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति । अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टार्थान्तरवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव" इति निरस्तम् । प्रक्रियोपयोगिनोऽर्थस्य जहत्स्वार्थायामपि सत्त्वात् । कृत्तद्धितेत्यादौ तथैव भाष्यादिभिः सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा "द्वन्द्वे च" इत्यस्यानु-

पपत्तेः। वृत्त्यन्तर्गतस्यानर्थकत्वादेव सर्वनामत्वाभावे तदन्तविधिना समासे तत्प्रसङ्गस्य दुर्घटत्वात्। तस्याप्यलौकिकविग्रहपरताया दुर्वचत्वात्। समुदायस्यायं प्रतिषेध इति सिद्धान्तात्। कथं वा परमसर्व इत्यादौ सर्वनामत्वम्। द्वन्द्वकर्मधारययोरवयवस्याप्यर्थवत्त्वम्, न तु बहुव्रीह्यादाविति वैषम्ये बीजाभावात्। वृत्तेरुभयत्र साधारण्यात्। पूर्वोत्तरपदत्वभेदस्य त्वकिञ्चित्करतायाः स्वयमेवोक्तत्वात्। एवं "त्यदादिप्रधानोऽयं समासः" इति भाष्यमप्यवधेयम्। "उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत् सिद्धम्" इति प्रतिभाष्यस्याप्ययमेवाभिप्रायः। अन्यथाऽनर्थकत्वादेव नात्र संज्ञाया अकच्प्रसक्तिरित्येव ब्रूयात्। अपिशब्दस्य त्वयमर्थः–प्रियविश्वायेत्यत्रैतत्प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्त्वत्कपितृक इत्यादौ कथमकचो निवृत्तिः। समासात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्तदापत्तेः उक्तत्वात्।

यदि तु प्रतिषेधसामर्थ्यात्पूर्वमप्यकचो न प्रवृत्तिरित्यस्य रक्षार्थं प्रियविश्वायेत्यत्र उपसर्जनप्रतिषेध आश्रीयते, तदा त्वत्कपितृक इत्यत्राकजपि तेनैव न भविष्यतीत्युक्तनिषेधवैयर्थ्यम्। अलौकिकवाक्यएव अकचो निषेधार्थमारम्भ इति स्वीकारे तु द्वितीयपक्षएव पर्यवसानम्।

अजहत्स्वार्थायामपीत्यादावपि प्रष्टव्यम्—किं स्वार्थस्यान्यविशेषणतापन्नत्वादुपसर्जनत्वमिति विवक्षितम्, उत स्वस्यार्थान्तरे लाक्षणिकत्वादिति। नाद्यः। सर्वस्मै इत्यादावपि तदापत्तेः। विभक्त्यर्थविशेषणतापन्नत्वात्। नान्त्यः। न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वमिति स्वपरग्रन्थविरोधात्। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्यान्यपदार्थे लक्षणेति पक्षे प्रकृतोपयोगस्याप्यभावाच्च।

प्रकृतमनुसरामः। ननूपसर्जनपर्युदासानभ्युपगमेऽतिस-

र्यायेत्यादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह—भाष्यकारेति । द्वचित्प्रवेशसाम्येऽपि यत्र सर्वनामार्थस्य विशेषणत्वं न तत्र संज्ञा, यत्र तु विशेष्यत्वं तत्रास्त्येव । यथा परमसर्वे इत्यादाविति भावः । ततश्च त्वत्कपितृक इत्युदाहरणानुपपत्त्याऽलौकिकविग्रहे प्रतिषेधपरमेतत्सूत्रमिति भाष्याभिप्राय इति प्राचामाशयः ।

न्यासकारस्त्वाह—प्रियविश्वायेति नोदाहरणम् । समुदायस्यासर्वनामत्वात् । संज्ञायां ज्ञापकलभ्यस्य तदन्तविधेश्च सर्वनामार्थप्राधान्यविषयकत्वात् । तदवयवानां च विश्वादीनां सर्वनामकार्यप्रसक्त्यभावात् । स्मैप्रभृतीनामङ्गाधिकारीयत्वात् । न च "अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च"इति सिद्धान्तात्सर्वनामान्तादङ्गात्परत्वमाश्रित्य तदापत्तिः । विहिताविशेषणाश्रयणात् । सर्वनाम्नोऽङ्गाद्विहितस्य ङेप्रभृतेरित्यर्थात् । "द्वन्द्वे च" इत्यत्र दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोगस्य तत्र प्रमाणत्वात् । एकवाक्यस्यैकरूपेणैव सर्वत्र प्रवृत्तेः । न च सर्वनामान्तादङ्गाद्विहितस्येत्यर्थप्रसङ्गादतिप्रसङ्गतादवस्थ्यम् । विहितविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । अङ्गात्सर्वनाम्न इत्येव सर्वनाम्नो विशेष्यत्वस्वीकारात् । तेन च तदन्तविधेरप्रवृत्तेः । अत एवोक्तं प्रकाशकारैः—

अवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावादिति ।

एवं च "न बहुव्रीहौ" इति निषेधस्य प्रियविश्वायेत्यत्रानपेक्षितत्वात्तत्सामर्थ्यादन्वरङ्गोऽप्यकच् समासात्पूर्वं न प्रवर्तते इति त्वत्कपितृक इत्याद्युदाहरणं सुस्थमेव । तत्सिद्धं कृते बहुव्रीहाववयवसंज्ञानिषेधार्थमेवैतत्सूत्रमिति । तदेतदुपन्यस्यति, त्वत्कपितृक इत्यादिना । तथा च सूत्रकारमतइत्यनेनोपसर्जनप्रतिषेधानङ्गीकारादेतत्सूत्रारम्भ इत्युक्तम् । वार्त्तिकमते तूपसर्जनप्रतिषेधादेव

सिद्धमित्यर्थः । विषयजिज्ञासायां तु भाष्यमतेऽलौकिकविग्रहेऽयं निषेधः ।

न्यासकृन्मते तु बहुव्रीहाववयवानामिति विवेक उक्तः । न चास्य भाष्येऽपि प्रथमं लिखितत्वात्कथं न्यासकारीयत्वेनोपन्यास इति वाच्यम् । आद्ये उपसर्जनप्रतिषेधेन प्रियविश्वायेत्यादीनामन्यथासिद्धिरुक्ता । द्वितीये तु संज्ञामभ्युपगम्य प्रकारान्तरेणेति विशेषात् ।

एवं सूत्रे व्याख्याते प्रत्याख्यानाभिप्रायेणाह भाष्यकारः । गोनर्दीयस्त्वाह—

अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ ।

त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति । स्वरः "स्वाङ्गशिटामदन्ताम्" इत्याद्युदात्तत्वम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याद्भाष्यानुसारादेव साधुत्वव्यवस्था ।

तृतीयासमासे २९ ।

सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । मासपूर्वाय देहि । पुनः समासग्रहणं वाक्यभेदेन समासार्थकवाक्येऽपि निषेधलाभार्थम् । मासेन पूर्वाय । न च त्वयका कृतम् त्वकत्कृतमित्यादावप्यापत्तिः । प्रतिपदोक्तस्य "पूर्वसदृश" इतिसमासस्यैवोपादानात् ।

यद्वा असमासे इत्यन्यो योगः । पर्युदासेन समाससदृशस्य लौकिकवाक्यस्य ग्रहणम् । न च पूर्वसूत्रवदस्याप्यलौकिकवाक्यपरत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । अदन्तेषु काकचोरविशेषात् । तकारान्तानां च प्रतिपदोक्ततृतीयासमासाभावाद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

द्वन्द्वे च ३० ।

सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । पूर्वापराधराणाम् ।समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । न च समुदाये संज्ञाप्रसक्त्यभावः । उक्तनिषेधेनैव तदनुमानात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकाच्च ।

नन्वयमवयवस्यैव संज्ञानिषेधः कुतो न स्यादिति चेद्, मैवम् । फलाभावात् । त्यदादिभ्यः पूर्वेणामकारान्तत्वेन काकचोविशेषाभावात् । त्यदादीनां चैकशेषविधानेन द्वन्द्वस्यैवाप्रसिद्धेः । द्वन्द्वापवाद एकशेष इति वक्ष्यमाणत्वात् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र पुंवद्भावस्य चेष्टत्वात् । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" इत्यत्र यस्य कुत्रचित्सर्वनामसंज्ञा तस्योपादानात्संज्ञानिषेधेनापि तस्य दुर्वारत्वाच्च । न च त्वच्छब्दस्तान्त इति पक्षे तत्राकचो निवृत्त्यर्थ एव निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयकत्वापत्तेः । नन्वेवमपि अवयवस्य संज्ञानिषेधानङ्गीकारे उक्तस्थलेऽङ्गाधिकारीयतदन्तविधिना सुट् स्यात् । न च निषेधवैयर्थ्यम् । अङ्गाधिकारबहिर्भूतस्य अतासिलादेर्व्यावृत्त्या सार्थक्यात् । अत्राहुः—

अङ्गकार्येषु विहितविशेषणान्न दोष इति ।

विभाषा जसि ३२।

जसादेशे शीभावे कार्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । जसीति कार्यापेक्षयाऽऽधारत्वम् । यद्यप्यादेशेन जसोऽपहाराद्भिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभावः । तथाऽपि आदेशप्रवृत्तिप्रयोजकप्रसङ्गप्रतियोगित्वरूपं गौणं तद्बोध्यम् ।

केचित्तु जस इरिति षष्ठीसमासः । जसीति सौत्रः सप्तमीलोपः । ग्रहणकशास्त्रेण च दीर्घ ईकारो लभ्यत इत्याहुः ।

अन्ये तु कार्यकालपक्षे "जसः शी" इत्यत्रैव एतत्संज्ञोपस्थानमित्याहुः इति सर्वं कैयटे स्पष्टम् । सर्वथाऽपि शीभावं मत्येव विकल्पः । अन्यत्र पूर्वेण निषेध एव । तेन वर्णाश्रमेतरका इत्यादावकच् न, किं तु कप्रत्यय एव। अकाचि तु तन्मध्यपतितन्यायेन पक्षे जसः शी स्यात् । तथा च भाष्यम्—

जसः कार्यं प्रति विभाषा, अकज् हि न भवतीति ।

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ३२।

शीभावे कार्ये वा सर्वनामसंज्ञा । नेमस्य प्राप्तेऽन्येषा त्वप्राप्ते विभाषेयम् ।

"ये भूताः प्रथमे पुराणचरितास्तेषामयं धूर्वहः"इति भवभूतिः।
"बभूवुर्न प्राञ्चस्त्वमिव भवितारो न चरमे"
"पश्यामः श्रवसी कृते च शृणुमस्तद्वक्तुमल्पे वयम्"
"वैदेहीकुचपत्रभङ्गिरचनावैदग्ध्यमर्द्धे कराः"
"संवर्तत्रतहृत्तयः कतिपये पीयूषभानोः कराः"
इति च मुरारिः । सुगममन्यत् ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ३३।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ३४।

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ३५।

इयन्त्रिसूत्री गणव्याख्यायामेव व्याख्याता । समानाकारत्वात् । यादृशेऽर्थे तत्र नित्या संज्ञा विहिता तस्मिन्नेव जसि विभाषाविधानार्थमारम्भः । पूर्वे पूर्वाः इत्यादि । अत्र वार्तिकम्—

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात्।

अस्यार्थः—अवरादीनामित्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्पूर्वपरयोरपि लाभः । तथा च पूर्वादीनां यथोक्तार्थविशेषपुरस्कारेणैव नित्यसंज्ञाऽर्थं गणे पठितत्वात् "पूर्वादीनि नव" इत्येव सूत्रणीयम् । तेषामेवात्र प्रत्यभिज्ञानात् । तत्रैवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं, यथा—"तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः" इत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठस्य । एतेनार्थविशेषनिर्देशार्थमिह प्रत्येकं पाठ इत्यपि निरस्तम् ।

"पूर्वादीनि नव"इति अन्नत्यसूत्रं च शास्त्रविभाषा भविष्यतीति। ननु नियतसंनिवेशव्यवस्थितगणपाठोत्तरं सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाभावः। सर्वादीनीत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वमपि सम्भवति । तत्प्रदर्शनायाभियुक्तैर्गणाः पठ्यन्ते । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः इति दर्शनात् । कृतादीनां च वृत्तिकारैर्निदर्शनार्थं पठितत्वात् । "मध्यमस्याम् अवमस्याम्" इत्यादिप्रयोगाणामपि वेदे दर्शनाच । मैवम् । "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा"इति नवग्रहणेन गणपाठस्य पूर्वत्वज्ञापनात् । अन्यथा त्यदादिव्यवच्छेदार्थस्य नवग्रहणस्यानुपयोगात् । तेन सर्वादीनीत्यादिश-

ब्दो व्यवस्थाऽर्थः। अन्यथा सकलादिपदेष्वतिव्याप्तेः। मध्य-मस्यामित्यादेश्च छान्दसत्वात्।

अथ त्यदादिपाठानन्तरं कैश्चित् पूर्वादीनि पठ्यन्ते। तत्र पूर्वादिभ्यस्तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति। "किंसर्वनामबहुभ्यः" इत्यधिकारेऽद्व्यादिभ्य इति पर्युदासात् द्व्यादिभिन्नेभ्य एव सर्वनामभ्यस्तद्विधानात्। अतः पुनः सर्वनामसंज्ञाविधानार्थमयं प्रतिपदपाठः। तेन सामर्थ्यात्पर्युदासो बाध्यते। यथा–"अतुर्लक्षणे" इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया। न चैवं जसि विभाषा न लभ्येतेति वाच्यम्। वाक्यभेदेन तस्या अपि विधानात्। यथा–"अमि पूर्वः" "संप्रसारणाच्च" इत्यत्र "वा छन्दसि" इति वाक्यभेदेन सम्बन्धाच्छन्दसि पूर्वरूपविकल्प इति चेत्। मैवम्। "पूर्वत्रासिद्धं जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्गः" इतिसूत्रवार्तिकप्रयोगादेव पूर्वादिष्वद्व्यादिभ्य इति पर्युदासो न भवतीति ज्ञापयितुं शक्यत्वात्। तस्मादर्थविशेषविशिष्टानां पूर्वादीनां प्रतिपदपाठवैयर्थ्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह भाष्यकारः—

जसि विभाषां वक्ष्यामीति।

अस्यार्थः–यद्यत्र "पूर्वादीनि नव"इत्येव सूत्र्येत तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधानएवोपयोगात्पाठविशेषणे प्रमाणाभावादर्थान्तरे पूर्वादीनामप्राप्तविभाषेयं स्यात्। न च तथाऽपि प्राप्तविभाषैवेयमस्त्विति वाच्यम्। उक्तानुवाददोषात् प्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात्। तथा हि—अर्थनिर्देशस्य पाठविशेषणत्वाभावे अर्थविशेषानवच्छिन्नानामेव पूर्वादीनां सर्वादौ पाठः। अर्थनिर्देशस्तु नित्यविभाषायामेवोपयुक्तः। तथा च व्यवस्थादौ नित्या संज्ञा। जसि विभाषा तु व्यवस्थादिवृत्तीनां

पूर्वादीनाम् उत अर्थान्तरवृत्तीनामिति वीक्षायां आद्येऽनुवाददोषः, प्राप्तत्वाज्जस्यपि संज्ञायाः । द्वितीये त्वप्राप्तैव संज्ञा विधीयतइति नानुवादः । न चात्राप्यभावकोटावनुवादः भावकोटौ विधिः, प्राप्तविभाषायां तु भावकोटावनुवादो निषेधकोटौ विधिरिति वाच्यम् । भावपरत्वानुपपत्तावेवानायत्या विधेर्निषेधे तात्पर्यकल्पनात् । अर्थान्तरवृत्तीनाम् अप्राप्तसंज्ञाविधानसम्भवे तदनौचित्यात् । अतो विभाषायामप्यर्थविशेषपुरस्कारेण पूर्वादीनां प्रतिपदपाठः । तद्बलाच्च प्राप्तविभाषात्वमर्थविशेषपुरस्कारेण विहितत्वादर्थान्तरे विकल्पप्रवृत्तेरनुपपत्तेः ।

अत्र वदन्ति–गणे एवोक्तात्रिसूत्र्यनन्तरं "विभाषा जसि" इति पठनीयम् । अर्थविशिष्टानां पूर्वादीनामनुवृत्त्या विकल्पलाभात् । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्त्यापत्तिः । नेमस्य जसि विभाषारम्भात् । न च नेमपर्यन्तानामननुवृत्तेस्तेन ज्ञापितत्वेऽपि समासिमयोरनुवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । समसिमनेमेति पाठेनापि निर्वाहात् ।

यद्वा–" जसुङसिङीनां शीस्मात्स्मिनः " " पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा " " औङ आपः शी " " नपुंसकाच्च" इति सप्तमे न्यासः कर्त्तव्यः । संज्ञाविकल्पविधानापेक्षया शीशब्दस्य द्विरुपादानेऽपि यथान्यासापेक्षया लाघवस्य भूयस्त्वात् ।

यद्वा–यथान्यासएव " पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा " इत्येतद् " जसः शी " इत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । एभ्यः परस्य जसो वा शीभावः स्यादिति । तस्मादुक्तात्रिसूत्री अष्टाध्याय्यां न पाठ्येति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । जसि संज्ञाविकल्पानारम्भे पूर्वा इत्यादौ शीभावाभावपक्षेऽपि सर्वनामसंज्ञासद्भावादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः ।

यथान्यासे तु तत्रान्तोदात्तत्वमिति फलवैषम्यमिति ।

* विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् ।

*द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि। एवं च "विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्" इति सूत्रं नारभ्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा स्त्रीलिङ्गेऽपि सिद्धेः । न च विनिगमकाभावः । स्त्रीलिङ्गोपादानेन पुंनपुंसकयोः कार्यासिद्धेः । जात्यन्तात् छ बन्धुनि । ब्राह्मणजातीयाय। प्रकारवचने जातीयर्। पटुजातीयाय। तसन्ताभ्यां मुखपार्श्वशब्दाभ्यां गहादित्वाच्छः। मुखतीयाय। पार्श्वतीयाय। अत्र न सर्वनामत्वम्। लाक्षणिकत्वात् । अनर्थकत्वाच्च। "पूरणाद्भागे तीयादन्" इति अन्प्रत्यये "यस्येति च" इत्यकारलोपे च कृते तृतीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति । लाक्षणिकत्वात्। न चैकदेशविकृतन्यायः। अन्नन्तस्यान्यत्वात् । अनो विकारत्वाभावात्।

इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ३६ ।

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। समाहारे द्वन्द्वः । निपाताश्च "प्राग्रीश्वरात्" इत्यधिकृत्य "अधिरीश्वरे" इत्येतत्पर्यन्तं वक्ष्यन्ते । ननु स्वरादीनपि चादिष्वेव पठित्वा अव्ययप्रदेशेषु च निपातशब्दमेवोपादाय अव्ययसंज्ञा नारभ्येति चेन्न। चादीनां हि असत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा। "लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः"इत्यत्र सम्यगर्थपशुशब्दस्यैव स्यात्,न तु "पशूंस्तांश्चक्रे" इत्यादौ सत्त्ववाचिनोऽपि, स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामप्यव्ययसंज्ञा, स्वः पश्येत्यादिदर्शनात् इति वैषम्यात्।

अथैवमपि " प्राग्रीश्वरान्निपाताः " " स्वरादीनि " चादयोऽसत्त्वे " इति न्यासः क्रियतामिति चेन्न । "निपात एकाजनाङ्" इति प्रगृह्यसंज्ञायाः स्वरादीनामप्येकाचां प्रसङ्गात् । " किमोऽत् " इत्यत्प्रत्ययस्य " दक्षिणादाच् " इत्याच्प्रत्ययस्य च ताद्धितस्य केन्प्रभृतीनाञ्च कृतामेकाचां स्वरादिषु सत्त्वात् । न च " चादिरेकाजनाङ् " इत्येव पठनीयमिति वाच्यम् । चादीनामसत्त्ववाचित्वविशेषणाभावे कामवाचकस्य इशब्दस्य सम्बुद्धौ एऽवेत्यत्रापि प्रगृह्यत्वापत्तेः । निपात इत्युक्ते तु असत्त्ववाचिनामेव चादीना तत्संज्ञत्वमिति अतिप्रसङ्गाभावात् । अव्ययेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादुपसर्जनाना संज्ञा न। विविधं विकारं न गच्छति, सत्त्वधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् न गृह्णातीति यावत् । तेन अत्युच्चैसौ अत्युच्चैस इत्यत्र अव्ययसंज्ञाविरहान्न सुपो लुक् । अतिक्रान्तप्राधान्येन सत्त्वधर्मग्राहित्वात् । न चात्र सैज्ञायाः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । तदन्तविधेरप्यन्वर्थसंज्ञयैव ज्ञापनात् । अन्यथोपसर्जने प्रसक्त्यभावे तद्व्यावृत्त्यर्थायास्तस्या अनुपपत्तेः । परमस्वरित्यादौ उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु भवत्येव । आथर्वणे प्रणवविद्याया भाष्योदाहृता श्रुतिरप्यत्र मानम् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

सादृश्यं च लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् ।

केचित्तु लिङ्गविशेषानन्वयेऽपि लिङ्गसामान्ययोगोऽव्ययानामस्त्येवेत्याहुः । तन्न । लिङ्गसामान्ये प्रमाणाभावादिति कैयटः । विभक्तिषु कारकेषु । साधनप्रधानानामव्ययानां शक्त्यन्तरानावेशात्, क्रियाप्रधानानां च शक्तिसम्बन्धाभावात् ।

वचनेष्वेकत्वद्वित्वादिषु । अव्ययीभावस्य तु लिङ्गसंख्यायोगेऽपि वचनादव्ययत्वम्, सुप्रभृतीनां कर्मप्रवचनीयसद्भावत् ।

अथ स्वरादयः। स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः। स्वर्गे–"स्वारसातलभवाद्दवशङ्की" । परलोके–"समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः"। अन्तरिति मध्ये । "अन्त पांसुलहेमकेतकदला द्रोणीदुरापश्रियः" । प्रातरिति प्रभाते । "प्रातः पश्य सखे दरिद्रवदभूनिर्मुद्रमम्भोरुहम्" । स्वःशब्द स्वरितः । "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" इति फिट्सूत्रात् । अन्तरिक्षमथो स्वरिति प्रयोगाच्च । द्वावन्तोदात्तौ । "प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे ।" इत्यादौ तथादर्शनात् । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । अप्रथमे-"अनुभवपुनरुक्ता मुञ्च नस्तोत्रचर्याम्" । विशेषे–"किं पुनर्नवमीयुक्ता"।आद्युदात्तोऽयम्।सनुतरित्यन्तर्द्धाने।"सनुतश्चोरो गच्छति"। उच्चैरिति महति।"उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयं तथा"। नीचैरित्यल्पे। "नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति" । शनैरिति क्रियामान्द्ये । "शनैश्चिघन्तो अद्रिवः" । ऋधगिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । ऋधगित्यासमर्त्यः । ह्यस् इति अव्यवहितपूर्वेऽह्नि । श्वस् इत्यव्यवहितोत्तरेऽह्नि । "श्वस्तस्याः प्रियमाप्तुमुद्धुरधियो धाराः सृजन्त्या रयात्" दिवेति दिवसे । "न शोभनं यद्दिवा स्वपिषि" । रात्राविति निशि । "रात्रौ वारिभरालसाम्बुदरवोद्विग्नेन जाताश्रुणा" । सायमिति निशामुखे। "सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितम्" । चिरमिति बहुकाले।"चिरं स्वेच्छस्पर्शैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः" । मनागिति ईषदर्थे । "गन्धेन स्फुरता मनागपहृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः" । ईषदित्यल्पे । "तदीषद्विस्तारि स्तनयुगलमासीन्मृग-

दृशः " । जोषमिति सुखे मौने च । सुखे-" जोषमास्ते जितेन्द्रियः " । मौने-" जोषं जोषं जोषमेवावतस्थे " । तूष्णीमिति मौने । "बभूव तूष्णीमहितापकारकः " । बहिम् अवस् इति बाह्ये । "बहिः पुरोऽभूत्पुरुहूतपौरुष." । समयेति समीपे मध्ये च । निकषेत्यन्तिके । "विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति" । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । " स्वयं त्यक्तास्त्वेते शमसुखमनन्तं विदधति " । वृथेति व्यर्थे । "वृथा परीहास इति प्रगल्भता" । नक्तमिति रात्रौ ।

नक्तं रत्नमयूखपाटवमिलत्कोलकोलाहलः ।
त्रस्यत्कौशिकभुक्तकन्दरतया सोऽयं गिरिः स्मर्यते ॥

नञ् इति निषेधे । "तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि" । हेताविति निमित्तार्थे । इद्धेति प्राकाश्ये । अद्धेति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशययोरित्येके । "तत्त्वे त्वद्धाऽञ्जसा द्वयोः" इत्यमरः । "अद्धा श्रद्धाकरमिह वरच्छेदमप्यस्य पश्य " । सामीत्यर्धजुगुप्सितयोः । "पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ताऽनुमन्दाकिनी" । स्वस्मृतयः साम्यन्ता द्वाविंशतिरन्तोदात्ताः इति काशिका । "वृथा सृजत्पार्थिभिः" "नक्तं ददर्श्रे कुहचिद्दिवेषु:" इत्यादयस्त्वाद्युदात्ताः प्रयुज्यन्ते " इति कौस्तुभे ।

वत् । वत्प्रत्ययान्तमव्ययसंज्ञम् । तुल्यार्थे इवार्थे च विहितस्य वतेरुपादानमविशेषात् । न तु "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति विहितस्य । सत्त्वार्थकत्वात् । यदुद्वतो निवतः । उद्वतान् निगतान् इत्यर्थः । सना सनत् सनात् एते नित्ये । सनातनः । सनत्कुमारः । अत एव सनत्सुजातपदव्याख्यायां श्रीनारायणसर्वज्ञाः-"सनत्पदं नित्यार्थम्, सनत् वाजसनिमिति छन्दसि तथा दर्शनात् सुष्ठु जातः स्वधर्माविर्भूतदेहत्वादिति" "अधीहि भगव इत्युपससार सनत्कुमा-

रं नारदः" इति छान्दोग्योपनिषत्। "इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि" इति मन्त्रे "चिरञ्जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति चेति निरुक्तिकृता चिरार्थोऽप्युक्तः। तिरसिति अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे च। अन्तर्द्धौ—"लावण्यप्रसरतिरस्कृताङ्गलेखाम्"। "तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना" इत्यादौ परिभूते तूपचारात्। एते आद्युदात्ता इति काशिका। अन्तोदात्तौ सनातिरःशब्दौ वेदे दृश्येते इति कौस्तुभे। अन्तराऽन्तरेणेति मध्ये विनार्थे च। अऽन्तोदात्तः। मध्ये—"द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा"। "मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः"। विनाऽर्थे—"त्वामन्तरा तामरसायताक्षि" "कर्णारुन्तुदमन्तरेण रणितं गाहस्व काक स्वयम्।

ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रथमे शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। "सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या" इति छान्दोग्योपनिषत्। कमिति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु। क्रमेण यथा—कञ्जं पद्मम्। कञाः कचाः। कन्दर्पः। कंयुः। "कंशंभ्यां युः" इति मत्वर्थीयो युः। शमिति सुखे। शंयुः। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। "एष प्लोषार्त्तयोपिञ्जन इव सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरोऽग्निः" "क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा"। स्वधेति पितृदाने। "स्वधा कृतं यत्तनयैः पितृभ्यः। अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। "चलन्नलंकृत्य महारयं हयम्"। "पठत्सु तेषु प्रतिभूपतीनलम् विनिद्ररोमाऽजनि शृण्वती नलम्" "ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मधसोऽप्यलम्"। "एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसाम्"। "अलं विलम्ब्य त्वरितं हि वेला"। वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने। "वैतानेषु कपीटयोनिषु पुरोडाशं वषट् कुर्वते"।

"तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं वषट्कारं च" इति ब्राह्मणम् । विनेति वर्जने । "तव रूपमिदं तया विना" । नानेत्यनेकविनाऽर्थयोः । श्रियो नानास्थानभ्रमणरमणीयां चपलताम्" । "नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा" । "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" इत्यत्र नानाशब्दो नञ्समानार्थकतया अन्योऽन्याभावार्थः । "विनञ्भ्यां नानाञौ नसह" इति स्वार्थिकनाञ्प्रत्ययान्तनञ्पदव्युत्पन्नत्वात् । तस्य च धर्मिपरतया भिन्नं नास्तीत्यर्थं इत्यौपनिषदाः । स्वस्ति इति मङ्गले । "स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः" । अन्यादित्यन्यार्थे । देवदत्त आयातोऽन्यच्च यज्ञदत्त. । अस्तीति सत्तायाम् । "अस्ति वाम्यभरमस्ति कौतुकम्" । उपांशु इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । "उच्चैर्ऋचा क्रियते नीचैर्यजुषा उपांशु साम्ना" इति श्रुतिः । क्षमेति क्षान्तौ । "क्षमाकरोतु भवान्" । विहायसेति वियदर्थे । "विहायसा रम्यमितो विभाति" । दोषेति रात्रौ । "दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति" । मृषा मिथ्येति द्वौ वितथे । "मृषा निशानाथमहः सुधा वा" । "मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे" । मुधेति व्यर्थे । "भजन्ति डि मुधा बुधा अहह कुक्षितः कुक्षितः" । "क्त्वातोसुन्कसुनः" "कृन्मकारसंध्यक्षरान्तः" "अव्ययीभावश्च" इमानि गणसूत्राणि अष्टाध्यायीस्थात्रिसूत्रीसमानार्थानि । अर्थस्तत्रैव वक्ष्यते।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ।

इत्यमरः । "उपाध्यायेन पुराऽधीयते" । अविरतमपाठीत्यर्थः । "स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारौ" इत्यादौ अतीतकालार्थ. । "पुरा विकुरुते मायाम्" । समनन्तरं विकरिष्यतीत्यर्थः । मिथो मिथस् इति रहःसहार्थयोः । "कथाप्रबन्धेषु मिथः

सखीमुखात्" । सहार्थोऽन्योऽन्यार्थः । "मिथोऽन्योऽन्यं रहस्यपि" इत्यमरः । प्रायस् इति बाहुल्ये । क्वाचित्कव्यभिचारविशिष्ट-सहचारबाहुल्ये इत्यर्थः ।

मृगेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ।

मुहुस् इति पुनरर्थे । "मुहुर्व्यजनवीजनैर्बहलचन्दनासेवनैः" । प्राहुकमिति समकाले ऊर्द्ध्वार्थे च । प्रवाहिकेति केचित् । आर्यहलमिति बलात्कारे । "आर्येति प्रतिबन्धे हलमिति प्रतिषेधविवादयोः" इति शाकटायनः । अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये । "अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः" । साकं सार्द्धमित्येतौ सहार्थे ।

"उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्द्धं मुखैर्नामितम्" ।
"भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम्" ।

नमस् इति नतौ । "नमस्ते रुद्र मन्यवे" । हिरुगिति वर्जने। "य इन्दुदर्शी हिरुगिन्नु तस्मात्" । धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । "धिग्दैवदुर्विलसितं यदयं हिमांशुरभ्युद्यतश्च तमसा कवलीकृतश्च"।

"प्रियमपि ततो धिग्ब्राह्मण्यं धिगङ्गिरसः कुलम्" । तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः, शस्तसी, कृत्वसुच्, सुच्, आस्थालौ, च्व्यर्थाचेति गणसूत्राणि ।

अयमर्थः । "पञ्चम्यास्तसिल्" इत्यारभ्य "एधाच्" इत्येतदन्तैः सूत्रैर्विहितो यस्तद्धितस्तदन्ताः शब्दाः स्वरादिषु बोद्धव्याः । "बह्वल्पार्थात्" इति विहितः शस् । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । "संख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" । "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" । "इण आसिः" इत्युणादिसूत्रेण विहितः आसिः । अया इति यस्य रूपम् । "प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि" इति सूत्रेण विहितः थाल् । "तं प्रत्नथा

पूर्वथा विश्वथेमथा" । "सम्पद्यकर्तरि च्विः" "विभाषा साति कार्त्स्न्ये" "देये त्रा च" "अनितौ डाच्" एतदन्ता अपि ग्राह्याः। अम् "अमु चच्छन्दसि" इति विहितः । आम् इत्यङ्गीकारे ।

आं जानीमो गमनसमये हन्त कान्तारसीम—

न्येकाकिन्याः कुवलयदृशो लुण्ठिता लोचनश्रीः ।

"किमेत्तिङव्ययघादाम्" "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" इति विहितोऽपीत्यन्ये । प्रताम् इति ग्लानौ । प्रशान् इति साहश्ये । प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन । प्रतानिति विस्तारे । मा इति निषेधे ।

"मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिर्मुदः श्रेयसी" ।

माङिति निषेधाशङ्कयोः । "मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत्" । आकृतिगणत्वात्स्वरादेरन्येषामपि संग्रहः । कामं स्वाच्छन्द्ये अनास्थायां च ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वंसहे ।

प्रकामाः । निकाममित्यतिशये ।

"निकामं क्षामाङ्गी सरसकदली गर्भसुभगा"। भूय इति पुनरर्थे । "भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्वम्" । सांप्रतमिति न्याय्ये ।

" रामाल्लब्धसमस्तहेतिगुरुणो वीर्य्यस्य यत्सांप्रतम् " ।

परमिति किन्त्वर्थे । "वक्तुं विशेषः परमस्ति विशेषः" । साक्षादिति प्रत्यक्षे । "तदेव साक्षादमृतांशुपाननम्" । व्यवधानरहितत्वेऽपि । यथा साक्षात्कारणम् । साचीति तिर्यगर्थे ।

"काकुव्याकुलवाचि साचिहसितस्फूर्जत्कपोलश्रिया" ।

सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे । "सत्यं मनोरमाः रामाः सत्यं रम्या विभूतयः" ।

मङ्क्षु आशु इति द्वौ शैघ्र्ये। संवत् इति वर्षे। अवश्यमिति निश्चये। "अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः"। सपदीति शैघ्र्ये। "तव सपदि समीपमानयेताम्"।

बलवदिति अतिशये। "बलवत्तु द्रवमाणं प्रत्याययन्तीव मे हृदयम्"। प्रादुराविरिति प्राकाश्ये।

"वपुष्प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा"।

"आविर्भूतप्रणयसुमुखाश्चातका वा भजन्ते"।

अनिशं नित्यदा सदा अजस्रं सततम् एते सातत्ये। "लवणमम्बु सदैव महोदधेः"। "अजस्रमभ्याशमुपेयुषा समम्"। उषेति रात्रौ। रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे। ओमिति ब्रह्मण्यङ्गीकारे च। "ॐ नमः सर्वभूतानि"। "ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभः"। भूर्भुवःस्वरिति पृथिव्यन्तरिक्षलोकयोः। "द्रष्टुं वीर चिरस्य धाम भवतस्तद् भूर्भुवःस्वस्त्रयी"। हुम्मन्त्रणरोपणौषधमिमौ बाहू बहूत्साम्यतः। झटिति झगिति तरसा इति शैघ्र्ये। "झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशाममृताञ्जनम्"। "कालामच्छाक्षमालां झगिति भगवतो भैरवस्यार्पयामि"।

स्राक् झटित्यञ्जसाऽह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते।

इत्यमरः। "मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाऽह्नाय वः। सुष्ठु प्रशंसायाम्। "ये वर्तन्ते तव च हृदये सुष्ठु सम्बन्धयोग्याः"। कु इति कुत्सितेषदर्थयोः। "धिक् तस्य मन्दमनसः कुकवेः कवित्वम्" "द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः"। अञ्जसेति तत्त्वे शैघ्र्ये च। अ इति बहिरर्थे। मिथुनम् इति द्वावित्यर्थे। मिथुनं प्रपेते। विष्वगिति समन्तादित्यर्थे। "वात्यासंवेगविष्वग्वितततवलयितस्फीतधूम्याप्रकाशः"। भाजगिति शैघ्र्ये। भाजक् पचति। अन्वगित्यानुकूल्ये।

चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।
आदिपदं चिरं चिरेण चिरादितिपरम् ।

"चिराय रात्रिञ्चर वीरचक्रमाराङ्क्वैज्ञानिकपश्यतस्त्वाम्" ।
"दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा तं तु युधिष्ठिरः" ।

" सुचरितपरिपाकात्प्राप्तश्चिरस्य समागमः " । " चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैः " । " उदश्चदुच्चारणचारुणाश्चिरात् " । अस्तमिति विनाशे । "राज्यमस्तमितेश्वरम्" । आनुषगित्यानुपूर्व्ये । "आनुषक् प्रविशतीत्याह वन्धुत" । दान्तोऽयमिति केचित् । हस्वादिरयमनुमाने इति शाकटायनः । अम्नस् इति शीघ्रसाम्प्रतिकयोः । अम्नरेव । स्थाने इति युक्ते । " तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने समानेऽजनि " । वरमिति ईषदुत्कर्षे । "स्वाधीना वचनीयताऽपि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलिः" । दुष्ठु इति निष्कृष्टार्थे । बलादिति हठार्थे । "भित्त्वा प्रसरति बलात्" । शु इति पूजायाम् । "शुनासीरः" "शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या" । अर्वागिति प्राचीने सुदि शुक्लपक्षे वदि कृष्णपक्षे इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ३७।

यस्माद्वचनत्रयं नोत्पद्यते,किन्त्वेकवचनमेव स तद्धितान्तः शब्दोऽव्ययसंज्ञः स्यात् । तत्र । ततः। तद्धित इति किम् । एकः द्वौ वहवः। तेषां नियतवचनत्वेन वचनत्रयानुत्पत्ते । विशेषणं किम् । औपगवः। इह यदि यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ सर्वविभक्तिर्न निमित्तम्, किंतु विभक्तिविशेषपुरस्कारेणैव तदुत्पत्तिः,तस्याव्ययसंज्ञा । यथा- "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा " इति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवो-

त्पत्तिनिमित्तमिति व्याख्याने विना नाना इत्यादीनामव्ययसंज्ञा न स्यात्, तदुत्पत्तौ कस्याश्चिदपि विभक्तेरनपेक्षितत्वादित्यव्याप्तिः। दाक्षिरित्यादौ "तस्यापत्यम्" इति षष्ठ्या एव निमित्तत्वेनाश्रयणादतिव्याप्तिश्च। एवं त्रलादीनामप्यव्ययत्वं न स्यात्। न च "पञ्चम्यास्तसिल्" "सप्तम्यास्त्रल्" इति तेषाम् एकैव विभक्तिर्निमित्तमिति वाच्यम्। "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति विभक्त्यन्तरेऽपि तद्विधानात्।

अथाश्रूयमाणसर्वविभक्तिकः शब्दोऽव्ययम्। न च दधि मधु इत्यादावतिप्रसङ्गः। विभक्त्यन्तरस्य श्रूयमाणत्वादिति। तदाऽन्योऽन्याश्रयः। अव्ययत्वाद्विभक्तिलोपः, तस्मिंश्च सति अव्ययत्वमिति।

यदि तु लिङ्गसङ्ख्यारहितत्वमव्ययत्वम्। न चात्रान्योऽन्याश्रयः। लिङ्गसंख्याऽनन्वयस्य शब्दस्वाभाव्याधीनत्वेन वाचनिकत्वाभावात् इत्युच्यते, तदा सम्यगेवेति भाष्यमतम्।

वार्तिककारस्तु—सिद्धं तु पाठात्, तसिलादयः प्राक् पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः, मान्तः कृत्वोऽर्थः तसिवती नानाञाविति।

न च "मन्त्रपूर्व"इत्यादिना विहितस्य थाल्प्रत्ययस्यासंग्रहः। प्रकारवचने यः थाल् तस्यैव तत्र विधानात्। स्वरादौ पाठेन सङ्ग्रहाश्चेत्यपरे। मान्त इति। अम् आम् चेत्यर्थः। तसिपदेन "प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः" "तेनैकदिक्" "तसिश्च" इति विहितौ द्वावपि गृह्येते। कृत्वोऽर्थः कृत्वसुच् सुच् च।

स्यादेतत्। कारकविधीनां वचनविधीनां च स्वादिविधिनैकवाक्यत्वात् अव्ययेषु स्वादीनां प्राप्तिरेव दुर्घटा। कर्मत्वै-

फत्वाद्यभावेन तत्तदर्थेषु तत्तद्विभक्तिविधायकवचनानामव्य-येषु प्रवृत्तिविरहात् । सत्यम्—

चत्वारोऽत्र पक्षाः ग्रन्थेषु प्रतीयन्ते । अव्ययेभ्यः सप्ता-नामपि विभक्तीना वचनत्रयं भवतीत्येकः । सप्तानामेकवच-नमेवेति द्वितीयः । प्रथमायाः वचनत्रयमेवेति तृतीयः । एक-वचनमेवेति चतुर्थः । तत्राद्यत्रयमभ्युच्चयमात्रम् । अन्त्यस्तु ता-त्त्विकः । ते च यथा—यदि कर्मणि द्वितीयैव, अभिहिते प्रथमै-व, एकत्वे एकवचनमेवेत्यादिरर्थनियमः, यदि वा द्वितीया कर्म-ण्येव इत्यादिः प्रकृतार्थापेक्षो विभक्तिनियमः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

इति भाष्योक्तेः। अत्र तृतीयचरणेनाद्योऽन्त्यचरणेन च द्वितीयो नियम उक्तः । यदा " अव्ययादाप्सुपः " इति लोपविधाना-ज्ज्ञापकात् अविशेषेण सुम्मात्रसिद्धिः । यदा तु "द्विबहोर्द्विवचन-बहुवचने" इति सूत्रं कृत्वा एकस्मिन्नित्यपहाय एकवचनमित्येव पृथक् सूत्र्यते, एवं च कर्मण्येव द्वितीया न करणादौ, द्वित्वबहुत्वयो रेव द्विवचनबहुवचने न त्वेकत्वे इति सजातीयापेक्षो नियमः । तत्राव्ययेभ्यः सर्वा विभक्तयः माप्नुवन्ति । उक्तनियमव्यावर्त्या-र्थान्तरस्य तत्राभावात् । तत्तद्विभक्त्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । तत्रैकवचनमिति सूत्र नियमार्थम् एकवचनस्य द्विवचनादेश्च प्राप्तौ एकवचनमेव भवतीति ।

यद्वा—कर्मण्येव द्वितीयेति सामान्यापेक्षनियममाश्रित्य कर्मत्वाद्यभावे द्वितीयादेरप्राप्तौ " एकवचनम् " इति सूत्रं वि-ध्यर्थमेव । तस्य च ङ्याप्सूत्रैकवाक्यतया ङ्याबादिभ्यः कर्मा-

दिष्वेकवचनं सिद्धमेवेति सूत्रसामर्थ्यादव्ययेभ्य एव तत्सिद्धिः। तिङन्तेभ्योऽपि तदुत्पत्तिवारणार्थं च ङ्याप्सूत्रैकवाक्यत्वम्। प्रदेशान्तरे पाठश्च, तदा द्वितीयः पक्षः।

अथ द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः। प्रथमा प्रातिपदिकार्थएवेति नियमेन च कर्माद्याधिक्यस्थलएव तन्निषेधादव्ययेभ्यः प्रथमैव। "द्व्येकयोः" इत्यादिकं तु यथान्यासमेव। एकत्वे एवैकवचनं न तु द्वित्वादौ इति सजातीयापेक्षः प्रत्ययनियमपक्षः, तदा तृतीयः। अव्ययानां निःसंख्यत्वात्। तेभ्यः प्रथमाया वचनत्रयोत्पत्तावपि स्वस्वार्थसङ्ख्याभिन्नसङ्ख्यायां तदनुत्पत्तिसत्त्वेन नियमविरोधाभावात्।

यदि तु द्वितीयपक्षरीत्या सकलविभक्त्येकवचनप्राप्तौ एकवचनमित्येकत्वविवक्षया प्रथमोपस्थितत्वेन प्रथमैकवचनमेवेति, तदा चतुर्थः।

परं तु आद्यपक्षत्रये पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिः। प्रथमैकवचनस्यैव तत्रेष्टत्वात्। प्रथमान्तदेवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यानुरोधात्। तद्रीत्या च विभक्त्यन्तरस्यापि प्रसङ्गात्। पचति रूपम् पचन्तिरूपमित्यादावपि द्विवचनाद्युत्पत्तौ प्रयोजनाभावात्। आख्यातादेव द्वित्वाद्युपस्थितिसत्त्वात्। अतोऽन्त्यपक्ष एव सिद्धान्त इति।

कृन्मेजन्तः ३८।

मान्त एजन्तश्च यः कृत्तदन्तमव्ययसंज्ञं स्यात्। स्वादुंकारं भुङ्क्ते। वक्षे रायः। "स्वादुमि णमुल्"। "तुमर्थे से" इति वचेः सेप्रत्ययः।

इह यदि मेजन्तेन कृत विशेष्य तदन्तविधिः, तदा उक्तप-

क्षः । यदि तु कृता तदन्तविधिं कृत्वा कृदन्तमित्येतत् मेजन्तेन विशेष्यते, तदा कृदन्तं यन्मेजन्तं तदव्ययसंज्ञं स्यादित्ययं पक्षः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि "प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्" इति वचनाचदन्तविधिः, अन्वर्थसंज्ञाबलाद्वा । केवलप्रत्ययस्य प्रयोगानर्हस्य च नानावचनादिरूपविविधगमनानुपपत्तेस्तन्निषेधायोगात् ।

नन्वाद्यपक्षे कारयाञ्चकारेत्यामन्तस्य संज्ञा न स्यात् । लिटस्तिङादेशाभावेन "कृदतिङ्" इति कृत्संज्ञत्वेऽपि मान्तत्वाभावात् । आमश्च कृत्संज्ञत्वाभावात् । सत्यम् । स्वरादिषु "आम्" इति पाठेन रूपसिद्धेः ।

अथ तत्र तद्धितस्यैव आमो ग्रहणम्, तदा कृत्त्वात्स्वाद्युत्पत्तावपि "आमः" इति सूत्रेण लुक्सिद्धिः । न च तत्र लेरित्यस्यानुवृत्तिः । प्रयोजनाभावात् । न च तरबादेरपि लुगापत्तिः । संख्याकारकादिविषयकोत्थिताकाङ्क्षत्वरूपादपरिसमाप्तार्थत्वात् तरबादीनामनुत्पत्तेः तदर्थम् अनुप्रयोगस्यावश्यकतया ऽनुप्रयुज्यमानधातूत्तरोत्पन्नतरबादिनैवामन्तार्थगतोत्कर्षप्रतीतेः । अत एव "कृञ्चानुप्रयुज्यते" इत्यत्र व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वक्ष्यते ।

यद्वा–पूर्वसूत्रोक्तासिद्धान्तरीत्या सोरेवोत्पत्तौ तस्य हल्ङ्याब्भ्यादिलोप इति दीक्षिताः ।

अथ द्वितीये प्रतामौ प्रताम इत्यत्रातिव्याप्तिः । प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् स्वरूपेण च मान्तत्वादिति चेन्न । स्वरादिषु प्रशाञ्छब्दस्य पाठेन प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वमाश्रित्याव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात् । न च "मो नो धातोः" इति नत्वे कथमेतन्मान्तमिति वाच्यम् । नत्वस्यासिद्धत्वात् ।

न चैवं कारयाञ्चकारेत्यस्यापि आमन्तस्य संज्ञा न स्यात्, प्रत्ययलक्षणेनैव तस्य कृदन्तत्वादिति वाच्यम्। नियमस्य सजातीयापेक्षतया धातोरेव व्यावर्त्तितत्वात्। आमः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वे बाधकाभावात्। न च प्रशानिति शान तेजने इत्यस्य चुरादित्वस्वीकारात्सन्नन्तत्वनियमाभावेन तस्यैव क्विबन्तस्य स्वरादौ पाठ इति कथं ज्ञापकतेति वाच्यम्। ज्ञापकत्वोपन्यासकभाष्यप्रामाण्येन तस्मात् क्विप्प्रत्ययोऽनभिधानान्न भवतीति निर्णयात्। न च गौग्लौनौरित्येतेषामप्यव्ययसंज्ञा स्यादिति वाच्यम्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्। व्युत्पत्तिपक्षेऽपि "च्विरव्ययम्" इत्युणादिसूत्रेण डोडौप्रत्ययान्ताश्च्व्यन्ता एवाव्ययसंज्ञा इति नियमितत्वात्। नन्वाधये चिकीर्षवे चिकीर्षोः इत्यादीनामप्यव्ययत्वापत्तिरिति चेत्। अत्र वार्तिकम्—

अनिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम्।

अत्र त्विकारोकारप्रकृतिकत्वान्न दोष इति। यदि त्वेवमपि कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इत्यादावतिव्याप्तिः, तर्हि अनन्यप्रकृतिरिति वक्तव्यम्। तेन आदेशमात्रस्य व्यावृत्तिः।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—"सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य" इति परिभाषाया आवश्यकत्वात् तत एव नातिप्रसङ्गः। सुप्सन्निपातकृतस्य एजन्तत्वस्य तद्विघातकाव्ययसंज्ञाया-मनिमित्तत्वात्। सत्यां हि तस्यां सुलोपापत्त्या एजन्तत्वनिमित्तस्य विघातः स्यादिति।

अयमर्थः—सन्निपातः संबन्धः लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो विधिः तद्विघातकस्य स्वनिमित्तसंबन्धविघातकस्य कार्यस्य निमित्तं न भवतीति।

न्यायसिद्धं चैतत्। उपजीव्याविरोधेनैव उपजीवक-

स्य प्रवृत्तेः । न चैवं वह्न्यादेस्तृणादिविघातकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । कल्पनाविषयत्वादुक्तन्यायस्य अन्यत्र यथाप्रमाणमेव व्यवस्थापनात् । अत एवानुभवस्य स्मृतिकारणत्वे संस्कारस्य कारणत्वं न सिद्ध्यति । कार्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावेनानुभवस्य स्मृतिं प्रति कारणत्वानिर्वाहात् तन्निर्वाहार्थमेव संस्कारकल्पनयाऽनुभवकारणतायास्तदुपजीव्यत्वात् । अत एव "कद्वाय क्रमणे" इत्यादिना ह्रस्वांशे सन्निपातपरिभाषाबाध इति सिद्धान्तः । "कृन्मेजन्तः" इत्यादेस्तु स्वाभाविकएजन्तस्थले सावकाशत्वात् नोक्तस्थले एतत्परिभाषाबाधकत्वमिति ।

इदं पुनरवधेयम् । यत्रोपजीव्यतावच्छेदकधर्मो रूपान्तरापत्तावपि नान्यथा भवति, न तत्रोक्तन्यायप्रवृत्तिः । यथा करिष्यसीत्यत्र वलादित्वविशिष्टमार्द्धधातुकमिडागमस्योपजीव्यमिति तद्रूपादिणः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव । षत्वे कृतेऽपि तस्य वलादित्वाविघातात् । एवं सर्वेषामित्यादावपि । सकारस्य एत्वनिमित्तत्वेऽपि एकारात्परत्वेन षत्वे कृतेऽपि झलादित्वाविघातात् । "हलि सर्वेषाम्" इति निर्देशान्नात्र सन्निपातन्यायप्रवृत्तिरिति प्रवादस्तु अभ्युपेत्यैव बोध्यः । यद्रूपावच्छिन्नायां यस्यां व्यक्तौ निमित्तत्वं पर्यवस्यति तद्व्यक्तेरपि विघातो न भवतीत्यर्थं कल्पयित्वाऽनित्यत्वमाश्रित्य समाधेः संदर्भविरुद्धत्वात् ।

प्रसङ्गादस्याः प्रयोजनान्तराण्युपन्यस्यन्ते । अमुनेत्यत्रासिद्धत्वेन मुत्वस्याकारान्तत्वेऽपि घिसंज्ञानिमित्तं नाभावमाश्रित्य "सुपि च" इति दीर्घो न । घिसंज्ञाव्याघातापत्तेः । "न मु ने" इत्यत्र नाभावे कर्तव्ये कृते च सति मुभावो नासिद्धः इति व्याख्यानं तु संभवमात्रेण । उक्तरीत्यैव सुस्थत्वात् ।

शकटिपद्धत्यादिभ्यः सप्तम्येकवचनस्य ङेरौकारादेशे तत्सन्नियोगेनेकारस्याकारादेशे च कृते अदन्तलक्षणष्टाप् न भवति । तयोरानन्तर्यस्य विघातापत्तेः । नन्वौकारादेशस्यानन्तर्यप्रयुक्तत्वेऽपि तत्सन्नियोगशिष्टे अत्वेऽपि तथात्वे मानाभाव इति चेत्सत्यम् । अत एवापरितोषात्सप्तमे भाष्यकारेण " औकारादेशो ङित्कर्त्तव्य " इत्युक्तत्वान्न दोषः । ङित्वेन टिलोपे हलन्तत्वेन टापः प्राप्तेरेवाभावात् ।

एवम् "इजादेश्च गुरुमत" इति सूत्रे इयेपेत्यादावपि आम्प्राप्तिमाशङ्क्य "उपदेशवचनात् सिद्धम्" इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्ये लिट्सन्निपातकृतस्य गुणस्य लिट्सन्निपातविघातकमामं प्रति न निमित्तत्वमित्युक्तम् । " आम " इति लेर्लुक्प्रसङ्गात् ।

एवम् " अचः परस्मिन् " इति सूत्रे पञ्चमीसमासानाश्रयणपक्षे मथितं पण्यमस्येत्यर्थे " तदस्य पण्यम् " इति ठकि तस्य इकादेशे " यस्येति च " इति अकारलोपे च कृते तान्तत्वात्कादेशो न । तस्य हि तान्तत्वं निमित्तम् । तत्र च इकप्रत्ययः । तस्मिन्परे अकारलोपोत्पत्तेः । तस्य कादेशे च तद्विघातापत्तेः । एवमन्यदप्यूह्यम् ।

दाक्षिरित्यादौ इञ्प्रत्ययस्योपजीव्याकारलोपनिमित्तत्वं तु उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वादेव । तत्र च प्रमाणं प्रागेवोक्तम् ।

एवं "न यासयोः" इति सूत्रमपि तत्र प्रमाणम् । अन्यथा अकारसन्निपातकृतस्य टापस्तद्विघातकामित्वं प्रति निमित्तत्वानुपपत्त्यैव सिद्धौ इत्वनिषेधवैयर्थ्यात् ।

स्यादेतत् । अग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिट्स्वरेण व्युत्पत्तिपक्षे तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ततो मतुप् । तस्यान्तोदात्तत्वात् ह्रस्वान्नुट्श्च परस्य मतुप उदात्तत्वं स्यादित्यर्थकेन " ह्रस्व-

नुड्भ्यां मतुप् " इति सूत्रेण उदात्तत्वे कृते " अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जम् " इति शेषनिघातेन प्रकृतिभागस्यानुदात्तत्वं न स्यात् । तदीयान्तोदात्तत्वस्य मतुबुदात्तोपजीव्यत्वात् । "ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्" इति सूत्रे "अन्तोदात्तादुत्तरपदाद्"इत्यतोऽन्तोदात्तादित्यस्यानुवृत्तेरिति । उच्यते—अनित्यत्वादेवात्र न दोषः । अत एव परमवाचा इत्यत्र " अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे" इति सूत्रेण अन्तोदात्तात्परस्या विभक्तेर्विधीयमानमुदात्तत्वं प्रकृतिभागस्य शेषनिघाते निमित्तं भवत्येव ।

यत्तु स्वरविधौ सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति । तच्चिन्त्यम् । प्रमाणाभावात् । तथा हि । गोपायतमित्यत्र गुपू इति धातुस्वरेणान्तोदात्तः । आयप्रत्यय आद्युदात्तः । " सनाद्यन्ता धातवः " इति पुनर्धातुसंज्ञायामन्तोदात्ततया यकाराकार उदात्तः, न तु उकार आकारो वा। "सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वम्"इति न्यायात् । ततः शप्प्रत्ययः । "अनुदात्तौ सुप्पितौ" इत्यनुदात्तः । " अतो गुणे " इति पररूपम् । " एकादेश उदात्तेनोदात्तः " इति अकार उदात्तः । तमादेशो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तः । " उदात्तादनुदात्तस्य " इति स्वरितः । तमाश्रित्य पूर्वस्य शेषनिघातः प्राप्नोति । सन्निपातपरिभाषया तु न भवति । उदात्तोपजीवकस्य स्वरितस्य तद्विघातकनिघातामवर्त्तकत्वात् ।

यत्तु वदन्ति—यथोद्देशपक्षे शेषनिघातपरिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते । अतः शेषनिघाते क्रियमाणे स्वरितस्यासिद्धत्वादेव न शेषनिघात इति तत्र सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनाभावः । न च तस्या यथोद्देशमेव प्रवृत्तौ मानाभावः । "तव्यत्तव्यानीयरः"इति तव्यतस्तित्करणस्य प्रमाणत्वात् । तथा हि—तव्यमात्रस्यापि प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च कृते

" उदात्तादनुदात्तस्य " इति स्वरितत्वाविशेषात्, शेषनिघातपरिभाषायाश्च कार्यकालमपि प्रवृत्तौ तस्या " उदात्तादनुदात्तस्य " इत्येतत्समानदेशतया स्वरितस्य शेषनिघातं प्रत्यसिद्धत्वाभावात् निघाते च कृते उभयत्रापि स्वरसाम्यात्तव्यतस्तित्त्वं व्यर्थं स्यात्। तस्या यथोद्देशमेव प्रवृत्तौ तु " उदात्ताद् " इति स्वरितस्य शेषनिघातं प्रत्यसिद्धत्वात् तव्यप्रत्यये शेषनिघातो न भवति। तव्यत्प्रत्यये तु " तित्स्वरितम् " इत्यस्य प्राप्तत्वात्तस्य निघातं प्रत्यसिद्धत्वं नास्तीति भवत्येव शेषनिघात इति तित्त्वस्य सार्थक्यमेवेति।

तदपि चिन्त्यम्। उदात्तोपजीवकस्य स्वरितस्य संनिपातन्यायेन तद्विघातकशेषनिघातामवर्चकत्वादेव तव्यप्रत्यये तदप्रवृत्तेः। " तित्स्वरितम् " इत्यस्य तु उदात्तोपजीवकत्वाभावेन शेषनिघातनिमित्तत्वमव्याहतमिति फलभेदस्य स्पष्टतया तित्करणस्य वैयर्थ्याभावेन यथोक्तज्ञापकत्वानुपपत्तेः। सन्निपातपरिभाषायाः स्वरविधावप्रवृत्तिसिद्धिरित्यन्योऽन्याश्रयात्।

एतेन " यतोऽनावः " इति सूत्रस्य शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशमेव प्रवृत्तिरित्यत्र ज्ञापकत्वम्। तस्य हि यत्प्रत्ययान्तस्य नौशब्दभिन्नस्य द्व्यच आदिरुदात्त इत्यर्थः। अन्यथा यतस्तित्त्वेन स्वरितत्वात् तमाश्रित्य शेषनिघाते पूर्वस्यानुदात्तत्वमुक्तसूत्रं विनैव स्यात्। आद्युदात्ते कृतेऽपि शेषनिघातेनानुदात्तत्वे "उदात्तादनुदात्तस्य" इति स्वरितत्वे च कृते शेषनिघातेन पूर्वस्यानुदात्तत्वमेव भवतीति विशेषाभावात् " यतोऽनाव " इति सूत्रं व्यर्थमेव स्यात्। शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशमेव प्रवृत्तौ तु " उदात्तादनुदात्तस्य" इत्यस्य शेषनिघातं प्रत्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न भवतीति

सूत्रसार्थक्यमित्यपि परास्तम् ।

त्रैपादिकस्य स्वरितस्य उदात्तोपजीवकत्वेन तद्विघातकशेषनिघातं प्रत्यप्रवर्तकतया सूत्रारम्भे फलभेदस्य सत्त्वात् । "अनावः" इति पर्युदासस्य विधेयं विनाऽनुपपत्त्या तदर्थतयैव सूत्रसार्थक्याच्च । तस्मात्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेनैव सर्वेष्टसिद्धौ शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशमेव प्रवृत्तिरिति नियमकल्पनमप्रामाणिकमेव । अत एव शब्दकौस्तुभेऽप्यत्रैव सूत्रे अग्निमानित्यत्र सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादेव शेषनिघात इत्युक्तम् । तस्मादुक्तमनोरमादिग्रन्था निर्युक्तिका एवेति दिक् ।

क्त्वातोसुन्कसुनः ३९।

एतदन्तमव्ययसंज्ञम् । कृत्वा । पुरा सूर्यस्योदेतोः । पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः । उदयादपाकरणाच्चेत्यर्थः । "भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्" । "पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्" "पुरा जत्रुभ्य आतृदः" । "सृपितृदोः कसुन्" इति कसुन् । द्वावेतौ छान्दसौ ।

अव्ययीभावश्च ४०।

अव्ययसंज्ञः स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् ।

लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति ।

लुकि यथा—उपाग्नि । प्रत्यग्नि । "अव्ययादाप्सुपः" इति सुपो लुक् । मुखस्वरनिवृत्तौ यथा—उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । "मुखं स्वाङ्गम्" इति उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते "नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः" इति निषेधः । ततश्च

उपाग्नि अग्निसमीपे मुखं यस्येति उपाग्निमुख इत्यत्र " बहुव्रीहौ प्रकृत्या " इति पूर्वपदे प्रकृतिस्वर एव। स च समासत्वादन्तोदात्तः । विसर्गादेशस्य सकारस्य उपचारेति पूर्वाचार्यसंज्ञा। तन्निवृत्तौ यथा–उपपयःकारः । उपपयःकामः । " अतः कृकमि " इति सत्वे प्राप्ते " अनव्ययस्य " इति पर्युदासः । परिगणनं किम् । उपाग्न्यधीयान । पराङ्गवद्भावेन प्राप्तम् " आमन्त्रितस्य च " इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्यथाऽव्ययानां पराङ्गवद्भावप्रतिषेधात्तन्न स्यात् । उपाग्निकमित्यादौ "अव्ययसर्वनाम्नाम्" इत्यकच् न । उपकुम्भम्मन्य इत्यत्र "अरुर्द्विषद्" इति मुम् । अन्यथा " अनव्ययस्य " इति प्रतिषेधः स्यात् । उपकुम्भीभूतः " अस्य च्वौ " इत्यत्राव्ययानामुपसंख्यानप्रतिषेधो न ।

इदमवधेयम् । नाव्ययीभावादिति विशेषनिषेधादेव लुङ् सिद्धः ।"अतः कृकमि"इत्यत्र "अनुत्तरपदस्थस्य"इत्यनुवृत्त्यैव न सत्वम् । अतो मुखस्वरनिवृत्तिरेव प्रयोजनम् ।

तत्र केचित् । मुखस्वर इष्ट एव । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तर्ह्याचार्यो ब्रूयाद् " नाव्ययाद्व्ययीभावाच्च " इति भाष्यस्वारस्यात् ।

अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति सर्वथाऽपि सूत्रमिदमनारभ्यम् । एवं " तद्धितश्च " इत्यादिसूत्रचतुष्टयमपि । स्वरादौ हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इत्यादिरव्ययार्थाचेरयन्तेन औणादिकमासिं विहाय " तद्धितश्च " इति सूत्रस्यार्थः संगृहीतः, कृन्मकारसन्ध्यक्षरा इत्यनेन " कृन्मेजन्तः " इत्यस्य ।

शि सर्वनामस्थानम् ४१।

जश्शसोरादेशः शीत्येतदुक्तसंज्ञम् । वारीणि । " सर्वना-

मस्थाने चासम्बुद्धौ " इति दीर्घः । मदेशेष्वेव शिसुटोरित्युक्तौ तु नपुंसकेऽपि स्यात् । न च शिग्रहणसामर्थ्यम् । शसर्थत्वेनोपक्षयात् । तस्मात्संज्ञाऽऽरम्भ आवश्यकः । तस्या महत्त्वं तु पूर्वाचार्यसंमदायात् ।

सुडनपुंसकस्य ४२ ।

नपुंसकभिन्नमकृतिकानि स्वादिपञ्चवचनान्युक्तसंज्ञानि । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । मागवद्दीर्घः । अनपुंसकस्य किम् । सामनी। "विभाषा ङिश्योः" इत्यल्लोपाभावे संज्ञाविरहान्न दीर्घः । पर्युदासः किम् । नपुंसके विधिमतिषेधाभावाभ्यां पूर्वसूत्रेण मासा संज्ञा यथा स्यात् । तेन वनानीत्यादि सिद्धम् । न च तदारम्भसामर्थ्यम् । शसादेशे चरितार्थत्वात् ।

यद्वा मतिषेध एवायम् । न चोक्तदोषः । " अनन्तरस्य विधिर्वा निषेधो वा " इति तदभावात् । अन्यथा "सुट् स्त्रीपुंसयोः" इति मतिपत्तिलाघवार्थं ब्रूयात् । " अनपुंसकस्य " इति वचनेषु केषाञ्चिन्नञ्समासानामसामर्थ्येऽपि साधुत्वं ज्ञाप्यते । तेनाश्राद्धभोजीत्यादि सिद्धम् । असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं तु न दोषः । फलमुखत्वात् ।

नवेति विभाषा ४३ ।

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् । इतिशब्दस्योभयान्वितत्वात् । स च पदार्थविपर्यासकृत् । लोके हि गवादिशब्दा अर्थपरा इतिकरणेन गौरित्याहेत्यादौ शब्दपराः सम्पद्यन्ते ।

व्याकरणे तु "स्वं रूपं शब्दस्य" इति परिभाषणात् स्वरूपपरत्वमुत्सर्गः, इतिकरणेन तु अर्थपरत्वमिति विशेषः। तस्मादर्थ एवात्र संज्ञा संज्ञी च। न च नवेत्यखण्डनिपातार्थस्य निषेधमात्रस्य संज्ञित्वापत्तिः। "विभाषा दिक्समासे" इति ज्ञापकात्। अन्यथा "न बहुव्रीहौ" इत्येव सिद्धेः। इतिशब्दाभावे तु "विभाषा श्वेः" इत्यादौ नवेतिशब्द एवादेशः स्यात्। अर्थस्य संज्ञात्वाद् अन्यतरस्याम् इत्यादिस्थलेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या वैरूप्योद्धारः। तथा हि—उभयत्र विभाषायामिवास्योपयोगो नान्यत्र। "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" इति प्राप्तविभाषायाम् "स्वरितञितः" इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते पक्षे तन्निवृत्तिमात्रस्य विधेयत्वात्पक्षे भवतीत्यस्यानुवादत्वात्। "विभाषोर्णोः" इत्यप्राप्तविभाषायां च मौर्णुवीत्यत्र परत्वात् "सार्वधातुकमपित्" इति नित्यङित्त्वाभ्युपगमात् मौर्णवितेत्यादौ तदभावांशस्य स्थितत्वाद्भावांशमात्रस्य विधेयत्वात्। "विभाषा श्वेः" इत्युभयत्र विभाषायां विधिमुखेन प्रवृत्तौ पित्स्वेव विकल्पः स्यात्। किन्तु तु यजादित्वान्नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात्। निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु कित्स्वेव विकल्पः स्यात्, न तु पित्सु। तत्र प्रसक्तिविरहात्। उभयथा प्रवृत्तौ तु वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात्। संज्ञारम्भे तु श्रुतक्रमवशान्नेति निषेधस्य प्रथमं किन्तु प्रवृत्तिः। ततः किदकिति सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्यापन्ने सति पक्षे भवतीति विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्त्ततइति न वैरूप्यम्। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणप्रवृत्त्या सूत्रमेतत्। व्यक्तिपक्षे तु "विभाषा श्वेः" इत्यादेः प्रतिलक्ष्यं भिन्नत्वात् क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिच्च निषेधमुखेन प्रवृत्तिः। लक्षणभेदेन वैरूप्याभावादि-

त्यनारभ्यम् । तथा च वार्त्तिकम्–

अशिष्यो वा विदितत्वादिति ।

अत्र वदन्ति । आकृतिपक्षेऽपि प्रदेशेष्वेव " न वा श्वेः " इत्यादि पठनीयम् । अन्यथा अन्यार्थमप्यारब्धा संज्ञा "विभाषोर्णोः " इत्यत्र प्रवर्त्तेत । प्रतिषेधानां च बलीयस्त्वात् । प्रोर्णुवीत्यत्रापि प्रथमं ङित्त्वनिषेधः, ततश्च विकल्पः स्यात् इति ।

वस्तुतस्तु । "विभाषा" इत्येव प्रदेशेषु पठनीयम् । संज्ञापक्षेऽपि प्रथमं निषेधस्ततो विकल्पः प्रवर्त्ततइत्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदसत्त्वात् ।

अत्र भाष्यकृता " ग्रो यङि " " अचि विभाषा " इति वचनमप्राप्तविभाषासु पठितम् । तत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते–त्रिसंशया इत्युपक्रमात् प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संशयविषयीभूतविभाषाणामेव व्युत्पाद्यत्वात् अत्र कोटित्रयस्योक्तिसम्भवाभावः । तथा हि–निजेगिल्यतइत्यत्र नित्यं लत्वम्, न तु विभाषाप्रसक्तिरिति न प्राप्तविभाषाऽवसरः । न च यङीत्यनुवर्तनाद्यङ्निमित्तस्य रेफस्याचि परे लत्वमिति व्याख्यानात्तत्सम्भव इति वाच्यम् । निजेगिर् य अच् इति स्थिते " ग्रो यङि " इत्यस्य प्राप्तिसमये अच्परत्वाभावेन विभाषाप्राप्त्यभावात् । न च विभाषारम्भसामर्थ्यात् यङ्लुकः पूर्वम् " ग्रो यङि " इति न प्रवर्त्ततइति कल्प्यम् । तथाऽपि उभयत्र विभाषात्वस्य दुर्लभत्वात् । विभाषाया गिरति गिलतीत्यादौ चरितार्थतया " ग्रो यङि " इत्यस्य यङ्लुकः प्रागेव प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालीनत्वात् । न च लत्वस्यासिद्धतया दुर्बलत्वात्तत्पूर्वमेव लुगिति वाच्यम् । अन्तर्भूतयङपेक्षत्वेनान्तरङ्गलत्वं प्रति बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षस्य लुकोऽसिद्धत्वात् । पूर्वाभावेन "पूर्वत्रा-

सिद्धम्" इत्यस्याप्रवृत्तेः ।

अत्राहुः—प्राप्तविभाषात्वमुक्तरीत्यैव । अप्राप्तविभाषात्वं त्वित्थम्—" अन्तरङ्गानपि " इति न्यायेन लत्वात्पूर्वं लुक् । न च लुग्निमित्तादच्प्रत्ययात्पूर्वमेव लत्वं स्यात्, तस्य कर्तृरूपार्थापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् पूर्वाभावे पूर्वत्रासिद्धत्वस्याप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । क्वितिनुग्विधिग्रहणेन बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । धर्मिग्राहकमानेन लुक इव तदुपजीव्यानां समासप्रत्ययादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च ।

ननु तथाऽपि निजेगिर् अच् इत्यत्र लत्वं दुर्लभम् । यङ्परत्वाभावात् । प्रत्ययलक्षणस्य च " न लुमता " इति निषेधात् । न च लत्वस्याङ्गाधिकारबहिर्भावान्न तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अङ्गाधिकारबहिर्भूतं तदन्तर्भूतं वा वस्तुगत्या अङ्गस्य यत्कार्यं प्राप्नोति तन्न भवतीति तदर्थात् । तत् कथमुभयत्र विभाषासम्भव इति चेन्न । पृथगङ्लोपाश्रयेण " अचः परस्मिन् " इति स्थानिवद्भावसम्भवात् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य " तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु " इति निषेधात् । न च तथाऽपि उभयत्र विभाषाऽनुपपत्तिः, " ग्रो यङि " इत्येतत् प्रति " अचि विभाषा " इत्यस्यासिद्धत्वात् न विप्रतिषेध इति वाच्यम् । "न धु ने" इत्यत्र नेतियोगविभागात् ।

यद्वा—योगे योगो नासिद्धः, किं तु "प्रकरणे प्रकरणम्" इत्याश्रयणात् । समुदायलोपपक्षे तु अजपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यं लत्वमिति बोध्यम् । उक्तिसम्भवसमर्थनमात्रं चैतत् । सिद्धान्ते तु विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ।

इग् यणः संप्रसारणम् ४४ ।

यणः स्थाने इग्भवतीत्येवंरूपो वाक्यार्थो, यण्स्थानिक इग्रूपो वर्णश्चेत्युभयं सम्प्रसारणसंज्ञम् । " ष्यङः सम्प्रसारणम् " इत्यादिविधिस्थले वाक्यार्थस्य ग्रहणम्, " सम्प्रसारणाच्च " इत्याद्यनुवादस्थले तु वर्णस्येति भेदः । इतिशब्दानुवृत्तेर्वाक्यार्थस्य संज्ञित्वम् । तदनारम्भे तु वाक्यस्यैव संज्ञा । न च तस्यैव विधेयत्वापत्तिः । "वाह ऊठ्" संप्रसारणमिति सामानाधिकरण्येन तदर्थस्यैव विधेयत्वात् । "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इत्यादौ च उक्तज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वकल्पनात् । न चैकवाक्ये वाक्यस्य तदर्थस्य वा संज्ञाऽस्तु, वर्णस्य तु कथमिति वाच्यम् । तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् । न च तत्र मानाभावः । विधेयानुवाद्यसमर्पकविभक्त्या सूत्रनिर्देशस्य तथात्वात् । तदुक्तम्—

विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति ।

हरिणाऽप्युक्तम्—

संप्रसारणसंज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ।
प्रविभागस्तथा सूत्रएकस्मिन्नेव जायते ॥

तथा " द्विर्वचनेऽचि " इति तन्त्रावृत्त्यादिलक्षणः एकशेषेण निर्देशो भाष्य एव समर्थितः । तन्त्रं द्विधा—शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यम् । शब्दैक्ये द्वितीयम् ।

यद्वा–वाक्यार्थ एव संज्ञी, अनुवादे तु तन्निर्वर्त्ये वर्णे लक्षणा ।

अथ वा "वर्ण एव संज्ञी । विधिप्रदेशे सूत्रशाटकवद् भाविसंज्ञाऽऽश्रयणीया " इति भाष्यम् ।

अथ अवुहितरामित्यत्र लकारस्थाने उत्तमपुरुषस्यैकवच-

नमिट्, तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां "हलः" इति दीर्घापत्तिः। तरपं प्रति तिङन्तस्याङ्गत्वात्। अत्राहुः—

यथासंख्याश्रयणाद्यकारस्थानिकस्यैव इकारस्य संप्रसारणसंज्ञेति।

तथा हि—वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेययोः संसर्गरूपतया यथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इक् स्याद्यथासंख्यमित्यवान्तरवाक्यार्थः। स संप्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः। न चावान्तरवाक्यार्थं गृहीत्वा याति वातीत्यादावतिप्रसङ्गः। तस्य संज्ञासंबन्धमात्रे तात्पर्यात्। अन्यथा "ष्यङः संप्रसारणम्" इत्यादिवैयर्थ्यात्। अदुहीत्यादेस्तज्जत्वाभावाच्च। उभयसंज्ञापक्षेऽपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्तवर्णस्यैव संज्ञित्वात्। इदं च कर्मकर्तरि शुद्धे कर्तरि वा रूपम्।

वर्णसंज्ञापक्षे तु न यथासंख्यम्। अनुवादे परिभाषाऽनुपस्थानात्। न चैवं स्थानेयोगोऽपि न स्यादिति वाच्यम्। "षष्ठी स्थानेयोगा" इत्यत्रानुवर्त्यास्य व्याख्येयत्वात्। तदुक्तम्—

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति।

यद्वा—सिंहावलोकितन्यायेनात्रैव स्थानग्रहणमपकृष्यताम्, संप्रसारणस्येत्यत्र तन्त्रादिना तद्भावितग्रहणात्।

अथ वा कार्यकालपक्षे यणः संप्रसारणमिग्भवतीति वाक्यार्थान्नानुवादत्वमिति। यथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ तत्प्रवृत्त एव वर्णः संज्ञी, स एव "संप्रसारणस्य" इत्यादावुपतिष्ठते।

अथ वा लौकिकन्यायसिद्ध एव स्थानक्रमेण संबन्धोऽनुवादेऽपि सुलभ इति द्युभ्यामित्यत्र "हलः" इति दीर्घो न। "दिव उत्" इति तपरकरणात्। एवं द्युलोक इत्यत्र "संप्रसार-

१ अदुहीति।

णस्य" इति दीर्घो न। न च दीर्घाभ्रष्ट्या चरितार्थस्य तपरत्वस्य "भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णग्राहकः" इत्यत्र कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षेण तदुक्तेः । "संप्रसारणस्य" इत्यत्र तद्भावितग्रहणाद्वा ।

पक्षान्तरे तु "ऋत उद्" इति ज्ञापकम् । न चाक्षद्युवौ अक्षद्युव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां "संप्रसारणाच्च" इति औकारादेः पूर्वरूपापत्तिः । "संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्" इति वार्तिकोक्तेः किञ्चिद्रूपिताया अङ्गसंज्ञाया धातुमात्रे विभक्तिनिरूपितायास्तु समासरूपे समुदाये विश्रान्तत्वात् । वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वाच्च । वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तु पूर्वरूपप्रसक्तेरेव विरहात् । हूतो जीन इत्यादौ तु "हलः" इतिसूत्रसामर्थ्यात्संप्रसारणनिर्दृष्टस्यादेशेऽपि दीर्घः ।

वर्णः संज्ञीति पक्षेऽपि अत्रिधौ स्थानिवद्भावासंभवात् दारम्भसामर्थ्यात्संप्रसारणादेशे कार्यमप्रवृत्तेर्वाच्यत्वात् ।

आद्यन्तौ टकितौ ४५ ।

टित्कितौ यस्य विहितौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । भविता । पाययति । न च "चरेष्टः" "गापोष्टक्" "व्रीहिशाल्योर्ढक्" इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगापवादस्यास्य "प्रत्ययः" "परश्च" इत्यनेन परेण बाधात् । परिभाषेयम् । परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यात् । यद्वा—

संज्ञैवेति भाष्यम् ।

तथा हि—टकितावेति कर्मधारयः । इत्संज्ञकौ टकारककारावाद्यन्तयोः संज्ञे स्तः । तेन "आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः"

इत्यत्र इकारादिशब्दस्योपस्थितिः । इकारादिरिति बहुव्रीहौ इकार आदिर्यस्येति विग्रहः। स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया तव्यस्य इतव्यादेशे सिद्धम् । तदाहुः—

अनागमकानां सागमका आदेशा भवन्तीति । एवं यापयतीत्यत्र या इत्यस्य याप् इत्यादेशः । न च "आद्यन्तौ टकौ" इत्येवास्तु संज्ञायाः संज्ञिप्रत्यायकत्वमात्रेण स्वयं कार्यानन्वयादिति वाच्यम् । "आळजाटचौ" "ठस्येकः" इत्यादावतिप्रसङ्गात् । इत्संज्ञया तु देशविशेषस्योपलक्षणम् । तेन इत्संज्ञकस्य यो देशस्तत्रावस्थितौ टकारककारौ संज्ञे। आटचष्टकारः इकादेशस्य ककारश्च न तथेति न दोषः । न च अडागमस्थले भू इत्यस्य अभू इत्यादेशः स चोदात्त इत्यर्थे अलोऽन्त्यपरिभाषया अङ्गस्य अन्तोदात्तत्वं स्यादिति वाच्यम् । अ द् उदात्तश्च यस्येति त्रिपदबहुव्रीहिणा उदात्ताकारादिरभू इत्यादेश इति व्याख्यानात् । उदात्तपदस्य विशेषणत्वेऽपि सौत्रः परनिपातः । न च तथाऽपि "आडजादीनाम्" इत्यत्र दोषः । उदात्तपदानुवृत्तावपि तेन सह श्रूयमाणस्याटो बहुव्रीह्ययोगादिति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य प्रत्याख्यानात् । वक्ष्यति च वार्तिककृत्—

अनादीनामटा सिद्धमित्यादि ।

मिदचोऽन्त्यात्परः ४६ ।

अचां मध्ये योऽन्त्यादचः परो मित् स्यात् । स्थानेयोगस्य "परश्च" इत्यस्य चापवादः । वनानि । यशांसि । "रुधादिभ्यः श्नम्" । रुणद्धि । न च पूर्वपदस्य "परश्च" इत्येतद्बाधकत्वापत्तिः । बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत-

इत्यभ्युपगमात् । अन्यथा श्नमो मित्त्ववैयर्थ्यात् । " तृणहः " इति निर्देशेन मकारस्य श्रवणार्यत्वानुपपत्तेः । अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । न चाच इति पञ्चम्येव, अन्त्यादिति पञ्चम्यन्तसामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । " शे मुचादीनाम् " इत्यादावन्त्यस्याचोऽसम्भवेन एतदप्रवृत्तौ अलोऽन्त्यपरिभाषायाः प्रवृत्त्यापत्त्या मित्त्ववैयर्थ्यात् । एवं चान्त्यादचः परो मित्स्यादिति प्राचां वृत्तिरप्येवमेव व्याख्येया ।

अन्ये तु तत्राच इति अस्तु पञ्चम्येव । किं तथा सति सर्वथैव नुम् न स्यादिति विवक्षितम् उतेष्टदेशे न स्यादिति । नाद्यः । वचनवैयर्थ्यात् । नान्त्यः । अन्त्यबाधेऽप्यचः परत्वसंभवात् । प्रधानबाधापेक्षया गुणबाधस्यैव कल्पयितुमुचितत्वादिष्टसिद्धेरिति । एतेन अजंशवैकल्येऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्यपि निरस्तम् । अचो विशेष्यत्वात्तद्वैकल्ये प्रवृत्त्यनापत्तेरित्याहुः ।

पूर्वसूत्रे द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापि अन्तग्रहणस्यात्रानुवृत्तेर्मित् पूर्वान्तः । अभक्तत्वे तु "ता ता पिण्डानाम्" इत्यादौ "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शिलोपे नलोपो न स्यात् । प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् । वहंलिह इत्यत्र मुमो मकारस्यानुस्वारो न स्यात् । अपदान्तत्वात् । आदिग्रहणानुवृत्त्या परादिरिति व्याख्याने तु धारिणे इत्यादौ "घेर्ङिति"इति गुणः स्यात्, वहंलिह इत्यनुस्वारो न स्यात् । अतिशयितः सखा येषां तानि अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । अत्र "सख्युरसंबुद्धौ" इति णित्त्वाद्वृद्धिः स्यात् । न च गौणत्वात्तदभावः । गौणत्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः । " अस्थिदधि " इत्यादिवत् । एवं त्रपूणीत्यादौ अङ्गस्य नान्तत्वाभावात् " सर्वनामस्थाने च"इति दीर्घो न स्यात् । तस्मात्पूर्वान्तपक्षः साधुः । अत्र वार्तिकम्—

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ।

मग्नः । मग्नवान् । "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् । "मस्जिनशोर्झलि" इति नुम्, तस्य त्वन्त्यादचः परत्वे "अनिदिताम्"इति अनुषङ्गलोपो न स्यात् । अनुषङ्ग इति नकारस्येोपधायाः प्राचां संज्ञा । न च "स्कोः" इति सलोपे नकारस्योपधात्वाल्लोप इति वाच्यम् । तं प्रति सलोपस्यासिद्धत्वात् । बहूनां समवाये समुदायस्यैव संयोगसंज्ञेति पक्षे सकारस्य संयोगादित्वाभावाच्च । एवं मङ्क्ता मङ्क्तव्यमित्यादि बोध्यम् । "भर्जिमर्च्योश्च" अन्त्यात्पूर्वो मिदित्यनुवर्त्तते । भृजी भर्जने । औणादिके अचि कृते उमागमः । भरुजा । मर्च शब्दे चुरादिः । औणादिक इप्रत्ययः । ईमागमः । मरीचिः । निपातनात् सिद्धम् । उक्तवार्त्तिकप्रत्याख्यानमिदम् । अङ्गुल्यादिषु भरुजाशब्दस्य बाह्वादिषु च मरीचिशब्दस्य पाठात् । "मृकणिभ्यामीचिः" मरीचिः इति तूपायान्तरम् ।

एच इग् ह्रस्वादेशे ४७ ।

आदिश्यतइत्यादेशः । ह्रस्वेन कर्मधारयः । निर्द्धारणे सप्तमी । जातावेकवचनम् । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । हेशब्दमतिक्रान्तं अतिहि कुलम् । चित्रगुः । अतिरि । अतिनु । संध्यक्षराऽन्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावे एकदेशसादृश्येन अकारयोरिवर्णोवर्णयोर्निरासार्थमेतत् । वार्त्तिककारस्त्वाह—

सिद्धमेङः सस्थानत्वाद्, ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ।

अयमर्थः—शब्दपरविप्रतिषेधादेङ उत्तरभागान्तरतमौ इउवर्णावेव । तथा च षष्ठे कैयटः—

विप्रतिषेधे परं कार्यमिति नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति किं तर्हि एकलक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषोऽप्यर्थ आश्रीयते इति ।

यद्वा-एकार शुद्धतालव्य ओकारस्तु शुद्धौष्ठ्यः इति मते सिद्धम् । तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यम्-

तालव्यावेकारचवर्गाविकारैकारौ यकारः शकार इति, शेष ओष्ठोपपाद्य इति च ।

पूर्वोक्तभिन्नो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपाद्यः । उकारः पवर्ग ओदौतौ उपध्मानीयश्च ओष्ठ्या इति वृत्तिकृत् । "शेष ओष्ठ्योऽपवाद्य" इति तद्भाष्ये पाठः । उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणान्विहायेत्यर्थः । स्पष्टार्थश्चेदम् । ऐक्षु समाधानान्तरमप्याह वार्तिककारः- ऐचोश्चेति । उत्तरभूयस्त्वाच्चेत्यन्वयः । अर्द्धमात्रा अवर्णस्य सार्द्धमात्रा त्विवर्णोवर्णयोरिति पक्षे मल्लग्रामादिवद् भूयसा व्यपदेशादपीकारोकारावादेशौ इति प्रकृतसूत्रमनारभ्यमिति । समप्रविभागपक्षोऽप्यष्टमे स्थितः, तत्र पूर्वोक्तसमाधानद्वयमेव ।

षष्ठी स्थाने योगा ४८ ।

योगोऽस्त्यस्या इत्यर्श आदित्वादच् भूमार्थे । अनेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमानेति यावत् । अयोगेति छेदे त्वनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानप्रयुक्तसम्बन्धपरा बोध्या । स्थानं प्रसङ्गः । दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमितिवत् । अस्तेर्भूः समीपोऽनन्तरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थात्सामीप्यादिनिवृत्तिः । योगेति किम् । " ऊदुपधाया

गोहः " " शास इदङ्हलोः " इत्यादौ मा भूत् । अन्यथा गोहिशासोः स्थाने धातुमात्रस्योपधाया ऊदितौ स्याताम् ।

यद्वा–स्थानेयोगेत्येकं पदम् । पूर्वपदे सप्तम्या तृतीयया वा बहुव्रीहिः । निपातनादलुगेत्वं वा । न च गोहः शास इत्यादावतिप्रसङ्गः । अनियमप्रसक्तौ नियमार्थमेव परिभाषाप्रवृत्तेः । उपधासन्निधानेन अवयवषष्ठीत्वनिर्णयादाकाङ्क्षाविरहात् । मार्गप्रश्ने वामदक्षिणपुरस्कारेण मार्गोपदेशेऽपि मार्गद्वैधस्थल एव तदुपस्थितेः ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—लक्ष्यानुरोधादन्तरङ्गत्वात् स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च इष्टस्थले स्थानेयोगत्वव्याख्यानसम्भवान्नायमेतद्वाक्यार्थः, किं तु षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते, न तु प्रतीयमानमित्येव । तदुच्यते—

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति इति ।

तेन "जराया जरस्" इत्यादौ जराशब्दान्तं यदङ्गं तदवयवस्य जराशब्दस्य जरसादेशो न तु निरित्यस्यापीति ।

यत्तु जराशब्दोत्तरषष्ठ्या स्वप्रकृत्यर्थभूतजराशब्दनिष्ठमेव स्थानित्वं बोध्यते, न तु निर्जरादिशब्दनिष्ठम् । तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावात् । न च तदन्तपरिभाषया सोऽपि प्रकृत्यर्थ इति वाच्यम् । जराशब्दरूपस्याङ्गस्य स्थाने इत्यर्थमुपजीव्य तत्प्रवृत्त्या तदविरोधेन अवयवद्वारैव निर्जरादिशब्दानां स्थानित्वस्य बोध्यत्वात् । अत एव " उदोष्ठ्यपूर्वस्य " इत्यादावोष्ठ्येत्यादिकं पदार्थैकदेशे ऋकारादौ विशेषणम् । अत एव सागमकस्य नादेशः । प्रक्रियादशायाम् "अनागमकानां सागमका आदेशा भवन्ति" इत्यस्यानुचितत्वात् । स्थानिवद्भावे तु स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या न निर्दिश्यमानस्येतिन्यायबाधः ।

अस्तु वा भाष्योक्तरीत्योक्तसूत्रनिष्पन्ना वाचनिकी "निर्दिश्यमानस्य"इति परिभाषा । सा च बहिरङ्गपदाङ्गाधिकारेत्यादीनां बाधिकेति ।

तच्चिन्त्यम् । तदन्तस्य स्थानित्वबोधनेऽपि जराख्यस्याङ्गस्य स्थानित्वबाधावश्यकत्वाद् उपजीव्यविरोधस्य दुर्वारत्वात् । वार्तिकमते जराशब्दान्तस्यैवाङ्गस्य स्थानित्वं व्यपदेशिवद्भावेन केवलजराशब्दस्याप्यादेशासिद्धेरिति सिद्धान्ताच्च । एवं निर्जरादिशब्दान्तर्गतजराशब्दस्याङ्गत्वाभावेऽपि तस्य स्थानित्वाशमादायोपजीव्यविरोधाभावस्य सुवचत्वात् । " उदोष्ठ्य " इत्यादौ तु विशेषणान्वयानन्तरमेव तदन्तविधिरिति सिद्धान्तात् । " अलोऽन्त्यस्य " " आदेः परस्य " इति तु द्वयमारम्भसामर्थ्यादस्य बाधकम् । " अनेकाल् शित् सर्वस्य " इत्यनेन सह त्वविरोधात्समुच्चयः । एवं च तन्त्रादिना स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं प्रागुक्तार्थोऽपि बोध्यः ।

अत्र वदन्ति । " इको गुणवृद्धी " इतिवदयं योगः पदोपस्थापक एवास्तु । इह शास्त्रे अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेशब्देन युज्यते । स्थाने इति सप्तम्यन्तं पदं तत्रोपतिष्ठते इति । स्थानेयोगोऽस्या इति विग्रहः । एवम् " अलोऽन्त्यस्य " " ङिच्च " इत्यादावपि ।

स्थानेऽन्तरतमः ४९ ।

प्रसक्तानां मध्ये सदृशतम आदेशः स्यात् ।

यदि त्वयं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तदा विधेयस्यादेशविशेषस्यानिर्देशात् दधिशब्दस्य दधिशब्द एवादेशः स्यात् ।तस्याप्यन्यः

स एवेत्यनवस्था स्यात् । प्रयोजनव्यतिरेकेण प्रवर्त्तमानस्य सकृत् प्रवृत्तौ नियामकाभावात् । तथा च पदमात्रस्य निवृत्त्युन्मुखत्वादर्थप्रत्यायनाय प्रयोगो न स्यात् । एवं विसं मुसलम् इत्यादौ समुदायस्थाने समुदाये आदेशे तन्मात्रस्यानादेशत्वेऽपि सकारस्य सकारादेशे षत्वापात्तिः । तस्मात् प्रकरणात्परिभाषेयमिति भाष्यम् । तच्च चतुर्द्धा—

तत्र स्थानतो यथा—सुद्ध्युपास्यः । मध्वरिः । धात्रंशः । लाकृतिः । इकारादीनां तुल्यस्थाना यादयः । यथासङ्ख्यपक्षेऽप्यविरोधादेतत्प्रवृत्तेः। दैत्यारिः श्रीशः इत्यादिकमप्युदाहार्यम् ।

अर्थतो यथा—वातण्ड्ययुवतिः । "वतण्डाच्च" इत्यपत्ये यञ् । "लुक् स्त्रियाम्" इति लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे "पोटायुवति" इत्यादिना समासः । "पुंवत्कर्मधारय" इति पुंवद्भावातिदेशे वतण्डीशब्दस्यापत्यवाचिनोऽपत्यवाचक एव वातण्ड्यशब्द आदेशः ।

गुणतो यथा—पाकः । त्यागः । "चजोः" इति कुत्वेऽल्पप्राणस्याऽघोषस्य चकारस्य घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य जकारस्य च यथाक्रमं तादृशावेव ककारगकारौ ।

प्रमाणतो यथा—अमुम् अमू अमून् । "अदसोऽसेः" इति विहित उकारो ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घं उकारः । पुनः स्थानग्रहणादन्योऽपि वाक्यार्थः । ताल्वादिस्थाने योऽन्तरतमः तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् । प्रसक्तानां मध्ये स स्यादिति । तदुक्तम्— *

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति ।

तेन चेता स्तोता इत्यादौ प्रमाणतोऽन्तरोऽप्यकारो न । वाक्यभेदे तमग्रहणस्य मानत्वात् । स्थानमात्रप्रयुक्तताद-

श्यविवक्षायां सादृश्यान्तरस्याप्रसक्त्या तद्व्यवच्छेदार्थस्य तमग्रहणस्यानुपयोगात् । तेन वाग्घरिरित्यादौ सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयानाम्, नादवतो नादवन्त इति च तृतीयानाम् प्रसक्तौ तमग्रहणादुभयवन्तश्चतुर्था भवन्ति । वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोऽन्त्य इति बह्वृचप्रातिशाख्योक्त्या तेषां सोष्मत्वात् । शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था इति शिक्षान्तरम् । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । शषसाः खच्छादीनां द्वितीयानां सस्थानाः । यथा ते ऊष्माण एवं द्वितीया अपीत्यर्थः । फकारस्य सस्थान ऊष्मा नास्ति । तस्मात्तस्य विशेषत ऊष्मत्वं वक्तव्यम् । हकारेण चतुर्था इति । यथा हकार ऊष्मा एवं तेऽपीत्यर्थ इति हरदत्तः ।

न चैवम् इष्ट उप्त इत्यादौ आन्तर्यादर्धमात्रस्य यणः स्थाने तादृगेव इक् स्यादिति वाच्यम् । अर्द्धमात्रस्यकोऽप्रसिद्धेः । एतेन दध्यत्र सुध्युपास्य इत्यादौ मात्रिकद्विमात्रिकयोस्तादृगेव यण् स्यादित्याशङ्काऽप्यपास्ता । आपाद्यस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् ।

स्यादेतत् । संहितया पाठेऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तमेव छिद्यताम् । षष्ठीत्यनुवर्त्तते । अन्तरतमे स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्त्तव्येति सूत्रार्थः । तेन "अकः सवर्णे" इत्यत्र विधेयस्य अन्तरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसंहारादिष्टं सिद्धम् । स्थानशब्दस्य ससम्बन्धिकतया विधेयप्रतियोगिकस्यैवान्तरतम्यलाभात् । प्रथमान्तच्छेदपक्षे तु " वान्तो यि " इत्यत्र ओदौतोरिति स्थानिनिर्देशः कर्त्तव्यः स्यात् । एच इत्यनुवृत्तौ तु एज्मात्रस्य वान्तादेशः स्यात् । स्थानितोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ तु एच इति षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमे स्थानिनि ओकारौकाररूपे उपसंहारात्सिद्धम् । अत्र भाष्यम्—

एवं सति आदेशान्तरतमः स्थानी ग्राह्य इत्यर्थे ह्रस्वानामेव यण् स्यान्न तु दीर्घाणाम् । अर्द्धमात्रिकस्य मात्रक एवान्तरतम इति तत्रेक इति षष्ठ्या उपसंहारात् । " ल्वादिभ्यः " " प्वादीनां ह्रस्वः " इत्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । " इको गुणवृद्धी " " अचो ञ्णिति " इति षष्ठ्योरपि विधेयगुणवृद्ध्यन्तरतमेषु इस्वक्षु चोपसंहारे नेता लविता नायको लावक इत्यादिदीर्घान्तस्थले एव " सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः " " अचोऽञ्णिति " इति गुणवृद्ध्योः प्रवृत्तिः स्यात् । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यादौ न स्यात् । विधेययोर्द्विमातृकतया ह्रस्वस्य तदान्तरतम्याभावात् । आदेशतोऽन्तरतमनिर्द्धारिरिति पक्षे तु न दोषः । स्थानिषष्ठ्या असंकुचितत्वात् । न च एज्मात्रस्य वान्तादेशापत्तिः । " एचोऽयवायावः " इति सूत्रे यथासंख्यान्तरतमपरिभाषयोः प्रवृत्तेरर्थाधिकाराश्रयणाद्यादृशो वान्तादेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यकारादौ प्रत्यये भवतीति सूत्रार्थात् । तादृशश्च ओकारस्थानिकोऽव् .औकारस्थानिक आव् चेति ।

यद्वा—वान्त इति त्याज्यम् । " क्षय्यजय्यौ " इति योगं विभज्य कण्ठतालव्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवेति नियमं व्याख्याय चेयं नेयमित्यादावयादेशवारणात् । क्षिज्योः शक्यार्थ एवेति द्वितीयो योगः । तेनार्हाद्यर्थे तयोरपि नायादेशः । रायमिच्छति रैयतीत्यत्र तु रायिश्छान्दसः दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति भाष्यम् । क्यजन्तरैशब्द एवच्छान्दसः । अन्यादृशस्तु भाषायामपीति केचित् ।

क्यच् तु नास्ति गोसमानाक्षरनाम्नादिति वचनात् ।
अन्ये तु भाषायां रैशब्दप्रयोग एव नेत्याहुः इति कैयटः ।

नन्वेवमपि "नृनरयोश्च" इति नरशब्दे ङीप्संनियोगेन विधीयमाना वृद्धिः "अलोऽन्त्यस्य" इत्यन्त्यस्य स्यात् । यस्येति लोपे च कृते वृद्धिविधानवैयर्थ्यम् । नृशब्दमात्रार्थत्वे "नुर्वृद्धिश्च" इति न्यासापत्तिः । न च परत्वाद् यस्येति लोपे कृते प्रथमाकारस्य वृद्धिः । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन वृद्धेरन्तरङ्गत्वात् । न चाङ्गगुणविरोधन्यायेनान्तरङ्गपरिभाषां बाधित्वा परत्वाद् यस्येति लोपे कृते वृद्धिः, वचनसामर्थ्याद् वृद्ध्या लोपबाधे धर्मिबाधापत्तिरिति न दोष इति वाच्यम् । तथाऽपि सप्तम्यन्तच्छेदस्यावश्यकत्वात् । तत्र हि स्यानितोऽन्तरतमनिर्वृत्तिरिति वृद्ध्यन्तरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसंहारादकारस्य वृद्धिः । प्रथमान्तच्छेदपक्षे तु प्रकृतितोऽन्तरतमनिर्वृत्तिरिति अनन्तरतमादेशव्यावृत्तावपि स्थानिनियामकत्वाभावात् अलोऽन्त्यपरिभाषया रेफस्य स्यात् ।

अत्राहुः—सप्तम्यन्तच्छेदनिरासपरभाष्यप्रामाण्यान्नरशब्दपाठप्रत्याख्यानमेव तत्संमतम् । न च नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीपि नरीत्यापत्तिः । इष्टत्वात् । किन्नरीणा नरीणामिति दर्शनात् ।

यद्वा—नरशब्दो नियतपुल्लिङ्गः । नरीति प्रयोगस्तु पुंयोगलक्षणे ङीपि । तस्य यथान्यासेऽपि दुर्वारत्वात् ।

यद्वा—"नृनरयोः" इत्यत्र "अजाद्यतष्टाप्" इति सूत्राद् अत इत्यनुवर्तते । "शार्ङ्गरवाद्यञ" इत्यादिशब्देन गणसूत्रस्याप्यस्य हृदयमानीतत्वात् । तच्च षष्ठ्या विपरिणतं नरशब्दे वैयधिकरण्येन सम्बध्यते, नरशब्दस्य योऽत् तस्य वृद्धिरिति । अतो न अलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिः ।

यद्वा—नर् इति रान्तं लुप्ताकारानुकरणम्, तस्य अः नरः

तस्य वृद्धिरिति चादु गणपाठाच्च ङीन् ।

यत्तु स्थानितोऽन्वरतमानिर्वृत्तिरित्याश्रित्य हरदत्तेन ना-रीति रूपं साधितम्, तदु "उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपायाः" इति न्यायमाश्रित्येत्यविरोधः ।

भाष्ये त्वेतत् सूत्रमेव प्रत्याख्यातम् । सभायामा-स्यताम् इत्युक्ते हि पण्डिताः कवयः शूराश्च स्वसजाती-यैः पण्डितादिभिरेव सह समासते, न तु सङ्करेण । एवं गवां सङ्घं गौर्धावति, अश्वोऽश्वानामिति तिर्यक्ष्वपि दृश्यते । त-स्मात् प्रथमवाक्यार्थलाभो नास्य प्रयोजनम् । स्थानत आन्तर्यस्य बलवत्त्वमपि लोकात्सिद्धम् । भूयःसहचरितयोर्गवोरश्वयोर्वा सजातीयान्तरसंवलने सत्यपि कृशत्वपाण्डुत्वादिगुणसदृशानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणैव परस्परापेक्षा दृश्यते । तथा च लोकतः सिद्धमिति ।

उरण् रपरः ५० ।

ऋवर्णस्थानीयोऽण् प्रसङ्गावस्थायामेव रपरः स्यात् । र इति प्रत्याहारः । ऋ इति त्रिंशतः संज्ञा । आन्तरतम्यात् ऋ-कारस्थानीयो रपरः, लृकारस्थानीयस्तु लपर इति व्यवस्था । कृष्णर्द्धिः । तवल्कारः ।

मा ह्रस्तु ऋलृस्थानीयोऽणिति व्याचख्युः ।

यत्तु आ च आ च रलाविति विग्रहे उश्च उल् च ऋलो-रिति विग्रहे वा द्वन्द्वो दुर्लभः । विरूपाणामपि समानार्थाना-मेकशेषविधानादिति । तन्न । सूत्रस्थऋशब्दस्योभयपरत्वप्रद-र्शनपरे वाक्ये ऋलृवर्णयोः परस्परग्राहकत्वस्यानभिमततया समानार्थकत्वाभावात् । शब्दस्वरूपमात्रपरत्वात् । "समाहा-

रसमूहयोरविशेषाद्" इति वार्त्तिके सर्वैस्तथैव व्याख्यानात् । अन्यथा "मिहिरारुणपूषण" इत्यादावप्येकशेषापत्तेः ।

इह वाक्यार्थचतुष्टयं सम्भवति। उः स्थाने रपरत्वविशिष्टोऽण् विधीयते इत्येकः । अणामनणां च प्रसङ्गेऽणेवेति नियमः, स च रपर इति वाक्यभेदेन रपरत्वविधिरिति द्वितीयः । ऋस्थानीयमणमनूद्य तस्य रपरत्वविधिरिति तृतीयः । प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वं विधीयते इति चतुर्थः ।

तत्राद्ये इत्थं वचनव्यक्तिः। षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्य भवन्नादेशोऽन्तरतमः स्यात्, ऋवर्णस्य त्वण् रपर इति। ततश्च नामान्तेषूदात्तादिषु विहितोऽण् तेषां बाधकः स्यात्। तथा च कृतिरित्यत्र "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्युदात्तो न स्यात् । प्रकृतं प्रहृतमित्यत्र "गतिरनन्तरः" इति प्रशब्दस्योदात्तत्वे शेषनिघातः "उदात्तादनुदात्तस्य" इति स्वरितश्च न स्यात् । नॄः पाहीत्यत्रानुनासिको न स्यात् । सर्वत्र तत्तद्गुणावच्छिन्नस्य रपरस्याणः प्रसङ्गात् । ऋकारस्य चाण्त्वाभावात्। न च नॄनित्यत्र दीर्घोऽपि न स्यादिति कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । "नॄन् पे" इति निर्देशात्तत्सिद्धेः ।

किं च कर्त्ता कारक इत्यत्र गुणवृद्धिबाधेन विहितोऽण् कदाचिदिकार उकारश्च स्यात्। अकार एवेतिनियमाभावात्। "ऋत इद्धातोः" "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इति प्रतिपदोक्तेषु इत्वोत्वादिषु च रपरत्वं न स्यात् । तेषामेतद्बाधकत्वात्।

अथ द्वितीयः पक्षोऽस्तु। अणनणोः प्रसङ्गेऽणेवेति नियमात् कर्त्ता कारक इत्यादौ गुणवृद्ध्योर्दोषाभावात् । ननु ह्रस्वऋकारस्य सर्वा वृद्धिरनन्तरतमा, वृद्धिमात्रस्य द्विमात्रत्वात्, दीर्घस्य तु सर्वाऽपि प्रमाणतोऽन्तरतमेति अविशेषादुभयस्थले

सकलवृद्धिप्रसङ्गे ऽणेवेति नियमोऽस्तु । गुणस्थले तु ह्रस्वस्य ऋकारस्य कर्तेत्यादौ मात्रिकत्वादकार एवान्तरतमः, तरितेत्यादौ दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वादेङेवान्तरतमः इति उभयत्राप्यणनणोर्व्यवस्थयैव प्राप्त्या उभयत्रोभयोरप्रसक्त्या नियमप्रवृत्त्यभावे दीर्घस्य ऋकारस्य विधीयमानो गुण एङेव स्यात् । ह्रस्वस्य त्वकारो भवन्नपि रपरो न स्यात् । अणनणोः प्रसक्तावणेवेति यो नियम्यते, तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वविधानात् । अतो गुणे दोषो दुर्वार इति चेत्, सत्यम् । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया अवकाशः "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इत्यादिः, एतस्यास्तु वृद्धिविधिः, गुणे तूभयप्रसङ्गे परत्वादियमेवेति दोषाभावात् । सत्यम् । उदात्तादिषु प्रतिपदोक्तेषु च दोषतादवस्थ्यात् ।

अथास्तु तृतीयः पक्षः । अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतैरुदात्तादिविधिभिस्तत्तद्गुणावच्छिन्नस्य ऋकारस्यैव विधानात् तस्य चाण्त्वाभावेन रपरत्वप्रसक्त्यभावात् । प्रतिपदोक्तेषु इत्वादिष्वपि न दोषः । ऋकारस्थानीयाण्त्वस्य तत्रापि सत्त्वात् किरतीत्यादिषु रपरत्वसिद्धेः । मैवम् । गुणवृद्ध्योर्दोषस्य सत्त्वात् । कर्तेत्यत्र मात्रिकस्य ऋकारस्य मात्रिकत्वादकारे गुणे रपरत्वे च दोषाभावेऽपि तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य दीर्घस्य स्थाने तादृशस्यैङ एव प्रसङ्गात् । वृद्धिस्थले तु पूर्वोक्तरीत्या वृद्धिमात्रस्य ह्रस्वान्तरतम्याभावात् दीर्घान्तरतम्याचोभयत्रापि त्रिविधवृद्धिप्रसङ्गे कारः तार इत्यादिसिद्धावपि पक्षे ऐचोऽपि प्रसक्त्या कायः कावः तायः ताव इत्यादेरनिष्टस्यापि प्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । पूर्वसूत्रे "अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्" "सम्प्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत्" इति भाष्यवार्तिककृद्भ्यामुक्त-

त्वाददुष्ट एवायं पक्षः । तथा हि—एकस्यान्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति अपरस्याप्यन्तरतम आदेशो नास्ति अतोऽनुरूपप्रतिसम्बन्धिराहित्यरूपधर्मेणैवान्तरतम्यनिर्वाहः । न हि चतुर्विधमेवान्तर्यमिति नियमः । मुनित्रयानुक्तेः । प्रत्युत सोष्मणः सोष्माण इति भाष्यादौ स्वीकारात् । सम्प्रयोग इत्यादेस्त्वयमर्थः—"स्थानेऽन्तरतमः" इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽपि उभयोरनुरूपप्रतियोगिराहितत्वात् परस्परापेक्षामूलकः स्थान्यादेशभाव इति। उच्यते। ऋत्वजात्यवच्छिन्नस्य स्थानिनोऽत्वजात्यवच्छिन्नस्य चादेशस्योक्तान्तरतम्यराहित्येऽपि व्यक्तिपुरस्कारेणान्तरतम्यपरीक्षायां दोषस्योद्भटत्वात् । ऋवर्णस्य मात्रिकस्य तादृशोऽकारोऽन्तरतमः, द्विमात्रस्य त्वेकारौकारौ इति अनुरूपप्रतियोगिकत्वस्य सुलभत्वात् । "स्वतन्त्रः कर्ता" इति निर्देशाच्च विनिमयः । "ग्रो यङि" "अचि विभाषा" इत्यारम्भाच्च न विकल्प इति कल्पनेऽपि गौरवात् । तस्माच्चतुर्थो निर्दोषः । तदुक्तम्—

सिद्धन्तु प्रसङ्गे रपरत्वादिति ।

विधिवाक्यस्यैकवाक्यताविधानकाले एव अणो रपरत्वमित्यर्थः ।

ननु स्थानेशब्दस्यात्रानुवर्त्तमानस्य प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थे ऋकारस्येति षष्ठ्याः स्थानमर्थो न स्यात् । अण् हि लक्षणान्तरेण विधीयते, न त्वनेन । तथा च "षष्ठी स्थानेयोगा" इति परिभाषा नोपतिष्ठतएव । विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इति न्यायात् । अत एव "उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" इत्यत्र स्थानेग्रहणम् । तथा च ऋकारस्य योऽण् स प्रसङ्गावस्थायामेव रपरः स्यादित्यर्थे ऋकारसमीपस्याप्यणो रपरत्वं स्या-

दिति चेन्न । द्वितीयस्यापि स्थानेशब्दस्यानुवृत्तेः । तथा चैकेनानुवादेऽपि स्थानसम्बन्धस्य सिद्धिः, द्वितीयेन तु प्रसङ्गावस्थायामेवेति कालविशेपस्य । "स्थानेऽन्तरतमः" इत्यत्र तात्वादिपरत्वेन व्याख्यातस्यापि स्थानशब्दस्यात्र शब्दाधिकारेण प्रसङ्गपरतया व्याख्यानात् । तथा च स्थानेऽन्तरतमपरिभापया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकार एव प्रवर्त्तेतो इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यवस्थायामेवाणां रपरत्वप्रसक्त्या व्याख्यानतोऽन्तरतमौ अर् आरित्येतौ ऋकारस्यादेशौ भवतः, न तु प्रमाणतोऽन्तरतमावेकैकाविति न दोपः । नन्वेवमादेशस्यानेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यादिति चेन्न । ऋस्थानीयत्वोपजीव्केन रपरत्वेनोपजीव्यविरोधिनः सर्वादेशत्वस्य मवृत्त्यभावात् । तथा च पूर्वसूत्रे वार्त्तिकम्—

सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात्, न वाऽनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविघात इति ।

अणुग्रहणं किम् । अकङ् लोप आनङ् अनङ् रीङ् रिङ् एषां रपरत्वं मा भूत् । सौधातकिरित्यत्र "सुधातुरकङ् च" इति किञ्चाहकारस्य अकङ् । पैतृष्वसेय इत्यत्र "ढकि लोपः" इति ऋकारलोपः । होतापोतरावित्यत्र "आनङ् ऋतो द्वन्द्वे" इत्यानङ् । कर्त्तेत्यत्र "ऋदुशनः" इत्यनङ् । मात्रीयतीत्यत्र "रीङ् ऋतः" इति रीङ् । क्रियतइत्यत्र "रिङ् शयग्" इति रिङ् । न च ढकि लोपे रपरत्वमवृत्तौ ऋकारलोपविधिवैयर्थ्यम्, यणाऽपि तादृशरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । सामर्थ्यादलोऽन्त्यविधिं बाधित्वा सर्वादेशत्वप्रसङ्गात् । न च होतापोतारावित्यत्र रपरत्वेऽपि न क्षतिः, संयोगान्तलोपसंभवादिति वाच्यम् । तस्यासिद्धतया नलोपानुपपत्तेरिति कैयटः ।

यत्तु "संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः" "न वा झलो लोपाद्" इति पक्षद्वये तावद्रेफस्य लोपप्रसङ्ग एव नास्ति "नापि बहिरङ्गलक्षणत्वाद्" इति पक्षे उत्तरपदानिमित्तकस्यानङोऽन्तरङ्गसंयोगान्तलोपे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वात् नकाररेफयोः श्रवणं स्यादिति दोषएव भाष्यस्य तात्पर्यमित्याहुः । तन्न । संयोगान्तलोपस्य संयोगपदोभयसंज्ञापेक्षत्वात् ।

न चोत्तरपदापेक्षायां पदसंज्ञापेक्षत्वमानङोऽपीति वाच्यम् । तस्य समासावयवमात्रस्यापेक्षितत्वात् । समासचरमभागस्योजादौ सुपि कुत्रापि पदसंज्ञानङ्गीकारात् । कौस्तुभेऽपि तथैव निर्णीतत्वात् । एवम् उदात्तादीनामपि ऋकाराणां रपरत्वं स्यादिति दिक् ।

स्यादेतत् । खट्वर्श्य इत्यादौ रपरत्वं न स्यात् । ऋमात्रस्थानिकत्वाभावात् । समुदायस्यैव तत्र स्थानित्वेनाश्रयणात् । न च "एकः पूर्वपरयोः" इत्यनेनोद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य निर्देशात् परस्परापेक्षयोरवयवयोरेव समुदायत्वाद्दकारस्थानीयत्वमक्षतमिति वाच्यम् । आनङोऽपि रपरत्वप्रसङ्गात् । अवयवस्य तत्राप्यणत्वात् । ऋकारतदन्योभयस्थानिकस्यैव अणनण्स्वरूपस्यापि रपरत्वस्य दुर्वारत्वात् । तदुक्तम्—

अवयवग्रहणात्तदिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेध इति ।

न च उरित्यृवर्णग्रहणात् वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणाद् ऋवर्णान्तस्य स्थाने योऽण् तस्य रपरत्वं न त्वत्रेति वाच्यम् । कर्त्ता इत्यादौ तदसिद्धेः । अङ्गस्येति षष्ठ्या अन्त्येऽलि उपसंहारात् । ऋवर्णस्यैव गुणविधानात् । तस्य च ऋदन्तत्वाभावात् । न च व्यपदेशिवद्भावः । अर्थवत्त्वाभावात् ।

तस्मादेकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मातुरित्यादौ "ऋत

उद्" इत्यस्य च प्रतिषेध इति चेन्न । एकादेशेऽप्यवयवयोरेव स्थानित्वात् ऋस्थानित्वस्य सत्त्वात् । अत एव स्थानिभेदादादेशभेदो वा भूदिति तत्रैकग्रहणम् । अत एव लोके देवदत्तस्य पुत्रो देवदत्तायाः पुत्र इत्युभाभ्यां व्यपदेशः । मातुरित्यत्र रपरत्वेऽपि दोषाभावात् । " रात्सस्य " इति सलोपे रेफस्य विसर्जनीये च रूपसिद्धेः । न चैवं मातुः करोतीत्यत्र " इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य " इति षत्वापत्तिः । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठेन एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य ततः परस्य विसर्गस्य षत्वं न भवतीति ज्ञापितत्वात् ।

इदमप्यत्रावधेयम् । पूर्वसूत्रादन्त इत्यनुवृत्तौ अयं पूर्वान्तः । आदिरित्यनुवृत्तौ परादिः । उभयानुवृत्तौ त्वभक्त इति सम्भवति । यद्यपि रपर इत्यत्रान्यपदार्थप्राधान्यम्, तथाऽपि विधेयतया रेफस्य प्राधान्यात्तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति बोध्यम् । न च प्रसज्यमानस्यैवाणो रपरत्वविधानात् रेफमात्रस्य कथं पक्षत्रयशङ्केति वाच्यम् । तृतीयपक्षमाश्रित्यैतदुपपत्तेः । तत्रान्त्यं प्रकृत्य वार्त्तिकम्—

अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्ययाव्यवस्था चेति ।

गीः पूरित्यत्र दीर्घो न स्यात् । धातोः रेफान्तत्वाभावात् । रेफवकारान्तस्य पदस्येति व्याख्याने अग्निः वायुरित्यादावतिप्रसङ्गात् । न च रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरित्यर्थः । प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिरित्यादावतिप्रसङ्गात् । निजेगिल्यतइत्यत्र " ग्रो यङि " इति लत्वं न स्यात् । ग्र इत्यस्यावयवपञ्चम्यन्तत्वात् । न चेयमानन्तर्ये पष्ठी । स्वर्जेगिरयतइत्यत्राप्यापत्तेः । यदि यङाऽऽनन्तर्यं विशेष्यते,

यद्वा— ग्र इति पञ्चमीत्युच्यते, तदा न दोषः । गीर्यते पूर्यते स्वयमेवेत्यत्र " अचः कर्तृयकि " इति स्वरो न स्यात् । रेफेण व्यवधानात् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्ययमपि न दोषः । एतेन " मा हि स्म ते पिपरुः " इत्यत्र " अभ्यस्तानामादिः " उदात्तः स्यादजादौ लसार्वधातुके इति स्वरोऽपि व्याख्यातः । वव्रते इत्यादौ हलादिःशेषेण रेफनिवृत्तिर्न स्यात् । अभ्यासावयवस्यानादेर्हलस्तद्विधानात् । नार्कुटो नार्पत्य इत्यादौ यस्मात् सुप्तिङ्विधिस्तदादिसुबन्ते च रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्गः स्यात् । किरतो गिरत इति च न स्यात् । किरतीत्येकवचने हि नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः । आङ्गन्त्वनित्यम्, अकृते विकरणे गुणस्य माप्तिः, कृते त्विरवस्येति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्वे रेफस्याभक्ततया धात्ववयवत्वाभावाद्विकरणो न स्यात् । धातोः परे तावत्तैव तद्विधानात् । न च विकरणात्परो रेफः । तथाऽपि ऋकारस्थानिकादणः परत्वानुपपत्तेः । न च परत्वं व्यवहितसाधारणम् । इष्टासिद्धितादवस्थ्यात् । पूर्वादित्वे तु "रोः सुपि" इत्यवधारणं कार्यम् । रोरेव सुपि नान्यस्य । सर्पिःषु धनुःषु इत्यादौ यथा स्यात्, गीर्षु पूर्षु इत्यादौ मा भूत् ।

अभक्तत्वेऽप्ययं दोषः । तदादिवचनात् प्रत्ययावधिकपूर्वभागस्यापि पदान्तत्वात् । परादित्वपक्षे तु सुब्भक्तत्वान्न पदान्तत्वम्, किं तु नार्कलिपरित्यत्र विसर्गापत्तिः । तदुक्तं भाष्ये—

कलिपपदसंघातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां बाधितुमिति ।

नृकलपशब्दादिभ्यि वृद्धिः । रेफस्तु प्रत्ययसमुदायस्य कलिपशब्दस्यावयवो न तु कल्पमात्रस्य । तथा च कल्प-

शब्दे परे विधीयमाना पदसंज्ञा तदादिवचनाद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्गः स्यात् । पद्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या भाष्ये पदेति प्रत्ययस्योक्तेः । कल्पशब्दे परे व्यवस्थितस्यापि रेफस्य तदवयवत्वाभावात्तयोः पौर्वापर्यसद्भावादात्मन एवावयवभूतस्य पदान्तत्वविघातकत्वानुपपत्तेः । कल्पपदसंघातेति पाठे तु कल्पपदसंबन्धि यत्पदं नार्कल्पिरिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसंघातः कल्पिशब्दस्तद्भक्त इति व्याख्येयम् । तस्मादेतदर्थमप्युक्तनियम आरभ्यः ।

गीर्यतइत्यत्र " अचः कर्त्तृयकि " इति स्वरस्तु उपदेशेऽजन्तत्वव्याख्यानान्निर्बाधः । परादित्वपक्षे तु दोषानाह वार्त्तिककारः—

परादावकारलोप औत्वं पुक्प्रतिषेधः चङ्घुपधाह्रस्वत्वमिटोऽव्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्ततादिस्वरो दीर्घत्वं चेति ।

तथा हि–कर्ता हर्ता इत्यत्रातो लोपः स्यात् । न चोपदेशग्रहणानुवृत्तिः । धिनोतीत्येकवचने अकारलोपाभावेऽपि आद्गुणेन यद्वा उकारस्य गुणे पररूपेण सिद्धावपि धिनुतः कृणुत इत्यनुपपत्तेः । आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमित्यर्थे तु न दोषः । चकार जहारेत्यत्र णल औत्वं स्यात् । " निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति " इत्ययं न दोषः । न च " आदेः परस्य " इति वचनाद्रेफस्य औत्वापत्तिः । णल इत्यनेन प्रयोगसमवायकारव्यक्तिविशेषस्य आकारान्तादङ्गात्परस्यादेशप्रवृत्तेः । सरेफस्य त्वनुमीयमानस्य नादेशः ।

भाष्ये तु प्रत्याय्यप्रत्यायकयोरभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युक्तत्वात् अकारमात्रस्य च रेफेण व्यवधानात् ।

यदि तु प्रत्ययस्येति लिटीति चोच्येत तदा स्यादापत्तिः ।

कारयतीत्यत्र आदन्तत्वात्पुक् स्यात् । अचीकरदित्यत्र "णौ चङ्युपधायाः" इति ह्रस्वो न स्यात् । रेफस्य परादित्वादाकारस्योपधासंज्ञाऽनुपपत्तेः । आस्तरितेत्यादौ नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते "नेड्वशि कृति" इतीटो निषेधः स्यात्, इट्प्रवृत्तौ वा रेफात्पूर्वमिट् स्यात् इति इष्टव्यवस्थादौर्लभ्यम् । उभयोरपि परादित्वात् । ववृते इत्यादौ हलादिःशेषो न स्यात् । अभ्यासानवयवत्वात् । "मा हि स्म ते पिपरुः" इत्यत्र लसार्वधातुकस्य उसो रेफादित्वेऽजादित्वाभावादभ्यस्ताद्युदात्तत्वं न स्यात् । प्रकर्ता प्रकर्तुमित्यादौ "तादौ च निति" इति स्वरो न स्यात् । उपदेशे तकारादौ कृतीति व्याख्यानादयं न दोषः । गीः पूरित्यादौ अन्तरङ्गत्वाद्वलोपइत्वे रपरत्वे सुवाद्यवयवो रेफ इति स्वीकारे "रात्सस्य" इति सलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यात् । तस्मात्पूर्वान्तपक्ष एव स्थितः । "रोः सुपि" इति नियमस्यारब्धतयाऽनापाद्यत्वात् ।

अलोऽन्त्यस्य ५२ ।

स्थानषष्ठीनिर्दिष्टं यदुच्यते तत् तदन्त्यस्यालो बोध्यम् । त्यदादीनामः । सः । यः । "षष्ठी स्थानेयोगा" इति सूत्रस्यानुवृत्त्या स्थानषष्ठीलाभः । नन्वल इति प्रथमाबहुवचनान्तं व्याख्याय आदेशविशेषणमल्ग्रहणमस्तु, तथा च अलात्मक आदेशोऽन्त्यस्य भवतीत्यर्थाद् "अनेकाल्शित् सर्वस्य" इति सूत्रेऽनेकाल्ग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम् । मैवम् । अन्त्यविशेषणमल्ग्रहणमिति पक्षेऽपि ङिच्च ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति, न त्वङिदिति नियममाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानसंभवात् ।

विरजीकरोतीत्यादौ "अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसाम्" इति विहितस्य लोपादेशस्यानल्त्वात्सर्वादेशत्वापत्तेः । एवं "पादशतस्य" "हे लोप" इत्यनयोर्बोध्यम् । अन्तस्यापि पदस्यादेशप्रसङ्गाच्च । तथा च "पदस्य" इत्यधिकृत्य विधीयमानं "वसुस्रंसु" इति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यत्र सर्वस्याप्यनुडुच्छब्दस्य स्यात् । अनेकाल्ग्रहणं च पक्षद्वयेऽप्यावश्यकम् । अन्यथा "अतो भिसः" इति पञ्चमीनिर्देशोऽनेकाल्प्यादेशः "आदेः परस्य" इति वचनादादेरेव स्यात् । न च "आदेः परस्य" इत्यत्राल इति प्रथमान्तमनुवर्त्य परस्य विहितोऽल् आदेः स्यादिति व्याख्याय ऐसि दोषो निवार्यः, तस्यानल्त्वादिति वाच्यम् । बहोर्भावो भूमेत्यत्र इमनिच इकारस्य लोपानुपपत्तेः । तत्सत्त्वे च अपवादप्रतिषेधेन परत्वात्सर्वादेशसिद्धेः ।

अयं चात्रार्थः—स्थानेयोगत्वेन निर्णीता या षष्ठी साऽनेन अन्त्येऽलि अनुसंह्रियते ।

यद्वा–निश्चितो य आदेशः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने इति । षष्ठीमात्रस्यानुसंहारे टित्किन्मितामप्यन्त्यावयवत्वप्रसङ्गात् । ततश्च "आर्द्धधातुकस्य" इति विहित इट् तृच ऋकारात्पूर्वम्, दापयतीति पुक् च आकारान्त्यावयवः स्यात् । ततश्च "अर्थवतो ह्यागम" इत्ययुक्तं स्यात् । अत एव "षष्ठी स्थानेयोगा" इत्यनेन सह अस्यैकवाक्यत्वम् । इह पाठस्तु "ङिच्च" इत्यादेः संबन्धार्थः । तथा च "शास्त्रे या षष्ठी साऽन्त्येऽलि सा च स्थानेयोगैवेत्यर्थः, स्थानेयोगत्वेन ज्ञानानन्तरम् अन्त्येऽलीत्यनुसंहारस्वीकारे प्रतिपत्तिगौरवात्" इत्यपि नाशङ्क्यम् । टित्किन्मित्सु दोषतादवस्थ्यात् ।

तथा हि–"आद्यन्तौ टकितौ" "मिदचोऽन्त्यात्परः"

इत्येताभ्या स्थानेयोगत्वमेव बाध्येत । तुल्यजातीयतया संबन्धस्यैव वाध्यत्वात्। पष्ठीत्वरूपं तु अन्त्येऽलि व्यवस्थितमेवेति। अनुसंहारस्तु " आदेः परस्य " " अनेकाल्शित् सर्वस्य " इत्यनुसंहारान्तरेण वाध्यतइति न दोषः ।"

ङिच्च ५२ ।

अनेकालपि ङिदन्त्यस्यैवादेशः स्यात्। दध्ना। "अस्थिदधि" इति इकारमात्रस्यानङ् । न चैव तातङोऽप्यन्त्यादेशत्वापत्तिः । अनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थस्यास्य तातङि परत्वाद् "अनेकाल्शित् सर्वस्य " इत्यनेन बाधात् । न चोत्सर्गापवादयोः कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम् । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वेन ङित्त्वोपपत्त्या तत्रैतस्य प्रवृत्त्यनवधारणात् ।

न च सर्वादेशत्वं विना प्रत्ययत्वाभावात् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वमेव दुर्लभम्, तथा चान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । "एरुः" इत्यनन्तरं तादित्यादेशे कर्त्तव्ये ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वनिर्णयात् ।

आदेः परस्य ५३ ।

पञ्चमीनिर्देशेन यद्विहितं तदादेरलो बोध्यम् । ईदासः । "तस्मादित्युत्तरस्य"इत्युपतिष्ठते । तेन आकारस्येकारः। आसीनः । द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीपम् । " ऋक्पूरब्धूः " इत्यकारः समासान्तः । " द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यः " इति द्व्यादिभ्यः परस्यापशब्दस्य विधीयमानमीत्त्वमादेरकारस्य सिद्धम् ।

स्यादेतत् । " तस्मादित्युत्तरस्य " इति सूत्रे उत्तरशब्दस्य " आदेः परस्य " इत्यत्र परशब्दस्य च ग्रहणे गौर-

वात् " तस्मादित्युत्तरस्यादेः " इत्येव न्यासोऽस्तु । तत्र च आदेरिति पृथग् वाक्यम्। "उत्तरस्य" इत्यनुवर्तते । सा च षष्ठी स्थानेयोगा । अनुवादे परिभाषाऽनुपस्थानेऽपि स्थाने इत्यस्यानुवृत्त्याऽन्यत्र फलाभावाद्वा तल्लाभात् । तथा च पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरस्य सम्बन्धि उत्तरस्य स्थाने विधीयमानमादेर्बोध्यमित्युभयैकवाक्यतयाऽर्थः । वाक्यभेदसामर्थ्याच्च "गाङ्कुटादिभ्यः" इत्यादौ द्वितीयांशवैकल्येऽपि प्रथमवाक्यार्थमात्रस्य प्रवृत्तिः । न च वाक्यभेदे मानाभावः । "उत्तरस्यादेः" इत्यसमासनिर्देशस्य मानत्वात् । अन्यथा उत्तरादेरित्येवावक्ष्यत् । न चैवम् प्रथमांशविकलस्य द्वितीयांशस्यापि स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यापत्तौ "नित्यं ङितः" इत्यत्र सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य लोपः स्यादिति विधाने भवेव भवेम भूयास्व भूयास्मेत्यादौ उत्तमपुरुषेकारवकारादेर्लोपः स्यात्, न तु अलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य सकारस्येति वाच्यम् । द्वितीयवाक्यार्थबोधकाले प्रथमवाक्यार्थबोधस्योत्पत्त्या तत्त्यागे मानाभावेन प्रथमांशविकलस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । प्रत्यासत्त्या पूर्ववाक्यप्रापितस्यैवादेशस्य ग्रहणाच्च । तथा च "तस्मादित्युत्तरस्य" इति सूत्रएव आदेरिति पदमधिकं पाठ्यम् । "आदेः परस्य" इति च त्याज्यमित्यर्थः । न च "अनेकाल्शित् सर्वस्य" इति सूत्रात्पूर्वमेवोक्तन्यासोऽस्त्विति वाच्यम् । निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यनापत्तेः । उक्तरीत्या तु " तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति सूत्रात्तदनुवृत्तिरिति वैषम्यम् । न च तस्याप्यत्रैवापकर्षोऽस्त्विति वाच्यम् । तथाऽपि "ङिच्च" इत्यादिसाहचर्येण सप्तमीपञ्चमीनिर्देशे षष्ठीनिर्दिष्टयोः पूर्वपरयोः स्थाने कार्यं बोध्यमित्यर्थप्रसङ्गात् । " सार्वधातुकार्धधातुकयोः " " गाङ्-

टादिभ्यः ” इत्यादौ च दोषस्योद्भटत्वात् ।

अन्ये तु तथा सति “ अनेकाल्शित् सर्वस्य ” इत्यनेन “ तस्मादित्युत्तरस्य” इत्यस्य बाधः स्यात्, परत्वात् । ततश्च ब्राह्मणा अष्टावित्यत्र अष्टन्शब्दात् पूर्वयोर्जश्शसोरौशादेशापत्तिरिति वदन्ति ।

अपरे तु नेदं युक्तम् । जश्शस्भ्यामासीसमकृतेरङ्गस्य च संनिधानादष्टन्नित्यस्यैव ग्रहणात् । “सर्वस्य”इत्यस्य प्रवृत्तावपि पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहावश्यकत्वात् “तस्मादित्युत्तरस्य”इति परिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । “सर्वस्य”इत्यनेन एकादेशमात्रप्रतियोगिकत्वम्, “तस्मादित्युत्तरस्य” इत्यनेन च पूर्वप्रतियोगिकत्वं व्यावर्त्यमिति विषयभेदेन विरोधाभावाच्च । “तस्मिन्” इति “ तस्माद् ” इति च सूत्रयोरविषये “ सर्वस्य ” इत्यस्य चरितार्थत्वाविरहाच्च । “जराया जरस् ” “ अस्तेर्भूः ” इत्यादौ “तस्मिन्” इत्यस्य “परस्मैपदानां णलतुसुस्” इत्यादौ च “तस्माद् इत्यस्य प्रवृत्तेरित्याहुः ।

तत्रेदं चिन्त्यम् । “अष्टाभ्य औश्” इत्यत्र “ तस्मादित्युत्तरस्य”इत्यस्यानुपस्थानेऽष्टाभ्यः पूर्वस्य परस्य च जसादेरौशिति वाक्यार्थे द्वयोरपि तदादेशः स्यात् । द्वयोरपि स्थानित्वनिर्णये सन्देहाभावात् “ तस्माद्” इत्यस्य प्रवृत्तेर्दुर्घटत्वात् । विषयभेदोऽप्ययुक्तः । अत्र ह्यादेरित्यंशस्य विषयसद्भावात्तत्प्रवृत्तौ तेन सह “ सर्वस्य ” इत्यस्य विरोधोऽस्त्येव । प्रथमांशविकलस्यादेरित्यस्य प्रवृत्त्यनभ्युपगमात्प्रथमांशेन सह “सर्वस्य”इत्यस्य पृथग्विरोधस्यानपेक्षितत्वात् । न च तदेकवाक्यतापन्नस्य प्रथमांशस्य विशिष्टबाधात् “ सर्वस्य ” इत्यनेन बाधेऽपि पुनः स्वतन्त्रस्यैव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । “गाङ्कुटादिभ्यः”इत्या-

दौ द्वितीयांशविषयाभावात्तत्र प्रवृत्त्यैव चरितार्थस्य तस्य स्वैकवाक्यतापन्नद्वितीयांशबाधोत्तरं स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तौ मानाभावात्। एतेन सूत्रद्वयाविषये "सर्वस्य" इत्यस्य चारितार्थ्याभावोद्भावनमप्यपास्तम् । तदेकवाक्यतापन्नाद्वितीयांशनिर्मुक्तस्थले "अस्तेर्भूः" इत्यादौ चरितार्थतायाः स्पष्टत्वात् । केवलस्य "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यस्य "सर्वस्य" इत्यनेन समावेशेऽपि क्षत्यभावात् । तद्विशिष्टद्वितीयांशनिर्मुक्तविषये प्रवृत्त्यैव प्रकृतदोषनिर्वाहात् । तस्मात् " तस्मादित्युत्तरस्यादेः " इति न्यासेऽपि दोषाभाव इति प्राप्ते उच्यते—

एवं सत्यादेरित्यंशः "सर्वस्य" इत्येतद्बाधकः स्यात्, परत्वात्। ततश्च औशित्यादेशः अकारमात्रस्य स्यात् । "सर्वस्य" इत्यस्य " जराया जरस् " इत्यादौ अस्य च "बहोर्लोप" इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।

अनेकाल्शित् सर्वस्य ५४ ।

अनेकालादेशः शिच्चेत्यन्यतरः सर्वस्य स्यात् । अस्तेर्भूः । भविता । इदम इश् । इतः । अत्र "हलन्त्यम् " इतीत्संज्ञायां प्रत्ययत्वस्यानपेक्षणात्सर्वादेशत्वं विनाऽपि शित्त्वसिद्धेः । अनेकालग्रहणमपवादप्रतिषेधार्थमिति प्रागुक्तम् ।

यत्तु "जश्शसोः शिः" इति शित उदाहरणम् । तच्चिन्त्यम् । सर्वादेशत्वव्यतिरेकेण शित्त्वस्यैवासिद्धेः । सर्वादेशत्वे हि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययैकदेशस्य प्रत्ययत्वाभावेन तदादेशस्य प्रत्ययत्वानुपपत्तेः । ततो "लशक्वतद्धिते " इतीत्संज्ञा । ततो लोपः । अनेकाल्त्वसम्पादनेन शकारस्य चरितार्थत्वात् । तत एकाल्त्वेऽपि न सर्वादेशत्वक्षतिः । उपजीव्यवि-

रोधात् । तस्मादनेकाल्त्वादेवात्र सर्वादेशः । न चैवमिशादौ अपि अनेकाल्त्वादेव सिद्धौ शिद्ग्रहणवैयर्थ्यम् । "नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इति ज्ञापनार्थत्वात् । तेन "दिव उत्" "अर्वणस्तृ" इत्यादौ न सर्वादेशत्वम् ।

अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे तु नोक्तज्ञापनं सफलम् । शिद्ग्रहणं तु "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इत्यत्र "लोपः श्" इति छेदे लोपस्य सर्वादेशत्वसम्पत्त्यर्थं संज्ञायां कृतस्य शित्त्वस्य तत्रानुपयोगेन संज्ञिन्युपयोगकल्पनात्, इमुटष्टित्ववत् ।

वार्तिकमते तु "नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः" इत्येव सिद्धम् । न चानभ्यासविकारइति पर्युदासः । "भृञामित्" इत्यादि भावरूपस्यैव विकारस्योपादानात् । लोपस्य त्व तथात्वात् । अत एव "लोपागमवर्णविकारः" इति पस्पशायां भाष्यं सङ्गच्छते । "द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ" इति च पृषोदरादिसूत्रे कैयटः ।

यत्तु एकान्तपक्षेऽपि उपदेशावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात्संज्ञा, उच्चरितप्रध्वंसिनां स्मर्यमाणानामेवानुबन्धानां कार्यनिर्वाहकत्वमिति सिद्धान्तात् । तथा च तृ औत् इत्यादेरादेशस्य प्रवृत्तिवेलायामेकाल्त्वान्न सर्वादेशत्वप्रसङ्ग इत्युक्तज्ञापनस्य वैयर्थ्यं, सुतरां शिद्ग्रहणस्य । न च इश् ईश् इत्यादीनामपि सर्वादेशत्वानापत्तिः । तत्र पूर्वं लोपाप्रवृत्तेः शकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न च सर्वादेशे कृतेऽपि प्रयोजनाभावाच्छकारस्य इत्संज्ञाऽनापत्तिरिति हरदत्तोक्तदोषप्रसङ्गः । लोपस्यैव प्रयोजनत्वात् । न चोच्चारणवैयर्थ्यम् । सर्वादेशत्वसंपादनेन सार्थक्यात् । तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायश्चिन्त्य इति । तच्चिन्त्यम् । स्मर्यमाणैरेवानुबन्धैः कार्यान्तरस्येवानेकाल्त्वस्यापि प्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यदपि "नानेकाल्शिद्" इति पठित्वा अन्त्यस्यादेः इति धानुवर्त्यानुसंहारद्वयानिषेधे "सर्वस्य" इति शक्यमकर्त्तुमिति, तदपि चिन्त्यम्। प्रतिपत्तौ गौरवस्य दुर्वारत्वात्। तथा हि—स्थानषष्ठीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं विनिगमकाभावादेव सर्वस्य सिद्धम्। तद्बाधित्वा "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेनान्त्यस्य विधीयते। तस्य च "आदेः परस्य" "अनेकाल्" इति द्वावपवादौ। "अनेकाल्" इत्यस्य "ङिच्च" इत्यपवाद इति वस्तुस्थितिः। उक्तरीत्या न्यासे च अनेकाल् शिचादेशोऽन्त्यस्यादेश्च न स्यादिति वाक्यार्थेऽवयवमात्रप्रतियोगिकत्वनिषेधेऽपि पुनर्न्यायसिद्धस्य सर्वप्रतियोगिकत्वस्यानुसन्धानमावश्यकम्। अतो लाघवात् "सर्वस्य" इत्येव युक्तम्॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम्॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ५५।

आदेशः स्थानिना तुल्यं वर्तते । स्वयं तत्कार्यं लभते परकीयं च तत् प्रवर्तयतीति यावत् । कार्यभाक्त्वेन सादृश्याश्रयणात् । कार्यभाक्त्वं च तत्प्रतियोगित्वनिमित्तत्वोभयरूपम् । केन काभ्यामित्यादौ किमः कादेशोऽङ्गकार्यं लभते । वृक्षायेत्यादौ तु ङेयादेशोऽङ्गस्य दीर्घं प्रवर्तयतीति विवेकः । उपदेशप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगी धर्मश्चेत्स्थान्यलोऽसाधारणो न भवतीत्यर्थः ।

ननु वृक्षायेत्यत्र स्थानिन एकारस्य अल्रूपत्वात्स्थानिवत्त्वं न स्यादिति चेन्न । अत्र हि यादेशस्य सुप्त्वाभावप्रयुक्तः "सुपि च" इत्येतत्प्रवृत्त्यभावः । तदर्थश्चातिदेशानुसारः । सुप्त्वं च यद्यपि एकाररूपेऽलि वर्त्तते, तथाऽपि अलोऽसाधारणं न भवति । भ्यामित्यादौ समुदायएव सुप्त्वस्य पर्याप्त्याऽल्मात्रवृत्तित्वाभावात् । नन्वलतिरिक्तवर्णावृत्तित्वं तथाऽप्यक्षतम् । तादृशवर्णाप्रसिद्धिश्चेति चेन्न । अल्त्वपर्याप्त्यधिकरणताव्याप्यस्वपर्याप्त्यधिकरणताकत्वस्य तदर्थत्वात् । न हि यत्र सुप्त्वपर्याप्त्यधिकरणता भ्यामादिसमुदाये तत्राल्त्वपर्याप्त्यधिकरणता । अल्त्वस्य प्रत्येकव्याप्तत्वात् ।

ननु दीर्घत्वे यञादावित्यलाश्रयणात् तथाऽपि स्थानिवत्त्वं न स्यात्, मैवम् । अत एव स्थानिसम्बन्धित्वेन अलो विशेषितत्वात् । न ह्यत्र यादेशस्य यञादित्वव्यतिरेकप्रयुक्त उपदेशप्रवृत्तिव्यतिरेकः । तस्य स्वत एव यञादित्वात् । एतेन "अरु-

दितामर्दितमित्यादौ "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इतीडागमोऽपि व्याख्यातः । उपदेशप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः सार्वधातुकत्वस्य उक्तात्मात्रवृत्तित्वाभावात्, वलादित्वस्य च तामाद्यादेशेषु स्वाभाविकत्वात् । न चाविशेषादादेशसंबन्धिनोऽप्यल आश्रयणे उक्तनिषेधः स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशेन सहैकवाक्यतामापन्नस्य प्रतिषेधस्यातिदेशिकीं प्राप्तिं प्रत्येव प्रवृत्तेः । अत एव "गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसङ्ग्रहणाच्च" इत्यतिदेशे उच्छिष्टभोजनादिनिषेधोऽतिदेशप्राप्तएवोच्छिष्टभोजनादौ प्रवर्त्तते. न तूपदेशप्राप्ते। गुरुपुत्रे गुरुत्वस्यापि सद्भावे तन्निमित्तकस्य तद्भोजनादेः प्रवृत्तेः । न च तत्रातिदेशस्यांशतोऽपि नाकाङ्क्षा, अत्र तु सार्वधातुकत्वाभावादिडागमप्रवृत्त्यर्थं तदपेक्षावश्यकत्वमिति वाच्यम् । अंशांशे उपजीव्योपजीवकभावस्याप्रयोजकत्वात् । प्रदीव्येत्यादौ तु ल्यबादेशस्य स्वतो वलादित्वाभावात् तत्प्रयुक्तोऽप्युपदेशप्रवृत्त्यभावः इति वलादित्वार्थमप्यतिदेशानुसारात्प्रतिषेधः । विशेषणतयाऽप्यलाश्रयणे तत्प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं कित्त्वमपि न लभ्येतेति वाच्यम् । अनेकान्तपक्षेऽनुबन्धानां स्थान्यवयवत्वाभावात् । एकान्तपक्षेऽप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव लोपात् आदेशकाले तदसम्बन्धात् । अत एव "न ल्यपि" इति निषेधः सङ्गच्छते । अन्यथा कित्त्वाभावादेवेत्वाप्रसक्तौ तद्वैयर्थ्यात् । इदमेव विशेषातिदेशेऽपि ज्ञापकम् । अन्यथा सामान्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेशात् प्रदीव्येत्यादौ कित्त्वातिदेशो न स्यात्। कित्त्वं हि न क्त्वासामान्यधर्मः । "न क्त्वा सेट्" इति क्वचित्प्रतिषेधात् । अत एव "आशंसायां भूतवच्च" इत्ययं लुङ एवातिदेशो, भूतसामान्ये तस्य विहितत्वात्,

न तु भूतविशेषविहितयोर्लुङ्लिटोरिति सिद्धान्तः ।

माध्यस्तु अनल्विधाविति निषेध एव विशेषातिदेशे ज्ञापक इत्याहुः ।

यत्तु व्यूढोरस्केन क इष्ट इत्यादौ विसर्गत्वयत्वयोर्व्यापकं यद् अट्त्वं हश्त्वं च तयोर्निषेधेन चरितार्थोऽनल्विधाविति निषेध इति । तच्चिन्त्यम् । विसर्गत्वयत्वापेक्षया अट्त्वं हश्त्वं च विशेषधर्माविति तत्प्रसक्तेरेव विशेषातिदेशं विनाऽनुपपत्तेः । नन्वट्त्वहश्त्वे सामान्यधर्मौ, विसर्गत्वयकारत्वावच्छिन्नसकलवर्णव्यक्तिवृत्तित्वे सति तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । विसर्गत्वयत्वे तु विशेषधर्मौ, अट्त्वहश्त्वावच्छिन्नो यो विसर्गयकारातिरिक्तवर्णस्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति चेन्मैवम् । न ह्यत्र तद्रूपावच्छिन्नकिञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपसामान्यत्वम्, तद्रूपावच्छिन्नकिञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं च विशेषत्वं विवक्षितम् । मानाभावात् ।

किं त्वतिदेशवाक्ये वतिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं सामान्यत्वम् । ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यादौ तथैव बोधात् । तथा च विसर्गवत्सकार इति पर्यवसितातिदेशवाक्ये विसर्गत्वादेरेव तथात्वात् अट्त्वादेर्नातिदेशः । स्थानित्वादेशत्वाभ्यां सूत्रे तत्तद्व्यक्तीनामननुगमेऽपि अतिदेशवाक्यानां स्थान्यादेशभेदेन भिन्नत्वात् ।

यत्तु कित्त्वं क्त्वासामान्यधर्मो न भवतीति, तन्न । "न क्त्वा सेट्" इत्यनेन कित्कार्यनिषेधेऽपि ककारस्य इत्संज्ञाया अनिषेधात् । अन्यथा तत्र ककारश्रवणापत्तेः । न च ककारस्यैवातिदेश्यत्वात् कित्कार्यप्रवर्तकत्वं न क्त्वासामान्यधर्म इति दोषतादवस्थ्यम् । ब्राह्मणत्वपुरस्कारेण प्रवृत्तानामपि धर्माणां

ब्राह्मणत्वावच्छेदेन प्रवृत्तिनियमाभावात् पतितब्राह्मणादावभा-वात्। बाधवशात्फलानुपधानेऽपि तत्तत्कार्यप्रयोजकरूपावच्छि-न्नत्वं तत्रास्त्येवेत्यपि तुल्यत्वात् । तस्माद्वृक्षायेत्यादौ स्थानि-वद्भावो भवत्येवेति सिद्धम्।

यद्यपि कार्यकालपक्षे यादेशे सुप्संज्ञाया एवातिदेशः । तस्या अपि शास्त्रीयत्वात् । तत्र चाल्विधित्वशङ्कैव नास्ति । ततः "सुपि च"इत्युपदेशेनैव दीर्घसिद्धिः । तथाऽपि यथोद्दे-शपक्षमाश्रित्यैतदुक्तम्।

अथ वत्करणं व्यर्थम्। परत्र परशब्दप्रयोगे विनाऽपि व-तिं तदर्थप्रत्ययात्। "असंयोगाल्लिट् कित्" इत्यादौ, मुखं चन्द्र इत्यादौ लोके,मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ दर्शनान्तरे च तथा स्वीकारात् । न चादेशस्थानिपदयोः सामानाधिकरण्ये आदे-शस्य स्थान्यादेशो भवतीति वाक्यार्थपर्यवसानसंभवादादेश-स्य स्थानिरूपत्वापत्तिः । आदेशविधिवैयर्थ्यात्। न च वचनद्व-यप्रामाण्याद्विकल्पः। "वा लिटि" इत्यस्य वैयर्थ्यात् । न च च-क्षिङो लिट्येव ख्याञादेशविकल्प इति नियमार्थं तत्। "विभाषा लुङ्लृङोः" इत्यादौ विभाषाग्रहणवैयर्थ्यात्। अप्राप्तविभाषात्वे-न ख्याञादेशविधानमात्रादेव सिद्धेः। अस्तिभूभ्यां रूपद्वयसि-द्धौ "अस्तेर्भूः" इत्यादिवैयर्थ्याच्च ।

अत्राहुः–तथात्वे स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात्। संज्ञा-सूत्राणां प्रस्तावात् । ततश्च "आङो यमहनः" इत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यान्न तु हन्तेः । न च स्वरूपस्यापि ग्रहणम् । "अश-ब्दसंज्ञा"इति निषेधात्। न च तथा सत्यादेशस्य प्रथमनिर्देशाप-त्तिरुद्देश्यत्वादिति वाच्यम् । "व्यवहाराय नियमः" इति पक्षे संज्ञाया एवोद्देश्यत्वात्। न चैवं वधिग्रहणमेव कुर्यादिति वा-

ष्यम् । वध हिंसायामिति भौवादिकस्यापि ग्रहणापत्तेः । स्थानिन आदेशसंज्ञेत्यर्थेऽपि "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इत्यत्र ख्यातिपदेन चक्षिङ एव ग्रहणापत्त्या समचाक्षिष्टेत्यत्राङ् स्यात्, अख्यतेत्यत्र तु न स्यादित्यनिष्टं दुर्वारम् ।

अथैवं चक्षिङ् इत्येव ब्रूयादनुबन्धनिर्देशात् यङ्लुग्व्यावृत्तेरिति चेत्, सत्यम् । तथाऽपि गाङ्कुटादिसूत्रे "गाङः" इतीङो ग्रहणाय स्थानिमात्रग्रहणे इङित्येव वाच्यत्वात् । "गमेरिड् परस्मैपदेषु" इत्यत्र तु इणू गतौ इङ् अध्ययने इक् स्मरणे इत्येतेषामेव ग्रहण स्यात् । स्थानिनां बहुतया विपरीतगौरवापत्त्याऽऽदेशग्रहणस्य स्वरूपतो गमेर्ग्रहणे लिङ्गत्वायोगात् । न चैवं प्रकरणान्तरएवेदं सूत्रमारभ्यताम्, तत्करणपरित्यागाधीनलाघवानुरोधादिति वाच्यम् । तथा सत्यादेशपदग्रहणावश्यकत्वे तस्यानुमानिकादेशसङ्ग्रहार्थत्वानुपपत्तेः। काममतिदिश्यता वा सचासचेति वक्ष्यमाणस्यापि तत्करणं विनाऽनुपपत्तेश्च ।

स्यादेतत् । एवं सत्यन्यत्र संज्ञाप्रकरणे वतिं विना कथमतिदेशलाभः, कित्ङित् इत्यादाविति चेन्नैवम् । "न क्त्वा सेट्" इति निषेधेन कित्त्वस्य संज्ञात्वाभावसिद्धेः । तस्य कित्संज्ञाया अप्राप्ततया निषेधानर्हत्वात् । न च "मृडमृद" इत्यादिना प्रसक्ताया निषेधः, वचनद्वयप्रामाण्याच्च विकल्पोऽस्त्विति वाच्यम् । "मृड" इत्यादौ वावचनेनैव तत्सम्भवात् । "निष्ठा शीङ्" इत्यादिवैयर्थ्याच्च । तत्र केनापि कित्संज्ञाया अप्राप्तेः । अत एव ङित् इत्यप्यतिदेशः, कित्साहचर्यात् । तस्य संज्ञात्वे ग्राहिज्यादिसूत्रेऽस्यैव ग्रहणापत्त्या वावश्यतइत्यत्र सम्प्रसारणप्राप्त्यभावात् "न वशः" इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः ।

"क्ङिति च" इत्यत्र किति ङितीत्यर्थावश्यकतया संज्ञास्वरूपानुच्चारणात् उक्तसंज्ञाया अग्रहणात्। "गाङ्कुटादिभ्यः" इत्यत्र कुटादिग्रहणवैयर्थ्याच्च। "बहुगण" इत्यत्र तु महासंज्ञाकरणानुपयोगादतिदेशः, "किकिनौ लिट् च" इत्यादौ तु संज्ञाप्रकरणाभावादिति दिक्।

नन्वादेशग्रहणं व्यर्थम्। स्थानिशब्दस्य ससम्बन्धिकतया स्थानिवदित्येतावतैव लाभात्, पितृवदधीतइत्युक्ते पुत्रवत्। सत्यम्। तथा सति "अस्तेर्भूः"इत्यादेः प्रत्यक्षस्यैव आदेशस्य स्थानिवत्त्वं स्यात्, न त्वानुमानिकस्य तेस्तुरित्यादेः। आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयत्र स्थानिवद्भावः। तथा चैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमनारभ्यमिति लाघवम्। तथा हि—"एचः" इत्यत्रेकारोकाराभ्यां स्थान्यादेशाभ्यां तदन्तौ तावनुमीयेते। तथा च तेस्तुरिति फलितोऽर्थः। न च इकारमात्रस्योत्वेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदसंज्ञा भविष्यतीति वाच्यम्। अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रामात्। स्थानं प्रसङ्गरूपस्तस्य चानर्थकेऽनुपपत्तेः। प्रत्यायनार्थस्य प्रयोगस्यार्थवत्येव सम्भवात्। "च्लेः सिच्" इत्यादौ तदभावेऽपि सम्भवतस्त्यागायोगात्। तदुक्तं वार्त्तिककृता—

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥

पदेत्यर्थवत्परम्। तथा च वस्तुनो विकारो नास्त्येव। किन्तु तादृशप्रयोगेऽन्यादेशः प्रयोक्तव्य इति शास्त्रार्थे स्थान्यपगमः आदेशोपजनश्चेति बुद्धिमात्रमिति भावः। यद्वार्तिकम्—

कार्यविपरिणामाद्वेति।

कार्यपदं ज्ञानपरम्। तथा च तद्विधिप्रयुक्तव्यतिरेकमनि-

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्त) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाश जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रह- श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचित । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृत मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्ण (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसार । पण्डितवर- श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यया समलङ्कृत । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १०

) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचित सम्पूर्णम् (वेदान्त) ३

) श्रीहर्षप्रणीत खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति सिद्धया समेतम् । (वेदान्त) १४

) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

) श्रीकृष्णलीलासहस्रम्—बालबोधिनी व्याख्या सहितम् ८

(४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मरीचिका श्रीब्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) •

५) काव्यवचनसंग्रह । अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीशपत्यक्षानुमानगादाधर्य मत्यक्षानुमानमाथुरी व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकाया अनुमानखण्डस्य काण्डयाप्य ३

६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टप्रणीतसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितम् । [illegible]

७) षड्दर्शनसमुच्चय । बौद्धनैयायिक [illegible] मीमांसकदर्शनम् [illegible] मणिभद्रकृतटीकया सहित । [illegible] रिकित । १

८) शुद्धाद्वैतमार्तण्ड प्रकाशव्याकरणसहित । प्रमेयरत्नार्णवश्च •• --- १

(२९) अनुमानचिन्तामणि व्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । ११

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित. परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मक । सापिण्ड्यदीपकश्च ११

(३१) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित. आह्निकप्रकाश ‘ ६

(३२) स्मृतिसारोद्धार. विद्वद्विश्वम्भरत्रिपाठिसङ्कलित •• ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । •• •• २

(३४) प्रस्थानरत्नाकर । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचित . २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया सवलितम् । १

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्मामृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाश । कोश । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचित । ... १

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकरणे श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाश गोस्वामि श्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित १

(४) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित पूजाप्रकाश । ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रह । श्रुतिसिद्धान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचित । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसादशर्मकृता अन्या सुखतराङ्गिण्याख्यव्याख्यया सहिता १

(४२) स्वानुभवादर्श. । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४८) यतार्थकल्पने । [illegible]

व्याख्यया समलङ्कृतामितामरासहिता । व्य
वहारा याय ११

(४४) गदाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्यां श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता । २

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्य व्याख्यया तथा सोमनाथकृतया मयूखमालिकया च व्याख्यया समलङ्कृता । ३

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा । श्रीमदुपाध्यायोपनामक श्रीनागेशभट्टविरचित श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्चिकाख्य श्रीमद्बालम्भट्टविरचितकलाख्य टीकाद्वयसवलिता ।

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधी । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचित ।

(४८) वीरमित्रोदय । लक्षणप्रकाश ।
महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित ।

(४९) बृहदारण्यकवार्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचित । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकया समलङ्कृत ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी